ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ЧЕТРДЕСЕТ ШЕСТА КЊИГА

ГОДИНА ТРИНАЕСТА

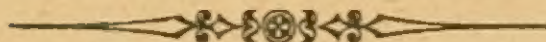

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1908.

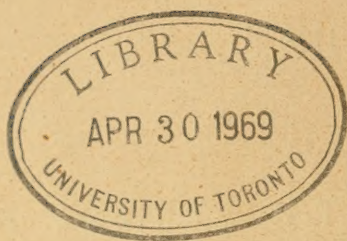

САДРЖАЈ XLVI. КЊИГЕ

I. Белетристика

СТРАНА

II. Наука

III. Књижевност

IV. Хроника

V. Критика и библиографија

VI. Белешке

ДЕЛО

КЊИГА 46. Јануар, 1908. год. СВЕСКА 1.

О ЗАВЕТНОЈ МИСЛИ СВ. САВЕ.

Пиетет, који дугујемо успомени Св. Саве, сакупио нас је данас, да и ми, поред хиљаде других просветних установа српских, прославимо име првог српског просветитеља и одамо пошту сени његовој. Тај пиетет потиче из нашега сазнања, да је тај човек, не толико својом високом наученошћу колико својим интелектом, умео да се високо уздигне изнад средине у којој је поникао и растао и да дâ творевине, којима је умео да дâ импулса, полета и духа, тако да из тих творевина српско племе и данас, после 700 година, црпе поуке за своје одржање, развитак и напредак.

У такве творевине долазе и многобројне црквене грађевине средњега века, за чије је развиће умео Св. Сава не само да створи погодне основе, него и својим ауторитетом да дâ за то развиће импулса и доцнијим поколењима.

Да бисмо могли схватити како је Св. Сава у том правцу делао, с каквим је тешкоћама имао да се бори и како је до тог циља дошао, потребно је, да се, ма и по најовлашнијим цртама, упознамо са стањем и приликама српске државе и српског народа у доба, кад је он почео да дела.

Као заметак потоњој великој држави Немањића јавља се рашка држава са седиштем у Раси, када се после смрти краља Бодина, у самом почетку XII века, велико српско краљевство распаде на три дела: краљевство зетско, бановину босанску и велико жупанство рашко.

Оснивалац те нове, засебне државе српске био је Вукан, дед Немањин, кога је раније краљ Бодин био поставио за рашкога жупана свога краљевства. После многих бораба око престола и великих раздора у земљи око тога, најзад се на престолу великог жупанства рашког утврди Немања 1169. године.

У то доба, — када се мислима унесемо у тадање прилике друштвене, културне и политичке, — тешко је било стварати државу, а још теже је одржати је, увећати и културно унапредити. Ваља имати на уму да је малена рашка држава била тада у додиру с моћним суседима: Византијом и Угарском, које нису могле трпети да се поред њих ствара и снажи нова држава. У то доба (1185. год.) пада и стварање нове бугарске државе. Затим је утицај папин на католичке државе био тако јак, да су ове с неповерењем пратиле, и тежиле да спрече, развитак државе, која је у основи била православна. С друге стране, у самој земљи свест о друштвеној заједници у једној држави била је слаба, пошто је народ, живећи вековима више мање племенским животом, требало да се свикава на живот у држави. Затим су и тежње разних претендената на престо и о превласт биле тако јаке, да је се стално морало бити на опрези од њихових напада на државу. Исто је тако и ширење богумилске јереси сметало консолидовању државе. Културно пак, српско је племе, дошав у територију византијску, природно стајало под сталним утицајем тада врло моћне и високе византијске културе, па је ипак требало неколико векова, да се хришћанство у њему утврди, чему су узрок јаке традиције из његова племенског и патријархалног живота. Требало је у опсегу српске државе стварати културу ма и под тим утицајем византијским, која ће носити национално, српско обележје.

Стеван Немања, обдарен јаким државничким подобностима, имао је и мудрости и такта, да тешкоће савлађује, државу одржи, прошири и унапреди. При крају своје владавине добива, нарочито на културно-просветном пољу, јаку потпору у Св. Сави.

Св. Сава је делао и као књижевник и као државник и као црквено-просветни радник.

Нећу се упуштати у разматрање свеколиког књижевног рада Св. Саве. О томе су позванији већ дали више мање пресудну оцену. Само ћу ради потпуности слике целокупног рада његова изложити оцену стручњака у најкраћим потезима.

Мало је сачуваних књижевних радова Св. Саве, па и ти, изузимајући свега један — за који се држи да је оригиналан — сачувани су у преписима, који вероватно јако одступају од оригинала. Сви књижевни радови носе печат оног времена: они су религиозног карактера и односе се на литургијске потребе. Световни карактер огледа се само у прописима живота у манастирима. Као најзнатније дело његово сматра се „Живот Св. Симеуна", у коме је описан живот Немање као монаха. Сва дела његова, у колико нису ограничена прописима црквеним, на које се за те потребе морао угледати на ондашње грчке изворе, — у којима је дакле он био самосталан, носе извесан карактер, који обележава Савин дух, што се огледа у његову изразитом стилу, у коме је изражена његова истинска побожност, велика душа, питомост, благост, дубоки ум и високо образовање, које је било на савременој висини бар оне околине у којој се (Св. Гори) образовао и кретао. С поузданошћу се може рећи да је Св. Сава својим умом и својом образованошћу знатно надмашио све своје српске савременике. У „Животу Св. Симеуна" огледа се и необичан историчарски дар његов, а по књижевној вредности сматра се, да ова биографија долази на прво место од свих књижевних дела старе српске књижевности.

Исто се тако нећу бавити ни опширнијим излагањем рада Св. Саве као државника. Сасвим је природно, да је он и као члан владалачке породице и својом образованошћу, а нарочито високим умом својим, морао бити јак фактор, који је, бар у крупнијим државним пословима, узимао удела, било као саветник, било и као фактички радник на пољу заступања интереса династије, државе и народа.

Утицај се његов на том пољу опажа још за првих година његова боравлења у Св. Гори, а сасвим се јасно испољава приликом одступања Немањина с пре-

стола. Кад се Немања, нешто под бременом старости, а нешто због недаћа у рату с Византијом, предомишљао да напусти престо и управу земље да преда свом млађем сину Стевану, — извесно из политичких разлога, да престо обезбеди својој династији, пошто је за Стевана испросио цареву синовицу Јевдокију, а кћер потоњег византијског цара Алексија Анђела, — тада је на тај одсудан корак Немањин и прелом у његову животу имао утицаја и савет Св. Саве, као што изрично помињу биографи Савини Доментијан и Теодосије. — Другом приликом опет, у сукобу који је Стеван имао са одметником Стрезом, чије је држање било од штетног утицаја на развој српске државе тиме, што је Стрез, као поглавица земаља у Повардарју, ступио у савез са Стевановим противницима Бугарском и Грчком, — видимо Св. Саву као изасланика Стеванова, који огледа да мирним путем, опоменама и саветима приволе Стреза на мир и пријатељство. Стрез није хтео послушати савете Св. Саве, те је требало рат да пресуди. Одмах по повратку Савину Стрез напрасно умре, а Стеван затим Стрезове земље придружи својој држави. — У другом једном случају видимо Св. Саву као радника на спасавању своје отаџбине. То је било после крунисања Стевана Првовенчаног, када је угарски краљ протестовао што се Стеван прогласио краљем, упавши с великом војском у српске земље, те је била наступила озбиљна опасност по целу државу. Биографи Савини легендама тумаче одступање угарске војске и напуштање земљишта српске државе, као да је Св. Сава, после састанка и преговора са угарским краљем, од Бога измолио град и кишу, те је то одлучило угарског краља на одступање. Међутим, главно је да је Св. Сава успео у својој мисији.

Овакви и други успеси Савини, да мирним путем постиже успехе и спасава државу од пропасти или недаћа, без проливања крви, још су већма подигли углед Св. Саве у народу и код појединаца, који су не само доцније но и за живота његова почели стварати читаве легенде о његовој јакој моралној и душевној моћи.

Најважнији пак рад Св. Саве огледа се на црквено-просветном пољу, који, с једне стране, има непосредне везе

и допуне с његовим књижевним радом, а, с друге опет стране, доводи у везу с државничким тежњама његовим: да своме народу створи погодније земљиште за самостално развиће његово на црквено-просветном пољу.

Не може се тврдити да је Св. Сава својим одласком (бегством) у Св. Гору имао ма каквих планова у томе смислу. Из описа тога догађаја, који су написали његови биографи, може се само закључити, да га је на тај корак покренула тежња ка сазнању нечега узвишенијега према религиозној склоности његовој, но што му је средина, у којој се развијао, могла дати, и ако за Немању вели Савин биограф Теодосије, да је он „своју децу просветио божанским крштењем и научио их светим књигама и благим наравима". Да је таква жеља за већим усавршавањем могла потећи код младића од 17 година може се закључити из тога, што Св. Сава још у прво доба свога детињства „својим животом постојано на стази врлина весељаше оца свога и мајку изредним разумом", као што за њега вели његов старији брат Стеван. А то утврђује и Савин биограф Теодосије, који вели за њега: „бејаше детенце благоразумно и веселе душе, у учењу напредоваше, а разумом у детињским годинама задивљаваше".

Бавећи се у Св. Гори, у манастиру Русику (Св. Пантелејмону), у коме се замонаши, а затим у Ватопеду, постигао је оно чему је тежио, што се може и очекивати поред онако јаке оданости вери, чврсте воље и необичне интелигенције.

Да бисмо схватили значај доцнијега рада Св. Саве и све што је он за Српство урадио, ваља имати на уму, да су у средњем веку махом манастири, како на истоку тако и на западу, били и културно-просветна средишта како за књижевност тако и за уметност. Византијска је култура и просвета у XII веку стајала на тако великој висини, да је под њеним утицајем од VIII до XIII века стајао и велики део западне културе, а нарочито јужна Италија, која је овој била потпуно потчињена.

Нема сумње да је Св. Сава, упознавши се с грчком културом и просветом, морао природно доћи на мисао, да би за српски народ било корисно, да се у Св. Гори

створи једно културно-просветно средиште, у коме би се изображавале будуће црквене старешине у његовој отаџбини. Ту мисао његову видимо остварену подизањем Хиландара одмах по доласку Немањину као монаха Симеуна у Ватопед (1197.—1198.). Манастир је подигнут на рушевинама једног старог манастира истог имена. О свему овоме јасно казује писмо које Симеун и Сава послаше краљу Стевану по нарочитом поклисару Методију, а у коме између осталога стоји и ово: „Ми овде нађосмо и добисмо пусто место у Св. Гори, где је некада био, а сад је у развалинама, манастир Ваведење Пресвете Богородице, звани Хиландар. И на томе светом месту пожелесмо да подигнемо манастир српском отачаству“, — тражећи од њега дарове и новаца за подизање Хиландара. Стеван је послао што је тражено и тако се већ у лето 1198. довршавало грађење тог српског културно-просветног средишта. Манастир је овај подигнут поглавито за образовање и спремање у црквеним пословима оним Србима који би се, одавши се монашком чину, спремали за старешине и главаре црквене у Србији.

То подизање првог српског црквеног и културно-просветног средишта извршено је на 5—6 година по одласку Св. Саве у Св. Гору, дакле кад му је могло бити 22—23 године.

Друго велико дело Св. Саве на црквено-просветном пољу, вероватно и најважније од свих дела која је у интересу српске државе и српског племена урадио, јесте стварање самосталне архиепископије српске. Својим угледом и умешношћу изради у Никеји код цара Тодора Ласкара одобрење да буде посвећен за српског архиепископа, па успе, што је најважније, чак и у томе, да српска црква буде у будуће потпуно независна, тј. да Срби могу сами у будуће бирати и посвећивати своје архиепископе. Тај је знаменити догађај био 1219. год. Тиме је ударен темељ и будућој патријаршији српској.

До тога доба, и ако је хришћанство било ухватило корена и у српском народу, јединства у цркви није било. Источне, североисточне и јужне покрајине српског племена биле су најпре под влашћу византијском посредно, преко нарочито установљене самосталне архиепископије

у источним крајевима Илирика, а затим су те покрајине потпале под црквену управу охридске архиепископије. Тако су у то доба стварања српске архиепископије рашка и призренска епископија потпадале под црквену власт охридског архиепископа. Западне и приморске српске покрајине биле су у прво време пре раздељења цркве источне и западне под влашћу спљетског архиепископа, а доцније су неке потпале под власт архиепископије барске, под коју је једно време подпадала и епископија рашка. Раздељењем цркве источне и западне сви су западни и приморски крајеви српски потпали под власт западне цркве, тако да је рад Св. Саве на оснивању српске архиепископије затекао ове српске покрајине под окриљем католичким, у којима је и словенска служба махом била забрањивана, а православље је у њима готово било ишчезло.

Такво је стање цркве затекао Св. Сава у српској државн, кад се из Никеје у Србију вратио као први српски архиепископ. Посигурно по већ утврђеној његовој замисли и плану да створи независну српску цркву, прво дело његово било је организација српске цркве, те је поред архиепископије са седиштем у Жичи створио у тадањој српској држави девет архиепископија. Значајно је, да су од тих девет архиепископија две биле основане у покрајинама које су потпадале под рашку државу, а из којих је, као што је поменуто, православље скоро било ишчезло. Те су покрајине Зета са епископским седиштем на Превлаци и Хум са епископским седиштем у Стону. Јединством у таквој црквеној организацији утврдило се и ојачало и државно јединство, а споразумним радом државне и црквене управе створена је солиднија основа за даље развијање српске цркве и државе.

Та организација српске цркве имала је и други велики значај: што се код тих епископских седишта створише у српској земљи нова црквено-просветна и културна средишта, истина на византијској основи, али са српским обележјем. Та су средишта опет утицала да се у кругу њихову створе нова таква средишта подизањем цркава и манастира. Од тога доба настаје и полет

у развићу српске црквене архитекуре средњег века, а главни иницијатор свега тога, као што смо видели, био је Св. Сава, који је, поред створене организације српске цркве претходио и примером, подижући с Немањом Хиландар (а пре тога и две цркве у Ватопеду), и Жичу, а путујући по народу и утврђујући га у вери давао је савете и помоћи да се цркве и манастири подижу.

Како је хришћанство у току скоро пет векова до Св. Саве ухватило најзад корена и у српском народу, нема сумње да је било црквених грађевина и до овога рада његова. Овај период црквеног грађевинства код нас не само да није испитан, него ни озбиљан почетак за систематски рад у томе правцу није још учињен. Зна се само то, да је било таквих грађевина и пре Немање, као што су цркве Св. Петра и Павла у Раси, црква Св. Богородице у Градцу итд., а да је и Немања за своје владавине подигао неколико црквених грађевина, о којима нам је помен сачуван у биографији Немањиној од Првовенчанога. Тако се ту помињу цркве Пресвете Богородице у Топлици, на ушћу реке Косаонице, за тим црква св. архијереја и чудотворца оца Николе близу свете Богородице, на ушћу реке Бањске, а затим, као најзначајније, помињу се Студеница и Хиландар. Зна се само толико, да су те грађевине подигнуте у византијском стилу, изузимајући Студеницу, која је већим делом проучена, и која по основи истина има византијски, али по архитектонским спољним облицима има романски карактер. На српском земљишту има трагова и грађевинама, које су много пре доба Немањина подигнуте, вероватно још из првога доба хришћанства у овим крајевима, а које носе особено обележје, вероватно римских црквених грађевина. Али ни ове грађевине — и ако су у рушевинама или су преправљене — нису темељно и критички истраживане ни испитиване, као што ни цео период црквеног грађевинарства на српском земљишту до Немање није озбиљно, систематски испитан и проучен.

Тек од времена Св. Саве настаје период полета у развићу српско-црквене архитектуре, а да је он дао и импулса полету тога развића, можемо закључити из свега до сад реченог о Св. Сави, чиј је углед и ауторитет био

тако јак и код савременика владалаца и властеле и код њихових потомака. А да је Св. Сава сâм желео да утиче на овај рад доцнијих поколења, имамо и аутентичан доказ у његовим речима, које је написао у једном свом књижевном раду, који до душе до данас није пронађен, али који је архиепископу Никодиму био познат и који у предговору на свом типику вели ово: а нађосмо међу светим његовим (Савиним) речима које нам остави као утеху: „Молим вас, који ћете после мене доћи, да оно, што ја не доврших маловременога рада живота ви испуните“.

Ту тако јасно изражену жељу Св. Саве можемо назвати заветном жељом његовом, а мисао о ономе, што је он почео радити, чему је темељ положио и што потомство треба да испуни, сматраћемо као заветну мисао Св. Саве. Та је мисао дакле: да рад на просвети и култури ствара погодбе за спас, одржање и напредак народа.

Тај утицај рада Св. Саве на развиће српске црквене архитектуре је необично јак, и ма да је велики део података о томе загубљен или уништен, ипак имамо доста података из сачуваних биографија појединих владалаца и других црквених поглавара из доба Немањића, који нам казују с каквим пиететом и побожношћу приступају испуњењу заветне жеље Св. Саве, подизању какве црквене грађевине, знак да је Св. Сава не само био иницијатор, него да је и код потомака умео да улије и побожности и воље да извршују његове налоге. Од многобројних цитата примера ради навешћу само неколико. Тако нпр. архиепископ Данило у „Животу краљева и архиепископа српских“ наводи: „Овај благочестиви краљ Владислав од темеља подиже божанствену цркву у име Спасово названу Милешева, где положи тело великог Архијереја Христова Саве“. Ова је грађевина изведена у стилу византијском. Или:

„И стаде зидати краљица Јелена (мајка краља Милутина) цркву у име Пресвете Богородице празника Благовештенија у месту званом Градац, трудећи се и сама око тога и не имајући покоја ни дању ни ноћу, само да би са успехом свршила тако дело“, па затим: „и сама још за живота свога испуни дом ове Пресвете сваком по-

требом, као божанственим књигама и свештеним сасудима златним и сребрним, штакама опточеним златом, испуњеним моћима светих завесама златотканим" итд. Карактеристично је, да је ова грађевина, колико је мени познато, једина од свих српских црквених грађевина средњега века изведена у стилу, чије је порекло у јужној Француској, и то у тако званом прелазном стилу (романско-готском) са извесним карактерним примесама византијског стила. Грађевина је од тесаног камена, неједнаких редова и димензија. Сада је половина грађевине у рушевинама с једва нешто сачуваним живописом.

Затим за краља Милутина, који је огроман број цркава подигао, архиепископ Данило каже:

„У самом Цариграду, у месту званом Продром, подиже божанствену цркву, дав јој небројено благо и створи многе дивне и прекрасне палате и постави ксенодохије, а то ће рећи болнице". Од црквених грађевина подигнутих у Србији у житију краља Милутина архиепископ Данило не помиње све, али ћу и од поменутих навести само неке, више карактеристичне по местима. Тако помиње: „Дом Пресвете Богородице, у месту званом Трескавица, у државн у области Кичевској", па „и сазда цркву Успенија Пресвете Богородице која се зове епископија призренска, и цркву Благовештенија Пресвете која се зове епископија грачаничка, и цркву звану Тројеричица у славном граду Скопљу, и цркву Св. Ђорђа на реци Серави, и цркву Св. Константина у Скопљу и цркву Св. Ђорђа нагоричкога, а на месту званом Студеница; у дому Пресвете сазда цркву у име светих праведника Јоакима и Ане, и у Дабру цркву Св. Мученика Христова Ђорђа, у месту званом Ораховица, и цркву Св. Мученика Христова Никите, близу града Скопља".

Као што је напред речено, овде нису наведене све грађевине које је подигао краљ Милутин. Од свих тих истичем нарочито Бањску Цркву, која је подигнута у близини пута који из косовске Митровице води у Нови Пазар, а коју је краљ Милутин био наменио за своју сахрану. За ту цркву биограф Данило вели: „и поче зидати храм у име првомученика и апостола Христова Стевана, а у то време био је у манастиру том всеосве-

штени епископ кир Данило, — који је достојну заповест примио од благочастивог и христољубивог Стевана краља Уроша, да се стара о зидању храма и о свему што је потребно за подизање и улепшавање ове свете цркве“.

Ова је грађевина сазидана 1315. године у романско-византијском стилу и, по моме нахођењу, како по својој техничкој и конструктивној савршености тако и по лепоти и богатству, савршености и прецизности израде орнаметике споља, може се ставити на прво место од свих српских црквених грађевина свију времена. Цела је грађевина била споља обложена великим и једнаким тесаницима наизменично у три боје, и сви су били као стакло полирани. По предању, ова је црква ускоро после косовске битке претворена у џамију, те је уз цркву било дозидано минаре, које је гром после кратког времена оборио, па се то ускоро десило и с другим, које је поново назидано. Џамија је затим напуштена, тако да се грађевина данас налази у рушевинама, али је јужна и источна половина њена до крова још у целости. Уз јужни зид и данас стоји половина минарета.

Занимљива је белешка о Дечанима. У „житију Стевана Дечанског“ вели биограф:

„И тако подиже се Господин Краљ (Дечански) са овим преосвештеним (тј. Данилом) и с неколико властеле, те пође тражити место на коме би подигао храм. И ишав тако нађоше равно место на брегу реке звана Бистрица“, — па затим долази опис церемонија за полагање темеља Дечанима. Пошто је на том месту сву ноћ одржано бденије, то сутра дан „Господин краљ узе у руку угаони камен, — и тако прво он положи камен својом руком, а за њим и овај преосвећени, и посветише храм Вазнесењу Господњем на славном месту званом Дечани. И сакупише се ту многи вештаци и уметници мајстори и, пошто је све било приуготовљено, почеше зидати на дивоту и усхит онима који су гледали, творећи разноврсне и часне мраморе, полажући их у саздање ове божанствене цркве“.

Дечани су изведени с кубетом, које је по принципу конструктивног извођења византијско, али које је иначе

по спољном облику, као и цела остала грађевина, у основи у романском стилу. У романском су стилу и сви архитектонско естетични елементи споља и изнутра. Значајно је, да се на Дечанима опажају трагови ренесанса, и то: на первазима камених преграда између стубова у главној цркви, на каменом иконостасу и на некојим прозорским капителима. — Зидање Дечана отпочето је 1323., а довршено 1331. год. Према томе и поменути трагови ренесанса падају ускоро после сличних трагова у Италији. Дечани су изведени у тесаном камену, споља у једнаким слојевима тесаника наизменце у две боје: чист бео и шарен мрамор. Сви су тесаници споља полирани као и код бањске цркве краља Милутина, и по техничкој савршености, богатству и лепоти орнаметике могу се Дечани са овом скоро мерити. Грађевина је потпуно очувана, као и живопис, који је сасвим јасан, и који долази у најлепше живописе у старим српским црквеним грађевинама.

Поред многобројних црквених грађевина, које су подизали владаоци, има и повећи број таквих, које су по угледу на њих подизала властела и црквене старешине, а о којима има такођер понешто података. Много мање има писмених података о многобројним мањим црквеним грађевинама, које су, било непосредним утицајем Св. Саве, било доцније по угледу на владаоце, подизали појединн имућни људи или народ каквог места или покрајине. Главно је, да је на тај начин, поглавито у току XIII, XIV и XV века, створено на српском земљишту више стотина црквених грађевина, од којих скоро све, а нарочито манастири, вршише заветну мисао Св. Саве, тј. своју црквено просветну културну задаћу, од којих се већи део, по злом удесу српског народа, данас налази у рушевинама, а од некојих су чак и темељи раскопани.

Народ је, међутим, осетио благотворни утицај од подизања ових грађевина, он их је примио као своје, уздизао и славио оне који су те грађевине подизали, њима се поносио, као што тврде многа предања у народу о томе, а нарочито народне песме, из којих се, поред осталога, види и то, да је светла успомена на Светога Саву ухватила најдубљега корена у целом срп-

ском народу. Место набрајања многих предања, сачуваних или створених у народу, и многобројних народних песама, које говоре о томе, за данас ће, мислим, бити довољно, да само подсетим на ону, без сумње вама свима добро познату народну песму „Милош у Латинима“, у којој се онако, с пуним срцем и из дна душе, одаје хвала осниваоцима црквених грађевина, а поред тога још силније изражава понос народни, што има такве грађевине.

Највећи је део црквених грађевина у средњем веку у Србији изведен у византијском стилу, и како се код нас на томе ништа систематски не ради, јер готово ништа није још о томе објављено, код тако огромног броја црквених грађевина које пропадају — то је по свој прилици и врло вероватно, тај начин грађења пренесен у Србију из јужне Маћедоније, којој је тада Солун био врло јак културни и просветни центар. А за Св. Саву каже његов биограф, да је, у намери да зида Жичу, довео „мраморнике из грчке земље“. Тај је — византијски стил — ухватио корена у народу и има разлога претпоставци, да су доцније, у XIV и XV веку и даље (у III епоси црквеног грађевинарства, почев од кнеза Лазара), нарочито омање црквене грађевине градили српски неимари, јер се на њима опажа знатна стилска разлика од главних црквених грађевина, подигнутих за доба Немањића у византијском стилу, нарочито у спољним архитектонским облицима и знатној примени орнамената (у чему, орнаментици, Манасија прави у неколико изузетак), што све не виђамо на тим старијим грађевинама. За Љубостињу се нпр. зна да је њен неимар био Србин, јер је и до данас очувано, у цркви у каменом прагу, урезано име њена творца: „протомајстор Боровић Раде“, што ће без сумње бити иста личност, која се у народним песмама помиње под именом: „Раде неимаре“. Да је византијски стил ухватио корена тако, да су српски неимари доцније имали удела у подизању црквених грађевина у томе стилу, доказ је, поред поменутога, и то, што су и до данашњега дана у српском народу очуване традиције грађења цркава, истина у модификованом, али ипак у основи у византијском стилу, као што су цркве у Нишу, Пироту (стара), Приштини,

Смедереву (нова), Призрену, Сарајеву, Мостару ит.д., које су подигнуте у прошлом, а пиротска у претпрошлом веку. Немари тих грађевина, по моме сазнању, Срби су из Старе Србије и Маћедоније.

У романском стилу има сразмерно мали број црквених грађевина, и што их има све су изведене за доба Немањића. Порекло им је југоисточна Италија, непосредно или преко Далмације. Изнад јужних врата препрате у Дечанима и данас споља стоји у камену изрезан натпис, који почиње: „Фрад Вите мали брат из краљева града Котара протомајстор ове цркве и т. д.“ Тај је, дакле, неимар био Србин и католички калуђер Минорит, без сумње онај исти, који се у народним песмама помиње као неимар Дечана „Вид Которанин“.

*

Српске црквене грађевине средњега века имају за српско племе у главноме троструки значај.

Оне су, нарочито манастири, у првом реду вршиле намењену им задаћу: биле су црквено-просветна средишта, служиле су, дакле, одржању и ширењу православне вере и биле расадници писмености, просвете и књижевности у српском народу. Оне су ову другу задаћу вршиле, може се рећи, у главноме до појаве нове српске књижевности, а у неким покрајинама српским и позније. По традицији, као црквено-просветним средиштима, у некима од њих подигнуте су и прве српске штампарије, као на Цетињу (1494.), Горажду (1521.), Рујну (1537.), Грачаници (1539.), Милешеву (1544.), Мркшиној Цркви (1562.). У томе што су се у Српству тако рано почеле подизати штампарије, пре него у многих других народа, видимо доказ пријемчивости српског племена за културу и цивилизацију. И да не беше неувиђавних и лаковерних вођа српског народа, који се поведоше за обећањима лукавих „пријатеља“, те 1690. и 1737. г. раселише Косово, Метохију, Горњу Мораву, Новардарје и Лим и не одведоше народ преко Саве и Дунава, данас би српска држава и српско племе политички другчије стајали, данас би културно и политичко

средиште српско било негде око Косова, а они исељеници не би већ две стотине година, ма и невољно, измећарили туђинима. У манастирима се делало у неколико на културном пољу у томе, што су се у њима неговали некоји занати, рукотворине и вештине, као сликарство, а нарочито писање књига с богатством иницијала, орнамената и слика, од којих су неке од праве уметничке вредности. И у тим тако писаним књигама лежи извесно културно благо српског племена, на чијем испитивању до данас није готово ништа озбиљно урађено.

Други је значај код тих грађевина национално политички. У мучним данима по пропасти српске државе народ је у њима налазио уточишта и подстрека за одржање своје вере и народности оне су га подсећале на прошлост и крепиле му наду на бољу будућност. Ту су задаћу манастири у Србији завршили, али су они и данас у крајевима неослобођеног Српства, нарочито у Маћедонији и Старој Србији, као бродоломнику куле светиље, које српском племену у тим крајевима чак и у најтежим тренутцима његова страдања и пропадања показују пут његову спасењу. Из манастира су излазили доцније знаменити људи, који су у тешким данима народног страдања умели да штите интересе Српства као вође народа, као што су: Патријарх Макарије (брат везира Соколовића), обновитељ пећске патријаршије; његов синовац патријарх Антоније, и доцније рођак патријарх Герасим. На обнови српске државе помоћу Немаца (цара Рудолфа) и папе Климента VIII радио је патријарх Јован (1592.—1614.) и митрополит херцеговачки Висарион. Затим Патријарх Пајсије (1614.—1648.) итд. А у устанцима народним манастири су давали вође и помагаче. — Најзад, те грађевине, изузимајући неке екстремности, обележавају и границе до којих се простире српско племе.

Трећи је значај старим српским црквеним грађевинама у томе, што су оне, као културне тековине српског племена, у исто време и највиднији, најтрајнији, а и по многобројности својој и најјачи сведоци и обележја ступња културе српског народа у средњем веку. То највеће култуно благо српског народа представљају како

саме црквене грађевине, тако и богати живописи у њима. Колика је вредност тога блага, нека каже заинтересовани и објективни вођа руске научне мађедонске археолошке експедиције (1900. г.), академик Кондаков. Читајући свој извештај о раду те експедиције у друштву љубитеља старе писмености и вештине у Петрограду, на крају је рекао ово: „Треба само видети сав тај богат археолошки и етнографски садржај (што нам даје албум ове мађедонске експедиције академије наука, који се састоји из 550 снимака), па да се човек задиви како тим скровиштима, што се сада чувају Мађедонији и Ст. Србији, тако и неуморном раду свих учасника те научне експедиције". Тај је извештај штампан у „Византијском Временику", који излази у издању Академије Наука у Петрограду. На крају тог извештаја има додатак, који се свршава овако: „На крају је Кондаков изрекао овај извод, до кога су га довела посматрања мађедонских споменика: границе онога, што се до сада називало византијском уметношћу, морају се знатно сузити; обраћајући пажњу на ток византијске уметности после латинског освојења Цариграда, ми видимо да се област праве византијске уметности ограничава на цариградски крај, на узан реон, који на северу долази до Једрена, а на западу у најбољем случају до Драме, а да све остало није више област византијске, него грчко-словенске уметности. Карактерно је у овом случају то, што све оно, што су Словени унели, носи несумњиво отисак српског утицаја". Овим речима Кондакова коментара не треба. То даје повода за дубоко размишљање, а ако се хоће и за озбиљан рад на корист народа и отаџбине.

Колико је велики обим тога српског културног утицаја у средњем веку, нека покаже овај пример: у срцу румунског народа, у Арђешу, северозападно од Букурешта, далеко од периферије српског племена, подигнута је у средњем веку црква, која је и данас главни и најважнији представник специфичног румунско-византијског стила. Ту је цркву подигао влашки војвода Негоје Басараб, и његова слика, као и његове супруге Деспине, у природној величини, као главних ктитора те цркве, налазе се у прецрати на зиду, десно од царских врата.

Одмах до њихових слика, на јужном зиду те препрате, опет у природној величини, налазе се две слике, такођер као ктитора, с натписима „Кнез Лазар“ и „Домна Милица“. Значајно је, да су сви натписи у цркви, па и ови, до рестораціје цркве били српско-словенски (сад су исписани латиницом). Остали, врло велики записи, који су у камену пластички резани, и који се налазе на западном црквеном зиду споља (а има их пет), као и сви надгробни натписи у поду препрате над гробницама војводе Његоја и његових потомака, исписани су српско-словенски. Српско-словенски је запис такођер очуван и у цркви према олтару над царским вратима. Овај је запис измалан црним словима на жуто обојеној основи. Једна је од спољних плоча записа приликом рестораціје цркве (1886. год.) скинута и на њено је место уметнута нова, као споменица те обнове црквене и, разуме се, исписана румунски. Можда ће бити интересно да споменем, да је рестораціја само те црквене грађевине стала преко пола милиона динара.

*

Ако је истинита изрека, да се историја понавља, онда за то имамо најбоље потврде у историји српског народа. Треба се само сетити у почетку изложеног стања и прилика српског племена и рашке државе, кад се на позорницу рада појављује Св. Сава, па упоредити с данашњим стањем српске државе и српског народа ван граница њених, па ћемо уочити необичну сличност, сличност не само у стању у земљи, него и по спољним факторима, који и културно и политички спутавају напредак и развиће српског племена. Разлика је само у висини културног и просветног ниво-а. Од мале и нејаке рашке државе, унутрашњим раздорима разриване, којима је и католицизам често ишао на руку, окружене силним непријатељима, а потчињене туђој култури, у току 150 година створи се јака и за тадање прилике културна српска држава, чије културне и просветне тековине и после пропасти државне одржаше језгро: биће и душу српског племена. Видесмо, да је духовни творац ових културних и просветних тековина био Св. Сава. Те кул-

турне и просветне тековине, по заветној мисли Св. Саве, још и данас спасоносно делају ван граница Србије, а чине темељ и политичким аспирацијама данашње Србије.

У данашњој Србији пак видимо врло велику сличност са старом рашком државом у међународном положају њену: као некада, и данашња је малена Србија окружена моћнијим државама, које с неповерењем и непријатељством прате њено сређивање, њен културни напредак и све што се односи на остварење њене државне мисли, и теже да је свакојаким средствима осаме, дискредитују у очима цивилизованог света и осталог Српства и у опште спрече економско, културно и политичко развиће њено, а сем тога и данас још опажамо, како је католицизам јака препрека духовном јединству Срба. На културном пољу јој прети опасност потчињења туђој култури, која тежи да поступно уништи сва национална обележја, исто онако као што је маленој рашкој држави у томе претила опасност од културе византијске. Малена данашња Србија много би успешније водила борбу за свој опстанак, развиће и напредак, кад би све своје умне и културне снаге добром организацијом ујединила. Ми, међутим, видимо, не само да се то не чини, него, на против, видимо, да се те снаге сатиру у међусобној борби о политичку превласт, да се ситни лични интереси и амбиције подмире под фирмом „убеђења" и девизом утакмице за добро народа. Част и поштовање истинитим борцима за народни бољитак; али сви видимо, нарочито ми, који са стране посматрамо, да ово чине, и да се у ову борбу, поред маленог броја правих, упушта фаланге бораца политичкох шпекуланата (сумњиве вредности), који се, немајући спреме за какав стручан, озбиљан рад, или налазећи да овај није довољно рентабилан, — бацају на лукративније политичко „стручно поље", те са олимпијске висине, а по који пут и с презрењем, погледају на оне беднике, који су остали верни своме позиву, да раде на науци, култури и просвети. Све ово деморалишући утиче и на озбиљну, праву спрему наше омладине, а у најмању руку одузима им скупоцено време за озбиљан рад, на истинску корист друштва и државе.

Отуда је сасвим природно, да су за онакве мотиве примењена и средства која им одговарају: необјективност и несавесност у критици рада противне стране, а отуда и она неоправдана оштрина и жучност у тону. Све то разорно дејствује на унутарње правилно развиће српске државе (као што су и у старој рашкој држави тадањи политички фактори слично дејствовали), и људи, који такву борбу воде, често из претераности и неувиђавности, да политичким противницима нашкоде, и нехотице потпомажу интересе противника српске државне мисли.

Ако је заиста историја учитељица рода људског, онда бисмо из сопствене историје могли да поцрпемо ове две поуке. Прва би била, да за спас и напредак садање српске државе пожелимо појаву такве једне личности, чији би ауторитет у истој сразмери онако високо стајао над културним и просветним стањем данашњег поколења, као што је некада стајао ауторитет Св. Саве над средином из које је поникао. Поред тога што је несувремено, ми такву личност не бисмо ни могли замислити; а ако би се баш којим случајем таква личност и почела у томе правцу развијати, имајући све погодбе за то, ми јој, какви смо, извесно не бисмо дали да се развије и појави. Остаје нам, дакле, друга поука из историје, а та лежи у заветној мисли Св. Саве, лежи у оној истој мисли, која је, као што смо видели, и Немањића државу не само подигла и унапредила, него и у мучним данима после пропасти српске државе учинила да се Српство одржи. Па кад је она и у оно доба много слабије културе и цивилизације могла да се остварује и да̂ наведене резултате, данас ће она, на много широј основи изведена, извесно интензивније делати на корист српског племена. Та мисао Св. Саве дакле, да културне и просветне установе стварају погодбе за одржање, развиће и напредак народа, разуме се у савременом духу, вреди и за данашње прилике. Ту је пак заветну мисао прихватио Српски Универзитет, јер је у томе и задаћа његова. Према томе, ако Српски Универзитет хоће да дела са истим успехом и интензитетом,

онда треба и он да се уздигне високо изнад данашње средине, исто онако, као што се Св. Сава уздигао изнад средине свога поколења, и да, прожет духом Св. Саве и руковођен врлинама његовим, гредећи стопама његовим: мири завађену браћу, а омладину упути и спреми као истинске и озбиљне раднике на националној култури и просвети, чији ће рад поуздано одвести ка остварењу српских идеала.

Поклонимо се сени Св. Саве![1]

А. Стефановић

[1] Светосавски говор у Универзитету, 1908. године.

ДЕСЕТ ГОДИНА У МАВРИТАНИЈИ

(1880—1890)

Успомене једног исељеника

Са левкадског превео

С. М.

(Наставак)

VIII Посело у двору

За мог'лом изиде његов таст. Пелун Камик (најмлађи од шест одраслих Камика) који је отворио поменута враташца, сагну се и стаде вирити кроз кључаницу, па наслони ухо, па све тако. За то време у дворници је владала мртва тишина, али Камик даде руком неки знак, на што настаде шевељење, жагор, смех. — „Французи“ се одмах окупише око најглавнијег Француза, председника министарства, ојвоја Вишнога. У оно време било је свега шест мавритских великаша у Јамини, које зваху Французима, зато што су се школовали у Француској и увек међу собом „парлирали“. То су били: председник министарства, министар спољних, његов секретар, два иропа и секретар Великога Суда. Дакле: Вишни, Шкајо Иђадора, Жолифи Камик, Натан Киклић, Баки Фифиму. Министар финансија мало је натуцао у томе језику. Војни министар, ојвој Нај-Лија, преклони главу на сместа слатко зарка. За чудо, што је тај здрави, снажни, старац могао у свако доба, на сваком месту и положају, заспати. Председник Великога Суда, стари, гојазни ојвој Натан Киклић, најбогатији човек у Мавританији, спусти свој шарени чибук међу колена, скрсти мишице над трбухом, као да се спрема на

молитву, па такође зарка. Министри унутрашњих дела и финансија, ојвоји Мијаул и Зујо, дигоше се са својих места и придружише се младоме владици. Крупни ојвој, Киро Љим Волкин, старешина Кировића, најдаљег, највећег и чудног племена мавритског, који беше дошао из свога далекога краја, да чује мог'лову песме, човек препун достојанства, пошто се господар одмаче, још се већма укрути у своме достојанству. Киро је увек изгледао као хијератични кип. Глухи дарсер Пујо зверао је на све стране, као да се домишљао, куда то отиде господар и шта ће то настати у дворници! А страшни командир Мијагурл, који, сав црвен у лицу, једнако врдаше на столици, одједном викну:

— Камо тај Шуњо!? Ко је тај Шуњо!? Како се то слуша господарева заповест!?

Грохотан смех заори се из оне гомиле млађих људи, који су седели близу уласка. Здепан, млад човек, ошишане главе и крупних очију, устаде и, тобож понизно, запита:

— Шта заповедаш, ујшиане хумдире?

Диже се јачи смех, јер се и многи старији придружише. Плосило одмахну главом и шапну ми:

— Не ваља им работа! Није ово место ни прилика за шале!

Командир гледаше Шуња забленуто, а Шуњо опет њега са извештаченим изразом понизности, те би се и најжалоснији насмејао.

Са Шуњом сам био већ добро познат и веома га заволео. Био је врло млад, а сувише дебео, те је из даље изгледао као човек од четрдесет година. Био је прост телеграфист, али од старе куће, необично уман и начитан, срдачан, искрен, а, поврх свега, недостижан „лумп“, и весељак, каквоме доиста у целој Мавританији не беше друга. Имао је диван рукопис, зато га мог'л изабра за писара својих књижевних работа. Најпосле Шуњо запита колоса:

— Велиш ли, хумдире, да чатим?

— Велим! издера се онај.

У тај мах Пелуп Камик, који једнако вираше кроз кључаницу, даде знак да се господар враћа, па седе на своје место. Гломазни Шуњо, постаде на један мах лак као петлић, пролети кроз редове, седе на господарево место, извади из стола неки рукопис и поче читати. Сви начинисмо озбиљна лица, и штоно реч, сваки се „претвори у ухо“. Најсмешнији изгледаше стари

Пујо. Он изврати главу, избуљи очи и зину, труп нагну напред, а руке рашири као да ће викнути: „Помагајте!“ Обешењак Шуњо, који знађаше стихове напамет, те му не требаше увек гледати у рукопис, рече, истом озбиљношћу, истим гласом, истом мером, којом читаше стихове: „Молим вас, господо, погледајте, хоће стари дарсер да кидише на мене! Молим вас, не дајте ме!“ и онда као да ништа није било настави читање. Пелун скочи и опет отиде ка вратима да провири, па даде знак да је „рахат“. Прион Жолиби нагну се ка старчеву уху и викну му: „Ово се, стрико, сад чита она веља господарева песма! Јеси слушао за њу?“ — „Јесам, Бог ти дао и од прилике сам то нагађао, али се чудим што допуштате, да то чати момче голобрадо, а требало би да то ради неки од вас великих домроја! А, опет, што ми је вајда, кад не чујем!“ — Жолиби ће њему: „А ти, сад, кад се врати господар, опрости се с њим, па иди да се одмараш“. — „Е хоћу, ако се замерити нећу“. — „Нећеш, нећеш“.

Драматски спев мог'лов: Атланска Царица био је у сроченим стиховима, не баш сасвим у чистом, левкадском књижевном језику, него већма у мавритском дијалекту, али ипак да их цео левкадски народ може разумети. Стихови су били од десет слогова, као што су у народним левкадским песмама, с том разликом што су мог'лови у сроковима, по угледу на француске уметне песме.

Предмет је узет из старије мавритске историје. Мавритски владар Мороj из онога времена, има два сина: Јегора и Шкаја. Старији је озбиљан и сређен; млађи је бујан и амбициозан. Шкајо је заљубљен у мавритску властелинку Светлиону и она у њега. Али у исти мах Шкајо би хтео да буде нешто више него што га очекивало, нешто више од обична принца, подложна старијем брату! Та га чежња распиње колико и љубав. Ту његову слабост употребљују Агарјани, који су већ освојили већи део левкадских земаља и примакли се границом државн старога Мороја. Ласкањем и обећавањем Агарјани кнежевића задобију за своју сврху, да пређе к њима, да прими агарјанску веру, па му у султаново име обрекоше не само господарство над очевом државом, него и над многим областима, које ће се њој придати. Шкајо повери своју намеру вереници и настане да и њу преласти, али је Светлиона права Мавријанка, пре ће жртвовати љубав и живот, него образ и веру. Шкајо ускочи

међу Агарјане и зарати на брата и оца, али у боју буде рањен и, чудним случајем, нађе на њега вереница, која, пошто га узалуд наговараше да се покаје и преда оцу на милост, пошто га прокуне, отиде и удави се у реци....

Та наснова мог'лове трагедије у целини била је позната нашироко, јер су је левкадске новине донеле. Ја сам имао прилике да дознам и потанкости спева, па и читаве одломке, који кружаху по Јамини. Предмет је згодно изабран, јер та фабула о издајнику Шкају позната је целом народу мавритском. То је прва добра страна. Друга је, што је језик народни и што је поприште догађаја такође добро познато простом свету. Стихови су на махове лаки и глатки, на махове доста крути и натегнути; слике, упоређења, пословице, кад су из народа пресађене, или у левкадском духу смишљене добре су, а кад су позајмице из француске књижевности, бивају чудне и нескладне. — Ти први утисци, добивени на дохват по Јамини, не изменише се знатно слушајући Шуња. У целом скупу ја сам најпажљивије слушао Шуња и његов мавритски акценат, којим и треба читати те стихове.

Драмат почињаше разговором између момка кнежевића Шкаја и момка другога некога војводе. Они, чистећи седла и узде, причају о својим господарима, а из тих разговора провирује да момак Шкајов почиње сумњати о исправности свога господара.

Мог'л се врати. Сви поустајасмо, али нам он даде знак руком, да поседамо, а он остаде и окрете леђа ватри. Његов рођак и пријан Жолиби рече му француски: „Монсењер, стари Пујо жели да иде на починак“. — „Па нека иде, ваистину“, одговори мог'л и пружи руку. Пујо, погурен и превијених ногу, приступи, пољуби руку, додирну је челом, па се одмаче, идући натрашке те се спотаче о Пај-Лију, пробуди га и умало не падоше обојица. Мог'л рече:

— Здраво свануо, змијо Алијо! (у шали га увек зваше „Алијом“).

Пај устајући с натегом, најозбиљније прихвати:

— И с тобом заједно, господару!

Па се освести, малко постиђен погледа око себе, па, седајући, гурну друга до себе, ојвоја Натана, који се препу.

Мог'л викну Натану:

— А је ли, ти, Коколо, шта оно ти мало пре имаде да замериш мојој песми?

— Ко?... ја? пита запрепашћени Киклић, (кога господар зваше: Коколо), који се више него ико од свих достојанственика бојао господара (или се градио, да га се боји).

— Ма, ти, потврди мог'л. Мало пре, кад ја изидох, и кад оно момче поче да чита, ти нешто замери!

Коколо побледивши збиљски, устаде и стави руку на груди, хотећи, ваљада, да се куне, али га збунише узвици: „Јеси!... Како да ниси!... Кажи господару у очи, што имаш да кажеш!..“

То су викали министри Шкајо, Мијауш. Зујо и Пај-Лија, прихвативши господареву шалу. Несрећни председник суда, у сред пригушеног смеха, рашири руке, али у тај мах уђе у дворницу Јозој Сион.

Ја, веома зачуђен, запитах Плосила:

— Како? Зар се може доћи и незван и у ово доба на дворско посело?

Могу само министри и Јозој. Њему је дата од лани та повластица.

Јозој приступи мог'л, који га и не погледа, па седе на диван до Плосила.

Мог'л викну:

— Ојвоју Киро Љаме, иди спавај!

Киро зовну прстом свога сина Фифила, да му нешто шане. Боже мој, каква разлика беше између старога горскога лава и његова сина, Фифила Кировића! Овај је био ситан, велики кицош и гладун, прави фићфирић, а учио је правне науке у Белистану... Стари се опрости и отиде. Онда мог'л викну ратном ојвоју:

— Иди и ти, мој Алија, иди!

За Алијом отиде још око петнаест старијих људи.

Натан, све једнако стојећи раширених руку, поче нешто муцати, али га мог'л прекиде:

— Де, остави спрдње, молим те!... Јеси ли донео колико пара? Колико наполеона имаш при себи?

— Пааа... имам неколико, господару, вели стари.

— Добро, иди седи!

И мрдну главом пут стола, застрта зеленим застором. Коколо седе, а њему се придружише Шкајо, Мијауш и Зујо. Ојвој Вишни опрости се и отиде. Принц Жолибо излете кроз вра-

ташца, па се врати праћен момцима, који унесоше карте, свеће, зделице за новац, ликер, цигарете.

Партија „бакара“ започе. Наврсташе се около играча: Жолиби, Натан Нис, Пелун Камик, Фифило, Бак: Страшни хумдир седе ближе читачу. Плосило позва и све остале, који беху збијени ближе уласку, да се и они примакну. Било их је око петнаест, већином официра, па мањих чиновника из пет министарства и један богат јаминскн трговац. Тада се сетих Араба и Жожа и осталих уј-укбука, и зачудих се што њих господар не позива на то литерарно посело! Запитах Пласила је ли кад који од њих био, нашто он одрече главом.

Шуњо, који од повратка господарева једнако стојаше, седе и настави читање. Долазила је друга појава, кад кнежевић Шкајо, излазећи из шатора, разговара са својим момком. Па трећа појава, монолог властелинке Светлионе, која берући цвеће, жали за својим вереником, за кога је дочула, да је допао агарјанског ропства. Па појава, кад кнежевић изненађује Светлиону, која од велике узрујаности пада у несвест. Затим се ређају објашњавања између њих двоје, где најпре букти силна узајамна љубав, па после кнежевић, опрезно, поступно, открива своје намере и тражи да девојку опчини стављајући јој пред очи славу, сјај и богаство које их очекује у Агарјанској. Запрепашћена девојка, не може да верује својим ушима; срце јој не дâ да верује, е је њен обожавани кадар така злочина; сумња, да је он ставља у искушење… Настаје препирка и постаје све жешћа, докле разочарење и огорчење не стигну до вршка. И тим се растају…

Било је два часа по поноћи кад Шуњо сврши читање првог чина, а то ће рећи свега што је онде било готово. За све то време нико од нас не мрдну, осим Хумдир, који се шевељио, валао очима и уздисао. Неки куњаху, други посматраху час Шуња, час ослушкиваху звекет златника за играчким столом и поговорê који наступају онамо, после свакога обрта. Јозој истезаше своју апостолску браду, Плосило трљаше чело својим дугачким кажипрстом, ја се домишљах, како ће се развити драмат, судећи по експозицији. У оно време био сам романтичар, те са уживањем слућах, какви ће величанствени призори наступити: војни, љубавни, дворски, родољубни, — издајнички, суревњиви, одвратни, — цвеће и крв!.. У један мах зачусмо мог'лово звиждукање, знак да губи! — „Душу у се!“ рекох у себи. За тим

се заори смех и исмевање старога Натана, а господар, већ весео, нагло устаде и примаче се к нама питајући:

— Што сте се тако смрзли? Како вам се свиђа та моја работа? Ћаскања?

Хумдир скочи:

— Господаре, молим ти се, да тако не говориш! И још те молим, да наредиш овоме Шуњу, да ми препише ове твоје песме, јер Бог ти и свети Кам, кући нећу, без тога дара.

— Добро, биће ти како желиш, рече владар.

Трговац рече:

— И ја бих молио за ту милост, господару, да бих читао дечици.

Један за другим, хтедоше готово сви да исту ствар понове, али мог'л изврати длан к нама и рече:

— Полако!... Ти, Шуњо, подај каквом ђаку да препише за хумдира, ја ћу платити. А ви, Јамињани, претрпите се. Има разлога, да не добијете одмах препис!... Ти, Јозо, шта кажеш на ово што је за тебе ново у драми?

Јозој заусти да рече нешто, али мог'л пружи руку на целивање, најпре Јозоју, па Плосилу, па редом и последњем мени и заврши:

— Идите кад хоћете, али не пре, него што се послужите!

Пљесну дланима, на што улети момак коме он заповеди да нам донесе пића. И врати се ка играчима.

Пет шест старијих, идући на врх прста, изидоше одмах.

Командир се окрете Сиону и запита шапатом:

— По Богу си ми отац, ујшпане Јозо, шта се ово чује из Приморја, из Устја? Је ли истина, да су Кекавци потукли и разгнали устанике?

Јозо му одговори сетно:

— Па није лаж, нажалост! Шта ћеш? Ко ће сили одолети! Од устанка нема ништа више.

— То је истина, нема ништа од њих... Али, шта ће бити после? Шта ће бити на пролеће? Шта мислиш? Шта мислите, људи, Левкађани?

— Е, то не знам, Јозо, осмехнувши се с горчином. То не могу знати!

Мијагул се мало љутну, те рече оштро, али увек шапатом:

— Хоћеш, да ти ја кажем? Биће лома и крви за приповест! Устаћемо ми, устаће уз нас Устјани, који ће се одморити

на нашој земљи, устаће Холмија и Захолмија и Каловија, па да видиш чуда од жабастих Кекаваца! Тако ти је то, бртиковићу си га мој! Имамо оружја и џебане на претек, па што Бог да! Ето што знам! Ако си разумео ове песме господареве, има у њима доста знамења!

Плосило очевидно очекиваше таке разговоре. Он полако, поступно, након дугачка предговора, узе причати, каким ће редом све то бити и којим планом. Официри прихватише, те настаде потребно допуњивање и неизбежне препирке, што је све дуже трајало него господареве песме.

Јозој Спон, заузет својим мислима, запита мене изнебуха:

— Дакле, шта мислите о Атланској царици, тј. о првоме чину?

Сви скретоше поглед на мене. Нађох се у недоумици. Рекох:

— Е-хе — мислим много! Већином ми се свиђа... Мог'л нагло устаде, назва лаку ноћ и отиде звиждукајући, те се сви кренусмо. Чух где Пелун саопшти Спону: „Диже Спапчи-Пан око педесет златника! Сам господар изгуби око тридесет! (Старом Натану беше надимак: Спапчи-Пан).

Беше зора забелила, а на наше опште велико и угодно изненађење, беху се забелили и јаминска равница и јаминска брда и кровови под првим снегом! Настадоше узвици и питања: „Гле! Снег! Хвала Богу! Од када пада?“

— Од поноћи! одговараху крилаји, који беху на стражама:

Уживасмо дишући пуним плућима свежи, чисти ваздух. Снег падаше ситним, густим пахуљицама, а већ га нападало до чланка, а већ се смрзнуо, те шкрипао под стопалима. Ојвојима дође до шале, разиграше се, почеше се грудвати. И ми се млађи угледасмо на њих, те се почесмо гађати, живље и жесточије од њих.

На тргу, близу двора, наставаху ојвоји Пљадорић и Натан. Обојица утрчаше у куће. После њих, мени беше најближе, те хтедох да се угледам на њих, али два последња ојвоја и министра, Мијауш и Зујо, као договорно, узеше ме међу се и стадоше тражити моје мишљење о Царици. Разуме се шта сам могао одговарати, али је учтивост захтевала да их пратим. Мијаушева кућа беше у главној улици, с леве стране, идући ка великој гостионици. Зујо, пореклом и домом из мавританске Холмије, немађаше своје куће у Јамини, (он једини од четири министра)

него наставаше у туђој, при крају главне улице. Чим се растадосмо са Мијаушем, Зујо започе:

— Ама, г. Вако, баш кад смо сами, реците ми, шта је управо с вама? Шта ви то ваздан чекате? Што се не јављате?

— Шта радим!? Чекам!? Не јављам се!?... Шта?... Коме?... Зашто?...

И у чуду загледах се у Зујово агарјанско лице, — јер је по њему лично на каквог правог Агатјанина. И његове буљаве, крупне и плаве очи прочиташе на моме изненађеном лицу поменута питања. Он одману главом и настави:

— Знате ли ви, да сам ја заступник министра просвете?

Хтедох рећи истину: „не знам“, али се постидех и рекох: „знам“. — Збиља, како то врага, да не дознадох!? Зујо настави питања:

— Је ли вам што г. Плосило говорио?

— Није!

— Јесу ли при њему какве ваше сведоџбе?

— Јесу.

— Желите ли ступити у државну службу, — да будете учитељ францускога језика у латинској школи?

— Желим.

Зујо исколачи очи, прекрсти се од чуда, стиште ми руку и побеже у кућу.

И ја, са стотинама утисака и помисли, све чуднијом од чудније, затрчах се главном улицом, јер и ако у глави беше узаврело, цело ми се тело већ кочањило од студи!

На једвите јаде отвори ми Пјур, сањив и у доњим хаљинама, са свећом у руци. Пита:

— Зар све до сада, дусице, у двору?

— Све до сада, драги Пјуре! Опрости. Бежи! Лези!

Али ме он испрати до дна стуба и настави разговоре:

— Богме, си ти, дусице, много одскочио за ово неколико недеља! Више него ови горе наши, за неколико година! Није шала провести ноћ са мог'лом, са ојвојима, дарсерима, балакулама, сонђама и са толиким другим ујшпашима! Је ли говорио с тобом мог'л!

— Причаћу ти други пут... сутра.., драги Пјуре! Лаку ноћ!

— Лаку ноћ, дусице!... А има нешто ново и горе! После толико времена, Жожо ми је наредио, да унесем водицу у вашу собу! Ено је горе, где и пре!

Нисам разумео о каквој „водици“ Пјур говори. Попех се што сам лакше могао и ушуњах се у собу. Добри Жожо ркаше на сав мах. Кад положих свећу, угледах под прозором онај метални суд са чудотворном водом. Све ми би јасно. Поврх тога кресну ми мисао, да се одмах користим тајним „моћима од помоћи“, да се користим пре свога добротвора Жожа, да се осилим за велика дела која ме очекују!

Брзо се изух, седох на клупицу, дигох стопала на ивицу металног суда, легох грудима на колена, па умочих свих двадесет папоњака у чудотворну а хладну воду.

Тако одспавах први сан, па, сав најежурен, али пун необичне снаге, смандрљах се брзо и легох како треба, — како најобичније спавају сви сисари двоношци!

Туђинци о Србији и Српству

Најпре у „Отаџбини“ а за тим у „Делу“ ја сам кроз извесан низ година од времена на време саопштавао српском јавном мњењу оно, што туђинци мисле и пишу о нама. Онда сам мислио — па тако мислим и данас — да за нас није на одмет, да нам је на против корисно и потребно, знати: како на нас и на наше племе гледа Европа и уљуђени свет. Користи су из тога разноврсне, и у овом погледу су, за читаоца који размишља, подједнако важни списи како пријатеља и противника наших, тако и оних који беспристрасно пишу и суде о нама: из свих њих он може извући наук о томе, где су нам мане и слабости, а где наше врлине и снага. Ако буде свестан својих грађанских и патриотских дужности, он ће одмах бити начисто и с оним што нам ваља чинити, те да прве ублажујемо и поступно отклањамо, а што опет у правцу јачања последњих. Овај туђински суд је међутим од особитога значаја за наше јавне раднике, чија је одговорност у овим пословима врло велика, и који према томе имају пуно разлога желети, да с њим буду што тачније и што брже упознати.

Радећи раније на овом послу ја сам био двоструко у повољнијим приликама него што сам данас. Најпре сам, и поред осталих послова, располагао с више времена за њ него што то могу чинити у данашње време. Што је још важније: по свестраној самосталности свога положаја, ја сам раније имао одрешене руке и за суђење о ономе на што сам у списима туђинаца о Србији и Српству наилазио. Данас сам по самој природи своје службе у оба ова правца много скученији, и с тога

ћу се за сад ограничити при овим саопштењима на просто излагање, где је потребно на прост и веран превод онога што се о нама пише. Осим тога, што је баш то у првом реду од интереса и важности за српског читаоца, ја се тешим и надам да је и он са̂м данас већ у неколико коракнуо напред и постао озбиљнији, те да ће изнето читати с пажњом и размишљањем. А ако се у овој нади не будем потпуно преварио, ни мој труд неће остати са свим излишан. — Да додам још, да бих ја најрадије давао по један овакав извод у свакој свесци „Дела“. То ми на жалост неће бити могуће, те с тога нека ми се опрости, ако ово будем чинио тек на допад, кад за то будем имао мало слободнијег времена.

I

Кнез Хоенлое о Србији и о Источном Питању.

Кнез Клодвиг Хоенлое - Шилингфирст трећи је канцелар савремене Немачке Царевине. Он је на овом положају год. 1894. сменио грофа Капривија, непосредног пријемника Кнеза Бизмарка, и напустио га је у јесен године 1900., а већ 23. јуна 1901. преминуо је. Пошто је рођен 19. марта 1819., то је, као што се види, живео нешто више од осамдесет и две године. Две трећине тога живота посвећене су јавним пословима, државној служби: наизменце у Баварској, Пруској и најпосле у Царевини, а цео је био намењен мисли о уједињењу Немачке, коју ни као католик ни као Баварац па чак ни као баварски председник министарства он никад није крио. Данас је, шта више, већ за свакога неоспорна истина, да је Кнез Хоенлое уз Бизмарка и Молткеа с баденским вел. херцегом био један од твораца данашње Немачке Царевине. Овде није место, да дајемо ближи и исцрпнији животопис Кнеза Клодвига. Доста је да напоменемо, да је он свој јавни живот отпочео као судијски приправник, да је још као млад вршио извесне дипломатске мисије, да је био члан баварског, пруског, а за тим немачког законодавног тела, да је био баварски председник министарства, велики посланик Немачке у Француској, намесник у Елзасу и Лотрингији и канцелар, а што је за нас од особитога интереса и други представник Немачке (уз Кнеза Бизмарка) на Берлинском Конгресу. Додати ми је још, да је то човек који је врло

много путовао, који је уз то имао важних и значајних веза у главним европским државама, нарочито у Аустрији, Инглеској и Русији.

Око половине претпрошле — 1906. — године издао је Фридрих Курције, историк немачки и председник протестантске консисторије у Штрасбургу, по нарочитом овлашћењу кнежевога сина, његове успомене под насловом: **Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst,** Stuttgart und Leipzig Deutsche, Verlagsanstalt 1906. (I, стр. VII + 440, II, стр. 565).

Поједини од читалаца јамачно ће се сетити, да је у целој европској, особито пак у немачкој штампи, ово објављење било предмет опширнога расправљања, и да је нарочито изазвало гнев Немачкога Цара, који је био незадовољан што су ове успомене објављене без његовог претходног одобрења, и који је тој својој љутњи дао израза и према Кнезу Александру Хоенлоу и према професору Курцију. Благодарећи овој срдњи ни инглиско ни француско издање ових Успомена нису још угледала света, ма да су у своје време била обећана, и ма да би то било у интересу публике и издавача. А има се основа веровати, да то још за дуго неће бити. Ни време ни оквир, у који треба да уђу саопштења из овог дела не допуштају ми, да изнесем извесне ставове од особитога интереса. Морам се ограничити искључиво на оно што се непосредно односи на наше племе и што с овим стоји у нераздвојној вези. Према томе целу прву књигу остављам за сад на страну, и све стране у загради су из друге књиге. Дани и године су према новом календару, и тако ће бити бележени и у будуће. Текст у заградама је мој, ради најпотребније јасности за читаоца.

1. До Берлинског Конгреса.

Као посланику у Паризу препоручио му је Бизмарк — 12. новембра 1874., — да увек има на уму да Немачка у Источном Питању нема никакав непосредни интерес. „Ми можемо благонаклоно стајати подалеко, и гледати да се Русија и Аустрија споразумеју, па их помагати у њиховим интересима. До овога споразума се још није дошло. Аустрија је ишла прилично далеко са својим захтевима. Он — Бизмарк — не разуме, како Андраши може ићи на руку самосталности Румуније, док у Маџарској има још толико румунског елемента. Али он ипак не може, како би се то желело из Русије, употребљавати свој

утицај на Аустрију у том правцу, да ову приволи на схватање Русије. Ипак се нада да ће се ове две силе споразуметн. Ако дотле дође, онда би ми — Немачка — имали да им се придружимо. Он тврди да је Инглеска у овом питању споразумна с нама, ма да се на њу не можемо ослонити, пошто се њена спољња политика мења с променама влада (139).

„Бловиц (познати париски дописник лондонског *Times*-а — Париз 10. августа 1895.) који је у својој младости био доста по југословенским земљама не придаје никакав велики значај херцеговачком покрету, који је избио у јуну. Докле год се Црна Гора буде држала мирно, може се узети, да тај покрет није изазвала Русија, и да она не жели општи устанак. Ово је у осталом, по њему, природно. Русија зна, да њој мора пасти у крило једног дана Цариград а с њоме и наслеђе Турске као зрела крушка. То је само питање времена. С тога се она и не жури с тим. И Инглеска се већ привикла на ову мисао, те ће вероватно узети за себе Мисир, кад дође до распада Турске. Бловиц не верује у образовање какве југословенске савезне републике. То Русија и Аустрија не могу трпети, а то би у осталом, по његовом мишљењу, било и немогуће. Према њему су та племена и сувише дивља, да би могла образовати републику. Сва она нагињу Русији, којој ће једног дана и припасти. Ако се то деси, онда ће се Русија разделити на двоје: Монголски део ће се образовати према Азији, прави славенски ће имати своју престоницу у Цариграду. Тада ће Аустрије нестати, јер кад се њени славенски народи придруже Русији, Немци ће прићи Немачкој. Ово он предвиђа за будућност, коју ми, по њему, нећемо доживети (170).

„Господин Тјер ми је дошао данас — 16. августа — пред свој полазак у Швајцарску. Најпре смо говорили о Херцеговини... Он рече да ће из тога опет изаћи какав метеж. И онда ћемо имати један нови *gâchis* уз шпански. Ако се тај покрет и цела ствар не стиша (не угуши) сад, може трајати још годинама. На крају крајева може се дати Аустрији увећање Босном и Херцеговином. Али је онда питање: хоће ли остали хтети остати под Турском. Ако би се Турска потпуно распала, настаје велико питање шта да се ради с Цариградом? Требало би тамо послати папу. И на тај случај не би било основа жалити га. (Стр. 171).

„У подне — 3. новембра — био сам код Билова (Бизмар-

ковог помоћника у Министарству Спољњих Послова у Берлину). Овај ми је рекао да се иза турског смањења интереса крију Руси. Он у херцеговачком питању гледа могућност распада Турске. Устанак ће преживети зиму, а тада ће му се придружити Србија и Црна Гора, и Турци ће извући краћи крај. С погледом на присаједињење Босне Аустрији Андраши је у разговору потсетио на познату изреку Кнеза Лиња, коме је неко казао да му је жена неверна: comment? quand on n' y est pas obligé? (173).

„Затим је (Бловиц) – 27. новембра — говорио у опште о Источном Питању. Причао је да је год. 1872. Андраши рекао, да је довољно употребити 300.000 динара у Херцеговини, ако се жели да се оно поново крене. Њему није јасно, ко је потрошио ових 300.000 динара. Ипак се сећа, да Русија од царскога састанка у Берлину год. 1872. непрестано уверава свет о својим миролюбивим намерама. И то му је подозриво (175).

„Државни секретар је говорио данас — 19. децембра у Берлину — о Источном Питању. Реформни предлози су врло добри. Али на крају може ипак доћи до уласка Аустријанаца у Босну (178).

„Тјер је — 16. августа 1846. — говорио о Источном Питању. Што ствар чини опасном то је, да ће продужење свирепства узнемирити јавно мњење у Европи. „Europe a des nerfs". Свака поједина земља: Србија, Црна Гора, Босна хтеле би да се учине независнима. То Турска не може спречити. По њему је султан лупеж, који наплаћује своје купоне с обвезница државног зајма, (ма да је то исплаћивање за остали свет одложено до јула). Нерасположење и против њега узима све више маха. За тим смо дошли на мисао Деказову, да се Књжеви Србије и Црне Горе дезинтересују уступањем земљишта овим земљама. По Тјеру је то могло бити од користи пре шест месеци: сад је доцкан (185).

„Што се спољње политике тиче, Тјер држи да зна — 7. маја — да ће канцлерска конференција у Берлину (13. маја приликом пролаза кроз Берлин руског цара састали су се у немачкој престоници: Бизмарк, Андраши и Горчаков, и споразумели се о меморандуму, позвавши и Инглеску, Италију и Француску да му приступи) довести до закључка, да Аустрија уђе у Босну. То је у осталом, вели Тјер, најпаметније што се може учинити. Само се тако може васпоставити мир (187).

„За време једне мале почивке говорио сам с Деказом (француским министром спољњих послова) — 18. маја — који ми је изјавио своје задовољство с обзиром на берлинске закључке (о меморандуму). Примирје од два месеца, држи он, даће времена и могућности, да се дође до мира. Побуњеници ће сматрати за драгоцен уступак што ће се с њима преговарати, и то ће допринети умирењу духова. Он тако исто сматра корисним наименовање изасланика за ове преговоре и њихово делање. Деказ спори, да је Кнез Горчаков незадовољан резултатом берлинског преговора, као што је овде тврђено. Ипак он држи да према Русима Горчаков мора да се показује, као да није задовољан и да је желео постићи више. Споразум између Немачке и Француске о поступању у солунској афери (због убиства консула ове две земље у Солуну 10. маја) примљен је у парламентарним круговима, по њему, врло повољно.

„У Источном Питању вратио се Тјер — 20. маја — на своје старо гледиште да Бизмарк има доста основа за смех (189).

„Хирш који је као и Деказ убеђен у то, да Русија подстиче и подржава устанак, потврдио ми је и врло сумњиво стање у Бугарској. Овај приговор се не чини влади, већ руском народу.

„Инглези као да су увређени тиме, што је Шувалов упутио Дизраелију захтев т. ј. молбу, да се што пре одлучи (на потпору корака у Цариграду). Чује се да је Дизраели одговорио: „Да нас можда Русија не сматра за Црну Гору, кад нам оставља рок од 24 часа?“

„Бловиц налази — 21. маја — да Инглези имају право што се не придружују овом кораку. Код њих важи основно правило да не узимљу удела ни у каквој интервенцији, а ова је ту, за њу бар намера постоји. Примирје ће имати за последицу, да Турци неће моћи учинити ништа више у овој години, и да се устанак провуче и у наредну. Он пак сматра интервенцију за немогућу, пошто је Турци неће трпети, а из тога ће се излећи рат. Не држи да је лако направити из Босне и Херцеговине самосталну државу. Турски посланик је изјавио да би он већ одавна ово саветовао султану, да 45% становника ових покрајина нису мухамеданци. Последица оснивања ове самосталне државе била би грађански рат (190—191).

„Војвода Деказ очекивао је још јуче из Лондона одговор на своје представке. Данас — 26. маја — рече ми Куфштајн, да је одговор стигао и да је неповољан. Ипак ће Деказ радити

на својој замисли с осталим силама. У томе има потпуно право. Кнегиња Трубецкој држи, да ће се сад Аустрија удружити с Инглеском против Русије. У осталом ово тврђење долази од туда, што и она и њени славофилски пријатељи то и желе.... Хирш очекује много од покрета међу софтама, и мисли да одатле може пропзаћи срећан преображај Турске, нарочито по томе, што ова странка жели да се споразуме с хришћанским становништвом. Игњатијев ће свакако гледати да то омете. Изгледа у опште као да је он зао дух Турске. То му је занат (191).

„Пада у очи — 18. јуна — да Тјер представља Кнегињи Трубецкој све страхоте које могу произстећи из данашњег стања европске политике. Он тврди да ће Русија остати усамљена, и да ће јој Инглеска и Немачка објавити рат. Вероватно је да он то чини у намери да Русе задобије за Француску, и да ову представи као избавитеља, који би Русији притекао у помоћ (193).

„Данас је — 24. јуна — био Орлов (руски посланик) код мене и причао ми о своме разговору с Тјером. Орлов га је питао шта он има против Деказа, на што је Тјер одговорио без ближега одређивања својих оптужаба. По Орлову Тјер се још креће у оквиру своје политике од год. 1840. која је довела до четворног савеза против Француске, пребацујући Војводи Деказу одсуство одлучности у источној политици. Тјер је, по њему, туркофил, и пристао би са своје стране на интервенцију против устаника. Нисам могао приметити ништа од какве мисли о савезу између Русије и Француске (194).

„Војвода Деказ саопшти ми у данашњем разговору — 28. јуна — да турски посланик не верује у озбиљност намере од стране Србије да објави рат. Овај неће сам Српски Народ. Ја не делим ово оптимистичко мишљење. Можда би се то и могло поверовати, да ђенерал Черњајев није већ тамо. Гонто (француски посланик у Берлину) му је јавио, да је Цар Вилхелм узнемирен српским гласовима. Изгледа као да је он рекао: „ако се дође до покоља хришћана, онда то Европа неће моћи гледати скрштених руку“. Мени се чини, да тамошњу фукару треба оставити њој самој, пошто је пропуштен подесан тренутак за интервенцију (195).

„Данас ми је — 2. августа у Гастајну — био у посети Гроф Штолберг. Он тврди да му је потпуно нејасна политика Андрашијева, по којој на Истоку не треба да буде никаквих промена. О питању присаједињења Босне Андраши није хтео да се из-

јасни. Штолберг држи, да ће на крају ипак на то наћи, да би се бар једно решење имало.... Цар (Вилхелм) ми је причао о својим утисцима из Емса, о узнемирењу Цара Александра и о његовој љутњи због напада у аустриској и у инглеској штампи. Никакве сумње не може бити у томе да Цар Александар жели мир и да он не мисли на то да заузме Цариград. Тешкоћа положаја у томе је, што су све силе осим Аустрије сложне у томе, да заврше овај заплет признањем независности Србији и Црној Гори; Аустрија је међутим упорна у својим реформним захтевима. Ипак Цар не губи наду да ће се доћи до решења, нарочито ако се Аустрија може одредити да заузме Босну (198).

„За тим је — 28. септембра на Бизмарковом добру у Берлину — дошао Херберт Бизмарк и донео један рашифрован данашњи брзојав, у коме се саопштава из Лондона, да Руси предлажу у Бечу да Аустрија поседне Босну а Русија Бугарску, на случај да Турска не прими погодбе мира. Дерби је тиме узнемирен. Бизмарк држи да ће бити најбоље да се Аустрија сагласи. Турци ће на крају ипак попустити, и онда ће руски предлог остати ћорфишек. По њему немачка политика може ову ствар оставити њеном току. Ако Русија нападне Турску, ми ћемо моћи посматрати са стране. Шта ћемо пак чинити, ако Русија и Аустрија зарате, није потребно да за сад још одлучујемо. Према Русији имамо да поступимо као што је она поступала према нама. Кнегињи Трубецкој треба да кажем да Бизмарк нема времена за преписку, и да уз то њу сматра за свога непријатеља пошто је пријатељица његових противника (201).

„У подне је стигао један брзојав из Берлина — 29. септембра у Варзину — према ком је инглеска влада била извештена, да Турци неће да приме никакве предлоге и никакав разлог. Према томе ће вероватно Руси ући у Бугарску а Аустријанци у Босну. — По подне је Бизмарк дошао к мени, и говорио је о нашим односима према Аустрији и Русији. Никакве штете не би могло бити за нас, ако би Русија дошла у сукоб с Инглеском. Оне би једна другој могле нанети мало штете, а ми би ту борбу могли мирно посматрати. Много би горе било ако би се завадиле Русија и Аустрија. Ако би ми остали неутрални, побеђена страна нам то не би никад заборавила. За нас не би била никаква добит, ако би Аустрија била уништена, пошто ми не би знали шта да радимо са Сла-

венима и с Мађарима, и ако би Немце могли присаједињити. Немачко јавно мњење пак не би допустило да идемо с Русијом против Аустрије. Ако би ова пропала, онда Русија постаје опасна за нас. С првом ми можемо држати у шаху другу. Бизмарк се нада да ће Андраши, ако му другог излаза не буде, ући у Босну и задржати ову земљу. Андраши то чини нерадо, али ће пре учинити то него што би допустио постанак Српске Краљевине (202—203).

„Данас — 8. новембра у Берлину пријем код Цара. Причао ми је, да се у Петрограду још увек предвиђају велике тешкоће. Тамо су с Инглеском задовољни. Лорду Лофтусу (инглеском посланику) рекао је Цар Александар (у Ливадији): „Пре свега утувите ово троје:

1, Завет Петра Великог не постоји.

2, Ја никад нећу чинити освојења у Индији.

3, Никад нећу ићи у Цариград.“

„Ова изјава је учинила у Инглеској најбољи утисак. — Ипак је Цар Вилхелм узнемирен, јер он вели да Горчаков још није напустио мисао да силом подмири руске захтеве. Руска војска није особита; али је ипак боља од турске, која је за четири месеца могла да напредује само шест миља.

„Деказ ме је примио раширених руку — 12. новембра у Паризу. — С обзиром на Источно Питање узвикнуо ми је: „драги кнеже, ми морамо ићи раме уз раме!“ Ми морамо сложно радити на томе да на конференцијама очувамо мир. Бургоенгу (једном од представника француских на цариградској конференцији) који узима озбиљно питање о реформама Деказ је рекао: „Све то ме ни мало не интересује, и ја ћу примити и какво чудо ако нам се предложи, само ако га подједнако усвоје Инглеска и Русија. Ја хоћу да предупредим рат. Остало ме се ништа не тиче“. Ово гледиште дели и Шодорди (први француски представник) за кога Деказ вели, да је човек мудар и обазрив.

„Тјер, који ме је посетио данас — 19. новембра — показује се врло узнемирен. Он је дао израза своме чуђењу о руској политици, рекавши: „Кад бих ја био руски министар, бацио бих се на колена пред Цара и преклињао бих га да одржи мир“. Омиљена тема Тјерова је, да Русија не познаје снагу Инглеске. И ако је Русија дорасла Турској, Инглеска ће бити принуђена да се умеша. То што Русија изјављује да неће да иде на Ца-

риград, смешно је. Ко за то може јамчити, камо ће она бити одведена у току једног победеносног похода. Лудило је међутим од Русије, ако у рат улази пре него обезбеди нашу неутралност. Ја нисам имао никаквог повода, да излазим са својим мишљењем о немачкој политици према Русији. За тим је Г. Тјер продужио после мале почивке: „Мени изгледа, да се немачка влада не изјашњује с тога што је у забуни. Ја не могу веровати, да ви можете имати какав интерес у томе да допустите пропаст Аустрије. Али ви немате ни мало воље, да се ставите у непријатељски положај према Русији. Ваша влада ћути, и у томе поступа паметно“. У току разговора дошао је и на питање о дунавским ушћима. „Не може вама бити равнодушно, рекао је у овом погледу, ко ће бити господар на ушћима Дунава, и да ли ће Европском Турском овладати Русија“. Ја сам одговорио, да о том још за сад не може бити говора. Али сам му морао признати, да мени питање о ушћима Дунава, које се претреса, како он вели, у Јужној Немачкој, није разумљиво. С трговачко-политичког гледишта мени се чини да је све једно, да ли ће ова ушћа држати Русија, Румунија или Турска. Ма ко био њихов господар, наша трговина ће се њима користити. С политичког гледишта ја такође не могу гледати у проширењу Русије према Словенском Југу никакву велику несрећу, пошто сами Руси сматрају заузеће Цариграда као прву клицу своје пропасти. Г. Тјер је одговорио да у томе може бити нешто истине, али да ја заборављам, да велике државе у доба железница и телеграфа могу рачунати на дужи век него што је то било у старија времена. Помоћу телеграфа се данас може владати Русијом из Цариграда. Међу тим, додао је, Инглези ће се већ старати о томе да Руси не добију Цариград; само ако за то не пропусте време. На случај рата, он сматра као потпуно природну инглеску посаду Цариграда. По себи се разуме да Француска жели мир. Он не сумња ни у то да и Немачка то хоће. Па ће додати: „Али би Ваша влада могла много допринети одржању његовом. Ви не можете радити против Русије; али ви њу можете оставити у сумњи, што ћете и учинити (204—206).

„У осталом Тјер сматра — 23. јануара 1877. — да је мир обезбеђен. Турци који су већ и до сад показали много умешности, биће и овом приликом мудри, те ће учинити сами уступке и пристати на повољне погодбе мира према Србији, Црној Гори итд. Г. ф. Бизмарк не може ићи на то да Европу баци у општи

рат. Готово су смешна поговарања о томе. Бизмарк врло добро зна, да се рат између Инглеске и Русије не би ограничио на те две земље. Уз то је Немачкој ради њенога унутрашњег срећивања потребан мир (208).

„Присуство ђен. Игњатијева — 8. марта — занима свакога. Свако је начуљио уши. Вимпфен је дознао, да Игњатијев носи собом један протокол који би силе потписале, и којим би се Русији олакшало да одустане од рата (по налогу своје владе Игњатијев је овом приликом био у Бечу, Берлину, Паризу и Лондону). Данас ми је долазила Кнегиња Урусов с предлогом да одем к њој по подне око пет часова и да ћу тамо срести ђен. Игњатијева. Отишао сам у одређени час, и затекао сам га већ тамо. Његова спољашност пада јако у очи: широко лице, јака брада и готово увек весела уста. У брзо је разговор дошао на Берлин, и он је причао о Бизмарку. С извесним задовољством са самим собом, наглашавао је сличности у карактеру и навикама које су му заједничке с Бизмарком, и он се издавао за његовог ученика и ако уз истицање своје скромности. У ствари он није скроман, већ врло знатан препредењак, који нема никакве потребе да се потцењује. То је један од оних људи из којих се праве државни канцелари. Безобзиран је у излагању својих мисли, при том ипак мудар и притворан.... О Источном Питању говорио је без икаквог уздржавања. При првом потресу Турска ће се срушити, и отуда ће настати забуна. „Кад би могли завити Турску у памук и у сирће да их утуршијамо, ми би то учинили“. Ово прелазно стање међутим не може трајати. Инглеска с тога узима на себе велику одговорност, ако не пристане на невини руски предлог. Он је то у Паризу рекао и Г-ђи Солзбери и замолио је да то саопшти своме мужу, кад стигне дома. — Бловиц, кога сам вечерас видео на пријему у инглеском посланству, вели, да Инглеска неће пристати на овај протокол. Један чланак који је он послао у прилог овог последњег (у Times) није био штампан. Он држи, да ће се у Инглеској предомислити, да ли да се конференција продужи, докле Русија стоји наоружана. На тај приговор, да Русија предлаже овај протокол да би се могла разоружати, приметио је, да Русија на тај случај треба да изјави, да ће распустити своју војску. То би већ боље расположило јавно мњење. Ја сам овај приговор саопштио Игњатијеву, који се на то замислио. Деказ још рачуна на пристанак Инглеске. Питао сам Деказа, да ли

има што да замери протоколу. Одговорио је да не, осим што би се могао скратити, али да при том његов смер ништа не претрпи. Већина политичара с којима сам говорио, сумњају да ће Инглеска пристати.

„Јуче сам се — писано 19. марта у Берлину — одвезао у једанаест часава ка канцелару. Код њега је било разних људи, међу осталим и Рајс, што је допринело његовој ћутљивости. Ипак је дошао на руско-турско питање, и био је мишљења, да ће захтев инглески, по коме Русија треба да изјави да ће распустити своју војску, овој отежати излазак из ситуације. Данас сам у Рајхстагу присуствовао претресању закона о највишем суду Царевине. Дошао је и Молтке... и изјавио је своје чуђење да се у Паризу распростире мишљење, као да ми гурамо Русију у рат, како би имали одрешене руке према Француској. Ми би имали много одрешеније руке, кад би Русија стајала за нама и штитила нас, не заплетена сама у рат. Он жали источни заплет, и напада политику Горчаковљеву, која је довела Цара у овај положај. Сажаљева ако Русија не буде водила овај рат, јер ће то створити незадовољство и огорчење. Уз то је увек незгодно имати уза се незадовољног суседа. У опште је Немачка у опасном положају између Русије, Француске и Аустрије, и с тога мора да се напреже те да се наоружа (208—211).

„С обзиром на Источно Питање био је Тјер — 3. априла у Паризу — сад мирнији него обично. Он држи да ће се сад доћи до мира. Бапст, власник Journal-a des Débats, није тога мишљења. По њему Руси ишчекују само лепше време, па да уђу у рат.

„Кад сам данас — 11. априла — по подне посетио Деказа, који се вратио из Кане, затекао сам код њега Орлова. Овај је био јако погружен и тврдио, да без рата за Русију не види другог излаза. Деказ је био истога мишљења. Пошто је Орлов отишао, он је још дуго говорио са мном о положају. Деказ не види у рату никакву корист за Русију. Њен је интерес у слободном излазу из Црног у Средиземно Море. Рат ће међутим довести до тога, да ће Инглеска поседети Дарданеле. Исто мишљење је исказао и Тјер у више прилика. Најпосле ако рат ипак избије, рекао је Деказ, задатак ће бити Немачке и Француске да заједнички и удруженом снагом свога утицаја одрже мир у Европи те да му тако очувају помесно обележје.... Деказ ми је уз то саопштио, да је Алфонс Ротшилд, који се овох

дана вратио из Беча, преговарао тамо с Андрашијем о зајму, и да му је том приликом овај рекао: водили Руси или не водили рат, упадали у Турску или не, Аустрија мрднути неће. Мисао о уласку Аустрије у Босну не сматра Деказ за вероватну, пошто би тада она морала водити рат у савезу с Турском или против ове. Приметио је уз то, да би тај улазак и Италија узела рђаво. Ако би дакле Аустрија поселa Босну или Херцеговину, могли би се из тога изродити други заплети.

„Данас је — 25. априла — пријем код турског посланика. Кад сам ушао, узео ме је под руку и рекао ми да је тога часа примио добре вести, и да Лајонс (инглески посланик) сад баш чита брзојав. Сео сам уз овога и нашао окружницу, којом Турска тражи посредовање на основу члана VIII Париског Уговора. (Ноћу између 24. и 25. априла објавила је Русија рат.) Рекох Кадил-Паши да је с овим мало задоцњено, али да не може шкодити. Лајонс је мишљења да ће худити само Турској, пошто ће Руси моћи ући у Румунију за време преговора. На то сам отишао Деказу, који ми рече да је примио окружницу, али да још није говорио с Кадил-Пашом. Он намерава питати га: хоће ли Турска примити протокол и повући своју окружницу? Онда би се могло даље разговарати. Он је мишљења да је протокол био покушај за посредовање, с којим се насело. — Гонто (француски посланик у Берлину) га је известио, да га је Билов питао: да ли Деказ намерава повећати број бродова у турским водама. Он још није одговорио, пошто му тешко иде да на то приволи свога друга поморског министра. Убеђен је са̂м у потребу да се пошљу још три брода, који ће с немачким и италијанским бродовима представљати неутралне силе, и који би међу собом могли поделити надзор над турским пристаништима. Оклопничке фрегате не мисли слати у ове воде, пошто би то могло изазвати сумњу у нападне намере. — Што се Румуније тиче рекао му је Калимаки (румунски посланик), да ће се она опредељивати потребама свога очајног стања, ако је силе не заштите од турске најезде. Деказ је питао: да ли то очајно стање неће навести Румунију на споразум с Русијом, и кад је Калимаки потврдно одговорио на то питање, изјавио је он, да њему као министру једне неутралне државе не припада да о томе суди, или да какав савет даје.

„Данас — 30. априла — ми је долазио Кадил-Паша. Ја сам

му казао своје мишљење о одбијању наше заштите руским држављанима у Турској. То га је прилично застрашило (213—215).

„Канцелару је много стало — Гастајн 5. новембра — до одржања добрих односа с Аустријом. Мешање Аустрије и Инглеске у рат сматра опасним. У осталом, вели, да је Аустрија била готова да уђе у Босну да су Руси победили. Сад је Бизмарков план да измири Инглеску с Русијом, и да онда гледа, да се оне споразумеју на Истоку на рачун Турске. При свима манипулацајама високе политике он жели држати одстрањену Француску, избегавајући свако њено приближавање (220).

„Данас — 24. октобра у Берлину — код Блајхредера (банкара великог, пријатеља Бизмарковог), који ми је у двочасном разговору казао много занимљивога. Он држи да Руси финансиски неће бити у стању, да продуже рат даље од Божића. По њему су они већ упропастили по милијарде рубаља, и још би им толико требало, ако би рат продужили и на пролеће. Бизмарк неће да зна ништа о каквом посредовању за мир, јер с разлогом тврди, да би Руси нама у грех приписали кривицу за лош мир.

„Нубар-Паша причао ми је — Париз 27. октобра — о свом разговору с Митад-Пашом, кога окривљује, да није употребио сва средства да отклони рат, и ако га није изазвао. Он тврди, да је Митад сматрао рат за средство, да Султана држи потпуно у својим рукама. С уставом на једној и с једном победом на другој страни надао се он постати господарем ситуације. Његов пад је дело Младотурака. Ови нису ни у колико пријатељи европске уљуђености као што се то погрешно узимље, већ би пре хтели да врате Турску у стање, у коме је била за време Солимана Великог тј. они би хтели да преобразе Турску на основу мухамеданског фанатизма, а са средствима савремене уљуђености, прилагођеним духу старога времена. Противни су Уставу у савременом смислу (223).

„Данас ми је долазио Калимаки — 7. фебруара 1878. — и причао ми, да су у Румунији јако погружени и да са забринутошћу гледају у будућност. Русија захтева уступање Румунске Бесарабије (учињено 1. фебруара) до утока Дунавског рукавца Килије. Кнез Карол је одбио ову размену, пошто се Добруча не може примити, а Бесарабија је дата Румунији париским уговором (1856), те према томе решење тога питања спада у надлежност сила потписница тога уговора. Даља брига бу-

курешке владе проистиче из увећања руских трупа у области кнежевине. Најпосле је напоменуо с молбом да се не именује — и намеру која му је саопштена, и по којој се руска влада носи мишљу да откупи румунске железнице (227).

„Последњи дани су били немирни — 28. фебруара. — Бојазан је од рата између Енглеске, Аустрије и Русије. Опште негодовање због руског безобразлука, и жеља да ми што учинимо како би Русе принудили на мир. Бизмарк је потпуно у праву, кад ово одбија. Кад би ми то учинили, и придржали Русију у шкрипцу заједно с Аустријом и Инглеском, прва би нам мало на томе била захвална. Ако би дошло до рата, и ако би Аустрија и Инглеска из њега изишле као победиоци, ми не би од њих понели никакву захвалност, а за то би дошли у опреку с Русијом за вечна времена, и према томе би се у Европи усамили (228).

„Данас — 4. маја — писма из Берлина и Лондона. Прва дишу ратничким духом, и по њима се нема никакве наде за мир; из последњих (Минстер, немачки посланик у Лондону) се чита нада за могућност изравнања. Вадинктон (нови француски министар спољњих послова) ми рече вечерас у Јелисејској Палати, да је Сен-Валије (нови француски посланик на место Гонто-Бироња) брзојавио из Берлина, да Немачка опет узима на се покушај да посредује, и да има изгледа као да ће сад бити успеха (229).

(Свршиће се)

Д-р Мил. Р. Веснић.

ЈЕСЕН ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

(Наставак)

VI

Лист по лист, тих дана у сред јесени, велики врт Сиржерове палате одголићавао се. Пред павиљоном у коме је становао Ескије, све зеленило беше већ пожутело или поцрвенело; али двадесет прелаза у бојама, од мрачна зеленила до као крв црвене боје, шараху то зеленило које је било на измаку. На месту, где се алеје савијаху, да би обишле павиљон, два гаја од пурпурних дренова изгледаху као мађиска дрвета међу костурима од јоргована. Још даље, дно баште беше остало дивно зелено, јер ту је било снажних дрвета са мрким лишћем: платана, лаворика, кедрова, а, на према се, огледаху се у малену басену, једна зова и једна смоква, обе стогодишњаци. У томе углу који се додиравао са другим вртовима, сунце је сијало на сав мах, без препрека од зидова, а свежина од воде ту је давала живота биљу.

Како је тај октобар био топал, са ведрим небом после подне, избледелим сунцем, које је изгледало налик на лето на Северу, Клара, готово свакога дана, доносила би по коју књигу или какав рад под свод од смокве и зове, и ту, седећи читаве часове, уживала у миру бити на само, заштићена од пријатељске радозналости оних који су је окруживали.

Два или три пута од њезина повратка, Јулија је долазила к њој, узнемирена, обузета у пркос свему жаљењем.

— Нећеш да изађеш са мном, мила моја? Па ипак доктор то наређује.

Клара би одговорила: „Не!“ гласом тако пуним срџбе да

г-ђа Сиржер, тужна и увређена, није хтела да наваљује: „Презире ме и мрзи“, мислила је. И, одиста, ма да их није могла тачно одредити, то су била осећања која су обузимала младу девојку у току дугих часова самоће. Од онога јутра када је затекла љубавнике како прелазе преко празна салона, у заносу испуњене љубави, имала је ову мисао: „Морис, који је мој, украден ми је од Јулије“. Она је патила, плакала; али јој се ипак одржала нада, готово иста која је упорно живела и у Морису: — „Доћи ће дан кад ћу га опет задобити... један дан... за цело!“ Један дан! шта мари младост за време? Будућност тако дуга! тако дуга: зар нема доста година да се све доведе у ред?... Године беху прошле: место да уреде стварност по жељи снова, оне су само донеле час неизбежне кризе, час када се више не може рећи: До сутра... Али у томе часу кризе, Клара је у себи тврдила поуздано: „Морис ме воли!“ Добро је опазила од његова повратка у свет, нежну узнемиреност, суморну тугу млада човека. Та зар сам није признао да је воли, једнога дана, занесен и побеђен неким мелодијама Бетовеновим?

Кад му је она рекла, мало времена по том: „Г. од Рије-а хоће да се ожени мноме“, она није сумњала да ће Морис одговорити: „Не!... ја вас волим. Ја ћу бити ваш муж...“ Некаква судбина запечатила им је у тај мах уста обома... они не поверише једно другоме своје тајне: када се растадоше, изгледало је као да им је свака нада на будућност била неопозивно забрањена. Па! у пркос свему, док је Морис лутао по Немачкој, шибан успоменом и жељом, Клара није губила поуздање; исти глас као и некада шаптао јој је неуморно: „Отишао је... Напустио те. Али те воли, видиш! и, за цело, вратиће ти се...“

Први пут Клара осети да је понижена и изгуби храброст кад је госпођа Сиржер отпутовала и кад је погађала да ју је Морис одазвао. Њено поштено и просто срце зар је могло допустити ову наказну и одвратну истину: Морис љубавник, а у исто време и онај који подлеже потреби да има поред себе своју љубазницу? Она се осети побеђеном; и познаде праве муке љубоморе.

Колико ли је пута сневала о путу са Морисом, у милој осамљености, по далеким земљама! Они су били венчани: рекли су збогом Паризу, збогом свима познатим лицима, сада досадним, па чак и ономе што им је најмилије; и ишли су, она у његовом

заграђају, ка будућности! На жалост, на тај лепи пут ишла је једна друга с Морисом! Друга је њега имала, она сама, далеко од погледа, са свим слободно. Она је мрзела Јулију што јој је украла ту срећу, она ју је и презирала. Она није тачно погађала какви односи могу бити између двоје који се воле у Паризу. Сигурно они су се виђали на само, имали су свакодневне састанке; редовна излажења Јулијина то су довољно посведочавала... Међу тим, Јулија је живела одвојено од Мориса; кад би се виђали у друштву, били су приморавани да се држе као двоје који не маре једно за друго... А тамо — они су живели заједно, показивали су се слободно с руком под руку, спавали су под истим кровом!... И Јулија, једна удата жена, пристајала је на то! Клара је осуди оштрином једне савести која није никад грешила, која чак и не зна како се греши.

Ах, успомене, још тако драге, успомене из детињског пријатељства, плашљива миловања, допуштена или украђена у вили Еље, то мало што је Морис имао од ње, како је то сад млада девојка сажаљевала и осуђивала! „Ако је он имао нешто од мене, мислила је, то је зато што сам веровала да ћу једног дана бити његова жена!...“ Она никад неће бити његова жена... Упућена на други брак, увучена против своје воље, она је знала да никад неће у њему наћи своју срећу; али и сам одмор и мир њене савести изгледали су јој као немогућни, — кад је здружена са једним другим човеком, а не с Морисом, са таквим успоменама!

— Госпођице Клара, долази г. барон.

Под корацима зашкрипа песак на алеји. Кроз оголеле гране јоргована Клара Ескје опази белу кецељу Мари. Сад је пред њом стајала собарица, очекујући наредбе. Клара се устезала. Да ли да прими тога момка, тако оданог, тако доброг, који ју је јако волео, и кога је против своје воље неутешним чинила?

— Где сте га увели?

— У салон, госпођице.

— Кажите да ћу доћи.

Затим, предомисливши се, кад се Мари удаљавала, рече:

— Не... Боље доведите га амо.

Она беше дошла на мисао да је потребно једно коначно и отворено објашњење, и да ће њихов разговор у овом усамљеном куту, који је сад поштовала и сама Јулија, бити мирнији... После неколико тренутака Рије дође. Био је мало блед;

прилажење му је било збуњено, и кад му млада девојка даде знак да седне на једну сламну наслоњачу, поред њеног скровишта, он не послуша одмах.

Он је гледао како се нагла над ђерђев који јој је дрхтао у рукама; гледаше њене немирне трепавице које су јој засењавале крупне очи. Ове очи врло крупне и веома црне, зуби веома бели, кожа врло фина, — све једно за другим под утицајем узбуђења, а она бледа као листак камелије или обасута руменилом, некаква велика супротност између тог прозрачног бледила лица и црнила увојака косе, мршавост мишица око којих се лепршала материја блузе, мршавост руку на којој су прсти изгледали тако танани, готови да се сломе, — све је показивало једну младу девојку коју је гризло нешто изнутра а којој се пришло у тренутку кад ће пламен душе сагорети снагу.

Видећи је такву, њиме овлада таква туга да помисли: „Све је боље него ли овај њен јад... Боље је да ја трпим, него да је гледам како она трпи због мене“. Између ове две муке: трпети што ће је изгубити, трпети што ће је гледати како она трпи, прва му се одиста чинила сношљивијом.

Њихове мисли, преоптерећене стравом, беху узрок што су ћутали. Присуство Ријеово доводило је Клару пред питање које је најзад требало решити: брак, то јест збогом сновима, одрицање. Шта да ради? Дошло је време да се реши. Неопходност ове потребе била је јасна младој девојци, и усрпкос њеног напора да завлада собом, мучење од кризе стаде јој грчити лице.

Рије је узе за руке.

— Ви патите! ви патите! Шта вам је? Кажите ми!

Она одговори главом: „Не!“ Али њени образи још блеђи под утицајем срца, дрхтање њених усана, мртвило њена погледа, њених опуштених руку, казивали су му њену превелику патњу.

— Ја вас молим, преклињао је Рије, кажите ми! Реците ми шта треба да чиним, и ја ћу чинити... Да вам није зло што сам ја овде? Ја бих желео да сте срећни. Желео бих да вам у животу само уравњавам пут... Говорите, Клара... Кажите ми! ви не поступате са мном као са једним пријатељем...

Он се бејаше нагнуо над њом. Онако зваљену у наслоњачи, он ју је видео као полу-мртву, и видећи је такву чак и сенка од жеље ишчезавала је у њему: ту је остајало једино силно обожавање, сажаљење, потреба да се за њу жртвује да би је повратио у живот.

И он познаде, у том тренутку, занос пожртвовања.

— Слушајте, Клара, рече озбиљно, као кад човек изговара један завет који ће спутавати цео живот. Ја не знам да ли ваше зло долази отуда што сам ја овде, или отуда што... што је неко други далеко... али, молим вас, будите уверени да ја нећу стајати на пут вашој нади, ни најнесигурнијој. Све што је било између нас, сва обећања, ако ви нећете више да их држите, ништа су, не вреде... Ви сте слободни...

И, у колико је више говорио, он је имао то страховито задовољство да види како су његове речи имале дејства, и како су оживљавале младу девојку. Она подиже очи, и гледаше га са успокојеном нежношћу... мало крви оживи њене образе. Међу тим, она се стидела да прими то пожртвовање.

— Ја ћу одржати оно што сам обећала, прошапута она... Ако сам задоцнила да вам то поново кажем, то је зато што сам болесна, ви видите... Али, дајте ми времена... времена да се опоравим... Ја нисам ништа заборавила. Одржаћу обећање.

Рије затресе главом.

— Ви нисте ништа обећали, или боље: кад сте обећавали, ви нисте познавали саму себе, ви нисте знали... Ја нећу да се користим једним препадом. Нисам заслужио: Ето то је оно што ја треба да радим.

А после извесног ћутања, он додаде:

— И то је најпаметније што могу урадити и с обзиром на себе самог.

Он учини неколико корака, затим се врати. Њихови се погледи сусретоше.

— Ви сте ожалошћени? запита тужно млада девојка.

Рије одговори.

— Да... много ожалошћен, али шта ћете?..

И први пут он схвати кобност која га је избацивала из света, из круга нежности које чине срећу других људи.

— Ја међу тим не могу допустити, прошапута Клара, да ви патите мојом кривицом!.. Ви сте свагда били добри! Ја имам много наклоности према вама.

— Одиста? запита Рије, а очи му беху пуне суза које је задржавао.

— Ох! да! Заиста!

Он је узе за обадве руке.

— Сачувајте ту наклоност према мени, то ће учинити да

ћу доцније, кад мислим о вама, још увек бити ваш дужник... Ја не знам какав ме живот очекује... Али ма на коју страну да се он окрене, мисао да ме се ви љубазно сећате — мене ће подржавати.

Они су дуго једно у друго гледали, не говорећи ни речи; врло крупне мисли ломиле су се у њиховом мозгу: нема речи које би их могле исказати. Клара је мислила: „Зашто је у мени једна сила, не знам која, јача од моје воље и од мог разума? Овај човек ме воли. то знам; све је на њему допадљиво, он је добар, он је диван, и ја му причињавам патње због једног другог, који није заслужан, који ме не воли...“

У једном тренутку она беше дошла до тога да се одлучи, да каже: „Да, решила сам се коначно, примам, ја сам ваша жена.“ На таквим преокретницама у животу довољан је само један лак удар па да се наше одлуке упуте једним извесним правцем. И тај удар дође до једног сећања које јој прође кроз главу без узрока: у очи тога дана она беше затекла Јулију у њеном малом салону при читању једног писма на коме је познала Морисов рукопис. Инстикт пробуђене саревњивости победи. Она не рече ни речи.

— Збогом! рече Рије просто.

Клара запита:

— Ви путујете! Останите још мало са мном.

— Не, одговори млади човек. Не могу остати. Пустите ме да идем, да вас не виђам неко време. Ако останем овде, нећу имати снаге... Збогом!

— Колико ви патите! прошапута Клара.

Он одговори:

— Да, патим. Много.

— Ви се не љутите на мене?

— Не. Збогом, госпођице!

Она му поднесе своје чело таквим покретом који је показивао да није мислила. Он га додирну уснама. За тим, пође без освртања, остави је, пређе преко врта, изађе.

Његова несрећа чинила му се готово невероватном: мислио је да то није на јави, да је сан. И заиста, предмети стварни који су га окруживали, куће, дрвеће, кола, покретали су се испред његових очију несигурно, утонули у маглу.

— Добар дан, посланиче!

Он чу ту реч као да је она долазила из неког удаљеног простора. Неко га узе под руку.

То је био Домје. Рије се обрадова што су се нашли, да би се прибио уз једно живо биће.

— А, то сте ви, докторе... Опростите... Мало сам расејан.

— Видим, одговори Домје. Шта вам је? Госпођица Ескје није вас зар примила?

— Јесте... Само, драги пријатељу, сав мој лепи сан иш-чезнуо је.

— Она је одбила да пође за вас?

— Одбила је да се удаје.

— Јадни човече!

Не говорећи више, они су ишли неко време по асфалту авнија, газећи суво лишће које је лак ветар терао у ковитлац.

— Па шта ћете радити? запита доктор.

— Ништа не знам. Чини ми се да мој живот нема више излаза. Јесте ли кадгод видели у Монте Карлу оне играче који поводећи се излазе из касине где су мало пре тога изгубили своје имање? Видите, и ја сам био сву своју срећу ставио на једну „пуну нумеру“, која није изашла. Сад ћете разумети... Имате ли да ми дате какав савет?

— Савет? Давно већ ја бих вам га дао да сте га били за-тражили. У две речи, ево моје дијагнозе. Ви сте као неки туђин у свету, који не разумете и који вас не разуме. Зашто остајете у њему?

— Шта хоћете тиме да кажете?

— Хоћу то рећи, драги мој, да ја видим у вама једног необичног човека. Ви сте ушли у свет са душом потпуно чи-стом. И одмах сте се посвећивали идејама или људима, несталим краљевима, религији, радницима: од оданости ви сте направили своју каријеру. Извесно је да сте доста успели; или, оно што другима изгледа као ваш лични успех, то се, у ствари, изврш-шило изван вас: ви нисте тражили своју срећу. Занесени јед-ном девојком, хтели сте се оженити њоме... То је значило про-пустити своје опредељење, драги мој; за то и не успевате. За-боравите са свим брзо на себе сама. Латите се опет своје природне улоге, самоодрицања. То је моје мишљење.

После кратког ћутања, Рије одговори:

— Мислим да имате право. Али, видите, толико сам поко-

лебан да немам чак ни храбрости да поново прикупим парчад своје смрвљене наде...

— Видите! Још ћу вам јасније протумачити своју мисао. Ви сте врста свештеника који је залутао међу свет; срећни сте да у вас има религиозне вере, то јест афирмативне нерасудљивости, која је јача од свих наших резоновања. Оставите дакле брзо свет кад вас он одбацује; постаните свештеник, драги мој!

Корак по корак, Домје је натраг довео барона пред Сиржерову палату; Рије мало јаче пребледи. Онај позив ка свештеничком чину о коме је много пута мислио, откривен данас устима која не верују, изгледао му је божански прикладан, а патња од растанка са светом жалостила га је — као онога младића о коме говори Јеванђеље, који је плакао на позив с неба.

Домје му рече благо:

— Морам да вас оставим. Приспео сам, а чекају ме код Сиржерових.

Та реч изазва младића да дигне очи. Он спази врата од палате, врх дрвета; бујица од успомена однесе му последње речи Кларине.

— Нека буде, рече. Вечерас ћу отићи из Париза. У самоћи, добићу можда храбрости да учиним што ми саветујете... Ма шта да се догоди, хвала.

У тај мах, они осећаху да су нешто више но пријатељи; осећаху ону узајамност људске нежности која нам долази отуда што смо за трепутошкринули, један пред другим, дно својих душа.

Рије понови:

— Хвала!... Немојте јој рећи...

— Не, рече Домје; то вам обећавам.

Виде га како се удаљава, силази авнијем чвршћим кораком. Он пак уђе у палату, а у духу му се врзмаху мисли:

— Чудно ми је оруђе наша савест, мислио је. Ја не верујем ни у шта, а можда сам, као што веле добре жене из Бретање, „створио једног свештеника!...“

Баш у тај исти час — око четири часа по подне, — са једног фијакера силазила је Јулија Сиржер на углу улице Шамбиж. Она живо пође њоме, шмугну у једну од кућа, које су све биле налик једна на другу... Улица је тако несрећно постројена да сунце потпуно у њу не продире ни једнога часа у току дана. У њој је већ било мрачно, и ако је то после подне било

ведро. Јулија уђе под свод од уласка, отвори десно једна врата од јасно обојене растовине, и, чим је опет одгурнула врата и затворила кључаницу, грозничавим покретом, застаде, наслонив се на зид тескобног предсобља, са узнемиреним срцем... Ма да је, од кад се вратила у Париз, одлазила тако свакога дана да проведе по један час у томе стану, она још не беше на њ навикла своје нерве, и сваки пут би осећала исту узнемиреност пре но што ће ући, исти страх чим би ушла.

То је за то што није више ту био љубљени драган, вребајући иза врата звук звонцета, да би одмах притиснуо драгану на своје груди. Приземни спрат био је празан. Велика, мрачна соба са прозорима које је већ замрачивало последње бледило дневне светлости, примала је у себе отежали мирис места, на коме се задржавао људски живот, па га по том напустио. Од последње зиме, ту се више није ложила ватра: влага се већ беше увукла у ваздух. Кад је ушла, Јулија задрхта.

Она је ипак још волела ту собу, и овако усамљену, хладну и пусту, оно место светско, после виле у Кронбергу, где је Морис највише био њен. Осим ње, нико више ту није улазио од кад је Морис ту становао: она је била препуна само њихових успомена; ту се више осећала као код своје куће него у Спржеровој палати. Ту је за тренут заборавила спољашњи свет, дужност и грижу савести, и могла је гласно изговарати оне речи, које су јој тако често долазиле на уста поред Мориса: „Овде сам срећна!“

Сада, стан је био празан. Јулија није више могла говорити са својим драганом, или, чак и не говорећи му, гледати га како хода по соби, пише какво писмо, исеца листове у каквој књизи. Није му могла помагати да се обуче за вече, и по некад пришити му какво дугме или што окрпити. Није могла више подносити своје усне или образе Морисовим пољупцима, тако дугим и силним, у којима је врло често тражила потврду да је воли!.. Са свим сама, лутала је из собе у кабинет за облачење, у предсобље, у једну другу мању собу, где је Морис вешао своје одело; седала је у фотељу, где је он радио. Сваком предмету на томе столу знала је историју. То су већином били поклони које му је она дала; други су купљени у друштву с њом, по њеном укусу. Прелиставала је блок од зеленог марокина који је Морис донео с једног пута из Лондона. Код тих хијероглифа, фантастичких цртежа, силуета нацртаних пером једног сањалице, чи-

тала је датуме који су јој остали у сећању. Ту је налазила по хиљаду пута своје име. „Јулија!“ А још чешће нежну реч: Ју!... Ах! она није имала потребе да се ту бави чим другим до својим успоменама и сањаријама, и књигу коју је понеки пут отворила, од оних које је Морис оставио био на столу, није ни читала, не би чак умела рећи ни какав јој је наслов кад ју је остављала, опоменута временом да треба да иде.

Још једна друга ствар, осем успомена, привлачила ју је овоме месту. Морис се био с њом споразумео, на растанку, да у улицу Шамбиж шаље своја писма, а кад не може писмо бар телеграм којим ће јављати да је здрав и где је. До сада су телеграми били много чешћи, а писма врло кратка. И ако су она кратка била, мало бољи посматралац од Јулије могао би у њима сазнати за болест ове смућене душе, довољно јаке да нешто хоће а не и довољно јаке да не жали кад је већ нешто сама хтела. Али Јулија је могла погађати Морисове мисли само кад је он био поред ње; она није била способна да погађа његове мисли под велом речи. И најмања писма, у којима је било само појединости о местима и неодређених изјава нежности, њу су задовољавала.

Данас је нашла само једну малу карту дописницу у куверти, и, видећи да је он, њен драги одсутни Морис, задао себи труда да јој пише уместо да просто да једну депешу у телеграфу, она му је била са свим захвална, била је сва срећна. Пољубила је на куверти писмена оног имена, које ће можда бити једног дана заиста њено, пред светом, — Г-ђи Морис Артоа. Затим се приближила једном прозору да би могла боље видети. Две стране на карти биле су исписане нечитким рукописом, који је она сад лако читала. Сазнаде да је Морис отишао из Франкфурта, да је путовао преко Тирингије, да су му намере биле да иде једно за другим у Берлин, Хамбург, Дрезду, Праг. А никакав наговештај о скорашњем повратку, нити о догађајима који би могли изискивати да се врати. Али шта се то тицало Јулије? За све време, које је провела у стану у улици Шамбиж, она је прочитавала писмо свог драгана. Она га је гледала својим очима, јер кад је он био у питању, постајала је видовитом; видела га је како седи за једним столом у хотелу, исписујући ове речи: „Моја мила драгана...“, па још и ове, чија је баналност није дирала: „Моја осамљеност тешка ми је. Што ниси ти поред мене!...“ Па готово и увек иста

фраза на послетку: „Љубим ти уста, драга моја!...“ Она је са свим гласно понављала у тишини речи: „Љубим ти уста, драга моја! Драга моја!...“ И све оно што је у њој ударало животом, све се посвећивало одсутноме. Слала му је пољупце: „Ја те волим, благо моје... говорила је. Она поново додирну уснама хартију. Та мала дописница, та мртва ствар, била је од Мориса! Његова рука њу је додиривала; његова мисао јуче му је водила перо по њој. Мила дописница! Миле речи! Она их више није распознавала, јер се већ ноћ спуштала. Али она их је сад на памет знала, и у овој густој помрчини, која је скривала све ствари у соби, њен је дух почињао блудети. Налазила је одсутног и окружавала га својим мислима. Она је била с њим. Он је био поред ње...

Јулија се пробуди из овог заноса нежности једним ненадним млазом светлости који осветли предмете ишчезле у тами. Били су запалили сијалицу испред прозора на стану. Од њеног повратка сваког је дана то био знак за њу да треба да се враћа. Она намести шешир, узе огртач, и, казујући нежно збогом свима драгим стварима, које као да су учествовале у њеној љубави, она изађе.

III

Окрећући авнијом Ваграмским, Јулија опази Тоњу где стоји на полуотвореним вратима хотелским. Шта ли се то догодило? Она помисли на све могуће догађаје: прво на то (и она осети да се тога више плаши него што жели): да се Морис вратио. Али, тек што је изашла из кола, Тоња јој рече:

— Г-ђица Клара је болесна, онесвешћена је.

— Како, болесна? Шта јој је?

— Пала је у несвест, одговори старица затварајући тешко крило од врата и пратећи своју госпођу уз степенице... Био је дошао г. барон; разговарао је доста дуго са њом у парку. Кад је он отишао, госпођица се вратила и отишла је у своју собу... И Јоаким је нашао како је колика је дуга лежала у малом салону.

Јулија није више слушала, већ убрза кораке, пењући се уз степенице без даха. У салону виде Ескјеа где стоји поред једне фотеље на којој је почивала млада девојка, ослањајући главу на јастуке. Поред ње је био на коленима Домје и бројао ударе била. Али г-ђу Спржер највише су препразиле прво

отворене, укочене и као летаргичне Кларине очи, управљене на њу, затим једна вазна од јапанског порцулана у којој су обично стајале карте — а сад пуна крви.

— Послужили смо се овом вазном у хитњи, рече Ескје, одговарајући на немо Јулијино питање. Чим смо Клару били подигли, стала јој је нагло тећи крв из носа. Срећом Домје је био ту; имао је доста муке да заустави крволиптење.

Г-ђа Спржер се наже над младу девојку. Али, једним наглим покретом Клара опружи руке и окрете главу као да хоће да се сачува од нечега.

— Пазите, прошапута Домје Јулији на уво; ако останете код ње, све ће се поновити.

Са свим збуњена, Јулија пође у велики салон, и, не знајући шта ради, уђе унутра. Помрчина јој је чинила добро. Желела је да је још већи мрак, да би сакрила своју срамоту, своје очајање. „Дакле, ја сам! ја сам узрок свему...“ Видела их је све троје: болесницу која је мрзи, пренераженог Ескјеа, лекара који се послужио својом влашћу да је удали... Осећала је да је цео свет осуђује и да то управо тако и треба да буде: она је била узрок свега зла. И била је немоћна да се побуни и бори са свим тим снагама које су се завериле против њене љубави; али она је у исто време имала и осећање које јој је казивало да њена љубав неће попустити чак ни испред гриже савести, чак ни испред смрти. Па, куда је онда ишла? У какву несрећу на крају, у какав хаос завојитих путева? На то она није смела ни мислити; плашљиво је призивала Свевишњег, говорећи: „Боже! Боже мој, спаси ме!

На једанпут она се трже; близу ње су били Домје и Ескје и јака електричкна светлост просипала се по салону.

Она прибра своју снагу, своје мисли, и напрегну се да пита:

— Но, како је детету?

— Боље, одговори Ескје. Сад су је однели у постељу и наместили да спава.

— Али није озбиљно?

И њезин поглед, упрт у Домјеа, преклињао је да одговори да заиста није озбиљно, да је то био само један случај који није био последица рђавих мисли и бола у срцу.

Домје одговори:

— Не треба очајавати кад ни један орган није повређен и кад болесница нема ни двадесет година. Само, шта је опа-

сније од тога кад се живот троши изнутра, под утицајем нерава? Клара је болесна, озбиљно болесна, јер је њено стање болести такво да може примити сваку болест. Наравно, не може се одмах наћи однос између једне осећајне узнемирености и страшног крволиптења које смо једва зауставили; међу тим једно је изазвало друго...

Ескје погледа Јулију, која окрете главу.

— Најзад, продужи лекар, овога пута је била само несвестица... Али, не би требало да се она понови.

А после кратког ћутања он додаде:

— Но, ја ћу да вас оставим. Имам да обиђем једног болесника пре вечере. Збогом. Умирите се, додаде он, стежући руку Ескјеу. Кажем вам са свим искрено, нема никакве непосредне опасности.

Он пољуби Јулији руку и изађе. Ескје седе за сто, на коме су биле књиге намештене, и прелиставао их је расејано. Јулија га је посматрала. Његов високи стас био је повијен као под каквим теретом који је врло тежак за његова плећа. Боре на његовом лицу су се удубљавале; неодређена седина његове косе била је више бела; цела његова спољашност говорила је о преоптерећености и старењу. „Колико сам крива, помисли г-ђа Спржер, пред овим ваљаним човеком, који ме је свагда тако нежно подржавао за време криза у мом животу! У место да му будем захвална, ја му причињавам зло! Ја чиним да пати и он са оним бићем које највише воли...“ И она је хтела да падне на колена пред њега и каже: „Опростите! Опростите!“

Тишина у овој великој просторији, врло јако осветљеној, постајала јој је досадна. Она је имала потребу да чује Ескјеове речи, ма и прекоре. Њен глас прошапута:

— Жане!

Ескје остави књигу коју је прелиставао.

— Но! одазва се он.

Она га узе за руку, и стежући је узбуђено, покуша да му на тај начин искаже свеколико своје жаљење, сву грижу савести, коју је њено велико срце могло да осети.

— Мој јадни пријатељу!

Она га привуче близу себе; није хтела да га пусти да оде пре него што јој опрости.

— Да, рече он полугласно, јако сам узнемирен.

Јулија потражи речи утехе; обичне речи су јој падале на памет: „Клара није опасно болесна...“ Али се не усуди да их изговори пред толико великим болом. И поново их ћутање стаде притискивати. Јулија је предосећала да су овога пута били на крају уздржљивости, да су се најзад морали објаснити, и да је сад имала да издржи најжешћу борбу да одбрани своју љубав.

Она прибра своју храброст:

— Ох! Жане, ја знам шта ви мислите; видим да ме више не волите. Ви ме сад осуђујете... Зашто? Зашто то? Ви мислите да је моја кривица што је сад Клара болесна!... Али ја нисам ништа учинила против Кларе, нисам! Ја јој нисам узела некога кога је она волела. Помислите, већ су три године, више од три године како Морис... (Она не нађе реч да доврши реченицу). Све је већ одавно постојало кад је Клара изашла из манастира, кад је дошла да овде станује...

Ескје је прекиде:

— Ја вас молим, рече он, имајте милосрђа према мојој малој Клари...

Њихове се очи сукобише; Ескје осети да се поглед Јулијин тако рећи заривао у његов. Он покуша да продре у ову затворену душу.

— Имајте сажаљења према нама... Ви видите како она пати, јадно дете... Она не каже ништа, никог не оптужује, али је на путу да умре, видите!...

— Не говорите то! узвикну Јулија, скривајући своје лице, то није истина! Ово је само једна криза... Она неће умрети. Заборавиће.

— Она ће умрети. Јесте ли чули шта је мало пре казао Домје?... А ја сам био присутан и у првим тренутцима кад он није пазио ни на своје држање, ни на своје речи. Ја сам разумео. То ће на крају бити с мојим јадним дететом. Треба само још један, последњи удар као што је овај данас... и...

(Наставиће се)

ПРЕД ПЕТЕФИЈЕВИМ СПОМЕНИКОМ

ПЕШТА.

— А. Ашкерац —

Дакле ту си, о песниче,
Ту на среди дивног парка.
Кажи ко те обожава,
Да ли Маџар ил Маџа́рка?..

Ал не!.. то је твој кип само,
Лик од мртве хладне меди.
А ти живиш, вечно живиш
У душама нашим свима.

Певао си о љубави,
Домовини, — твоја вила
Молила се... да би њена,
Деца само срећна била.

Час из твог се срца лио,
Час славујев глас опорни.
Час је опет ко̑ гром био,
Ко̑ Тиртеја глас убојни.

Ниси заман уздисао,
Благо оном ко те има,
Благо теби, твој је народ,
Срећан међу народима.

А када би твој дух свети,
Међу нас се доле свио,
Ја верујем ти би опет,
Хладна уста отворио.

И дао би наук свети
Браћи својој Маџарима:
„Ко слободу туђу тлачи,
Сам не треба да је има!“

Мил. М. Петровић.

НА ОЧЕВОМ ГРОБУ

— Драгутин Кете —

Поведи ме, црни гробару, са собом,
Оном трулом крсту, који хумка скрива;
Ту за оним хладним и каменим гробом,
Свети мир и покој мој отац почива.

Ах! добро је туна, мој премили оче!
А како је мени на неравном путу?
Остављен од свију, сирото сироче,
Сносим с дана на дан своју судбу круту.

Зашто си ми негда приповедо тако,
О срећи у свету, кад је све сан само?
А живот је вечни са судбином бој.

О мој драги оче, ја те волим јако,
И не желим опет да се вратиш амо,
Спавај и почивај мирно, оче мој!

Милорад М. Петровић.

ЊЕГА НЕМА

— С. Грегорчић —

У башти је руже плела,
Разлег'о се песме звон,
И у лицу зарудела,
Кад је пред њу стао он.

Дај ми цветак, јадно дете,
Да закитим њиме груд.
Ја сам путник — спомен мали,
Знај носићу вечно свуд.

И она му китку даде,
И с њом срце, диван цвет.
И остаде — а он пође,
У далеки бели свет.

У башти је руже плела,
Сваке зоре, сваки дан —
Чекала га — песма тужна
Звонила је: „Узаман!"

Сузама је лице мила,
Лице негда као цвет
Венуло је. Венуо је
Њених нада диван сплет.

Преко баште често гледа
Сваке зоре, сваки дан.
А у лицу све је бледа,
Њега нема... узаман!...

Милорад М. Петровић.

ST. HELENA

Бурна је ноћ. О гребење се сиво
таласи гоне силом океана,
ал' друго ништа не чује се живо,
што чека дрхћућ бледу светлост дана.....
Сан, пусти оток у мору без краја!.....

Страшна је ноћ, и нема звезде једне.....
Завија ветар ко љута аждаја
и пене баца на литице ледне.....
А једна сена, коју ветар рочи
и дивље море, диже танку руку
и гледа преко немирнога мора
када ће сванут грозна, мутна зора.
Је л' то та звезда што мнид'јаше сјати
над светом вечно као вечност сама?
„Он“ нема никог више да га прати
кад му се душа огорчена лама!
Поносно „N“ му на клобуку плави:
тај кобни знамен француског божанства,
а на проседој, погрбљеној глави
поноса нема гордог величанства.
Испашта мртав што жив не хте гледат.....

С пучине љуте допиру до њега
у елемента бесомучној грајп
народа ропских бони уздисаји.-
А он врх мора слуша оне гласе
и, к'о кад виђе парну лађу смелу,
где реже брзо смућене таласе,
дланом се лупа по високом челу.

Трогир, јануара 1908. — **Рикард Николић.**

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

БИЉЕШКЕ, УСПОМЕНЕ И УТИСЦИ

ДРУГИ ДИО

I

На бурном мору

И ако је од тада прошло за људски живот много година, слика ми је још и сада жива пред очима. Неке успомене и неки утисци, који имаду предсудног значаја у људском животу, остају урезани у човјечјој души све до пошљедњег дана. Поједини догађаји, који случајно упливишу на будућност човјека, сами по себи и по изгледу ситни и малени, постају велики и значајни. Кад је човјек, млад или стар, био дионик у таквом догађају, он га се увијек сјећа, мора га се сјећати, јер је он и подигао и срушио своју жртву. Он је ту своју жртву занио, опио је одушевљењем. Касније се све то срушило под ударцима немиле реалности и људске покварености. И ја сам био жртва једног таквог догађаја, незнатног по изгледу, али великог по пошљедицама за мене. Тај догађај била је једна невина и тиха — посјета. Није била посјета ни цару ни краљу. Нијесам ишао на поклон ни министрима, ни патријарсима, ни наметним генералима. Нијесам антишамбрирао, ни слао своје посјетнице, на чекао да ме какав послужитељ у ливреји милостиво пусти пред господара, или да ме на фини начин изјури из двора, говорећи, да господар не може да прима. Отишао сам, да посјетим једног српског новинара, уредника политичког листа.

Такав човјек не може без сумње да има ни честиту слушкињу, а камо ли ливрејисаног послужитеља.

Било је то октобра мјесеца 1888. године. Пошто сам у Котору довршио гимназију, пошао сам у Загреб, да на тамошњем свеучилишту учим правне и филозофске науке. Док сам још живио у Котору, слушао сам и читао сам у Српском Листу, па у Српском Гласу, да и у Загребу излази један српски лист, Србобран. Код нас на Приморју тада се није читао Србобран, јер су му морска врата била затворена. Наше власти знале су увијек, да нас дијеле и одијеле, па да брат за брата не може да чује. Тај октобарски дан, о коме хоћу да причам, био је суморан и хладан. Густи облаци били су покрили небо. Загребачко Шљеме било је обавијено густом маглом. Дебеле и густе пахуљице снијега падале су на земљу. Под ципелама ми је угодно шкрипао млади снијег, који је те године тек падао. Снијег, велики снијег, био је за мене новина. Никада га до тада још нијесам тако и толико газио. Гледао сам га повише Котора на Ловћену.

Жива жеља ме обузела, да посјетим уредништво Србобрана. Хтио сам да познам човјека, уредника, на кога су Хрвати увијек подизали силну грају. Био је толико смион, да у Загребу, у срцу Хрватске, оснује и подигне влашки лист. Распитам за уредништво и одем тамо. У Прерадовићевој улици, број 22., на једној лијепој двокатници, под прозорима другога спрата, угледам дугачку црну таблу. На њој се жутио натпис Србобран. Кад сам дошао већ до другог ката и кад ме пустише у стан и у уредништво, нађем у малој соби, гдје за столом сједи и нешто по новинама чита, човјека по изгледу млада, обријане браде и малим ситним бркићима. Осим два подугачка стола и једног мањег, у тој соби било је још неколико столица, једна дугачка наслоњача, велика хрпа књига и свугдје поразбацаних новина. То је било уредништво Србобрана, а у њему је сједио уредник му Павле Јовановић. То је била она ситна варница, која је знала да пробуди, загреје и одушеви неколико стотина хиљада српских душа. Том ситном варницом владао је тај човјек, који се ничега није бојао на оном погибељном мјесту.

Прва моја посјета Јовановићу била је кратка. Тада ме питао за Боку Которску, моју ужу отаџбину. Распитивао је за наше прилике на Приморју. О појединим људима није много

говорио тога пута. Радовао се тадашњој по изгледу сложној борби свих Срба на Приморју против хрватског притиска. Говорио је да ће наше Српство том борбом ојачати и да ће стећи поштовање код својих непријатеља.

Друге моје посјете Јовановићу, на које ме он у почетку овластио, а касније и молио, биле су већ дуље и са његове стране све искреније и отвореније. Почео сам мало по мало стицати његово повјерење. То повјерење постало је неограничено, кад сам му са успјехом радио на Србобрану. Писао сам му и подлиске, и ситније вијести, и уводне чланке, и читаве низе чланака. Повјерењем Јовановићевим много сам научио, упознао и искусио. У његовој кући упознао сам онога ријетког човјека Косту С. Таушановића, који је онако брзо збрисан са лица земље. Упознао сам га мало послије Велике Уставотворне Скупштине у Београду од год. 1888., у којој је Таушановић, и ако по годинама врло млад, био предсједник. Познанство моје са Таушановићем и каснијиチести састанци и разговори с њим, стекли су ми и његово неограничено повјерење. Колико је год Таушановић био бистар политичар за Србију, он је ширим погледом обухватао сва питања у цијелом Српству. Као мало који Србијанац, Таушановић се бринуо, размишљао је и радио је за цијело Српство. Њему је главно било, да економски препороди и оснажи Србе, гдје год живе.

— Кад сви ми Срби, — често ми је говорио Таушановић — а особито ви у Аустро-Угарској, у Босни и Херцеговини, економски ојачамо, нећемо више бити шупља пара, којом ће наши непријатељи поткусуривати своје политичке рачуне. Кад економски ојачамо, ми ћемо моћи тражити своје, јер ћемо имати чим, а нећемо морати да просјачимо. За нашу народну будућност немамо другог пријатеља, сјем саме себе. Ни Русија ни Аустро-Угарска не воле нас Србе. Русија је већ неколико пута до сада трговала с нама и у име вјере и братства продавала нас је чак и Турцима.

И већ тада, године 1889., Таушановић се носио мишљу, да се у Загребу оснује јаки и велики српски новчани завод. Он је ту мисао потицао у српским загребачким круговима. Математиком је доказивао, да ће тај завод имати великог економског успјеха. Читава Хрватска, Славонија, Далмација, па Босна и Херцеговина нијесу имале тада ниједног српског јаког новчаног завода. Загреб је, по мишљењу Таушановићевом, морао економски да

окупи све Србе из свих тих земаља. Таушановић се у почетку узалуду знојио. Срби загребачки нијесу тада вјеровали, да се таквим планом може и мора продријети. У што нико у Загребу није могао да вјерује године 1889., постало је великим дјелом године 1895.

Таушановић није Србима привриједио само Српску Банку у Загребу. Он је још много радио и урадио. Рад наших пријатеља и покровитеља не могу све да кажем. Рећи ћу само да Загреб не би за нас Србе данас био оно, што јест, у сваком погледу, да није било Таушановића.

Моје познанство са Јовановићем и његово повјерење према мени било ми је драгоцјено. Мало по мало упутио ме у све своје тајне политичке природе. Давао ми је да читам писма свог пријатеља Николе П. Пашића, ондашњег емигранта. Шиљао ме — нико није могао ни да посумња што о мени тада, 1889. године, кад сам тек био навршио осамнаесту годину — у врло деликатне политичке и економске мисије, гдје сам се састајао са ондашњим и садашњим многим првим људима у Српству. За то неколико дана Јовановић ми је повјеровао уредништво Србобрана, препоручујући ми, у шали, да пишем шта хоћу, само да га не стрпам — у бувару. Радећи у уредништву Србобрана, а не заборављајући никада свој главни посао, науке на свеучилишту, упознао сам у Загребу и Dr Мил. Р. Веснића, с којим ме и данас вежу пријатељске свезе. У Загребу сам стекао много веза са Бошњацима и Херцеговцима. Бошњаци и Херцеговци према мало коме имали су толико повјерења, као према Павлу Јовановићу. Сви они силни чланци и извјештаји о Босни и Херцеговини, које је доносио Србобран, долазили су живи у уредништво. Није било посједника, није било трговца из Босне и Херцеговине, који је послом пролазио кроз Загреб а да се није задржао у Загребу барем један дан. Хтио је да види Јовановића, да се с њим упозна, ако га није познавао, и да њему или мени казује у перо вијести из Босне и Херцеговине.

Мало је ко и од наших политичара радио за Босну и Херцеговину као Јовановић. Он је био тврдог увјерења, да је општи српска будућност уско скопчана са Босном и Херцеговином. У њима је жив, јак и богат српски елеменат. Борећи се непрестано за свој опстанак, он даје снаге и осталој браћи. Без Босне и Херцеговине нема будућности српском народу. Ради тога је Србобран, као мало који српски лист, страдао ради Босне и

Херцеговине. Ријетки су били бројеви Србобрана, а да се у њима нијесу оштро жигосали поједини догађаји у Босни и Херцеговини, које је требало жигосати. Ко је год хтио нешто основано да пише о Босни и Херцеговини, или је шиљао Србобрану или је лично долазио у Загреб.

— Штампа је велико оружје — говорио ми је више пута Јовановић — против угњетача нашега народа у Босни и Херцеговини. И ако Србобран не иде у Босну и Херцеговину, он се врло помљиво чита у Сарајеву на мусали. Мусала тражи наше дописнике, али их неће никада наћи. На свим поштама по Босни и Херцеговини, препоручено је, да се задрже писма, која се шаљу Србобрану. Није задржано никада никакво писмо, јер се писма и не шаљу.

Кад се за какав чланак или извјештај из Босне и Херцеговине већ унапријед знало, да ће га власт забранити, Јовановић га је шиљао српским листовима у Новом Саду или у Београду. Новосадски листови штампали су га увијек. Београдски никада. Нијесу могли да стигну од своје унутарње велике политике... Ово пошљедње много је бољело Јовановића. Више пута тужио се ради тога Таушановићу. Сам Таушановић није могао, и поред најбоље своје воље, да уништи ту немарност београдске штампе. Покушавао је, али никако није ишло.

— Наша покварена читалачка публика — причао је Таушановић — никако не воли озбиљна, велика српска политичка питања. Она је толико оштјена нашим ситничарским послима, да ништа друго не види, нити шта друго хоће да зна. Она више важности даје личним грдњама и псовкама малених, врло малених људи, него ли најозбиљнијем расправљању наших општих најживотнијих питања. И то ће се, можда, поправити. Мора се поправити, јер иначе Србија не може да буде оно, што она требала да буде. Ово је све пролазно код нас. Преживјеће се, као што се преживљује свако зло.

Тада сам, не познавајући још добро прилике и људе, вјеровао Таушановићу. Он је говорио с искреним увјерењем, да ће бити боље. Надао се, да ће престати доба самољивости и да ће његови земљаци отворити боље очи. Да је Таушановић сада жив, увјерио би се, да су његове наде биле узалудне.

Загреб је у то доба постајао с дана на дан све важнији за Србе у Босни, Херцеговини, Хрватској и Славонији. Неке Србе у Сријему било је тешко одвојити од Новог Сада. Загреб

им је био сувише далеко. Нови Сад био им је — преко пута. И та свеза, барем са ужег политичког становишта, постајала је све слабија. И ти Срби у Сријему увиђали су мало по мало, да им Нови Сад не може увијек требати. Могли су се брзо увјерити, колика ли је разлика између Новог Сада, у сваком погледу, и земљишта, које је под Загребом. Довољно је само из Новог Сада прећи Дунав, па стати на територији Славоније, па да се види велика разлика. У Новом Саду, па у читавој Бачкој и у Банату дави Србе мађарски дух. У Хрватској и Славонији било је већ прошло доба, да га даве и Хрвати. С тога је Павле Јовановић више пута, слажући се у томе са многим свијесним Србима, истицао мисао, да би сви Срби из Аустро-Угарске морали концентрисати своју душевну и економску снагу у Загребу. Загреб би требао да буде српско средиште и Бошњака и Херцеговаца, док траје окупација.

Ради тога почело се баш у то доба живље радити у Загребу. Основана је Српска Штампарија трудом и пожртвовањем Јовановићевим. Сјећам се његове велике радости, кад је за то добио новац и кад смо заједно писали у Њемачку по машине, слова и остале штампарске потребе. Оснивање Српске Штампарије, ради разлога, које сада мало ко зна, била је у почетку велика тајна Јовановићева и моја... Та се тајна послије повјеравала бољим пријатељима, док није постала јава. Српска Штампарија у Загребу била је претеча свега онога, што је Загреб касније постао за Србе у Аустро-Угарској, а особито за Србе у Хрватској и Славонији. Да је Павле Јовановић био р о д о љ у б, каквих има много код нас Срба, никада се у Загребу не би видјела српска слова из српске штампарије. Он је себе и своју породицу жртвовао, да му се послије смрти Српство крваво захвали његовој породици.

Тај живљи покрет и рад у Загребу мамио је још више наше виђеније људе са стране, да дођу у то ново, младо српско средиште. Свезе и познанства бијаху све чешћи и јачи. Са поуздањем гледало се у будућност, која је морала бити плодна и корисна. Бошњаци и Херцеговци били су још сталнији гости Загреба и живи извјештаји и дописи С р б о б р а н а о Босни и Херцеговини. С р б о б р а н је ипак увијек кубурио материјално. Да није било Јовановићеве издржљивости, а и да није било неколико Срба, оданих нашој општој ствари, С р б о б р а н би неколико пута морао да пропане. Јовановић је ипак за њ највише жр-

твовао. Потрошио је цијело своје стање. Више пута није имао чим да купи ручак или вечеру. На ручку или вечери ријетко се виђало вино. Јовановић и његова породица пили су воду у славу Српства, коме је он све дао.

Србобран није ни иначе цвјетао. Било је врло мало способних сарадника. Кад сам ја, ради својих наука, по неколико мјесеци одлазио из Загреба, на Србобрану би радили какви неписмени учитељи, који нијесу тада имали службе. Хтјели су да знаду све, а нијесу знали честито ни српски писати. С тога ће помњиви читалац, прелиставајући старије године Србобрана, наћи на многе бројеве, који не би били без замјерке. Јовановић није могао да стигне свугдје. Од када је отворио штампарију, имао је ту много посла. Јовановић је одахнуо, а Србобран је морално у велике поскочио, кад му је главним сарадником постао Игњат И. Димић. Живећи у Сарајеву неколико времена, Димић је покупио толико материјала о несавјесној управи у Босни и Херцеговини, да су његови чланци о томе изазивали необичну сензацију. Димићева студија Босанске финансије, која је излазила у Србобрану, а касније је 1892. год. штампана на по се, увјерила је мусалу у Сарајеву, да под слабим кључевима чува своје велике тајне. Кад су Босанске финансије одштампане на по се, продане су у неколико хиљада примерака. Утисак те студије био је толико јак, да се о њој говорило и у аустро-угарским делегацијама. Нико није у бољој свјетлости приказао управу у Босни и Херцеговини, него ли је то урадио Димић у тој својој студији.

Вријеме међутим није чекало ни лагано ишло. Оно је јурило својом вјековном брзином. Године су пролазиле и за мене. Кад сам љети 1893. довршио у Грацу своје правне науке, Јовановић ме позове у Загреб, да му будем гост. Његова је жеља била да останем у Загребу, да постанем хрватско-словенски грађанин, да ту дотјерам до адвокатуре, што је за половину лакше у Хрватској и Славонији, него ли у Аустрији, и да се тада, послије три године, примим уредништва Србобрана, како ми је он то увијек говорио, а ја обећавао. Димић је такође на мене за то наваљивао. То су жељели и још неки угледни загребачки Срби. Било ми је тешко одлучити се на то. Разне прилике и неприлике нијесу ми допуштале, да тако олако преломим преко кољена питање о својој будућности.

— Не смију више — говорио ми је том приликом Јова-

невић — уредници политичких српских новина бити пропалице ђаци. Погледајте, колико их год има — па их је набрајао по имену — ниједан није довршио започете науке. Сви су падали на испитима, па сад хоће да воде главну ријеч. Такво стање мора једном да престане. Ми старији новинари морамо да одгајамо насљеднике, којима нико ништа не може да замјери у том погледу.

Бранио сам се и одбранио сам се тога пута од такве напасти, која ме ипак много привлачила. Јовановић, Димић и ја осталосмо на томе, да ја одем својим послом у Котор; догори ли им до ноката, да ћу у свако доба прискочити у помоћ Србобрану.

Живећи у Котору, кад ми је год допуштало вријеме мог главног посла, сарађивао сам на Србобрану, на Застави, на Српском Гласу, а касније и на Дубровнику. Био сам, ваљда, сувише млад, па је моје писање вријеђало осјетљивост неких наших људи, који су у мојим очима били политички шпекуланти. Мало по мало купила се и јачала је чета људи, који су ми били противни. Политички трговци, које сам ја жигосао, нијесу никако трпили моје писање. Што сам год писао, писао сам под псеудонимима или под шифрама. Погађало се ипак увијек, што је било из мог пера. Ја то много нијесам ни крио, јер нијесам имао рашта. Са Србобраном био сам увијек у најтјешњој свези. Старо и искрено пријатељство са Јованом Јовановићем нијесам могао лако да заборавим. Често пута писао ми је, да су и он и Димић препатрпани послом. Нијесам ипак примао одлучног позива, да пођем у Загреб.

Почетком год. 1897. у велико ме изненади ово пријатељско писмо из Загреба:

„Загреб, 1/II. 1897.

„Врлопоштовани докторе!

„Одавно се спремам, да Вам слиједеће напишем, ну које посао, које друге ствари спријечише ме, а главно је, што сам се бојао, да ме не би зло разумјели и помислили: „охо, што се ту иза брда ваља“, није ли то по каквом плану, договору и т. д. Није договор, није ништа друго, већ моја и Владимира М. комбинација, лијепа, добра и чиста српска замисао.

„Србобран је ту. Пајо Јовановић болестан, изнурен и отрцан у раду. Игњат Димић, главни сарадник, болестан; оба

не бих ескомптирао ни асекурирао. Други неки сарадник одилази у Србију, и тако ево стојимо са Србобраном данас! Не дао Бог смрти, нема човјека, на коме би ова наша узданица остала.

„Ви сте човјек, који за тај посао имате воље, спреме и знања, а уздам се, да сте чврсте ћуди и у тој акцији сталан и карактеран, имате сва она својства, која су нужна, да прихватите за већ развијени барјак.

„Држим, да сте ме са ово неколико ријечи схватили. Сваки добар Србин ваља, а и дужност му је, да се роду одужи, један овако, други онако, у почетку је за сваку ствар нужно пожртвовање. За свој род морате и ви жртвовати. Треба да оставите комотни адвокатски живот, коме хоћете да се посветите, па да дођете амо и да се упрегнете у рад за српски народ. Ви знате, каква је ова позиција и за политичко и за народносно дјеловање, а и колико још мора овдје да се ради, јер до сада није учињен него само почетак. Србобран треба да дође у младе, чврсте, српске, Ваше руке, па да прегнете и видјећете, шта ће се све моћи створити.

„Паја је одредио, да Вас замоли да дођете амо и да се примите Србобрана, јер он, како ми рече неколико пута, не би то за свог живота никоме учинио него Вама. Он ће Вам то и писати ових дана, па Вас Владимир и ја молимо, да не одбијете ту понуду, јер да Паја скоро умре требало би ту узети каквог пропалог ђака, каквих има много по уредништвима наших листова... Ја Вам се, дакле, до скора надам, па ћемо Владимир, Ви и ја, као оно некада за Вашег ђаковања овдје, у пријатељском разговору по мало гњавити свијет.

„Ваш

Петар Николић".

Петар Николић био је један од оних ријетких Срба, који се својски заузимамо за сваки српски посао, а да то није метао на велики бубањ. Он је радио. Уживао је у плодовима своје радње. Није се никада истицао, а није допуштао ни да га други истичу. Кад је лањске године умро у најбољој снази, мало се ко сјетио да достојно опише његов рад и живот. Старија генерација то је заборавила. Млађа се није побринула да дозна.

Николић је био први, који је прихватио Таушановићеву мисао о оснивању Српске Банке у Загребу. Он је, својим нов-

цем, спасио једном Српску Штампарију у Загребу, да не падне под стечај, па да не пуца српска брука.

Неколико дана послије тог Николићевог писма, стиже ми и ово Јовановићево:

„Загреб, 8. (20.) фебр. 97.

„Драги пријатељу!

„Дође доба, да идем у гроба.... Ви знате већ мој тешки живот. Изнурен сам и тјелесно и душевно, па гледам коме бих оставио ову своју крваву тековину, која ме у мало година гони у гроб. Ви се сјећате, како сам Вам још за Вашег ђаковања овдје говорио, да би ми врло мило било, кад би остади у Загребу, па да примите уредништво Србобрана, на коме сте већ онда лијепо и успјешно радили. И Ви сте тада били сагласни са мном, па Вам сада пишем, не бих ли Вас потсјетио на то, те натјерао, да Вас што прије видим у Загребу.

„Мени је тјелесно зло, а душевно није ништа боље. Осјећам, да нећу још дуго моћи да радим, и ако нијесам још превалио ни педесете. Димић ми је једини помоћник, али је и он тјелесно пропао, бљује непрестано крв, па неће дуго. Ни сада није овдје, него у Ници, али ће му Ница слабо помоћи код покварених и изагњелих плућа.

„Недавно сам о Вама говорио и нашем Кости Таушановићу, који ми рече, да би најволији Вас видјети у Загребу, као уредника Србобрана. Ви добро знате Косту, који је увијек, како је и мени више пута говорио, много уважавао Ваше способности и ваш патриотизам, а то је још више поскочило, кад се с Вама неколико пута састајао и разговарао.

„Ја, дакле, желим, да Вас што прије видим у Загребу, па да Вам предам Србобран. И ако сте јуриста напомиње Вам, да понесете собом све исправе, а наиме: домовницу, свједоџбу о Вашем политичком и ином владању од тамошње политичке власти, а добро би било, да што прије ајнлајтујете све што је нужно, те да се извадите за хрв.-славонског грађанина, како би Вас могли што прије у оба сабора (сабор троједнички и народно-црквени) бирати. Крсни лист, домовницу и свједоџбу од политичке власти свакако још сада са собом понесите, како би могли одмах примити уредништво.

„Са искреним поздравом од мојих и од мене

„Ваш
Павле Јовановић".

Овдје већ није било шале. Морао сам се коначно одлучити, шта да радим да ли да се одазовем позиву. Загреб ме привлачио и ради мојих ђачких успомена. Привлачио ме и ради свог згодног положаја за политички рад. Привлачио ме и ради близине Босне, Херцеговине и Србије, а и ради пријатељства према Јовановићу. Дуго сам се ломио. Знао сам, учећи и слушајући, да је политика врло тешка школа. Знао сам, да је политички рад у опште најнезахвалније поље, кад му се човјек ода свом душом и свим срцем. Нијесам осјећао способност за дволични и подмукли рад, који називљу дипломацијом. Што сам год радио и намјеравао даље радити, мислио сам, да мора бити отворено, чисто и бистро. Презирао сам потајно роварење.

Најпослије се одлучим и пишем Јовановићу, да се радо одазивљем његовом позиву и да ми се до скора може надати. Угламимо 18. (30.) априла, да ћу бити у Загребу. Како је Бјелановић међутим умро, на проласку кроз Задар рекоше ми неки Срби, да је јака струја на Приморју мени наклоњена и да жели мене за уредника С р п с к о г а Г л а с а, те да ли бих се ја примио тог посла. Рекоше ми још, да су мени противни само неки приморски политички краставци, што их по новинама нијесам хвалио, него осуђивао ради њиховог нерада или несрпског рада. У Задру не обећах ништа, а сутрадан осванем у Загребу.

Уредништво С р б о б р а н а бијаше права слика боннце, у којој је боловима једини лијек — смрт. Димић се од сухе болести осушио, као сухи пањ. Лице опало и блиједо, а уши прозрачне, да се кроз њих могло скоро видјети. Кашљао је непрестано и тешко пљувао. Јовановић је тек дан прије мога доласка легао у постељу, да више не устане. Ненадно га је спопала јака упала плућа, која му није допуштала ни да дише мирно. И Димић и он обрадоваше се мом доласку. Кад сам их такве видио, повјеровао сам Николићу, да их нико не би ни ескомптирао ни асекурирао. Тек тада био сам свијестан тешког терета, који хоћу да примим на себе.

С р б о б р а н се тада штампао три пута недјељно. Сарадника са стране било је врло мало. Њихови прилози, ради тесања и исправљавања, давали су више муке, него да се онај простор у листу испуњавао у уредништву. Требало је испуњавати лист, који је био много већег облика, него ли је сада, од прве до пошљедње ријечи. То је био и сувише напорни рад, умни и тјелесни, за једног човјека и по. Помоћи није било ни са које

стране, чак ни за — коректуре. На вече Димићу и мени искапале су очи од рада и труда.

Јовановићева болест ишла је све на горе. Кад љекари казаше Димићу и мени, да о животу Јовановићевом нема више говора, уозбиљисмо се и он и ја.

— Па шта ћемо тада нас два? — питао сам Димића.

— Ништа добро, — одговори ми Димић — већ ти одмах прими уредништво, а ја ћу за Јовановићем на пут, одакле повратка нема.... Будеш ли и ти, Леко, — тако ме Димћ по имену звао — будала, као што смо били Пајо и ја, и ти ћеш скоро за нама, да играмо заједно преферанса. Ево ти шта се добија, кад се ради за ово наше лијепо Српство; — па се удари шаком по прсима — мораш у гроб прије времена и не пожаљен и не оплакан. У ово неколико година напорне радње изгубио сам здравље своје, све што сам имао. Па, и да је за што.... Ја теби желим бољу срећу и бољу памет, него ли је била моја. Чим примиш уредништво и нађеш по твојој вољи једнога или два сарадника, јер то зависи од администрације Србобрана, ја ћу гледати свог посла, не бих ли још отегао ово мало живота. Не можеш са нашим свијетом, особито у Загребу. Ови људи мисле, да је писати за политички лист, који хоће да буде на достојној висини, што и пискарати њихова трговачка писма. Њима се чини, на и захтјевају да им пишеш и кад си добре и кад си зле воље, и кад си здрав и кад пљујеш и бљујеш крв, а оно што пишеш, да буде добро — по њиховој глави. Кад тјелесно изнемогнеш и пропанеш, одбациће те као изажети лимун.

Ове Димићеве ријечи нијесу ми биле по вољи. Нијесам могао сумњати у његову искреност према мени. Од мене је била далеко мисао, да он то тако говори само да мене одалечи из Загреба, па да њега допане уредништво Србобрана. Његово истрошено и оронуло тијело било ми је најбољим свједоком, да ми је искрено говорио. Његова иронија о преферансу била је ужасна. Та, ја, који сам тада тек био навршио двадесет и шесту годину, нијесам никада озбиљно ни помишљао на смрт, а камо ли на преферанс,ваљда у рају или у паклу, са Димићем и Јовановићем!

— Ради Паје, — настави Димић, кад се добро искашљао — који је давно већ истрошен у раду, нијесам ти хтио писати, да не долазиш амо. Ти си нам сада потребит, потребитији, него

ли икада. Ја ти само, као пријатељ, говорим, да добро гледаш, шта радиш. Ти нијеси спао на то, да те храни српско новинарство и да најгора шуша на тебе истреса своје прљаве гаће. Пајо је имао нешто утицаја на наше људе, премда је и он попио много горких чаша. Кад он данас или сутра умре, све ће се окренути тумбе.

Балканско Полуострво било је и тада позорницом великих догађаја. На једној страни бијеснио је рат између Турске и Грчке. На другој страни спремало се велико весеље. Краљ од Србије ишао је на Цетиње у госте књазу од Црне Горе. Сва српска штампа била је заталасана тим догађајем. Србобран, као угледни српски лист, морао је такође да поздрави ту појаву. Јовановић, који је још увијек потписивао лист, као одговорни уредник, јер се ја нијесам хтио журити да примам уредништво, замоли мене, да о томе напишем уводни чланак, који ће изићи у очи Ђурђева дана 1897., кад је уречен састанак на Цетињу. Чланак сам одмах написао и пошао Јовановићу, да га прочитам. Чланку, коме сам дао натпис Ђурђев-дан на Цетињу и који је штампан у 44. броју Србобрана, била је ова дословна садржина:

„Лањске је године српски народ прославио велику славу. Тужни и чемерни Видов-дан био му је лањске године весео и свијетао. Успомена на тужни Видов-дан нагонила му је на једно око сузу жалосницу, а лањски Видов-дан натјерао му је на друго око сузу радосницу. Лањске године српска вила са Авале планине у својем братском загрљају била је загрлила два вјерна брата, два вјерна друга, два достојна потомка својих јуначких предја. Два прва борца за српску завјетну мисао на утоку Саве у Дунав сноваху велику мисао о бољој и срећнијој будућности њиховога народа, а њихове су мисли летјеле широм српскога народа и тај је народ тада осјећао, мислио и сновао, као што су и они осјећали, мислили и сновали. Сутра, на Ђурђев-данак, на некадашњи јуначки састанак наших мученика, поновиће се лањска видовданска слава, но ново ће сипути они лањски свијетли дани српски, који су својим сјајем били опчарали српски народ, а у тугу завили душмане његове. Велики дух владике пјесника са ловћенског врха радоваће се сутра, што је његово сјеме пало на плодно земљиште, што се његове некадашње топле жеље послије толико мучних година и послије толико тешких искушења испуњају у највећем сјају. Он ће благосиљати други

срећни састанак српских владалаца, а први под високим Ловћеном, у пријестоници некадашњег пошљедњег ковчега српске слободе и независности.

„Ово је други пут у историји српскога народа, да се два српска владаоца састају, а при том састанку жељно их прати свако српско срце. Ово је први пут да владалац нове Србије иде у братски загрљај свом најближем брату, јуначком господару никад непокорене и увијек славне Црне Горе. Од када је из јуначког пепела васкрсла нова Србија, увијек је било сметње да се српски владаоци састану и договоре. Непријатељи српскога народа употребише сва средства да одбију српске владаоце од заједничке љубави и заједничког рада, који води заједничком смјеру. Неустрашиви и велики српски јунак Карађорђе бијаше послао своје војводе и војнике да из равне Шумадије ухвате везу са братском Црном Гором. И он сам бијаше пошао да се загрли са браћом у Црној Гори, али се и послије сјајних својих побједа у Новом Пазару и на Сјеници мораде вратити крвавоме Делиграду. Таковски јунак и његов велики син гајили су највећу љубав према братској Црној Гори, али се је увијек пријечио састанак српских владалаца.

„Ова најновија слава на Цетињу тим је већа и значајнија, што је српски народ много претрпио ради великашких раздора. Српски се народ овој слави радује, јер зна и осјећа, да нема своје кривице, што ове мудре и лијепе појаве није било и много прије. Да је само до народа било, не би никада ни долазило до раздора. Раздора између народа није ни било, већ непријатељи српски раздвојише српске владаоце и хтједоше да се никада не састану, као што се не може састати Авала са Ловћеном. Сутрашњи значајни дан сљубиће још боље оба српска владаоца, у које њихов народ гледа као у своје најпоузданије узданице. Велика је љубав, која јаком везом везује срца народна са срцима српских владалаца и срећу њихову изједначује са срећом својом. Јер, ти српски владаоци нијесу народу наметнути силом, нити су то странци, који су на пријесто доведени каквом лукавом комбинацијом страних политичких интереса. Ти српски владаоци прави су синови свога народа, које је он сам понео на ту висину, те њихова власт и достојанство нијесу него плод народнога живота и пошљедица народне воље. Ради тога и народ њихов једнаком љубављу и једнаким весељем осјећа сваки

срећни тренутак својих владалаца, а једнако с њима дијели и сваку несрећу.

„По томе се најбоље може разумјети и ово велико народно одушевљење, којим се поздравља први састанак српских владалаца на равноме Цетињу. Честим састанцима и братским разговором углавиће се међусобна љубав и слога, да се послије ових народних весеља приступи великим дјелима, која ће најбоље крунисати сав досадашњи рад за срећу и напредак народа српскога. Велика дјела, која чекају српске владаоце и њихов народ, а владаоци им морају бити зачетници, најбоље ће да оправдају ону љубав и ону оданост, коју народ гаји према својим првим синовима. Народ у српској слози види српски спас, те у поновном састанку српских владалаца види како се остварују његове свагдашње наде и захваљује својим првим синовима, што су се мудро одазвали његовим жељама, послуживши својом братском слогом интересима српскога народа. На сутрашњи велики дан очи цијелог српскога народа биће упрте Ловћену планини и из свачијег српског срца излијеваће се топла жеља, да тај састанак буде почетак и основа срећнијих дана, да буде јаки печат сталној љубави и слози, те да српски народ доведе до оне величине и до оног сјаја, које му по правди и припада“.

Јовановићу је тога дана било нешто лакше, као обично пред смрт. Помљиво је слушао сваку ријеч, — коју сам му читао.

— Добро је, — рече, кад заврших — нека се тако штампа. Нема ни од тога ништа, — дода мало касније — све је којешта. И ова и лањска шетња и слава у Београду неће српском народу донијети никакве користи. Биће, као што је било и до сада, или можда и још горе — па се занесе у ватри, која га је опет почела хватати.

Сиромах Јовановић! Познавајући добро наше јадне прилике, предвиђао је пред смрт, шта ће донијети и тај састанак на Цетињу. Да је још мало поживио, био би дознао, да су се на Цетињу два српска владаоца растала, као душмани. Нијесу се могли погодити о подјели политичких сфера у Македонији и Старој Србији.... Оба владаоца хтјели су да за себе имају Призрен, и ако је он још турски.... Растадоше се, као душмани, ради зеца, који весело и слободно скаче по гори. На тај начин, са оним, шта је било прије и послије, испуниће се заиста завјетна мисао српска! Умрли су давно кнез Михаило и кнез Данило. С њима је, регби, укопана и мисао српска....

Док је у Загребу умирао оснивач и уредник Србобрана, у Задру се ломило око Српског Гласа. Основан је нарочити административни одбор, коме је први задатак био, да нађе сталног уредника листу. Било је тешко пресјећи тај чвор. Било је још теже савладати људе, који су мени били противни ради мог писања. Најпослије ипак одбор одлучи, да мени понуди уредништво. На шест дана послије чланка Ђурђев-дан на Цетињу примим од тог одбора овај брзојав: „Би ли и под које увјете примили уредништво Српскога Гласа!“ Тај ме брзојав гурнуо међу двије јаке ватре. Тешко ми је било поћи, а још теже не поћи. Гризла ме је савјест, да оставим Јовановића на умору и његов Србобран, које сам толико био заволио. Било ми је опет жао не поћи у Задар, да послужим, колико могу, својој рођеној груди. Димићу покажем брзојав и упитам га за савјет.

— Ради, како те памет учи, — био ми је одговор — али не заборави, што сам ти говорио прије неколико дана. Зацрни ли ти политика у Задру, ти јој комотно окренеш леђа, па у мало времена постанеш адвокат. Ни твоји Срби на Приморју нијесу бољи од наших овдје. Свугдје смо ми једнаци. Останеш ли овдје, промијениш ли поданство, па ти дозлогрди политика, шта ћеш онда? На сваки начин, савјетуј се са Пајом, па уради по његовим ријечима.

Јовановић није био тјесногруд. Чим сам му показао брзојав из Задра, рече ми:

— Примите се одмах уредништва Српскога Гласа. Не примите ли га Ви, Српски Глас мора да пропане. Ја не видим другог, сјем Вас, који би се могао примити тог посла. Димић и ја кубурићемо и па даље, као до Вашег доласка. Док ја устанем, побринућемо се за два сарадника, који ће Вас моћи дјеломично замјенити.

И ја, пун одушевљења, пошаљем у Задар овај по ме кобни брзојавни одговор: „Примио бих под увјетима првога уредника“. Сутрадан добио сам из Задра поруку одборову: „Молимо дођите и примите уредништво“. Ову поруку попратише многи моји пријатељи са Приморја молбом, да дођем у Задар.

Alea iacta est!

Била је субота, 3. (15.) маја 1897., кад одох Јовановићу, да се с њим за увијек опростим. Спомињем тачно дан не ради себе, него ради онога, што сам тога дана дознао од Јовановића. Кад

сам ушао у собу, Јовановић је сједио на постељи. Са свих страна подбочили су га душецима, Болест је непрестано ишла на горе. Дисао је тешко и јако. Образи су му се осушили. Очи побјегоше у главу. Пробадало га је са свих страна. Права слика и прилика смрти.

— Ви полазите данас? упита ме Јовановић, прекидајући ријечи, и руком ми махну, да сједнем код њега на постељу. У почетку нијесам могао ни ријечи да проговорим. Гледао сам пред собом жива човјека, који ће до мало дана сађи у гроб, а да му се није испунио ни један од његових великих идејала. Сјетих се свих наших старих разговора, кад је знао, као мало ко, да се загрије и да прави велике планове о будућности цијелог Српства. Сјетих се његових очинских и пријатељских савјета. Сјетих се свега, гледајући то изнурено тијело, у коме је било још нешто даха.

— Не заборавите, мој Митровићу, — настави Јовановић, кад сједох код њега и кад ми својом десницом, која је била жива ватра, притиште моју руку — да будете у Вашем раду опрезни, врло опрезни... Нико нема душмана, као што их имамо ми Срби... Било би нам ипак лакше, да смо ми, какви би требало да будемо... Ми смо самима себи најгори... На данашњем нашем растанку хоћу да Вам повјерим једну тајну, за коју знамо Димић, ја, два Србина у Карловцима и један... у Новом Саду. Као политичар Ви треба да знате то... Морате знати, какве ћете другове имати... Ви се сјећате туцпиданске крви на жељезничкој станици у... прије неколико година... Е, па — и Јовановић ми исприча један ужас, у који нијесам вјеровао, јер ми се чињело, да људска поквареност не може бити тако велика. Опростим се са Јовановићем. Изљубимо се пошљедњи пут и одјурим, као без главе, Димићу, да упитам и њега за тај ужас. Надао сам се, да је то све плод болесне фантазије Јовановићеве. У истрошеном тијелу, које је ватра потпуно уништавала, ни душевна снага није могла бити јака.

— Камо среће, да није истина, — одговори ми Димић кад сам га упитао за то — а да то нијесу празне ријечи, него жива истина, ево ти па читај! — И тада ми Димић из свог посебног архива извуче два писма, једно из Карловаца, а друго из Новога Сада. Писма су била писана прије неколико година. Писана су и потписана од људи, које сам лично познавао и чији ми рукопис није био непознат. У њима је било говора о томе.

— Ово је грозно! — рекох, кад прочитах оба писма, а и Димић и соба, у којој смо били, окренуше ми се наопако.

— Ништа необично за њега; — дода Димић — сам је сковао, сам је написао, у Карловцима је преписано, у Новом Саду објелодањено и на Туцин-дан запечаћено... То ми је све и усмено потврђено, кад сам био у Новом Саду и у Карловцима.

Неколико сати касније сједио сам у возу, који ме морао довести до Ријеке. Настојао сам свакако, да барем за час не мислим о тој ужасној тајни и о том мом пошљедњем разговору са Јовановићем и са Димићем, јер више не видјех ни једнога ни другога. Било је све узалудно. Повјерена тајна била је за мене, као Србина, тако страшна, да ме и сада, послије толико година, језа хвата, кад помислим на њу.

А шта ради наше Српство? Оно неким Србима плете ловор-вијенце, мјесто да им плете и исплете уже за вјешала...

Dr. Александар Митровић.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

Мнѣ отмщеніе, и Азъ воздамъ.

Први део

I

Све су срећне породице налик једна на другу, а несрећне су несрећне свака на свој начин.

У кући Облонских је прави дар-мар. Госпођа је дознала да јој је муж стајао у интимним односима с прећашњом њиховом гувернантом, Францускињом, па му је због тога рекла да не може више живети с њом под једним кровом. То траје ево већ трећи дан и мучи не само њих двоје, већ и све остале чланове породице и чељад у кући. Сви чланови породице и чељад осећају да нема смисла да они и даље живе заједно, и да међу људима који се случајно нађу у какој механи на друму, има више везе, него међу њима, члановима породице и укућанима Облонских. Жена не излази из својих соба, а мужа већ трећи дан како нема код куће. Деца трче по свој кући као изгубљена; Енглескиња гувернанта завадила се с кључарицом, па је написала једној доброј познаници, молећи је да јој нађе какво друго место; кувар отишао из куће још јуче о ручку; куварица, што кува млађима и пере посуђе, и кочијаш траже да их исплате.

Трећег дана после свађе, кнез Степан Аркадијевич Облонски — Стива, како су га обично звали — пробудио се у обично доба, тј. у 8 сати ујтру, али не у спаваћој соби своје жене, већ у свом кабинету, на дивану од сактијана. Пробудивши се, он окрену своје пуно, снажно тело на опругама од дивана, па, као

да хоће да опет заспи и да још дуго проспава, обгрли узглавље и притиште образ уза њ, али на једанпут ђипи, седе на диван и отвори очи.

„Да, да, како оно беше?“ мишљаше он, сећајући се шта је сневао. „Да, како оно беше? А-ха! Алабин даваше ручак у Дармштату; не, није у Дармштату, већ негде у Америци. Јест, онај Дармштат беше као у Америци. Јест, Алабин даваше ручак на стакленим столовима, и столови певаху: Il mio tresoro, није Il mio tresoro, него нешто лепше; па ту беху и неке мале боце које су биле уједно и жене“, сећаше се он.

Очи Степана Аркадијевича весело се заспјаше, и он се замисли, смешећи се. „Да, било је лепо, врло лепо. Било је тамо још много лепих ствари, али човек то не може речима исказати, нити у мислима на јави оживети“. И спазивши мало светлости, коју је са стране пропустила једна чохана завеса, он весело спусти ноге с дивана, напипа папуче, опточене злаћаним сактијаном, које му је жена извезла и поклонила лане о рођендану, и затим, не устајући, онако као што беше навикао већ пуних девет година, пружи руку према оном месту, где му је обично стајао халат[1] у спаваћој соби. И тада се на једанпут сети, како он не спава у спаваћој соби своје жене, већ у кабинету; осмеха му нестаде с лица, чело му се набра.

„Ах, ах, ах!...“ узвикну он, сећајући се свега што се десило. И опет му изађоше пред очи све појединости његове свађе са женом, положај из ког не беше изласка, и оно што га је највише болело — његова рођена кривица.

„Да! она ми неће и не може ми опростити. И што је најстрашније, свему томе крив сам ја — крив сам, и ако ту нема моје кривице. У томе и јесте сва трагичност мога положаја,“ мишљаше он. „Ах, ах, ах!“ понављаше он очајно, сећајући се најтежих утисака из те свађе.

Најнепријатнији беше му онај први тренутак, кад се био вратио из позоришта весео и задовољан, и, држећи у руци једну огромну крушку коју је хтео да да̂ жени, не нађе је у салону, па, на своје изненађење, ни у кабинету, док је најзад не угледа у спаваћој соби, са оним несрећним писамцетом у руци које га беше одало.

Она, та вечито забринута и ужурбана, а по његову миш-

[1] Домаћа хаљина, „шлафрок“.

љењу, и мало ограничена Доли,[1] сеђаше непомично с писамцетом у руци, и гледаше га, пуна ужаса, очајања и љутине.

— Шта је ово? Шта је ово? питаше она, показујући писамце.

Сад кад се сећао тога, Степану Аркадијевичу, као што то често бива, није било толико криво што се то десило, колико му је било криво, што је онако одговорио жени на то питање.

С њиме се у тај мах десило оно што се обично дешава с људима кад их изненадно ухвате да раде нешто врло ружно. Он није умео да се спреми с каквим лицем да изађе пред жену кад се открије та његова кривица. Место да се нађе увређен, да порече, да се правда, да моли за опроштење, да остане чак и равнодушан — све би то било боље од оног што је он урадио — место свега тога, на лицу му и нехотице („то су рефлекси мозга," помисли Степан Аркадијевич који је волео физиологију), сасвим нехотице заигра обичан, доброћудан, па зато и глуп осмејак.

Тај глупи осмејак он никако није могао себи да опрости. Кад виде тај осмејак, Доли задрхта, као од физичког бола, па, као жена ватрена, каза му много опорих речи и изјури из собе. Од тада није хтела више ни да га види.

„Свему је томе крив онај глупи осмејак," мишљаше Степан Аркадијевич. „Али, шта да се ради? шта да се ради?" очајно говораше он у себи и не могаше наћи одговора.

II

Степан Аркандијевич био је према самом себи поштен и отворен човек. Он није могао сам себе варати ни уверавати, како се каје што је то урадио. Он се није могао кајати, што он, човек од 34 године, леп и при том склон да се зачас у женско загледа, није сад био заљубљен у своју жену, која је била мати седморо деце (од којих петоро беху живи) и која је само годину дана млађа од њега. Њему је само било криво што није умео да све то боље сакрије. Али он је осећао сву тежину свог положаја и жалио је жену, децу и себе. Можда би он умео и боље све то сакрити од ње, да је знао колико ће то њој тешко пасти. Он никад није о том дубље размишљао, али му се некако чинило да жена одавно назире да јој он није веран и да гледа на то кроз прсте. Њему се чак чинило да

[1] Овако су, од мила, звали жену Облонског, Дарју Александровну.

јој осећај правичности налаже да му гледа кроз прсте, јер је ето истрошена, збабала се, није више лепа, ничим се не истиче и једино јој је то што је добра мати. Међутим, ето шта је изашло!

„Ах, то је страшно, то је страшно!“ понављаше Степан Аркадијевич и не могаше ништа да смисли. „И како је до сада било све лепо, како смо ми лепо живели! Она је била задовољна, налазила је срећу у деци; ја јој нисам ни у чем сметао, остављао сам јој да послује око деце и око домазлука, како је хтела. Истина, није лепо што је она била гувернанта у нашој кући. Није лепо! Има нечег тривијалног, ординарног у том кад се домаћин удвара гувернанти. Јест, али што је то била гувернанта! (Ту се он сети црних, ђаволастих очију госпођице Ромланове, и њезина осмејка). Али, док је она била код нас у кући, ја нисам с њом ништа имао. И најгоре је то, што је она већ... И све то, као за пакост, требало је да се деси! Ох, ох, ох! Али шта да се ради, шта да се ради?“

Одговора не беше осим оног општег одговора који даје живот на сва најзамршенија питања, из којих нема изласка. Тај је одговор: треба се изгубити у бригама свакидашњег живота, па ће се све заборавити. Да у спавању заборави на ову своју муку, на то данас више није било ни мислити, бар док опет не настане ноћ; према томе, није се могао занети и наћи заборава ни крај оне песме коју су у сну певале оне боце што беху налик на жене; остало је дакле да се преда обичним бригама и потребама живота, па ће се то некако удесити.

„Видећемо доцније“, рече у себи Степан Аркадијевич, уста и обуче сури халат, постављен плавом свилом, стеже око себе гајтан с кићанкама и, повукавши доста ваздуха у свој груди кош, срчаним кораком, којим је обично корачао, приђе прозору, подиже завесу и јако зазвони. Чим звонце одјекну, уђе стари пријатељ куће Облонских, ћирица Матија, са хаљинама, обућом и с неком депешом у руци. Одмах за Матијом уђе и берберин са својим прибором.

— Има ли што из канцеларије? упита Степан Аркадијевич, узевши депешу и седајући пред огледало.

— Има на столу у трпезарији, одговори Матија, погледа га упитним и болећивим погледом и, поћутавши мало, додаде с лукавим осмејком: — Фијакерист је опет слао човека.

Степан Аркадијевич ништа не рече и, не окрећући се, по-

гледа Матију тако да је овај то могао у огледалу лепо видети. По њиховим погледима, који се у огледалу сусретоше, видело се да се они разумеју. Поглед Степана Аркадијевича као да је питао: Зашто ми то говориш! Зар не знаш?

Матија метну руке у џепове од прсника, растави мало ноге и малко се смешећи, ћутке и добродушно погледа Облонског.

— Казао сам му да дође у ону недељу, а дотле да не узнемирује узалуд ни вас ни себе, избаци Матија фразу за коју се видело да ју је унапред спремио.

Степан Аркадијевич разумеде да се Матија хтео само пошалити и скренути пажњу на себе. Он отвори депешу и прочита је, довијајући се шта треба да значе у њој поједине, као и увек изврнуте речи, и радост му се осу по лицу.

— Матија, моја сестра Ана Аркадијевна стиже сутра, рече он и заустави за тренутак цакласту, пуначку руку брицину која је бријала доњи део лица, рашчишћавајући као неку руменикасту путању између његових дугих, коврчастих залисака.

— Хвала Богу! рече Матија, показујући тим одговором да и он, као и господар му, разуме значај тог доласка, т. ј. да Ана Аркадијевна, мила сеја Степана Аркадијевича, може много припомоћи да се он и жена измире.

— Долазе ли сами или с мужем? упита Матија.

Степан Аркадијевич не могаше говорити, јер му је берберин баш у тај мах бријао горњу усну, и подиже у вис један прст. Матија, као што се у огледалу лепо видело, климну главом да разуме.

— Дакле сами долазе. Онда да се спреми соба на горњем боју?

— Јави Дарји Александровној, па како она нареди.

— Дарји Александровној? понови Матија чисто сумњајући.

— Јест, јави. Ево ти, понеси и депешу, па дођи да ми кажеш шта ти је рекла.

„Хоћете да покушате“, разумеде Матија, али само рече: — Разумем.

Степан Аркадијевич беше се већ умио и очешљао, и хтеде да се облачи, кад се Матија полако, у чизмама које су мало шкрипале, врати у собу с депешом у руци. Берберин беше већ отишао.

— Дарја Александровна наредила ми да вам кажем да се креће на пут. Нека ради, вели, како му је, т. ј. како је вама,

вођа — рече он, а осмејак му заигра само у очима; затим турп руке у џепове, накриви главу и упре поглед у Степана Аркадијевича. Степан Аркадијевич поћута, а затим на лепом лицу његову показа се доброћудан, јадан осмејак.

— А, Матија, шта велиш? рече он, машући главом.

— Не бојте се, господине, све ће добро бити, рече Матија.

— Биће добро?

— Дабогме.

— Мислиш?... Ко је то? запита Степан Аркадијевич, кад чу иза врата шушањ женског одела.

— Ја сам, одговори срчан и пријатан женски глас, и кроз врата помоли се озбиљно, богињаво лице Макрене Филиповне, дадиље.

— Шта је, Макро? упита је Степан Аркадијевич, идући јој у сусрет.

И ако је он био до зла бога крив својој жени, и ако је он то и сам осећао, скоро сви у кући беху на његовој страни, па чак и дадиља, којој је највише веровала и поверавала своје тајне Дарја Александровна.

— Шта је? рече он снуждено.

— Идите, господине, признајте све и молите је да вам опрости. Може Бог дати. Њој је врло тешко, жао је човеку и да је погледа, а и у кући све иде наопако. Децу, господине, треба пожалити. Молите је за опроштење, господине! Шта бисте му! Знате како каже пословица: кад си замесио, а ти и кусај!

— Ама неће ме хтети примити.

— Само ви учините своје. Бог је милостив, Богу се молите, господине, Богу се молите.

— Добро, иди, рече Степан Аркадијевич и наједанпут поцрвене. — Дед да се обучем, рече он Матији, и брзим покретом скиде халат.

Матија је већ држао раширену, спремљену кошуљу, дувајући да скине с ње нешто што се није ни видети могло, и с очигледном насладом обуче је на добро однеговано тело свога господина.

III

Пошто се беше обукао, Степан се Аркадијевич поширкопи мирисом, поправи рукаве од кошуље, вичним покретом раз-

мести по џеповима цигарете, новчаник, кутију са жигицама, сат са двоструким ланцем и са висуљама, растресе мараму и, осећајући се чист, намирисан, здрав и, поред све своје несреће, физички весео, он изађе, мало потрескујући ногама, у трпезарију, где га је већ чекала кава, а поред каве и писма и званични акти из канцеларије.

Прво прочита писма. Једно, од оног трговца што је хтео да купи шуму на имању његове жене, било је врло непријатно. Та се шума морала продати, али о томе сад, док се он не измири са женом, није могло бити ни говора. Најнепријатније му је било то, што се тиме у његово измирење са женом и новац уплео. Сама помисао да би њиме могли управљати и такви обзири и да ће он гледати да се помири са женом само зато да би могао ту шуму продати, та сама помисао вређала га је.

Кад је био готов с писмима, Степан Аркадијевич примаче акте и узе на брзу руку прелиставати две ствари, написа великом писаљком неколико напомена са стране, затим их отури и поче пити каву. Пијући каву, он отвори јутрошње, још влажне, новине и поче их читати.

Степан Аркадијевич држао је и читао либералне новине, али не оне које су писале у претерано либералном правцу, већ у оном кога се држала већина. И ако њега у самој ствари није занимала ни наука, ни уметност, ни политика, он се у свему том чврсто држао оних погледа каквих су се држале његове новине и већина, и мењао их је само онда кад их је већина мењала, или, боље рећи — није их мењао, већ су се они у њему неприметно мењали.

Степан Аркадијевич није бирао ни правац, ни погледе, већ су правци и погледи сами долазили к њему, исто онако као што није бирао форму свог шешира и црног капута, већ је узимао оно, што се онда носило. Он је живео у извесном друштвеном кругу и осећао је потребу мисаоне делатности која се обично развија у зрело доба; према том, имати погледе било му је тако исто потребно, као што му је било потребно имати шешир. Ако је и било разлога, зашто се он држао либералног правца, а не конзервативног, ког су се држали многи из његова круга, то није дошло отуд што је он мислио да је либерални правац паметнији, већ отуд што се он више слагао с његовим начином живота. Либерална је партија тврдила да је у Русији све рђаво, и доиста, Степан Аркадијевич имао је много дугова, а новаца

му никако није било доста. Либерална је партија говорила да је брак установа која се преживела и да га треба друкчије удесити, и доиста, породични живот пружао је мало уживања Степану Аркадијевичу и приморавао га је да лаже и да се претвара, а то се није слагало с његовом природом. Либерална је партија говорила, или, боље рећи, само је по себи било јасно да она то говори, да је религија само узда која треба да обузда само онај део становништва који је још дивљи, и доиста, Степан Аркадијевич није могао, без бола у ногама, одстојати ни најкраће молепствије, нити је могао појмити, пашто све те страшне и високопарне речи о оном свету, кад би се и на овом могло весело живети. Поред тога, Степан Аркадијевич, који је волео веселу шалу, уживао је по каткад да доведе у забуну ког племића добричину, говорећи му: ако већ руско племство хоће да се поноси старином свог порекла, не треба да се заустави на Рјурику и да се одриче свог првог претка — мајмуна.

Еле, либерални правац ушао је у навику Степану Аркадијевичу, и он је волео своје новине, као што је волео и цигару после ручка, због оног лаког заноса који му се стварао у глави. Прво је прочитао уводни чланак у ком се говорило, како се у наше време сасвим без разлога диже толика повика на радикализам, који тобоже прети да ће прогутати све конзервативне елементе, и да влада треба да предузме мере да стане на главу хидри револуције — напротив, „по нашем мишљењу, опасност не лежи у хидри револуције, већ у отпору традиционалности која кочи прогрес,“ и т. д. Он је прочитао и други чланак, из финансија, у ком се спомињао Бентам и Миљ, и у ком се пецкало министарство. Са урођеном му бистрином, он је разумео значај сваког пецкања: од кога је долазило, коме и зашто беше намењено, и то му је, као увек, чинило неко задовољство; само што му је данас то задовољство кварила помисао на оно што му је саветовала Макрена, и сећање да у кући иде све како не треба. Затим је прочитао и о том да је, као што се чује, гроф Бајст отпутовао у Визбаден, и да нема више седе косе, и да се продају неке лаке каруце, и да нека млада особа нуди своје услуге, али све то није, као некад, будило у њему оног тихог задовољства, пуног лаке ироније.

Пошто је прочитао новине, пошто је попио и другу шољу каве и појео земичку с маслом, он устаде, отресе мрве с прсника и, истуривши своје широке груди, радосно се осмехну,

али не зато што је осећао у души нешто ванредно пријатно, не — тај радосни осмејак беше измамило добро варење. Тај осмејак одмах га подсети на све, и он се замисли.

Два детиња гласа (Степан Аркадијевич познаде глас Гише, млађег синчића, и Тање, старије девојчице) зачуше се за вратима. Они су нешто вукли, па изврнули.

— Јесам ли ја говорила да путнике не треба посадити на кров, викаше девојчица енглески: — ето ти сад, на купи!

„Све иде, како не треба,“ помисли Степан Аркадијевич, „ето и деца трче по кући сама, без гувернанте.“ Он приђе вратима и зовну их. Деца оставише кутију која им је била место железнице, и уђоше.

Девојчица, татина маза, утрча смело, загрли га и, смејући се, обисну му око врата, уживајући у мирису који ју је запахивао од његових залисака. Пољубивши га најзад у лице које се сијало од нежности и које беше поцрвенело зато што се он к њој сагао, девојчица хтеде да истрчи из собе, али је отац задржа.

— А шта ради мама? запита он, милујући је по глатком, нежном вратићу. — Добро јутро, рече он малиши који приђе да се с њим поздрави.

Осећајући да је малишу мање волео, он се увек трудио да буде подједнако љубазан и према њему; али је дете то знало, па се не осмехну на хладан очин осмејак.

— Мама? устала је, одговори девојчица.

Степан Аркадијевич уздахну.

„Дакле и ноћас није сву ноћ спавала,“ помисли он.

— Па како је, је ли весела?

Девојчица је знала да је било речи између оца и матере, и да мати не може бити весела, и да отац то треба да зна, и да се он само претвара, питајући је тек онако. Беше је срамота, и она поцрвене место оца. Он то осети, па и он поцрвене.

— Не знам, рече она. — Није нам казала да учимо, већ да идемо са мис Гуловом к баби.

— Е, па онда иди, Тањице моја! А-ха, чекај мало, рече он, ипак је задржавајући и милујући јој нежну ручицу.

Он скиде с камина кутију с посластицама, коју беше јуче тамо метнуо, и даде јој два слаткиша, изабравши оне које она највише воли: један од чоколаде и један мекан као помада.

— Ову да дам Гриши? рече девојчица, показујући на посластицу од чоколаде.

— Да, да, одговори он и помиловавши је још по рамену, он је пољуби у раздељак и у врат, и пусти је да иде.

— Кола чекају, рече Матија. — А дошла је и једна жена да нешто моли, додаде он.

— Чека ли одавно? упита Степан Аркадијевич.

— Тако, око по сата.

— Колико сам ти већ пута наређивао да одмах пријавиш.

— Та треба вам ваљда дати мира да каву попијете, рече Матија оним пријатељско-набуситим тоном на који се човек није могао срдити.

— Пусти је брже, рече Облонски, мрштећи се од једа.

Молитељка, госпођа Калинина, жена капетана друге класе, тражила је нешто што је било и глупо и немогућно, али Степан Аркадијевич, по свом обичају, понуди је да седне, пажљиво, не упадајући јој у реч, саслуша је, и посаветова је потанко, како и на кога да се обрати, па чак јој живо и смишљено, крупним, широким, лепим и читким потезима пера написа и писамце да га преда оном, ко би јој могао помоћи. Опростивши се с капетаницом, Степан Аркадијевич узе шешир и заста, сећајући се да није шта заборавио. Он виде да ништа није заборавио, сем оно што је хтео да заборави — заборавио је на своју жену.

„Ах, да!“ Он обори главу и лепо лице његово покри сета. „Да идем или да не идем?“ питаше се он у себи. И неки унутрашњи глас говорио му је да не треба да иде, да је то само просто лагање, да се односи између њега и жене не могу поправити ни постати поле бољи, јер није могућно учинити да она опет буде онако примамљива и да буди љубав у њему, или да он буде старац који више не може љубити. Из свега тога није у овај мах могло изаћи ништа друго до фалничност и лаж, а лаж и фалничност беху противни његовој природи.

„Па ипак, једанпут се мора; тек не може овако остати,“ рече он, храбрећи се. Он се испрси, извади цигарету, запали је, повуче два-три дима, баци је у седефну шкољку за пепео, брзим корацима прође кроз салон и отвори друга врата која су право водила у спаваћу собу његове жене.

С руског преводи
Љубица Атанасијевић.

(Наставиће се)

АУСТРИЈА И ИТАЛИЈА НА БАЛКАНУ[1]

Није било давно, ваљда ни пуна година дана, када се држало да ће између два савезника, два члана тројног савеза, између Аустрије и Италије, доћи до рата. „Албанеско питање“ беше се испречило по среди, између њих, пријатеља и савезника. Чинило се, као да је Турска пропала, ликвидирала, и да ће се због пљачке завадити два дотадашња и садашња савезника и пријатеља, Аустрија и Италија. Не питање о превласти на јадранском мору, не Трст и Тренто, не дакле, народне аспирације и пропаганда талијанска, већ са свим једно друго, ново питање, питање о Албанији, изгледало је да је завадило савезнике и успело оно што нису могли успети ни Иридента а ни вековна мржња талијанског народа противу Аустријанаца. Чија ће бити Албанија? То је питање о превласти талијанској у Албанији било од једном и изненада постављено у овако одређеном облику, да је изгледало са свим ново. И могућност рата између Аустрије и Италије мање је изненадила политички свет, колико факат, да су талијанске претензије и интереси у Албанији од толиког значаја по Италију, да се она не би устезала ни од рата, ако би били у опасности.

До рата није дошло. По новинама се отпочела и у новинама се и свршила огорчена борба око превласти у Албанији. Шта више, одмах после тога, када је заоштреност достигла свој врхунац, настадоше појаве, које су биле права противност расположењу јавног мњења, нарочито у Италији.

[1] Leopold Freiherr von Chlumecky. Oesterreich-Ungarn und Italien. Das westbalkanische Problem und Italiens Kampf um die Vorherrschaft in der Adria. Leipzig nnd Wien. Franz Deuticke. 1907.

И најпре се састадоше аустријски и талијански министар спољњих послова на Семерингу а за тим краљ Едвард VII дође у походе немачком и аустријском цару (у августу). И свет од једном сазнаде да Енглеска, Немачка, Аустрија и Италија подједнако мисле о судбини Балкана. Како већ између Русије и Аустрије постоји споразум још од 1897. о Балкану и како је Француска савезник Русије и у тесном пријатељству с Енглеском, то је, после ових факата и званичних изјава свију великих сила, и Европа једнодушна у питању судбине балканског полуострва. За албанеско питање нема дакле места, па ни какве опасности од рата између Аустрије и Италије. Откуда дакле она огорченост и крајња раздраженост јавног мњења у Италији и у Аустрији, откуда та заоштреност, о којој су сведочили појединии енсидани, те у мало и званична Аустрија и званична Италија не бацише рукавицу једна другој? Да ли није све то могао, али само трепутно, талијански патриотизам, помешан с вековном мржњом противу Аустрије, да заведе јавно мњење Италије, употребивши „албанеско питање“ само као претекст? Да ли нису онда сви интереси и све претензије Италије у Албанији само привидни, фиктивни, па је сва та заоштреност и раздраженост вештачки изазвата? Како се опасност од рата брзо и нечујно расплинула и како су дошли они појави, које поменусмо, а који сведоче о једнодушности Европе, бар за сада, то би са свим оправдано било веровати, да је одиста тако.

Али није тако. Бацимо ли ма и овлашан поглед на односе између Италије и Аустрије, на њихове интересе, националне и државне, видећемо да поред талијанског питања у Аустрији, питања о судбини талијанског племена под Аустријом, има и друго једно, такође значајно, крупно питање, које може довести до оружаног сукоба, — питање о превласти на јадранском мору. Чије ће бити јадранско море, — да ли талијанско све или подељено између Аустрије и Италије? Разуме се да је с њиме у тесној вези и судбина албанске обале, саме Албаније — ко ће, т. ј. чији ће утицај преовладати. Ривалство између Аустрије и Италије постоји дакле, — и оно је сваким даном све веће што су год ближи изгледи да се балканско питање дефинитивно реши.

И у Италији и у Аустрији не затварају више очи пред тим фактом ни званични кругови, а још мање представници

јавног мњења. Докле је, раније, шовинистичка струја у Италији проповедала рат Аустрији, сада и представници озбиљног јавног мњења и браниоци тројног савеза допуштају могућност оружаног сукоба између двају савезника. Шта више, о томе расправљају и људи, који су до јуче били и сутра ће бити представници званичне Италије.

Тако је у Италији 1906 г. угледало света дело „Verso la guerra“ (у очи рата) од Пелегринија, некадашњег, ако се не варамо, вице министра колонија, оставивши дубок утисак у јавном мњењу Европе, нарочито у Аустрији. Књига не без вредности не само својом садржином но и због свог писца, који има тако угледан политички положај у Италији! Али, разуме се, да су овакве појаве изазвале реакцију у Аустрији, да су и аустријске патриоте морале реаговати на талијанске агитације. И отуда је поникла политичка расправа, чијом ћемо се садржином овде забавити, — „Аустро-Угарска и Италија. Западно-балкански проблем и талијанска борба о превласт на Адрији,“ дело Хлумецког, писца чије је фамилијарно име тесно везано с историјом унутарње политике аустријске.

I.

Нови курс талијанске политике од скора се датира, — тек од неколико година. Дотле канда ни озбиљнији талијански државници нису мислили да Италија има тако крупних интереса на другој обали Адрије, у Албанији. Од куда је потекао тај нови курс спољње политике талијанске?

Аустријски патриота, барон Хлумецки, није се дуго мучио тражећи творца новог курса талијанске политике. Зао демон Италије, који је води на овако погрешан пут спољње политике, по његову мишљењу, Француска је. Она је за све крива што је погрешно у прорачунима талијанске спољне политике. Она је Италију одвела у Абисинију. Нека би све ово истина била, онда је Француска заслужна и за оно што је добро у талијанској спољњој политици, баш и по мишљењу самога барона Хлумецког. Јер, нема сумње да је политика тројног савеза, по његовом мишљењу, једино мудра и спасоносна за Италију. А ко је поглавити узрок што је Италија, противно својим народним аспирацијама, отишла у тројни савез, до — Француска. Бар о томе су неподељена мишљења. И онда чудновато

и невероватно изгледа да Француска има над Италијом ту необјашњиву моћ, — да је, пошто је отерала у табор својих непријатеља, гони у тако авантуристичку политику колонијалну и балканску. Из ових контроверза, у које је упао, вођен патриотизмом, барон Хлумецки није се могао извући крај свег потрзања познатих момената из скорашње прошлости. Најприроднија би спољња политика Италије била она, коју јој диктују народне аспирације талијанске и која би била само продужење оне раније, политике народног уједињења. Начело народности тражи да се територија државна поклапа с етнографским простирањем народа. У име тога начела Италија је повела борбу против Аустрије и успела је али не потпуно. И после рата 1859. и 1866. г. и после заузеће Рима 1870. није све талијанско племе уједињено. Остао је још још један део талијанског народа у Аустрији, — у Тиролу. Ту политику народног уједињења Италија је водила све до потпуне победе немачке хегемоније, — докле Немачка не постаде та велика сила, која је давала тона европској политици. Уздајући се у Француску, Италија није напуштала ову политику ни онда када је одиста имала тешких тренутака. Тако је после пропасти њене флоте у битци код Лисе (1866 г.) и опет Италија тражила не само Венецију но и Тирол. Када је пала друга империја и Француска побеђена, сломљена, званична Италија напусти ову политику предавши је патриотским и шовинистичким струјама. Разуме се да то не значи да је политика народних аспирација на свагда одбачена од званичне Италије. Не. Али не могући имати више потпоре од Француске она је повела неодређену спољњу политику. Новој сили првог реда, Немачкој, она није могла прићи, — јер су и сувише свеже биле успомене на заслуге Француске за талијанско народно уједињење. А Немачка је диктирала Европи. Аустрија опет не само што беше напустила мисао о реваншу за Садову (1866 г.) већ шта више приђе Немачкој и између њих се развише пријатељски односи. Русија је била с Немачком и Француска је, још изнемогла, била осамљена.

Писац поменуте брошире, поводом које пишемо ове редове, превиђа факта, које смо горе поменули — да је званична Италија морала напустити националистичку спољњу политику своју због пораза Француске и пипчуђава се како талијанска штампа, крај свих увреда од стране француске штампе,

опет много жучније и енергичније напада свога савезника — Аустрију но Француску.[1] Он се чуди што не само крајње шовинисте, иридентисте, огорчено нападају Аустрију, савезника Италије, но шта више и виђени политичари и државници, којима се не може пребацити да су фанатици и егзалтадоси. Њега не чуди Имбријани али га изненађује председник талијанске скупштине, Маркора, који се заборавио, па је смео да говори „о нашем (талијанском) Тренту“ и чуди се што је пуна два месеца требало аустријском министру спољњих послова да успе наговорити талијанску владу да се огради од солидарности с Маркором и да га жртвује дајући сатисфакције своме савезнику, Аустрији. Али баш та факта, којима се он чуди, казују тачност тврђења да је националистичка политика, коју је званична Италија напустила, још једнако јака, снажна. Она казују, да је, крај све заоштрености односа, која је постојала између Француске и Италије и крај свег пријатељства и савезништва са Аустријом, народно расположење остало стално за Француску, те је разумљиво оно што опет аустријског патриоту буни: да талијанска штампа штеди Француску а напада Аустрију.

Званична Италија после слома друге француске империје 1870. год., напустила је дакле ту националистичку политику. И према тадашњем распореду сила Италија се полако приближивала најмоћнијој Немачкој, с којом је из раније била у пријатељским односима ратујући против Аустрије. Када је и Русија претрпела дипломатски пораз на берлинском конгресу, Италија је имала још више разлога приближити се Немачкој, која је од 1878. склопила нарочити савез са Аустријом. Увиђајући користи од савеза са Италијом, а да би Француску потпуно изоловао и отуђио од ње, Бизмарк је преко аустријског министра споъ. послова, грофа Андрашија, још годину раније, пре берлинског конгреса, саопштио талијанском посланику у Бечу, грофу Робиланту, да Немачка неће имати ништа против тога ако Италија заузме Тунис. А на берлинском конгресу Немачка је још одређенија била — Бизмарк је, преко Билова, исто то саопштио италијанском изасланику, грофу Кортију и шта више готов био да то питање на самом конгресу покрене. Италија је тада то одбила, јер није хтела да угази у рат с Француском, који је Бизмарк тако желео!

И овде сада настаје обрт у талијанској спољњој политици.

[1] стр. 51.

Тунис је одиста могао бити примамљив објекат освајачке политике, на који је Немачка гурала Италију. Ако је Италија хтела имати колонија, а хтела је, онда је Тунис ту, пред очима, одмах преко пута. Таква колонија, која је тако близу и поплављена Талијанима, којих има више од свију европских народности, својим положајем намеће се освајачкој политици. А Италија је имала озбиљних намера у Тунису, али се Француска беше још раније, пре ње, угнездила. Тунис је могао постати талијанска колонија или само по споразуму с Француском или после успешног рата противу Француске. Ни на једно ни на друго није се могло мислити. А тада баш Француска је стала чврсто ногом у Тунису. Под кабинетом Жил Ферија Француска је окупирала Тунис. Једини талијански представник протествоваше, сви остали ћутке примише.

Француска колонијална политика у средиземном мору отерала је Италију у друштво Немачке и Аустрије, некадашњег вековног непријатеља њеног. Она је била потпуно истиснута са обала Африке. И у том огорчењу заборавило се на вековну мржњу противу Аустрије и старе симпатије према Француској. Огорченост и политика интереса створили су тројни савез. А после прекида пријатељских односа политичких дошао је и прекид економских односа. Енергични Криспи, који је сада стајао на челу талијанске владе, прекиде преговоре о трговинском уговору. Италија и Француска не могоше се споразумети о тарифним ставовима и свака од њих донесе нову, високу тарифу, која је онемогућавала узајамну трговину. Тако се у 1888. години Француска и Италија нађоше у економском рату, који је трајао пуних десет година.

У овом тешком положају, прекинувши традиционално и вековно пријатељство с Француском и, шта више, налазећи се у економском рату с њом, Италија се све тешње везивала с Немачком и Аустријом. Тројни савез имао је сваким даном све чвршћу, сталнију, подлогу. А први дани беху тешки по Италију. Прекинувши дотадашње привредне везе с Француском, објавивши царински рат, Италија је имала да издржи, првих година, тешку економску кризу. Талијанска трговина морала је тражити нове пијаце за продукте своје земље. Јер пре царинског рата Француска беше главни купац талијанских производа. За читавих 497 милиона лира (дин.) увозила је Италија у Француску, а после објаве царинског рата тај се увоз смањио на 116

милиона. У тим тешким тренуцима Италији су помогли нови савезници — Немачка и Аустрија. После политичког савеза дошли су и трговински уговори. И тако се правац талијанске извозне трговине мењао. Један добар део извоза оде у Немачку и Аустрију, око 25% од целокупног извоза, те се ни после, када се 1898. дошло до уговора с Француском, није правац извоза изменио, јер је 1902. увоз у Француску износио тек 11.45%., а раније 40%! И барон Хлумецки основано примећује да финансијска и економска криза у Италији, дефицит у буџету и у привредном билансу, нису потекли толико од царинског рата с Француском колико од авантуристичке политике талијанске у Абисинији. Италија се поступно и полако опорављала од првих штета царинског рата. Већ 1895. године она није имала више дефицита у свом буџету. Али је и време учинило своје. Мало по мало и у Италији и у Француској виђенији политичари и државници долазили су к себи. Увиђала се штета и у једној и у другој земљи од оваквих односа и све се више створило веровање да се све то може изменити и вратити старо пријатељство. Један догађај на Балкану дао је прилике да се званична Италија и званична Француска зближе. То је критски устанак 1897. Када су велике силе европске интервенисале у том питању, Немачка и Аустрија не хтедоше узети учешћа. Француска, Италија, Русија и Енглеска заједнички интервенисаше без Аустрије и Немачке. Тај је догађај зближио Француску и Италију, која је у том питању напустила своје савезнике. А одмах после овога дошао је и трговински уговор између Француске и Италије 1898.

После политичког и економског зближења Француске и Италије, француски државници, хотећи да изгладе тешке утиске, које је окупација Туниса учинила у Италији, да збришу последњу сенку неспоразума, дошли су на срећну мисао о споразуму о Триполису. И 1899. год. закључен је тај споразум: колико ова провинција улази у сферу талијанских интереса. То је била Италији накнада за Тунис!

Тако су и опет, после десетогодишње кризе и заоштрености, уравњени односи између Италије и Француске. И, разуме се, повраћено пријатељство француско, за тим несумњиви политички а нарочито економски развитак и напредак Италије донели су собом да је и националистичка струја ојачала. Њу и Француску криви барон Хлумецки да су узрок неразумљивој

политици Италије на Балкану, — додајући им још утицај сродничких веза династије талијанске с црногорском. Иридентизам ради свим силама да раскине тројни савез, да увуче Италију у рат са Аустријом. А колико је моћан иридентизам сведочи поменути пример председника талијанске народне скупштине, Маркоре, за тим онај смешан покушај Гарибалдија (Ричпота) да искупи добровољце против Аустрије и чијем се позиву одазваше око 30.000 људи а помагаше га и умеренија штампа, па онда одушевљено примање драме талијанског драматичара Ровете „Romanticismo" у којој се пропагира мржња против Аустрије. Све су то тако рећи јучерашњи догађаји који сведоче о јаком утицају иридентизма на јавно мњење Италије.

Али, и ако је све то тако, опет је далеко од тога да су иридентизам и утицај Француске могли завести Италију на тако опасну политику, како мисли барон Хлумецки. И сувише је наивно веровати у мађиску моћ утицаја француског на јавно мњење у Италији и на Италију. И овако наивном објашњењу новог правца талијанске политике на Балкану, крив је и сувише јак аустријски патриотизам писца ове политичке брошире. Јер када је писац њезин имао да докаже основаност аустријских претензија на Балкан он је ту аргументисао као озбиљан човек, који тражи озбиљне узроке и озбиљне доказе.

II.

Од једне политичке брошире, која хоће да расправи тако значајно и деликатно питање о односима двају савезника на једном спорном земљишту, где им се укрштају интереси, било је очекивати, да нам изнесе заиста праве узроке новога курса талијанске политике и, разуме се, неоснованост његових аспирација. У место тога писац нас наивно уверава, да је он резултат националистичких агитација и утицаја Француске. А доказујући неоснованост његову он је то урадио једним заобилазним путем. Он нам је доказивао основаност аустријских претензија, њихову правичност, логичност, верујући да се тим самим потире и основаност, правичност и логичност талијанских претензија. Кад би збиља биле то еквивалентне количине онда би писац успео овим посредним путем да нас убеди. Али зар аустријске претензије не могу бити основане а талијанске још основаније?

Шта дакле хоће Италија, а шта Аустрија на Балкану, а нарочито у Албанији? Француска подстиче Италију да на Балкану тражи накнаде за Тунис. Триполис није довољна накнада. Отуда је поникла мисао (а ми мислимо из других јачих мотива) по мишљењу Хлумецкога, да та накнада буде у Албанији, да источна обала јадранског мора подлегне утицају Италије. Само један корак одатле — па је онда ту велика замисао о свемоћном утицају талијанском у Адрији, о талијанском јадранском мору. И талијанске шовинисте и представници званичне Италије подједнако теже томе великом циљу — да Адрија буде талијанска.

„Јадранско је море наше!“ тако узвикују шовинисте а званична их Италија потајно помаже. И талијанска политика на Балкану т. ј. у Албанији и није ништа друго до тежња томе циљу — „l' Adriatico é mar italiano“.

Истом циљу тежила је некада и Венеција. То је био Leitmotiv политике старе млетачке републике. Она није хтела да трпи ни једну државу да се оснажи на обалама јадранскога мора. Не из каквих осваjачких разлога већ из чисто трговинских, економских, интереса, Млетке су продирале у Далмацију. Млеткама је требала и једна и друга обала јадранскога мора, јер је само тако била сигурна њихова трговина. Тако је циљ млетачке политике био: да јадранско море учини својим, да га затвори за остале земље, да јадранско море не буде слободно море свију околних земаља и народа, већ чисто млетачко, затворено — mare clausum.

Сличну политику хоће да води и води је, само не тако одређено и одлучно, и краљевина Италија у најновије доба, почевши од 1897. год. Већ је постало политички рефрен, који се у патриотским говорима и новинарским чланцима стално понавља, — l' Adriatico é mare nostro. И за то је потребна Италији Албанија. Имати у сфери својих интереса Албанију или је окупирати и стварно, значи имати скоро обе обале јадранског мора. Најиспољенија тачка талијанска на јадранском мору, која је уједно и најближа обали балканскога полуострва, то је Бриндизи. А од Бриндизија до Валоне, пристаништа албанског, нема више од седамдесет и пет километара! То је одиста тако малена даљина, да, при данашњој брзини паробродског саобраћаја, није никаква. Имати Бриндизи и Валону, — значило би затворити излаз и улаз у јадранско море, значи господарити јадранским

морем, значи учинити га заиста италијанским морем, mare clausum. Јер шта вреди онда аустријска обала и да ли би Аустрија и онда сигурна била да има излаза, преко јадранскога мора, у остали свет? Валона је за Бриндизи што Кале за Дувр на каналу Ла-Маншу, како каже познати географ Елизе Рекли. Може ли Аустрија допустити ову политику? Писац на ово питање одговара категорички. Допустити да се Италија угнезди у Албанији значило би извршити самоубиство. То нема права нико да тражи ни од кога. Аустрија не сме допустити да јадранско море постане талијанско. Шта ће бити онда с његовим приморским земљама и шта с њом? Јер са судбином њених приморских земаља везана је и њена судбина, судбина Аустрије. Она нема других излаза на море до преко Далмације и Истрије. Целокупна њезина трговина иде преко Трста и Фијуме. Затвори ли се јадранско т. ј. постане ли талијанско, онда приморске земље аустријске царевине остају као у неком ћорсокаку. Трст и Фијума пашће, а подићи ће се Венеција. Ко би смео да улаже свој капитал у такву трговину, која зависи од ћуди и пријатељства суседне државе? И каква би то аустријска (и угарска разуме се) трговина била, коју би могла Италија да шиканира и да је у сваком моменту, према интересима и ћефу своме, спречи па и угуши? Јадранско море кад постане талијанско значи економски слом Аустрије.

Јасно је дакле, за што Аустрија не може допустити своме савезнику, Италији, да се угнезди у Албанији. И не само што не сме то допустити, но, шта више, интереси Аустрије заповеднички јој налажу, како писац мисли, да она буде та сила у чију сферу интереса треба да допадне Албанија. То треба из двојаких разлога. Далмација и Босна треба да имају своје залеђе — Hinterland. Дакле Албанија не сме бити у туђим рукама. Али исто тако захтевају и велики трговински интереси аустријски. Балканско полуострво треба да буде аустријска пијаца, Absatzgebiet за аустријске продукте. Сада се већ гради босанска железница, истина уског колосека, до границе Босне. Она ће се временом везати за Митровицу и тиме бити и Босна везана са Солуном. То је већ нова веза са Солуном, која га везује са западним делом аустријске империје. Када, временом, буде саграђен још један колосек наше, српске, главне пруге Београд — Ниш — Солун, када дакле ми будемо имали два колосека, — онда ће у истини бити отворена богата долина Вардара и Маћедоније. Тек онда

ће, преко Босне и Србије, Аустрија имати Балкан за своје продукте. Али тако исто и Солун, који је не мање важан за даљу трговину аустријску, на Леванту. Солун је за Аустрију најближе пристаниште на средоземном мору. Преко њега она се везује с великим средоземним морем. Солун је према Смирни и Александрији, — дакле прва етапа, прво и једино велико пристаниште из кога се полази директно у Египат и Леванту. Значај Солуна је огроман за Аустрију и њену трговину. И може ли она допустити да јој неко препречи пут, макар и трговински, за Солун, па ма то била и Италија? Не! Али ту настаје за аустријског патриоту тежак моменат.

Хтети имати и залеђје Далмацији и Босни и Балканско Полуострво као Absatzgebiet и Солун као пристаниште, које везује Аустрију са средоземним морем, а не освајати, а не окупирати земље, тежак је проблем. Све то хтети а опет најенергичније одбијати освајачку политику као подметање — невероватно је. Стога је интересантно како је писац овај проблем решио. И он је од оних који најенергичније побијају освајачке намере Аустрије. Аустрија не мисли на освајања. Један од доказа за то је и унутарње стање монархије — јер аустро-угарско државно поравнање још и не беше склопљено када је писана ова брошира.

Осећајући и сам контроверзе овакве политике писац је овде најнеодређенији. Он као кроза зубе тврди да Аустрија неће освајачку политику на Балкану. Али канда и сам увиђа да је све оно тешко постићи без мача, без освајања, и као да је и сам присталица освајачке политике, коју он не сме отворено да призна И, да би своме интимном уверењу дао одушке и измирио ове супротности, писац се помаже тројако. Он осуђује идеолошку политику аустријску, осуђује сентименталност аустријске политике! То изгледа смешно, али тако стоји у књизи на стр. 69. Докле су друге земље водиле реалну, практичну, политику, политику интереса, Аустрија је увек имала у својој спољњој политици какав идеалан циљ! Ми не верујемо, — ни њему, писцу, који је незадовољан тим идеализмом и напада га, ни опет аустријском идеализму!

У колико оваква „идеалистичка“ спољња политика аустријска заслужује осуду, по уверењу пишчеву, сведочи и то што и сами туђинци увиђају јасније циљ и оправданост аустријског продирања на Балкан. Он нам за то цитира некадашњег шефа

српског пресбироа, Александра Петровића, који у једној својој брошири („Mazedonien und die Lösung seines Problem“) тврди да је Аустрија увела ред и мир у Босни, и да ће на Балкану, у Ст. Србији и Маћедонији, дотле бити нереда, докле Аустрија не употреби своје право да прошири област свога утицаја „au delà de Mitrovitza“, које јој берлински уговор дао!

Балканске народности опет нису у стању да реше источно питање. Пре свега немогућно је констатовати тачно етнографске границе простирања њихова. Сваки од ових народа, Срби, Бугари, Грци, хтели би да присвоје што већи део, без обзира на истинско стање и правичност. Њихова статистика једна другу потире. Они се узајамно сатиру, а претензије њихове, и неко историјско право илузорни су. И баш у интересу реда и европске културе мора да дође неко трећи, јачи, културнији. Разуме се да је то Аустрија. Али како?

III.

Аустрија је по пишчеву уверењу са свим напустила балкански проблем. Она је пустила да се мирно угнезди Италија. Шта више она је и помагала талијанску пропаганду, — разуме се несвесно. Аустрија је била прва од европских сила, која је дошла на Балкан. У разним уговорима мира с Турском Аустрија је себи осигурала заштиту католика у Турској и известан културни утицај. И у место да ти учитељи у школама и свештеници католички буду Немци, Аустрија је узимала Талијане. Тако се ширио талијански језик по Албанији и Маћедонији.

Овај факат се не може оспорити. Истина је да је већина ових верских и просветних пропагандиста била од Талијана, али се за то не може кривити аустријска дипломација. Пре свега онда, када су ти уговори постали и слати први агитатори католицизма, начело народности није било од овог значаја као сада, а друго Талијани су били најподеснији агитатори. Талијански језик, и пре ових веза Аустрије с Балканом, био је на Балкану најраспрострањенији од свију осталих. Томе се не треба чудити — кад се само осврнемо ма и овлаш на прошлост. Млетке, које су владале Далмацијом и Истријом и које су држале неко доба и Грчку (Мореју, од 1687—1718). Њихов трговински и културни утицај био је тада без конкурента, искључиви.

Природно је било да је представник католицизма и европске културе требао бити човек, који ће се најлакше разумети са светом, чији је матерњи језик познатији на Балкану. А то је био талијански.

Ну не само што је културни утицај талијански постао опасан по аустријске интересе на Балкану но је дошла и привредна утакмица. Нарочито у последње доба, Италија је запела свим силама да у трговини истисне све остале земље, на првом месту Аустрију. И између Италије и Аустрије води се жива борба на трговинском пољу у Маћедонији. Крај свега живог и енергичног заузимања Италија није успела да сузбије Аустрију и ако је учинила огромне напретке, повећавши свој извоз. У неким крајевима, као у Јањини, увоз талијанских продуката знатно се попео а увоз аустријских знатно спао, а у некима је опет аустријска трговина одржала превагу, т.ј. не само одржала своје позиције већ се развила и даље. Како се јака трговинска борба води између Италије и Аустрије сведоче неколика дата, које је писац употребио да нам је илуструје. Тако се, по званичном извештају талијанске трговинске агенције у Јањини (где је 1900. год. установљена), увоз у вилајету јањинском овако кретао:

(ВРЕДНОСТ У ЛИРАМА)

године	из Аустрије	из Италије
1900 г.	2,035.475	438.450
1901 г.	1,749.930	899.060
1902 г.	1,706.060	1,167.650
1903 г.	1,673.350	1,546.561
1904 г.	1,723.510	1,709.600.

Увоз из Италије за четири године се учетворостручио. Шта више међу робом, која се из Аустрије увози, има за 250.000 долара робе, која није аустро-угарски производ те још већма смањује њен увоз.

У Валони и Драчу аустријска трговина је успела да се одржи пред талијанском конкуренцијом али не да се и повећа. У Скадру, који је тако близак Аустрији, проценат аустријског увоза повећао се од 28.000 метарских цената на 33.700, али се и талијански увоз повећао од 7150 на 13.610 метарских цената, — скоро удвојио! По извештају француског конзула у Скадру увоз из Италије попео се од 496.485 на 633.637 што чини 47%. Карактеристично се завршује тај извештај:

да, по уверењу францускoг конзула, талијански трговци увиђају значај Албаније те стога чине толике напоре.

Та конкуренција на трговинском пољу видно се осећа и на поморском саобраћају, — јер је од судбоносног значаја у чијим ће рукама бити. Талијани почињу узимати маха и овде и потискивати аустријско бродарство. Какав је проценат аустријских бродова у саобраћају казују ове цифре:

	Лојд	Рагузеа	Пуља
1900 г.	46	40	14
1901 г.	48·7	31·7	14·4
1902 г.	45.8	27·7	26·5
1903 г.	22·3	23·7	43·5
1904 г.	8·9	14·9	56·7

Лојд и Рагузеа аустријска су друштва, а Пуља талијанско. Цифре сведоче да је у Скадру талијанско бродарство предузело већи део саобраћаја, да га оно врши. Ни живо учешће мађарско-хрватског паробродског друштва Ungaro Croata не може, по уверењу пишчевом, да измени рђаву ситуацију по Аустрију — саобраћај је у Скадру готово већим делом прешао у руке Талијана.

Акција је у опште тако жива и енергична, паметна и смишљена, а помогнута владом, званичном Италијом, да талијанска трговина осваја све више пијаце балканских земаља. Тако је извоз из Италије износио у милионима лира (динара):

	У Турску	Грчку	Румунију	Бугарску	Црну Гору
1900 г.	25·36	6·25	1·72	0.260	0·065
1904 г.	49·14	10.53	5·58	0·650	0·238

Разуме се да је још далеко моменат када ће талијанска трговина истиснути аустријску с балканскога полуострва и да за сада ова стоји несравњено боље. Аустрија је 1904. извезла:

У Турску за 91 милион круна, у Грчку за 17·9 у Бугарску за 26·7, у Црну Гору за 1·63, за Румунију 7·52 милиона круна.

Ове цифре теше писца. Оне кураже аустријске патриоте и политичаре да мејдан још није изгубљен, но се шта више, може још и добити. Али аустријска акција не сме бити оваква, — млитава, назаренска. Међутим, по уверењу пишчеву, аустриј-

ски државници непрестано греше. Тако су они предложили, приликом извршења „реформа“ у Турској, да командант европске жандармерије буде Талијан! А када су делили крајеве Маћедоније: где ће чији официр командовати жандармеријом, Аустрија се није постарала за себе да тражи и добије Битољ или Солун, већ — Скопље! А колики је тек грех што је Аустрија допустила грађење црногорске железнице до Бара, коју је могла спречити, јер јој је берлинским уговором дато то право. По члану 24. берлинског уговора Црној Гори потребна је дозвола од Аустрије да може градити железницу до Бара. Место да употреби своје право, Аустрија гледа како Талијани граде ту железницу, како се носе пројектима као што је овај: да саграде пристаниште Милену (јужно од Улциња), да регулишу Бојану (што ће по свој прилици добити паробродско друштво „Пуља“), како узимају монопол дувана у Црној Гори они, како оснивају црногорско-талијанску банку, нарочито удружење за извоз и увоз у Црну Гору и Албанију. Талијани ће, ако не буду спречени, покренути питање и о грађењу пруге Валона—Битољ.

Крајњом небрижљивошћу аустријских државника, по мишљењу пишчевом, Талијани су осигурали свој утицај у Црној Гори. И Црна Гора постала је предстража Италије.

Онако исто жива и енергична је и политичка акција Италије, као што је њена трговинска. Италија је успела да потпуно задобије албанеске колонисте у јужној Италији и они јој тамо помажу у освајању Албаније. Протекцијом талијанском покренут је нарочити лист, који проповеда потребу талијанског утицаја у Албанији — Nazione albanese. У Италији се све живо интересује албанеским проблемом почевши од краља па до масе гласача. Први људи, ранији министри, и они који су постајали доцније министри, публицисте, књижевници — све се то бавило тим питањем. Најпре га је изнео, као нарочито важно по Италију, Имбријани, а после није било важнијег човека да га није додирнуо. Тако су се њиме бавили и писали о њему Гвичардини и Сан-Ђулијано, доцнији министар. Сан Ђулијано је сада посланик талијански у Лондону и један од потпредседника балканског комитета, а важи као зналац балканског питања. За овима Барцилаји, Бовио, де Николо, де Маринис, бив. министар правде. Озбиљни листови као Ђорнале д' Италија, Три-

буна, не штеде Аустрију и не разликују се од шовинистичких, када је реч о Албанији.

Једном речи италијанска акција и сувише је жива, енергична, и, разуме се, успешна, докле је аустријска никаква. Талијани имају несумњивих успеха. Аустрија ради својих животних интереса не може гледати скрштених руку дађу акцију талијанску, она то мора сузбити. Како? Онако исто, истим путем, као Италија. Званична Аустрија мора сва лећи да помаже продирање на Балкан — најпре трговински, па онда културни, и за њим? Осећајући и сам да је логична конзеквенца продирања на Балкан и сузбијања других сила — окупација, освајање, писац се труди да је на један невешт начин избегне. Освајачка политика није политика, која може да изазове симпатије света. А разуме се да је онда и неминован отпор народности, које треба освојити, и сукоб с осталим европским државама, које имају својих интереса на Балкану. С тога писац не истиче нигде потребу освајања и основаност какве освајачке политике. Али за то опет Аустрија не сме допустити да се икаква промена на Балкану деси без ње, без њена пристанка и учешћа. Још мање опет може Аустрија допустити да се дочепа Маћедоније и Албаније који од њених такмаца. Настану ли овакве евентуалности рат је неизбежан — али га Аустрија неће изазвати. Дакле писац опет препоручује мирно продирање, освајање. Pénétration pacifique — то је нова формула европске дипломације. Најпре мирним путем, трговински, културно. Мало по мало треба уверити цео свет да земља, у коју се продире „културно" и мирно, долази природно у сферу интереса државе, која продире; да су ту велики трговински и културни интереси, које је немогућно напустити. Треба створити, под формом pénétration pacifique, уверење: да је немогућно више натраг, већ само даље, напред; да је штета за културу, па и саму земљу, која је жртва ове дипломатске хипокризије, ако би се од свега, од свију великих културних интереса и тековина дигле руке, што би било када би се све то напустило. И разуме се онда је природна последица свега овога мирног продирања — дефинитивно се учврстити, угнездити у тој земљи. Дипломација рачуна на застарелост и на сугестивну моћ речи, фраза.

Свакако је ова формула имала свога успеха и видних резултата, али у земљама много друкчијим но што су балканске.

Вероватно да је то благодетна формула за Тунис, Мароко, за колонијална освојења европских држава ван Европе. Али на Балкану су и друге прилике и други народи. И ако мање културни но остала Европа, балкански су народи ипак културни и имају своју прошлост, која није безначајна и без заслуга за европску културу. А уз то је национална свест на истој висини као и у осталој Европи. Те отуда са овим pénétration pacifique не иде тако као у другим крајевима и прима се са заслуженим неповерењем. То увиђа и сам писац и противречећи сам себи, кад је раније рекао да се Аустрија увек водила идеалним циљевима у спољњој политици, признаје да она није могла то уверење створити и код балканских народа. На против, балкански народи имају супротно уверење: да Аустрија води чисту политику себичних интереса, који се из основа потиру с националним идеалима и интересима њиховим. Тако је Аустрија омрзнута код балканских народа, нарочито код Срба, који се и у царинском рату са Аустријом руководе не својим правим интересима већ мржњом и политиком, вели писац!

IV.

Изложили смо у главним потезима садржину ове интересантне политичке брошире. Она је повелика. Писана је јасним, чистим језиком, али је непрегледна. Писац врло често понавља ствари, које је већ рекао. Она нема научног баласта, нема цитата, ни литературе, нема историјских прегледа, историјских и државоправних аргумената. Материјал у њој није нов, — већином познат је, и писана је без претензије на какву научну вредност. Па ипак је за нас ова књига од вредности. Она нам казује, управо потврђује једну нову истину, истину: да су на Балкану, нарочито у Албанији, два пријатеља, два савезника, постали озбиљни такмаци. Аустрија и Италија огорчени су противници.

Књига ова постала је као што рекосмо раније као одговор књизи Пелегринија, „Verso la guerra“. Требало је на њу одговорити. И тако је Пелегринијева књига изазвала барона Хлумецког да изнесе оправданост интереса Аустрије на Балкану. Јасна је веза између погледа изнесених у овој књизи и тежње званичне Аустрије. Барон Хлумецки је према свом социјалном положају у могућности да буде тумач оних тежњи. Тај соци-

јални положај пишчев даје нарочиту вредност овој књизи. Истина је писац и један од млађих људи и то из кола Младо-Аустријанаца, који нарочито акцентирају аустријски патриотизам у свом јавном делању. Он је један од редактора врло добро уређиване ревије Österreichische Rundschau која нарочито расправља, теоријски, питања која се тичу Аустрије.

Све ово, што рекосмо о постанку ове књиге и њеном писцу, крај оних датâ, која такође сведоче да у истини постоји ово питање, којим се она бави, даје јој ту вредност, коју смо већ истакли. И циљ ових редова била је да нарочито то истакнемо а не да полемишемо претресајући основаност или неоснованост италијанских и аустријских претензија, искреност пишчевих уверења итд. Ривалство између Аустрије и Италије на Балкану постоји дакле. Оно је — у таквој форми — новијег датума. Крај свих министарских састанака, крај свих званичних изјава о сагласности погледа на балканске ствари, крај свег савезничког пријатељства, ривалство, озбиљно ривалство, ту је. Аустрија повећава своју флоту на јадранском мору јер је талијанска флота јача од њене — и опасност од Италије био је главни разлог којим се утицало на парламенат. Утврђују се пристаништа, студирају се евентуална бојишта, држе се маневри у Херцеговини и Далмацији, који имају да реше задатак: како би се талијански напад на далматинску обалу одбио, заборављају се шта, више, и сами војници, виши официри, те у поздравима војсци наглашују могућност рата, а славни Маркони говори у Венецији да ће једном телеграф без жица јавити о талијанској победи на јадранском мору. У журналистици, једној и другој, пише се жучно, ватрено, као да смо у очи рата. А дотле на Балкану свим силама и Аустрија и Италија раде да освоје Маћедонију и Албанију економски и културно — трговачком и католичком пропагандом. Затишје, које је настало после састанка Титонија и Ерентала, и похода краља Едварда, не казује да је нестало и борбе између Италије и Аустрије и да једног дана неће доћи и до оружаног сукоба. Како су то велики интереси у питању не крије нам писац и отворено нам каже. „Ако хладно проценимо реалне факторе мораћемо признати да бисмо се пре могли измирити с руским Цариградом него ли с талијанском Валоном. Јер би ова — талијанска Валона

— била политичка и економска катастрофа монархије.“ (стр. 156).

Ми дакле имамо једног новог чиниоца у балканском питању. То је Италија. Докле се до сада знало да су непосредно заинтересоване само Русија и Аустрија, јер су се Француска и Енглеска посредно, као велике силе, интересовале, а Немачка није хтела да да̂ ни кости једног померанског војника за цео Балкан, сада је јасно да је Италија у истом реду заинтересована као Аустрија и Русија. Шта више, не само да је заинтересована но се њени интереси косе са интересима Аустрије, она излази данас као ривал њен. Како опет данас нема, крај железничке мреже и огромног саобраћаја, оних даљина каквих је некад у свету било, а Мала Азија готово ће потпасти под утицај Немаца, савезника Аустрије, то је та бојазан раскравила и Енглеску, те није више у оној мери равнодушна према судбини Турске и Балкана. Отуда интересантан обрт у групписуњу великих сила на Балкану — да Француска и Енглеска помажу Италију, ривала и — савезника Аустрије. Парадоксално, али је истинито.

Разуме се да би нас одвело далеко и ван задатка ових редова, када би се упустили у разговор о групсању великих сила и њиховој политици на Балкану. Јасно је — а то смо и хтели да покажемо, приказујући ову књигу аустријског патриоте — да постоји ривалство Италије и Аустрије на Балкану, да се њихови интереси на Балкану косе, и да је за нас веома значајна ова истина. За што и како — о томе не ми-мислимо говорити, јер је све ово већ разговор о нашој балканској политици, који ми овде не можемо водити.

Драг. М П.

† МИЛОВАН ГЛИШИЋ
1848.—1908.

У редовима српских књижевника остало је још једно пусто место. Стари и увек насмејани Милован Глишић је умро. Умро је тихо, као што је и живео, далеко од свога народа, од својих сељака, главних типова у његовом списима.

Милован Глишић, као књижеван раденик, био је врло значајан. Његова књижевна каријера почиње се у доба када су се млади и одушевљени људи скупљали око Светозара Марковића да би радили на општем добру. Ти „комунци“ почну 1871. године издавати сатиричан лист „Враголана“, где је Милован Глишић писао под именом Ухељички. Доцније кад су имали два листа „Врзино Коло“ и „Преодницу“ Глишић ради опет и у „Преодници“ има једну сатиричну песму и неколико превода.

У почетку Глишићевог рада види се утицај руске књижевности као и у свију омладинаца тога доба. Доцније се код њега губи и Милован Глишић је прави творац сеоске приповетке.

Сам Јанко Веселиновић, који је увек сматран за оснивача сеоске приповетке, вели: да су сељаци врло радо слушали Глишићеве приповетке и најбоље их разумевали.

Глишић од свију својих приповедака има мало озбиљних: „У зао час“, „Задушнице“, „Тетка Деса“ — узор српске сељачке — и „Прва бразда“ — где је сва радост једне матере описана. Иначе кроз све његове радове провејава његов весели дух. Још једна особина његових приповедака јесте — сатира. Кроз све своје приповетке Глишић је, поред веселости и сатиричан. Он је увек готов да се насмеје и исмеје свакога, преко личности својих приповедака. А те личности су увек прави заиста стварни

типови. Овај реалиста седамдесетих година пружа у свима својим делима човека онаквог какав је. Дете са села он је волео село и народ а својом сталоженом и трезвеном природом гледао је отворених очију догађаје и људе око себе. Он нам није давао онога замишљенога и идеалнога сељака какав је у Јанка Веселиновића. Глишићев сељак је наш српски сељак, који хоће свакоме да се исмеје, да га нагрди, да подвали.

Све оно што је у њему било од тих његових сељака, та жеља да се некоме насмеје, све је то Глишић радио на рачун зеленаша и кајишара. Он их мрзи и све зло гледа да на њих сруши.

Још нешто, што је Глишићу остале од његових сељака, то је сујеверје. Приче које је Глишић у детињству слушао о аветима и вампирима оставили су јачег утиска на његову машту и он то уноси у многе од својих приповедака. Такве су приче „Брато-Мато“, „Задушнице“, „Шетња после смрти“, „Два цванцика“ — последњи чин.

Већина Глишићевих приповедака то је истинити догађај који он лепо и савесно обради. Потпуне уметности ту нема али је анекдота увек добро узета, добро нађена и што у многих нема обрађена најчистијим српским језиком.

Милован Глишић, који у себи није имао много чега строго литерарног, имао је тај лепи, чисти српски језик. Он је толико био свестан те своје особине да је готово наивно кокетирао. И то не само да је обраћао пажњу на српски језик у опште него описујући Србе појединих крајева он пази и на њихов дијалекат. Глишићеви преводи су најтачнији и најтечнији у погледу српског језика. Он је чак био сујетан на то и криво му је због неких младалачких превода у којима није језик тако правилан као доцније. Он је сав задовољан кад нађе неку чисто сељачку реч и унесе је у свој рад.

Поред свих тих лепих особина, наивност његових приповедака може само добро доћи као и његов стални хумор.

Но и поред свега тога што је Милован Глишић први почео сеоску приповетку, изнео праве и стварне типове, чистим и лепим језиком изложио догађаје реалне и већином истините, ипак Милован Глишић није за живота никад стекао какво видно књижевничко место или какву огромну славу. Повучен пуштао је да га запостављају и уступао је место нижима и мањима. Није правио велику ларму својим делима и био је задо-

вољан својим положајем. Пун сарказма, особином свога краја, он је ипак свој ред — чиновништво — остављао на миру.

Доброћудно се смејао док су се други отимали за видна места и почасти у друштву.

А сад, удаљен од својих сељака, он неће осетити кад му потомство буде казало закаснело — хвала!

St.

ХРОНИКА

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА

Ако се дан по јутру познаје, онда ће 1908. година, судећи према њеном почетку, бити једна од бурних година. Одавно није која година тако бурно почела. На све стране догађаји, који вреде да буду забележени. Довољан је и један од тих, марокански, па да почетку њеном дâ обележје не обичне године и да се не пожалимо да нам недостаје грађе за писање. Поред овог, мароканског догађаја, који тако живо интересује Француску, Енглеску, Шпанију, Италију и Немачку, и одакле може да искрсне међународни заплет, па шта више и оружан сукоб између заинтересованих сила, ту су и други, који нису од малога значаја. У Немачкој — пољско питање, у Португалији убиство краља и престолонаследника и слом личног режима, у Аустро-Угарској ривалство Маџара с Немцима и унутрашњи заплети и т. д.

Остављајући мароканско питање да се њиме позабавимо доцније, у другој свесци, јер је то догађај, који је тек у развоју, ми се овде заустављамо на два друга догађаја — на пољском питању у Немачкој и балканској политици барона Еренталa.

У нас је то пољско питање прошло скоро нечујно, једва ако су га које новине потирале и то само проширивши телеграме, које им Пресбиро даје. Али значај догађаја, који се збивају ван нас, не може се мерити интересовањем наше јавности. Она је тако равнодушна и према великим догађајима светског значаја, да их, шта више, неће ни да забележи, колико је опет

с друге стране веома пажљива према најмањем догађају из наше средине, нарочито ако има још пикантан карактер или је какав скандал. Када је прошлога лета, у августу, краљ Едвард походио немачког и аустријског цара, а талијански министар Титони посетио аустријског, барона Ерентала, ни један наш лист, сем полузваничног, није нашао да је то тако значајна ствар те да и о томе још треба говорити, и ако су, после тих похода, објављени званично споразуми између влада ових земаља, из којих се јасно видео један обрт у држању великих сила у маћедонском питању, питању које се непосредно наше коже тиче. И када је наша штампа била равнодушна према таквим фактима, разуме се да ће се још мање интересовати пољским питањем. А оно је међу тим одиста и од значаја и интересантно. Не по томе што би оно задирало у какве међународне односе или што би од судбине његове зависили ред и мир у Европи, — јер је оно за сада̀, и овакво какво је, чисто унутрашње питање царевине Немачке. Али по другој својој страни, ово унутрашње питање у Немачкој, добија један општи карактер и има необично интересну и значајну своју страну.

Већ се поодавно води жучна борба између Немаца и Пољака у Источној Пруској. Тамо, у Зап. Пруској и Познању, Пољаци преовлађују и потискују Немце. Како се словенска раса највећма множи, а уз то се Пољаци одликују и жилавошћу и интелигенцијом, то је наступила опасност по немачки елеменат у тим крајевима. А већ немачка осетљивост и немачки понос не допуштају да се у Немачкој развије једна тако снажна и бројно јака народност. И природно је било да су немачки државници почели мислити и дошли на мисао да ауторитетом државним сузбијају Пољаке а помажу Немце. Тако је 26. априла (н. н.) 1886. постао закон о томе. По томе закону образована је нарочита комисија која има да насељава Немце у Западној Пруској и Познању — die Ansiedelungskommission für Westpreussen und Posen. Тој комисији, коју чине гувернери Западне Пруске и Познања, министарски комесари и нарочито одређени чиновници, стављено је оним законом 100 милијуна марака за куповање имања од пољских сељака. Како је њен посао споро ишао и резултати слаби били то је законом од 1898 год. (28 априла н. н.) — тај фонд повећан на 200 милијона марака. Држава је куповала имања Пољака и уступала их Немцима или на отплату или продавала (разуме се јевтиније) или давала

под закуп, — и ти приходи, које је имала од тога, имали су опет ићи у тај фонд све до 1907 год., а од тада требали су се рачунати у буџет редовних прихода државних. Ове прошле године, 1907 г., требало је опет законом регулисати питање о фонду за насељавање. Али не само тај разлог већ и други, много значајнији, — слаби резултати комисије за насељавање, покренули су немачку владу да поднесе закон о пољском питању о невољи од Пољака (Polennoth!). Противу ове најезде немачке Пољаци су свом снагом одупрли, и ако су им Немци затварали школе, потискивали и забрањивали пољски језик где год су могли. Отуда и новац није могао урадити много. Шта више било је примера да су баш Пољаци од Немаца куповали имања, да су Немци били принуђени да продаду своја имања, — такви су такмаци били Пољаци. А то је већ забринуло, и то озбиљно забринуло немачку владу. Вероватно да су и снажење демократске струје и отуда центрифугалне тежње народâ у земљама од више народности, још већма повећале ову забринутост немачких државника. Цео свет хоће да буде демократа, тражи слободе. Зар није вероватно да једнога дана Пољаци у Русији и Аустрији не добију неку врсту државне аутономије? У Русији су они два пута већ имали такву државну аутономију, своју уставну пољску државу, која је, истина, била саставни део велике царевине. А није немогућно и у Аустрији, где Пољаци имају моћан политички положај и где се све више иде федеративном облику, да добију такву државну индивидуалност. Али што је било и што је могућно у Русији и Аустрији не треба да буде могућно у Пруској — резонују државници и политичари у Немачкој. Пољаци се у Пруској увукли као клин међу Немце, а само земљиште, на коме станују Пољаци, прорешетано је опет Немцима, који би се потпуно утопили у словенском мору. Немачка дакле не може овако дочекати такве моменте — стварања државних аутономија пољских у Аустрији и Русији. Треба дакле претопити Пољаке, скрхати их или их — отерати.

Разумљива је дакле бојазан Немаца за свој елеменат у Зап. Пруској и у Познању, разумљива је та нервозна забринутост и журба да се Пољаци германизирају или потисну. Али је неразумљиво ово, што је дошло сада као лек од пољске невоље. Немачка влада није нашла другог излаза из целе ове невоље

но да поднесе Пруском Ландтагу[1] — закон о насилној експропријацији, такозвани Enteignungsgesetz. По томе законском предлогу немачка држава може у Зап. Пруској и Познању, ако државна потреба захте, просто на просто одузимати имања, која јој требају, разуме се — и ако то у „закону" није казано — од Пољака. То је насиље, које врши држава, ублажено тиме, што се даје накнада експроприсаноме сељаку т. ј. „купује се". Држава немачка може дакле по своме ћефу „куповати" имања и од оних којима се не продаје, а ови опет морају „продавати" и ако им се не продаје. Насиље дакле увијено у форму законску.

Чисто је невероватно да се у једној високо културној, просвећеној земљи, у једном великом народу, „народу мислилаца" како се сами Немци поносе, могу у XX веку дешавати овакве појаве. И што је такође ружно — та виша интелигенција не диже гласа противу овог предлога, докле је раније увек она енергично протестовала противу сваког и далеко мањег атака на политичке слободе или погодбе културног живота. Егоизам народни угушио је глас савести и у више, независне, интелигенције којом се Немачка нарочито поноси. Али ово питање није само питање морала, те да протести противу оваквог закона значе протесте противу насиља, које јачи врше над слабијима, већ има и другу своју још важну страну. Усвајајући овај принцип насилне експропријације, немачка држава нехотице је устала противу једнога од принципа на којима се оснива данашње друштво. Уништите право приватне својине и ви сте уништили данашњи друштвени систем. Допусти ли се да држава, као власт данашњега друштва, може насилно одузимати имања под изговором: ради својих „општих" интереса, а у истини ради својих политичких смерова, онда је принцип својине у опасности да буде потпуно уништен, збрисан, — и од система приватне својине до колективизма (опште својине) не остаје ни један корак. Социјалисте ништа друго и не траже до да држава приватну својину претвори у колективну, а пут може бити нега — да државна власт то уради „у интересу државних потреба". Тако су немачки државници опште признато право експропријације у строго одређеним случајевима (на пр. гра-

[1] Не у парламенту немачке царевине (Reichstag-у) већ у Н. Скупштини пруске краљевине (Landtag-у, који има два дома Abgeordnetenhaus и Herrenhaus), пошто је ово питање унутрашње-пруско а не целе царевине.

ђења железница, регулисања река и т. д.) проширили на приватну својину и онда кад политички интереси то захтевају. Ослањајући се на своју већину, либерално-конзервативни блок, тај је предлог немачка влада поднела Пруском Ландтагу. И 16 јануара (п. н.) примљен је у Доњем Дому Пруског Ландтага а после онако како га је влада предложила с једином изменом: да се фонд за куповање имања смањи од 300 милиона марака на 200, те би се тиме могло откупити за 70.000 хектара имања Пољака. Противу предлога, у хатар истине се мора признати, била је импозантна мањина од слободоумних странака немачких и Пољака. Како је овим драконским „законом“ у питању пољски елеменат, било је очекивати да ће Пољаци приредити бурне сцене, шкандале, протесте. Свега тога није било — на изненађење свију пријатеља шкандала̂. Пољаци су се држали мирно, хладно, достојанствено. С болом увређеног поноса једног ритерског народа и с достојанством, које је доказ величине душе, која може да трпи, вођ пољске групе у Ландтагу Пруском, Јаздевски, прочитао је кратку, лаконску, изјаву у име свога клуба, али која је пала као тежак маљ на иницијаторе овог „закона“. Вођ пољске групе, у име човечности и принципа на којима постоји данашње друштво и цивилизација, протествовао је противу драконских мера противу пољског народа, који није ничим заслужио овакву судбину. Његова кратка изјава учинила је дубок утисак у Пруском Ландтагу — и без сумње покренула мислене Немце да размисле шта ће бити с немачким елементом у туђини (у Русији и Мађарској) ака тамошње владе исту меру примене на њих!

*

Барон Ерентал проговорио је у делегацији аустријској мало необичнијим отворенијим тоном него што је то обичај код аустријских дипломата и државника. По обичају својих претходника и барон Ерентал поднео је делегацијама свој извештај (експозе) о спољњој политици Аустро-Угарске. Такви извештаји уједно су и програм спољње политике за блиску будућност. И барон Ерентал у своме експозеу обухватио је све области аустријске спољње политике. Али како су све друге од споредног значаја и само једна — главна, ако не и једина, он се на њој највише задржао. То је аустријска политика на Балкану. И ту је барон Ерентал поновио што је већином и он и његов му прет-

ходник раније казао у делегацијама. И опет смо чули: како Аустро-Угарска жели самостално развијање балканских држава, њихов културни напредак; и опет смо чули жељу Аустро-Угарске да реформна акција на Балкану треба да донесе и донеће очекиваних успеха — умирење и напредак становништва у Маћедонији. Али поред ових старих познатих и стереотипних фраза ми смо чули и нешто ново. Барон Ерентал развио је пред аустријским делегацијама своју политику мирног, културног, продирања Аустро-Угарске на Балкан. То је продирање на првом месту освајање економско — продирање аустријске трговине. Да би опет трговина продирала, потребно је на првом месту комуникација. Било комуникације за Балкан то је пут Беч—Пешта—Београд—Ниш—Солун. Како је главни део ове линије у нашим, српским, рукама, то је свакако боље бити у пријатељским односима но обратно, те с тога и трговински уговор са Србијом није на одмет, и вероватно је да ће се закључити. Осигуран овај главни пут аустријској трговини треба продужити и даље од Солуна, треба урадити да се Солун веже с Грчком. Тада би се могло сувим путовати из Беча до Атине, железницом, непосредно, а не као до сада железницом до Солуна, а одатле морским путем. За то треба саградити железницу од Солуна до Ларисе (грчке вароши) т. ј. добити одобрење од Порте за грађење железнице, а лако би се нашли синдикати и капитали. У Грчкој опет би се саградила железница од Атине до Ламије, одатле већ постоји железница до Ларисе. И за ову малу линију већ има капитала — француских и енглеских — као и за ону од Ларисе до Солуна, како јављају грчки листови.

Поред ове главне пруге за продирање аустријске трговине треба јој осигурати још два пута. Један је веза аустријске босанке железнице до Митровице — дакле кроз новопазарски санџак. Тада би Босна, а преко ње и западни део Аустро-Угарске монархије, била спојена са главном пругом Беч—Пешта—Београд—Ниш—Солун. Уз то ће се босанске железнице (које су уског колосека) везати са српском која се гради (Сталаћ—Чачак—Ужице). И на послетку трећи пут био би — везивање далматинских железница са Црногорском обалом — Котор-Бар! Та три пута осигурала би аустријској трговини пијаце на Балкану.

План овај одиста је од великих последица на односе и по-

литичке и економске на Балкану. Не само што би значило продирање Аустрије на Балкан већ и продирање Немаца. И већ је велики немачки лист, представник великих капиталиста и индустријалаца, Frankfurter Zeitung, радосно поздравио овај програм Еренталове спољње политике, завршујући свој чланак да немачко племе има интереса да постоји јака Аустрија. А како је Кореспонденц Биро јавио из Цариграда, Порта је већ одобрила везу босанских железница с Митровицом и о томе издала праду (21. јануара) али под погодбом да ту пругу сагради турски синдикат и да уопште има турско обележје ова железница. Свакако ће бечка влада примити ово допуштење макар и под овом погодбом.

Колики су интереси ту у питању и каква опасност прети нама, довољно је указати на највећи и најугледнији француски лист, Temps, који је у броју свом од суботе (26. јануара), жучно напао на агресивну аустријску политику. По њему је највећа опасност за српско племе, за словенски живаљ на Балкану у опште, — па шта више и за саме француске интересе, јер једно француско друштво експлоатише пругу Цариград—Солун. Француска неће помоћи овакву политику аустријску, — довикује Temps, који има познатих веза с француским министарством спољњих послова. А једина добит од ове опасности, која прети свима, то је — што мирцштеског споразума (од априла 1897.) између Русије и Аустрије нема више! Мала корист према великој несрећи! Разуме се да само тако мисли велики француски лист, Temps. Званична Русија, како се хвале бечки листови и „Пестер Лојд“ не мисли овако, већ одобрава ово продирање Аустрије. То ће руска влада доказати, веле аустријски листови, када буде министар Извољски одговарао у Думи на интерпелацију о новопазарској железници. Продирање Аустрије на Балкан, макар и у овако „невиној“ форми, дакле велика је опасност најпре за српско племе, за тим за престиж Русије и интересе Италије на балканском полуострву. Разумљиво је што су и руски листови, нарочито „Новоје Времја“ устали противу ових аустријских тежњи, а тако исто и штампа Италије, чији ће интереси такође бити угрожени. А српски? Довољно је да поменемо да ће после саграђене железнице кроз новопазарски санџак много лакше бити и војничко продирање, да ће Аустрији лако бити, кад јој устреба, отићи „jusqu'au delà de Mitrovitza“, и ни-

теграло — како су наши неки доктори права у својој наивности рекли -- извршити одредбу чл. 25. берлинског Уговора!

И опет за то српска штампа, у својој бескрајној равнодушности према крупним интересима свога племена, и од силних излива нагомилане духовитости њених сарадника, која се тако богато манифестује у сокачким зачикивањима и скандалозним клеветама, није стигла да се озбиљно позабави овим крупним питањем. Нисмо се још довољно испсовали! Нека нас дотле причекају наши непријатељи!

*

Завршујући овај месечни преглед политичког живота ван наше земље, поменућемо да је прошле недеље — 20. јануара — у Лисабону убијен дон Карлос I, краљ Португалије и његов син, престолонаследник Луј Филип, а лако рањен млађи син му дон Мануел, који је и проглашен за краља; да је зао демон убијеног краља, „диктатор“ Франко, побегао у Француску, а нови кабинет образовао адмирал Ферејира до Амарал, човек несумњиво поштен и ван партија, узевши за министре људе из прогресиста и регенератора (двеју великих монархиских странака), да је опозвао оне драконске декрете Франкове о прогонству опозиционара и укидању слободне штампе. Наша је штампа ту већ учинила своју дужност — доневши детаље о убиству и после убиства, да је излишно овде, за сада, задржавати се на томе.

— Љ. —

ПОЗОРИШНА ХРОНИКА

I

ПОД ЖРВЊЕМ, триптихон Г. Д. Ненадића.

После Голготе која је примљена врло добро од публике и критике, појављује се Под жрвњем. У три ајнактера — Весели дом — На прелому — Пред новим животом — покушава писац да нам изнесе људе, који пате и падају због разних искушења у животу.

У приличној мери писац кроз сва три чина употребљава све фразе које се могу извадити из једног романа. Он не пази ни мало да ли се у том свету који он оцртава може тако говорити, као што је он у романима прочитао. Његов љубавник и ако је у сукненим чакширама и памуклији говори тако лепо и по „бон тону“ да просто не може а да при појединим фразама не метне руку на срце, јер тако изискују употребљене речи. Г. Сотировић је био прилично несрећан с тумачењем те роле. — Писац понавља фразе не пазећи на то да ли је то, можда, досадно. „Ја хоћу да уживам“ у устима девојке која је већ пошла путем живота са уживањима, било би доста и да се један пут чује, међутим она то свима личностима понавља по неколико пута. И тако то иде једнако кроз цео комад. Фраза се за фразом ређа и ми гледамо замишљене личности наших нижих редова и чујемо прочитане фразе савремених романа. Његови кочијаши, који су врло лепо удесили свој кочијашки стан, исто су тако врло разумни људи и хладни резонери. Они филозофирају о животу онаквом какав је и какве он последице може донети. Речи се нижу, без много радње, и ми чујемо што се много и често чује: „Зашто сте ме родили, ја Вам то нисам тражио?!“ „Дајте нам хлеба па нас учите да будемо поштени!“ и томе слично.

Са пуно неискуства и непознавања света и обичаја о којима хоће да пише, овај млади човек се упустио у велики посао мислећи: да је довољно доста читања да би се постао добар писац. Он је покушао да створи од људи наше средине Горкове типове, али је рђаво успео. Господин је врло опширан, да би глумци могли издекламовати што више лепих и смишљених фраза, које нису увек на свом месту.

Једино што му је комад одржао и онолико интересовања, има да захвали глумцима. Уложио је врло много воље. Сви су играли радо и добро. Сем г-ђе Ђорђевићке јако су се игром одликовали: г-ђе Павловићка и Милутиновићка и г. Стојчевић. Г. Лазаревић, поред тога што је улога неблагодарна, играо је са с у в и ш е темперамента, те није изнео чак ни оно што је писац мислио.

Но, по идеји, комад би био добар кад би се избациле те баналне фразе а унело мало више локалне боје.

II

ДОРИНА, комедија у три чина од Ђеролама Ровете.

Доста позната тема обрађена је у комедији. Маркиза Фулвија има сина Николина који је заљубљен у Дорину, васпитатељицу њене унуке. Наравно да она, племићка, то не може допустити. Девојка одлази и младић јој довикује последње: „Не заборавите ме“. Девојка оставши без матере одлази неком учитељу певања у пансион где се среће са Николином. Али то није онај наивни заљубљени Николино. Његов рођак Лујђи Д' Албано увео га је у живот и Дорина налази само блазиранога Маркиза Фулвија место толико очекиваног драгана. Отпиславши од ње он јој у име пријатељства, шаље 500 лира, што вређа њен понос и њену чедност. Тада се Лујђи појављује као спасилац. Он помаже увређеној девојци, води је у свој стан, враћа рођаку новац — све маскирајући пријатељством очинским. И сад кад је Дорина постала чувена певачица али уз то и туђа — готово свачија — Николину се враћа љубав. Он је љубоморан на цео свет, мрзи свакога због Дорине, која се тешко решава да постане жена свога малога „Нене“. Најзад, као и увек у комедијама, она се решава и постаће маркиза.

Комад није без вредности, од публике је доста добро пропраћен, али оно о чему треба говорити то је игра наших глумаца.

Г-ца Поповићева — Маркиза Фулвија, као и увек, била је доследна и врло отмена. Г. Тодоровић — учитељ певања — био је особито добар. Човек који је некад био певач, улази сав завијен и док се не затворе сва врата и прозори он не говори, чувајући оно чега одавна нема — свој глас. Г-ђа Тодосићка — његова жена — одлично је играла кокету из „demi monde-a“. Весела, безбрижна, живи од данас до сутра проводећи се увек радо. Г. Поповић — Лујђи Д' Албано, играо је врло рђаво, нарочито кад је Дорину требало да води и да се користи узбуђењем и гневом према Николину. Велики је губитак што је г. Гавриловић морао напустити ролу. Г. Милутиновић — Николино — играо је доста добро, улогу је био добро разумео и ако није добро научио; али нешто што се њему може увек замерити то је да нема ни мало салонско кретање. Кад се уђе у салон, нарочито код једне даме и то на мало дуже седење, ту се одмах оставља штап и шешир. Салон код Дорине није био баштенски

салон да је он могао задржати штап правећи њиме врло неспретне покрете. Тако је и поред све елеганције одела био опет не-елегантан.

Г-ца Бојићева — Дорина — јесте о коме треба највише говорити. То захтева њена рола и њена игра. Дорини, нежном, љупком девојчету, могла је одговарати само г-ца Бојићева. Г-ца је своју ролу потпуно разумела, потпуно схватила. Она је играла лепо, неусиљено и видело се да је ствар добро простудирала пре него што је одиграла. Она је била кротка и тиха, насмејана и тачно јој се на лицу огледало задовољство због угодног и мирног живота. Кад је дошао тренутак где треба да дрхти од страха и неизвесности, то је било тако добро и вешто изведено да је морало свакога задовољити. А плач — био је несравњен. Госпођица је тако вешто плакала како на нашој позорници није скоро могло да се чује. Она је јецала и грцала од суза а кад је пала матери на груди извела је плач и целу ту сцену тако добро, чак и преко очекивања. У трећем чину није била толико добра али ипак врло добра. Нервозна, узбуђена и нестрпљива она је доста добро мучила свога малог „Нене“ али је у свему томе било мало сувишне афектације. Ипак то се лако може дотерати и госпођица која је тако лепо изгледала умеће још боље да одигра. Кроз целу њену игру провејава њен дар и њена интелигенција. Као појава она је елегантна и временом, док године учине своје, сви су изгледи да ћемо у њој, као појави и као темпераменту, добити одличну глумицу за модерну драму.

III

СЛАВЈАНСКИ.

После толико година Славјански је, са својим народним збором, опет дошао у Београд.

Стари Славјански није оно што је негда био. Он не пева, само може да рецитује, јер нема више гласа. Његова кћи, солисткиња има пријатан, мек мезо-сопран, али нема висину никакву.

Што је најбоље било на концерту то је хор. Са мало али добро дисциплинованих певача, он изводи одлично све пијесе. Његов хор изводи тако добро сва крешченда и декрешченда, како се у Београду ретко кад може чути.

Од свих ствари најбоље им је прошао „духовни“ део нарочито изазвано „Господи помилуј“, које је изведено необично вешто и хармонично.

Мислећи да успомену на њега задржи што више код нас, Славјански се постарао да му хор научи и српске ствари. И ми смо се могли опоменути давно заборављених песама, које су ишчезле као и слава Славјанског.

Н.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Католичка северна Албанија. Скица барона др. Франца Нопче. Nopcsa, Dr. Franz Baron: **Das katholische Nordalbanien.** Eine Skizze (Separat aus „Földrajzi közlemények", Budapest). In Commission bei Gerold u. Co. Wien, (1907).

Мађарски испитач Нопча путовао је 1905. године шест месеци по северној Албанији око реке Дрима — по Малисији, Дукађину и Мирдитема — и то по њеном католичком делу. Ишао је пешице и у разним правцима. Његову путовању је поглавито био задатак геолошко проучавање. Али је Нопча био пажљив посматрач, те је на свом путу бележио и разне појединости и доживљаје, који се односе на тамошњи народ и народни живот. Тако су поникле ове његове „скице", које имају за нас вредности већ и зато што се тичу наших блиских суседа, северних Арбанаса, а осим тога нас интересују и са чисто научне па донекле и са политичке стране.

Одмах у почетку своје књиге Нопча наглашава, да познати рђави глас о несигурности у северној Арбанији бар за њен католички део није нимало оправдан. Питање је, вели, да ли путовање по тој области може бити опасније него вечерња шетња по предграђима неких великих европских вароши. Тврди, да се лепом речју може у Арбанији много више постићи него и у којем делу Европе. Њему је то најсимпатичнији народ од свију које је до сад познао. А што је он толику изишао на зао глас, томе су, каже, великим делом узрок клевете њихових политичких непријатеља, нарочито Срба. Ово исто тврди Нопча још на једном месту (стр. 39.), где додаје, како нарочито налази за вредно истаћи арбанашку часност и савесност.

Ово писчево казивање о добрим особинама оних северних Арбанаса што су око Дрима и даље до Скадра може у многоме

бити истинито. И у нас је доста о томе познато. Да је пак Нопчи путовање кроз те крајеве морало бити много пријатније него каквом друкчијем путнику, из друге земље, можемо унапред веровати, јер је он из Аустро-Угарске и имао је великих олакшица помоћу препорука својих консула и вицеконсула а осим тога су му без сумње врло много помагали и олакшавали путовање и католички свештеници. Али он јако греши што окривљује Србе, како су они тобож оклеветали поменуте северне Арбанасе и представили их пред Европом у црној боји. Нопча је истина очевидно велики пријатељ аустро угарске политике према Србима и Арбанасима, те се унапред могло од њега очекивати, да ће бацити које семе раздора међу Србе и Арбанасе. Али ако му је било колико толико стало до истине, ваљало је да се сети, да се српске оптужбе не тичу ових Арбанаса око Дрима, кроз које је он путовао, него оних даље на северу, који су сви дошљаци међу Србима и који су у многоме друкчији од својих саплеменика у Малисији и Мирдитима. Да је хтео, могао се сетити небројених наспља, која чине Арбанаси над Србима у Старој Србији и онда би се можда с мање одлучности изразио о савесности арбанашких поступака.

Од података који се тичу народа и његова живота има код Нопче доста и таких, што су већ довољно познати а има их и погрешних (истина омаљих грешака), и то таквих које је он могао најпре сам контролисати, али се није хтео толико потрудити. Тако нпр. не зна да је арбанашки назив стан (за колибе у планини) српска реч; за „перчен“, који носе Арбанаси, каже да се прозвао по речи перчин, за коју мисли, да је „bosnisch“ (дакле се он још држи познате измишљотине о „босанском“ језику!), а она је међутим турска; турско име за варош Тетово, Калканделе, њему је словенско итд. Иначе има и по који сасвим нов податак и повише других, који потврђују или допуњавају наше досадашње знање о северним Арбанасима. Да поменемо неке, знатније.

У тамошњим планинским крајевима Арбанаси живе све по засебним, осамљеним кућама, од којих су многе подигнуте на брежуљцима а удаљене једна од друге за пушкомет. Сасвим се ретко нађе више кућа подигнутих наблизу. Осим камених кућа и познатих „кула“ има и дрвених, и осим кровова од камених плоча и од ћерамиде има их и од дрвета. Код сиромашнијих живи стока заједно са људима у истој кући. — Познато

је, да има разних података о томе, како велики број мушког становништва у северној Арбанији умире неприродном смрћу, т. ј. убиством од непријатељске руке. Нопча наводи о томе, како сам тврди, „тачније статистичке податке“ за разне тамошње крајеве. По њима би највећи број имала Топлана (у Малисији) са 42% убистава, а средњи број за целу област износио би 19%. Али је незгодно, што нам писац не казује, на који је начин дошао до те статистике, јер овако немамо никаква јемства, да је она „тачнија“ од свих осталих. — Као и код нашега народа тако је и код Арбанаса врло омиљено пуцање у свакој свечаној прилици, било општој било породичној. — Необично јако гостопримство и чврстину задане речи хвали писац на неколико места и наводи као доказ за то и своје доживљаје. Помиње и главнија правила, на која се пази приликом гозбе и обеда. Госту се, вели, даје двапут (?) већи оброк него свима осталима.Једе се прстима из једног заједничког суда, а из њега ваља узимати јело само десном руком. Ракија и мезе не сме изостати пре гозбе. У Малисији се, као и код нас, у оваким приликама држе дугачке здравице, док се даље на југ за њих не зна. — У мушкој ношњи разликује писац шест типова, од којих је сваки ограничен на засебни предео или групу од племена. — Познати појав, да међу Арбанашкињама има девојака, које се из буди каких разлога одреку удадбе и потом се одевају потпуно као мушки и живе мушким животом, потврђује и Нопча. Он зове те мушкобане амазонкама а наводи ваљда као арбанашко име за њих назив Verdžines. — Да Арбанаси нису једноставног телесног типа, то је већ довољно познато. Изненађује пак пишчево тврђење, у које морамо унапред сумњати, да су Клименте као и Арбанаси око Ђаковице и око Призрена тако у целини плави или плавих очију као што их писац представља. Тај плави тип као и високи раст он приписује мешавини са Словенима, т ј. са суседним Србима. За Малисоре пак каже, да су у опште црномањасти, док су му Мирдити нешто отвореније коже. — Вредно је помена, да Арбанаси нису ни близу онако озбиљни и натмурени, како бисмо их у нас могли замишљати. И Нопча их заиста представља као људе живе, веселе нарави, који се, вели, врло често и врло много и неусиљено смеју. — Јако одржавање сродничких веза исто је код северних Арбанаса као и код црногорских племена. Породични је морал уопште јак, али је чудно, да Нопча зна примере кон-

кућината и осим тога и такве случајеве, да младожења с невестом најпре држи свадбу и живи заједно једну до две недеље, па се тек после тога венчају.

Интересантно је, да код Арбанаса све више узима маха тежња за странствовањем, за радом у туђим државама. Нопча наводи, како мухамеданци у Малисији све више одлазе преко зиме у Грчку као пољски радници, док с друге стране Арбанаси из Дебра, Гостивара и Тетова иду у Румунију. А нама је познато, да и нама у Србију нарочито баш у Београд, сваке године долази све већи број Арбанаса ради зараде. Нема сумње, да ће овај појав бити од врло знатних последица по арбанашки народ, на првом месту за његово културно подизање а затим и за његове односе према суседним народима, а нарочито баш према нашем, српском. Ми бисмо можда могли овај економски покрет корисно употребити да утичемо на одржавање добрих односа између Арбанаса и наших саплеменика у Старој Србији.

У засебном, мањем одељку изнети су „географско геолошки резултати“. Од свега осталог истичемо, да на много места у северно-арбанашким планинама има трагова од глечерске снежне линије и од глечерских циркова. Даље, највиши врх у тим планинама, Маја Радохинс (Maja Radokins, по свој прилици искварено старо српско име), који се зове и Маја Добранац, имаће по Нопчевој процени на 2800 м. висине. За име Проклетије, којим називамо главни чвор северно-арбанашких планина, каже Нопча, да се употребљава само на северној страни те планине као опште име. Још описује и старе речне терасе у сливу Дринову. При крају наводи арбанашке географске називе.

У књизи има повише фотографија, али су све врло мале и већином нејасне. Има и једна картица, на којој су јасно одређене границе између католика и мухамеданаца Арбанаса око Дрима. До сад су оне биле слабо познате. Уз књигу иде велика географска карта, размера 1 : 100.000, са приложеном малом геолошком скицом. У тим картама има и доста сасвим нових појединости а исправљене су и неке раније погрешне одредбе.

Јован Ердељановић.

* *

БЕЛЕШКЕ

Улога кнеза Александра Карађорђевића у кримском рату. Свршетком прошле године штампао је А. А. Гирсъ књигу „Россія и Ближній Востокъ". Ово дело нема особитог значаја за изучавање слабо разрађеног питања о улози Русије на „Ближем Истоку". У књизи је сабран случајни материјал, као извештаји рускога консулата у Јашу у другој половини XVII века; писма Ногеса, бившег уредника цариградског листа „Journal de Constantinople" за време кримског рата, одломци из журнала маршала Кастелана о истом рату; понешто из новијих дела о односима Немачке и Русије за време тога рата, и напослетку; интересантни превод из првога броја од 1896. г. „Revue d' histoire diplomatique" чланка једног француског дипломате под насловом „Енглеска и Русија на Истоку 1876.—1877. г."

У другом писму Ногеса, које је било упућено поверљивом лицу и рођаку кнеза Ђорђа Гике, налазимо под датумом од 2. априла 1895. г. ове интересантне врсте.

„Крупна новост: у прошлу суботу стигла су овде три нарочита изасланика из Србије, један капу-ћехаји кнежевине, други Канингу (енглески посланик) и трећи Ла-Куру (француски посланик). Сва тројица донели су једну исту вест: аустријски консул у Београду захтевао је од кнеза Александра, да аустријска војска заузме кнежевину. Због тога што је Влашку и Молдавију већ заузела руска војска и што енглеска и француска војена ескадра стоји у Безику, спремна да уђе у Дарданеле. Оваква мера могла би предупредити сваки устанак, који би се, ако се почне, распространио по целој аустријској територији. Кнез је категорички одрекао и изјавио, да он сам може сачувати мир у земљи. Аустријски консул је одговорио, да ће у оваквом случају аустријска влада то учинити без одобрења кнежева, а последњи је одмах предузео мере да са топовима сретне Аустријанце само ако се они јаве.

„Ова новост изазвала је овде велико узбуђење. Канинг и Вилденбрух (пруски посланик) виде у овоме издајство Аустрије. Ла-Кур мисли да је ово у такој мери неразмишљено да још до сад у то не верује. Порта пак питала је јуче о овоме Брука (интернунција, представника Аустрије) и није баш најмирнија због намера бечкога кабинета. Интернунције је доста плашљиво изјавио, да се ова мера предузима у интересу саме Порте, која је због нечега не жели. Вилденбрух је говорио врло непријатне ства-

ри Бруку. Ако Аустрија оствари свој пројект, онда ће бити општи рат и у исто време она ће свршити као држава, јер Енглеска, Француска и Пруска поћи ће против ње. Тако мисле шефови овдашњих мисија.“ **М. Ц.**

О Иларијону Руварцу. Г. др. Јован Радонић, професор нашег Университета, штампао је о Иларијону Руварцу студију у Летопису а одатле је и оштампао („О Иларијону Руварцу од Јована Радонића, Нови Сад, штампарија српске књижаре Браће М. Поповића 1907.). Г. Радонић, као познавалац Руварчев, изнео је заслуге његове за српску историјографију, истичући да је Руварац творац критичке историјске школе у нас. То је изазвало г. Јашу Томића да одговори у „Застави“ (у бр. 228. и даље) новосадској у низу чланака (под називом „Неродољубива историја“) на овај рад г. Радонића. Г. Томић се труди да не само редуцира заслуге Руварчеве но и докаже штету од претеране критичности, која не обара само традиције и илузије историјске, но често пута сама се греши и о истину, коју једино хоће да има пред очима. И један и други рад, г. Радонићев и г. Томићев, изазвали су трећега, анонимног писца, јер се за сада још није јавно, да се врати на оба рада и да оцрта личност историка Руварца. Писац ових чланака, који излазе у новосадској „Застави“ („Архимандрит Иларијон Руварац. Нови прилози за његов животопис“. Почевши од 5. броја 1908. г.) — познавао је добро, изближе И. Руварца, долазио је у ред његових интимних пријатеља. На основу својих аутописија и преписке Руварчеве, нарочито с пуковником Давидовцем, писац даје интересантан портрет историка Руварца. Чланци ови су од трајне вредности не само за читаоце новина но и за стручне људе, наше историке.

Милош Обреновић. Књига прва (1813. до 1820.). Написао Др. Мих. Гавриловић. Београд 1908. Стр. 577. XX. Ово је тек прва књига великога дела г. Гавриловића о Милошу Обреновићу. Употребивши сву литературу, која је до сада о томе изашла, г. Гавиловић је на основи архивске грађе црпене из нашег Држ. Архива, бечких архива, московског и париског израдио историју Милоша Обреновића на овој свестранијој и пространој основи уневши светлости у неке до сада тамне листове овога доба, изневши нова до сада непозната факта. Књига је од значаја, да се треба нарочитим рефератом о њој забавити.

Садржина је књиге ова: Први одељак (пре устанка): I. Букурешки мир. II. Српско-турски преговори 1812 до 1813. III. Пропаст 1813. IV. Нова турска управа. V. Хаџи-Проданова буна и терор у Србији 1814—1815. VI. Наде у Русију и у Бечки Конгрес 1814—1815. VII. У очи устанка (фебруар-март 1815). Други одељак (Устанак): VIII Борба са Сулејман пашом 1815. IX. Последњи српски покушаји код руске и аустријске владе у Бечу. X. Преговори с Куршид пашом и Марашли-Али-пашом. XI. Српски устанак и Порта. XII. Руска интервенција. XIII. Мир између Милоша и Марашлије. Трећи одељак. Почеци спољашње и унутрашње политике 1816 до 1820: XIV. Стање у Србији у почетку Маршалијине управе. XV. Први корак Милошев код Русије и жалбе против Порте 1816. XVI. Српско питање и инструкција барона Строганова. XVII. Питање о старешинству над народом. XVIII. Смрт Петра Николајевића, Молера и Мелентија Николића. XIX. Милош и српска емиграција у Бесарабији. XX. Карађорђева смрт. XXI. Строганов и Порта према Милошу. — Наследно кнежевско достојанство 1817. XXII. Преговори из-

међу Строганова и Порте о Србији 1817 и 1818. XXIII. Милошеви односи с Портом и Строгановом 1818. XXIV. Милошеви односи с Портом и Строгановом 1819 и почетком 1820. XXV. Нове иструкције барона Строганова о српском питању (фебруара 1820). XXVI. Састав народног прошенија. XXVII. Мисија Мехмед-Есад-ефендије. — Ферман од 1820. године. XXVIII. Опрема прве велике депутације у Цариград. Прилози. Књига износи 38 штампаних табака. Цена је 6 дин.

Ср. Ј. Стојковић. Краљевић Марко, Литерарно изтраживање његове славе и популарности у српском народу. Београд, Државна Штампарија 1907. цена 0.80 д 8⁰ стр. 65.

У овој књижици г. Стојковић износећи многа научничка мишљења о популарности Краљевића Марка, износи на леп и литераран начин узроке те симпатије народне према њему.

Поредећи историју и традицију он изводи лепе закључке завршујући: да су врлине Маркове понајвише допринеле да се народне симпатије према њему, витезу и јунаку, претворе поступно у велику љубав народну, која га је узнела на већу висину него све друге јунаке српске.

Календар Народних Новина за преступну, 1908. годину с 54 слике уредио Ж. О. Дачић, професор Београд 1908. Цена 0.50 д. — Г. Ж. О. Дачић, који уређује популарне „Народне Новине“, које опет немају ничега с политиком већ у приступачној, лако разумљивој форми пружају нашем сељаку потребну лектиру, уредио је за своје читаоце, сељаке, нарочити календар. И календар Народних Новина уређен је у томе духу, — у простој, лакој и јасној форми а чистим језиком и разумљивим стилом за своје читаоце г. Дачић је успео да им да врло забавну и поучну лектиру, помажући је, да буде што примамљивија, лепим илустрацијама. Г. Дачић је умео да учини срећан избор у градиву. Све је у календару занимљиво и корисно. И наш ће сељак, уверени смо, радо и купити и читати овај прави народни календар. Додајемо још, што је из обзира према читаоцима важно, да је овај календар врло јевтин — само 50 п. дин. Ми желимо да оваквих календара и овакве лектире уђе што више у народ.

Летопис Матице Српске. Књига 247. Свеска I за годину 1908. У Новоме Саду 1908. г. У овој првој свесци Летописа од ове године имамо ове интересантне прилоге: Подвојвода Јован Монастерлија од д-ра Јулке Хлапец роћ. Ђорђевић; О философији у Горском Вјенцу од д-ра Бранислава Петронијевића и Из живота Јоакима Вујића од Павла Поповића, — за тим лепа прича Свет. Ћоровића: Баба Анђина Слава. Г-ђа Хлапец — Ђорђевић, користећи се и штампаним изворима и грађом из архива мацарских, даје нам озбиљну монографију Ј. Монастерлија оперишући критички историјским материјалом и излажући га збијеним а опет за то лаким и јасним стилом. Г. др. Бр. Петронијевић је узео да анализе философију Гор. Вјенца истичући како је и Његош борбу за опстанак, основу дарвинизма, видео у природи, разуме се, независно од вел. енг. природњака. И најзад г. Поповић износи интересне прилоге о интересантом Јоакиму Вујићу.

Немци о г. д-ру Бр. Петронијевићу. У последњој свесци за 1907. г. (XIII Band, 3. Heft) философског часописа Archiv für systematische Philosophie, који уређују Дилтер, Ердман, Едуард Целер, Лудвик Штајн, Наторп — људи великих имена на пољу философије, изашао је опширан приказ г. Петро-

нијевићевог дела „Принципи метафизике“ од Давида Којгена на читавих осам страна (406—414). У том опширном реферату, ласкавом за г. д-ра Петронијевића, референт, и ако не дели погледе писчеве, назива његово дело „das bedeutende Werk“ (значајно дело).

Из Скандинавије. Путничке белешке Свет. Николајевића. Данска. Београд 1908. Издање књижарнице Боже О. Дачића. Стр. 108. Цена 1·50. Под овим насловом г. Свет. Николајевић оштампао је из Чупићеве Годишњице књ. XXVII своје путничке доживљаје и утиске Данске. Ове су белешке писане живим стилом, пуним колорита; а интересантне су својом разноврсношћу. Г. Николајевић нас упознаје са земљом, њеном историјом, а нарочито културним развићем проводећи нас кроз градове, збирке уметничких производа и нарочитих тековина. С тога се као занимљива књига лако чита, те је препоручујемо нашим читаоцима.

Вој. М. Јовановић. Наши синови, комад у четири чина са епилогом. Издавачка књижарница Пахер и Киспћ у Мостару 1907. 12⁰ стр. 184.

У издању мостарске Мале Библиотеке изашао је овај комад г. Јовановића, који је приказиван на српској позорници 1906. г.

Неколико правних обичаја и појмова у Сјеверној Далмацији. Београд. Штампарија Доситије Обрадовић 1907. г. Стр. 51. Веома плодни писац на пољу праве науке наше а наш сарадник, г. Dr iur. Александар Митровић, оштампао је овај свој рад из Архива за правне и друштвене науке. У њему су прилози: „залог; кметија; каматништво и кајишарство; породица, људи и суд“. Само име г. писца и часопис, у коме је овај рад г. Митровића изашао, најбоља су препорука његова.

Beiträge zur Kulturgeschichte der Serben. I. Serbische Schulen (1768—1788), У Јагићевом Архиву 29. књизи (за 1907. г.) штампао је наш сарадник г. др. Алекса Ивић овај мали свој историјски рад. На основу историјских података бечких архива, г. Ивић је дао лепу и тачну слику рада наше цркве на подизању просвете, њену заслугу, као и слику стања, у коме се српски народ у Угарској налазио после велике сеобе (1690.).

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 46. ФЕБРУАР, 1908. ГОД. СВЕСКА 2.

Туђинци о Србији и Српству

(СВРШЕТАК)

2. Берлински Конгрес

„Приспевши у Берлин — 12. јуна — затекох на станици Виктора (свога брата). Заједно доручковасмо, поразговорисмо о разним стварима, а за тим се одвезосмо у двор да се известимо о царевом здрављу. У подне је Виктор за тим одпутовао. Ја сам отишао у Министарство Спољних Послова, где затекох Билова, Холштајна, Бухера и Радовића. Из разговора с њима извео сам ово: Између Русије и Инглеске дошло је до споразума, и ако овај није потпун. Има се међутим основа за наду да ће се ствари у брзо расветлити. Биконсфилд је већ у својим изјавама умеренији. Канцелар жели изнети сутра на тапет Бугарско Питање. На против Аустрија још није ни у колико задовољна. Андраши који се колеба и лавира између дворских и војничких кругова на једној и мађарских антипатија и жеља на другој страни, пропустио је прилику да учини одлучни корак у Источном Питању, и сад би хтео да и Конгрес принуди да уђе у Босну. Ми међутим немамо никакву вољу, поред свих наших симпатија и добрих жеља за Аустрију, да се завађамо са Инглеском и Русијом, како би Андрашија извукли из забуне. Овај се пак, кога мало час затекох код Биконсфилда, непрестано вози по граду, преклињући чланове Конгреса, да пусте да прође неколико дана не улазећи одмах у расправљање суштине, пошто би се тако могло доћи до неразрешљиве ситуације. Одо Руал, други представник Инглеске на Конгресу, кога сам одмах за тим видео, мишљења је, да је Бизмарк сагласан с тим да сутра по-

свршавамо само формалности. Ја о томе ништа не знам. Ни Карољи (други представник аустријски) није о томе ништа знао ма да је то желео. — У Министарству Спољних Послова плету се разне сплетке о учешћу појединих саветника у пословима Конгреса итд. Мене је Бизмарк изабрао да би могао казати баварском краљу, да је за тај посао узет његов највиши дворски коморник из пажње према Његовом Величанству. „Код Лорда Биконсфилда био сам само за тренут. Најпре је ушао Андраши који је изгледао узбуђен и зловољан, што ми је разумљиво, Биконсфилдов секретар увео ме је и представио и тако смо се поздравили. Биконсфилд рече да је („enchanté de faire ma connaissance“) опчаран да ме позна. Ја сам се убрзо опростио рекав му да знам да је позван к Престолонаследнику, и да сам само хтео да му („serrer la main“) стиснем руку, на шта ће он („Oh oui, serrer la main, oh oui“) „да̂, стиснути руку, да̂“, и на том смо се растали... У једанаест часова — пред поноћ — одвезох се ка канцелару. Тек сам био у дворници и он ми је одмах изишао на сусрет. Налазим да је постарио, али је добровољан. пуна његова брада чини га старијим. Јако је био љут због тога што су га туђински представници, међу њима Вадингтон и Сен-Валије (Французи) као и Солзбори примили, кад је чинио своје формалне посете. То је паланачки, и заморило га је. Сутра у два по подне је прва седница Конгреса, и по жељи Лорда Биконсфилда морамо бити у униформи.

„Пре подне — 13. јуна — провео сам по посетама. У 1½ одвезао сам се у Бизмаркову, пређе Радзвилову палату. У великој дворници затекох самога Радовића, који се занимао размештањем и уређењем потребних артија. У пређашњој великој дворници за играње зеленом чохом застрт је велики сто у облику копите. У средини је место за председника; с обе његове стране лево Француска, десно Аустрија. Онда поред Аустрије Инглеска а уз Француску Италија. Даље десно Русија, лево Турска. Према Бизмарку је место за Радовића као за деловођу, Билов уз Бизмарка десно, а ја лево. У брзо је дошао државни тајник (министар спољних послова Билов), а за тим и канцелар. Одмах смо прешли у споредну дворану, у којој је била трпезарија, и поткрепили се мало портоским вином и бишкотима. Мало по мало стизали су остали повереници. Граф Корти, мали ружан човек који изгледа као какав Јапанац, ушао је с Лонејом (обојица представници Италије). За тим Турчин, неки незнатан млад човек

па онда Шувалов, а за њим стари Горчаков врло слаб на ногама, најпосле Инглези и Французи, Ванднинктон у извезеној униформи. Први сусрет Горчакова с Лордом Биколсфилдом био је интересантан као историски тренутак. — За тим смо ушли у дворану за седницу. Бизмарк је одржао поздравни говор и предложио да се изберe часништво. На то је узео реч Андраши и по претходном споразуму с осталим представницима предложио Бизмарка за председника. Овај је предложио тајнике и перовође, које сам ја за тим увео. Канцелар је предложио, да Конгрес приступи најпре најважнијим питањима, и да одмах отпочне с Бугарском. У исто време је саветовао, да се остави неколико дана које је желео Андраши, и да се друга седница држи тек у понедељак. — На то је узео реч Лорд Биконсфилд и изговорио подужу беседу инглески, врло јасно и одређено. Он је држао да је потребно да непријатељске војске не буду близу једна друге за време трајања Конгреса. По њему би то било опасно и не би одговарало достојанству овог последњег. Канцелар је за тим поставио питање руским представницима: хоће ли о томе да се изјасне. Горчаков је изговорио неколико речи које с питањем нису биле ни у каквој вези, и рекао је нешто о потреби да се заштити судбина хришћана у Турској. Шувалов је ушао у питање, и противречио је Биконсфилду, на што је Бизмарк похитао с предлогом, да се то питање данас више не претреса. Ово је и закључено. После овога устао је Турчин и протествовао против тврђења Шуваловљевих, али га је председник прекинуо нагласив му да је претресање тога питања за данас закључено. Уз то је Солзбори изнео на тапет Грке, и нагласио да жели да се Конгрес посаветује о питању њиховог припуста на његове седнице, на што је Горчаков одговорио да би то имало за последицу, да би и други народи одмах изашли с истим захтевом. Ну пошто ово питање данас није могло бити претресано и решено, зауставило се на овим напоменама и Канцелар је закључио седницу, пошто је учинио извесна саопштења с обзиром на вођење послова. — Све скупа је изгледало врло озбиљно. Биконсфилд чини утисак, као да жели безобзирно држати положај Инглеске. Руси су изгледали забринути. Колико му је могуће: Канцелар посредује, и руководи ствар с великом умешношћу. У 6¾ у вече свечан ручак код Престолонаследника. Ја сам седео до Убрина (трећег руског представника). Домаћин је напио здравицу француски, захвалио је на

жељама које је Конгрес изразио с обзиром на Царево здравље, изразио жељу за успешан рад, и за тим испио чашу у здравље владара и влада представљених на Конгресу."

„Данас ми је — 14. јуна — долазио Бловиц. Одмах је отпочео са жалбом да је овде примљен с вешћу о чувању тајне (Конгреског рада). Према томе за њега овде нема посла, те може отпутовати. Ја га на то упитах, шта је чуо, и приметих да ни од кога није имао бележака о јучерањој седници. На ово је он развио своје гледиште о задаћама Конгреса, при чему сам га ја просто слушао. Задавао му је бригу карактер Лорда Биконсфилда. Он је уображен и неповерљив. Ако се жели задобити га љубазностима, или ако је човек према њему само у опште учтив, он одмах постаје повученији и држи („qu' on veut le meton dedans") да хоће да му се подвали. Ако човек пак с њим није учтив, онда он то одмах узима за зло. То пак може довести до неспоразума на Конгресу. Лорд Биконсфилд има за себе јавно мњење у Инглеској, али ипак само за то што је досадашње успехе пожео мирним путем. У часу кад би јавно мњење у Инглеској сазнало, да Лорд Биконсфилд хоће да иде сувише далеко, он би изгубио. Бловиц држи да Руси иза извесне тачке неће попуштати, и да ће пре продужити рат. Овај међутим Инглески народ неће. Сва је ствар у томе да се јавно мњење у Инглеској обавести на време. Одговорио сам му, да ако тај случај наступи, моћи ће се та услуга учинити преко *Times*-овог дописника. „После разних посета, и после вечере с Холштајном, Радовићем, Бухером итд. одвезао сам се синоћ после 9 часова к Престолонаследнику. Говорили смо о отварању Конгреса и о изгледима његовим на успех. Ја сам истакао, да изгледа као да једна од опасности лежи у томе што Инглеска захтева сувише и што ће Русија при таквом стању ствари претпоставити рат... За тим сам отишао Бизмарку. Канцелар је дао израза свога незадовољства према турским представницима, и пришао је те им је отворено рекао како се Турска вара ако држи да за њу може бити користи од тога што би се Конгрес закључио без резултата. Даљи рат би се само водио у споразуму осталих сила на рачун Турске. Кад је за тим била реч о томе како је нас Бизмарков нарегнуо на једног министра, приметио је Канцелар: „Пас још није обучен потпуно те још не зна кога ваља ујести; да то зна он би ровашио Турке". При расправи питања да ли је Каратеодори Паша хришћанин? додао је Бизмарк: „Нај-

после ће бити да је Магдебуржанин" (Мехмед-Али) једини Муслиман међу тројицом (трећи је као што се зна био Туркан-паша). „Канцелар је у опште неповерљив према Инглезима, који су по њему неокретни и дрски. „Рад бих знати, рече он, да ли Биконсфилд жели рат?" И на то је надовезао, да ће свакако то ратоборно држање Инглеза ићи на руку Аустријанцима да се споразумеју с Русима. По поноћи смо се сви разишли. Канцелар ме је испратио у другу одају, и ту је још говорио о тешкоћама с којима се борио председавајући француски... Он је међутим извео врло добро свој посао, те се ништа није приметило од збуњености, којом је по своме уверавању он био обузет.

„Час и по сам 15. јуна провео код Блајхредера (познатог банкара, Бизмарковог пријатеља), и слушао његову талмудску мудрост. С обзиром на спољну политику он није умирен. Држи да је канцелар био у праву кад му је рекао, да мир стоји према евентуалности рата у сразмери 66 према 34, можда још 70 према 30. Задају му бригу Румуни, што ја не разумем. Из Лондона је примио једно писмо од Л. Рочилда, блиског Биконсфилдовог пријатеља, који га уверава да је овај отишао у Берлин с мирољубивим намерама. Ако је то тако, онда је Лорд Биконсфилд био врло неспретан са својим говором на првој седници конгреса. Њим је постигао само то, да се Аустријанци и Руси што пре споразумеју.... За тим у једанаест часова код Бизмарка, где смо га чекали до на пола часа пред поноћ. Најпосле дође, пошто је био код Турака и код Шувалова. Изгледао је задовољан и био је врло расположен. Рече, да се Биконсфилд и Солзбери разилазе у мишљењима. Прибојавао се да први не изађе с ма каквим изненадним предлогом. — Бловица жели да види код мене те ће ми рећи кад ће доћи да би га могао позвати. Г. Сепс од Tageblatt-а тврди, да су Аустријанци дошли на конгрес без програма, који овде има да се „схристалише". — „То је, знате, природњачки израз, при коме човек може мислити што хоће."

„Јучерањи дан је прошао у посетама. Вечерао сам код Карољија, за тим отишао канцелару, који ми је дао један предлог који би евентуално имао да се изнесе, умолио ме, да о њему јутрос — 17. јуна — обавестим Престолонаследника. Понео сам овај предлог дома, и пошто је био написан француски несварљиво, покушао сам да га у овом погледу дотерам. Престолонаследнику сам рекао, да ћемо ми поднети предлог у смислу

споразумевања Руса и Турака о утврђењима и о војсци пред Цариградом тек на случај, ако Биконсфилд наново покрене питање о повлачењу руских одељења. За тим сам отишао к Бухеру и к Холштајну, да нови текст предлога заједнички утврдимо. — У два часа је била седница конгреса. Осим предлога за припуштање Грка и бесциљне дебате о § 6 Санстефанског Уговора није било на њој ничега занимљивијег...

„Данас — 18. јуна — ништа особито. Шувалов је преговарао с Биконсфилдом и с Андрашијем о Бугарском Питању. У вече сам дознао, да још нису готови, и да Шувалов мора тражити нова упутства из Петрограда.

„Јутрос — 19. јуна — ми је долазио Бловиц. Рече ми да почиње да се узнемирује о исходу конгреса. Аустрија се показује одлучнијом, него што је он до сад држао. Она никако неће пристати да Црна Гора добије Бар, а да Срби прогласе краљевину с Босном и Црном Гором под Никитом. А до овога ће доћи, ако Аустрија не предузме потребне мере. С тога ће Аустрија бити принуђена ући у ове земље. Може се довести дотле да се Аустрија огорчи, и с тога она помишља на могућност да напусти конгрес. То ипак неће да учини сама, и с тога је опипала Инглеску, да ли би ова била готова напустити конгрес, ако јој се не би дало задовољења у Бугарској. Инглези као да још нису одговорили на постављено им питање. И с тога Бловиц држи да би врло добро било задовољити Инглезе, што би обезбедило и останак Аустријанаца на конгресу. Што се Инглеске тиче, она се неће уздржавати да и сама напусти конгрес, ако само за то буде имала разлога. — Све сам ово прибележио и дао за тим Бизмарку. Кад сам за тим пред отварање седнице могао говорити с њиме рече ми, да у томе има доста истине. Тога је мишљења и Шувалов, и с тога се нада да ће му се из Петрограда допустити да задовољи Инглезе. Седница је била мало занимљива. Претресано је питање о припуштању Грка, и за тим потврдно решено (236—237).

„Вадингтон ми вели — 20. јуна — да је Русија дефинитивно пристала на балканску границу. О Софији се још воде преговори. Инглези хоће да се за њу Варна остави Турцима. Ако Румуни хоће целу Добручу, онда ће нова Бугарска остати одвојена од мора. На то ће Русија jедва пристати. Он држи, да подела Бугарске у две разно уређене земље крије у себи клицу за нове заплете. Он налази да би било боље северну

Бугарску прогласити самосталном а јужну оставити са свим Турцима. Још се не зна, шта ће добити Грчка. Инглези не би имали ништа против тога да се Грчка увелича, али неће да принуђавају Пруску на уступање Крита, а пошто то Турци знају, противиће се. Андраши је рекао Вадинктону да по сваку цену мора поседети Босну и Херцеговину. За сад је у питању само опсада.

„Целог дана — 21. јуна — вођени су преговори између Шувалова, Бизмарка и Биконсфилда. Постоји нада да ће се доћи до споразума пошто петроградски одговор гласи повољно. Инглезима је стало до тога да одрже Турску подобну за живот, и с тога јој остаје јужни део Бугарске. У Азији остављају Русији одрешене руке. У овом смислу је говорио Одо Русел (трећи представник Инглеске) код кога сам данас ручао. По ручку је Мехмед-Али причао о својим ратним подвизима и објашњавао како треба војевати против Црногораца. Ту се може само тако доспети до циља, ако се цела земља буде сматрала као једна тврђава и ако се буде поступало као при опсади. Он вели, да је руска војска пред Цариградом изгубљена, ако још једном дође до рата, што и сам држим.

„Јуче — 22. јуна — у два часа седница. Солзбори је поднео извештај о претходним преговорима и изнео је нацрт споразума, с којим се сагласио и Шувалов, с извесним оградама односно правâ Турске у Јужној Бугарској. Вадинктону је дата задаћа да ове ограде спреми за наредну седницу у пријемљивом облику. Изгледа као да у опште преовлађује жеља да се дође до мира. — У вече је био за чланове конгреса у Зоолошком Саду концерат, на који се било слегло преко 30.000 душа да нам се диве. Музика је свирала све народне химне; за Французе нису могли да нађу ништа друго до мелодију Луја XIII. По том сам се одвезао на посело код Сен-Валија, где сам нашао вазда егзотичних људи. Јермени су ме поздравили. Међу њима је био патријарх, кога сам познао у Паризу... Црногорац Петровић (Божо) био је у свом народном оделу. Он изгледа као прави разбојник. Ристића не могох наћи. Један кинески посланик с наочарима изгледао је као каква настојница женске школе. Два његова дебела тајника са сламним шеширима и китом перја потсећали су на угојену прасад.

„Пред почетак јучерашње седнице рече ми Шувалов, да је на дан раније спречио Горчакова да пошље у Петроград један брзојав којим је хтео да саопшти Цару да је болестан и да

према томе не може да носи одговорност за последње закључке. Шувалов је објаснио да би он на случај да је овај брзојав отпраћен — умолио Цара да овамо пошље другог првога представника. И на то је Горчаков одустао од своје намере. Лорд Биконсфилд ми је пришао врло љубазно и саопштио ми, да му је Краљица наложила да ми каже како се она радује да и ја суделујем у раду на Конгресу, да сам ја старп пријатељ њенога „љубљеногa Кнеза“ (мужа краљичиног) и да уживам потпуно њено поверење. Изгледа да је ово учинило велики утисак на Биконсфилда, јер је постао врло љубазан, узео ме је под руку и прошетао са мном. — У седници су затим претресали §§ 7 и 8, при чему је једино вредан помена испад који је учинио Канцелар против балканских народа. По њему, ми немамо да се упуштамо у појединости уговора већ само да истакнемо тачке које би биле у стању да ремете слогу између сила. Он је у осталом потпуно равнодушан према овим народима. — Херберт Бизмарк дође — 25. јуна — да ме умоли у име свога оца, да за прекутра спремим један нацрт у коме би се изложиле пред Конгрес тачке, о којима би овај још имао да се посаветује, нарочито обласне промене, све што се односи на пловидбу по мореузима и по Дунаву као и питање: Како да се уреде закључци Конгреса. Појединости би се могле утврдити у једној конференцији коју бих ја одржао с овдашњим сталним представницима сила заступљених на Конгресу...

„У 1½ по подне — 26. јуна — у седницу. За ову жељу знали су Вадингтон и Шувалов. За тим је дошао Андраши који је припремио један кратак нацрт и исписао ми га. По њему би ваљало прибележити још ове тачке за саветовање:

1 Босна, Србија, Црна Гора (а, проглашење независности, б. босанско српски предлози, в, границе Србије и Црне Горе). Све би ово имао да проучи нарочити одбор и да за тим изнесе пред прву седницу;

2. Румунија (а, проглашење независности, б, Бесарабија);

3. Грчка;

4. Дунав и питање о Дарданелима (Дунав такође у Одбору);

5. Азија;

6. Оштета, пошто Инглеска хоће да говори о томе.

Ускоро за тим приспео је и Канцелар, коме сам показао овај нацрт. Он га је разгледао и сагласио се с њим. Уђосмо у

заседање. Пред закључак седнице затражи ми Канцелар забелешку, и на основу ње предложи ред саветовања, што би једногласно усвојено. Вечерао сам с Вадинктоном и Сен Валијером код Пурталеса. Први ме је умолио да с Бизмарком говорим о Грчкој и да дознам његове односне намере.

„Јуче сам имао да известим Престолонаследника о раду Конгреса. У један по подне седница редакционог одбора. Као његов председник држао сак кратак говор, у коме сам изложио нашу задаћу. Овај је пријатно састављен: Одо Руел Убрил, Лонеј, Хајмерле, Депре и Каратеодори. . У два, седница Конгреса, на којој је претресано велико питање о посади Босне и Ерцеговине Аустријом. Најпре је Андраши прочитао једну дугу изјаву, према којој се Аустрија могла сагласити само с таквим решењем овога питања, којим би се зајемчио трајан мир. За тим је Солзбори прочитао једну изјаву, по којој се мир може зајемчити тако, ако Аустрија уђе у ове земље, на што су поступно дали свој пристанак представници свих сила. Само су Турци протествовали. Приликом претресања о правима која треба да добије Србија, дошао је на ред говор о Чивутима, и том приликом је Горчаков говорио против ових, наглашујући да он прави разлику између Чивута и Јевреја, јер док се први беда последњи могу бити изврсни људи, о чему дају пример Берлин и Лондон. Његов говор је у опште узев био слаб.

„Данас — 29. јуна — од 11 до 1 часа радио је српски одбор на утврђивању границе. У један редакциони одбор. За тим пуна седница, у коју су уведени Грци. Они су изговорили своје беседе и за тим се повукли. За време ових говора спавали су сном праведника Солзбори, Биконсфилд и Вандиктон. За тим је претресано питање: да ли да се приме и Румуни. Канцелар је био противан томе и гледао је да наведе Горчакова да се изјасни против. Али овај то није хтео учинити и тако ће г.г. Браћано и другови бити примљени у понедељак,

„Данас — 30. јуна — ми је био Бловиц, који је врло задовољан кампањом коју је одавде водио у Times-у. Он тврди, да је њоме утврдио положај Биконсфилдов, и на тај га начин учинио блажим и попустљивијим, што је све ишло у прилог рада на конгресу и у прилог мира. За све то жели признање од Аустрије, Италије, Немачке и Турске. Има изгледа да ће добити одличија, и ја треба да му прибавим немачко. Рекох му да ћу покушати. Сматра немогућним да Батум припадне Русији

и за то га треба прогласити слободним пристаништем. — У један час редакциони одбор. За тим преговарања с Шуваловом о српској граници, о истом предмету с пруским ђшт. потпуковником Блумом.

„Јутрос — 1. јула — седница одборска о питању граница Србије, где не могасмо доћи до закључка, пошто Мехмет-Али прави тешкоће. — У конгреској седници је свршена румунска ствар Г.Г. Брађано и Коголничеано позвани су да изнесу своје жеље. Изгледали су прилично збуњени пред овим збором европских заступника. Узев све скупа били су врло прикладни и умерени. — За тим се претресало о Црној Гори. Оба моја одбора натоварена су новим пословима.

Јутрос ми је био — 2. јула — Розенбах (баденски министар) да ми говори о границама Румуније. Али се ту не може много помоћи. Розенбах држи да је Бизмарк страсно узбуђен против Румуна. — У 1½ седница одбора за ограничавање, у 2 конгреска седница на којој сам први пут имао нешто мало да говорим. Она је била занимљива нарочито због лепог говора Шуваловљевог против Турака. С много дара и одмерености он је заступао руско гледиште. — У пет часова дома. Овде је дошао Бловиц да се с њим одвезем на вечеру код канцелара. Бловиц је био срећан. Бизмарк га је обделавао у интересу руских захтева на Батум. Али је он заступао инглеско јавно мњење које је по њему против Батума, и које ће се окренути и против Биконсфилда, ако само овај испусти Батум. Али је он поступно очевидно попуштао под притиском Бизмаркове љубазности.

„Јуче је одбор за исправљање граница отпочео своју седницу у подне. Најпре је вођен говор о бугарској граници, и дата су упуства потпуковнику Блуму за расправу у стручној комисији. При томе су избиле на видик тешкоће инглеске. — У конгресу су Биконсфилд и Солзбори пристали да се Бугарској даде софиски санџак. За тим су нашли да овај иде далеко изнад балканских огранака, и да су према томе пристали на много. Хтели би да то поврате, и при томе су безобразни. Против тога је протествовао Шувалов, и ја сам дао налог потпуковнику Блуму да потражи средњи излаз. — За тим се у два часа састао редакциони одбор, који се саветовао о уређењу Ист. Румелије. При томе је пао приговор од Каратеодорија против тога да њен управник мора бити хришћанин. Али смо ми преко њега прешли. Преговори су се растезали, и били смо

готови тек у пет часова. У међувремену је канцелар сазнао за тешкоће које су нам Инглези правили, и како ми Херберт Бизмарк рече био је изван себе. Претио је оставком на председништво итд. Надам се да ћемо ипак ствар изравнати. — Јутрос — 4. јула — код Престолонаследника, који ми је говорио о Румунији. Он сажаљева што су Руси припуштени к Дунаву. Занима га један прокоп из Дунава у Црно Море. У исто време ми је наложио да истакнем кандидацију (за бугарски престо) кнеза Николе Насавског. Он би за то место хтео кога из владалачких домова оних кућа немачких које су изгубиле своју круну по уједињењу Немачке. Други не би били могућни.

„....У један час сам отишао у одборску седницу, где су претресани и сређени закључци о И. Румелији. У два сам отишао канцелару да му саопштим разговор с Престолонаследником, пошто сам к овоме ишао по његовој наредби. Канцелар је био задовољан да је Престолонаследник напустио своје замерке због Румуније. За тим седница конгреса. Хајмерле је поднео извештај о границама Црне Горе. При томе је прочитао једну наштампану листу разних тачака, која је била непотпуна. Сен-Валије га је упозорио на омашке. Андраши је био раздражен што се његов аустриски посланик обрукао, те је мрмљао вазда непријатних примедаба. Сиромах Хајмерле изгледао је као поливено куче. По том дуго претресање о пловидби по Дунаву. Најпосле предлог инглески о равноправности вероисповеди у Турској Царевини. — Лорд Солзбори је наговестио свој предлог о Јерменима, што је канцелара побудило на примедбу: „Зар још један!“ Ова канцеларова нестрпљивост, која се правда његовим здравственим стањем убрзава рад, али ће се њена штета показати доцније, по што се по нешто и нешто свршава тек површно. Мени би био милији лаганији рад. — Већ у девет часова јутрос — 5. јула — био ми је у посети један Јеврејин из Букурешта, који ми је саопштио занимљивих ствари о положају Чивута у Румунији. — Данас у подне одбор за ограничавање. Али далеко не могосмо отићи, пошто инглески представник није био довољно обавештен. У један редакциони одбор. Депре је донео свој нацрт. Одложисмо седницу за 9½ у вече. У конгреској седници која је отпочела у два часа, држао је Вадинктон говор у прилог Грка, и предложио да конгрес позове Порту и Грчку да се споразумеју о исправци границе-предложив им за то добре услуге сила. Грци се овим неће за,

довољити. Пошто међутим, као што је разложио Биконсфилд у подужем говору, Турска није имала да се дели, другог излаза нема осим овог предлога. — После седнице преговарао сам са Солзборијем о балканској граници. Инглези су били пристали да граница иде балканском косом; али сад захтевају још размак од пет километара. У исто време условљавају свој пристанак на границе софиског санџака овим уступком. — Са самом балканском границом био је Солзбори сагласан, али не попушта од 5 км., пошто тврди да се на врховима планинским не могу подизати утврђења, док би се с ове стране иста постројила у теснацима. — Отишао сам за тим на вечеру код Билова и поднео сам Шувалову, који је такође ту био, један посреднички предлог, смишљен у међувремену. Он се с њим сагласио, али је саветовао да га не износим до последњег трепутка. После рада у редакционом одбору затекао сам у конгреској дворани потпук. Блума који ме извести да са својим инглеским колегом није могао ни до чега доћи, и да у њиховој стручној комисији нису још ништа свршили... Канцелар је био љут на инглеске претенсије и рече да сутра изнесем целу ствар пред конгрес.

„Јутрос рано — 6. јула — дошао ми је Бловиц и саопшио ми, да је на дан пре тога преговарао с инглеским заступницима и да ми јемчи да би они уступили Батум Русији, ако би га она хтела прогласити слободним пристаништем, и обвезала се да га не утврђује. С тога он саветује да Руси учине овај уступак у почетку наредне конгреске седнице, како се расположење не би погоршало општим замеркама ма с које стране. Одмах сам о томе писао канцелару, и сâм сам предао писмо пре одласка у одбор. Док смо ми у овоме преговарали о границама Бугарске био је изазван Шувалов на поље, и за тим ми рече, да му је Херберт Бизмарк донео неку поруку... Тек после 2½ часа отпочела је конгреска седница, и у њој је одмах узет у претрес § о Азији, и на моје пријатно изненађење отворио га је Горчаков изјавом, да он прима обавезу, да од Батума начини слободно пристаниште. На то је Биконсфилд изговорио једну од својих патетичних беседа, у којој је пристао на уступање Батума Русији. За тим су следовала дуга претресања о граничним питањима. Главно је питање решено опет на задовољство, а тиме је обезбеђен миран исход конгреса. На крају овог претресања затражио сам реч и умолио председника да за понедељник стави на дневни ред питање о границама Бугарске, пошто на

своје сажаљење морам признати, да се у том погледу стручни одбор није могао споразумети. Канцелар је изјавио да је готов одазвати се мојој жељи, приметив уз то, да представници у војничком одбору имају да се саображавају одлукама конгреса, и да у њиховом духу подносе своје предлоге. Одговорио сам да у овом случају тешкоће нису у војном већ у редакционом одбору, у коме поједини представници још немају потпуна упутства. То је расрдило О. Русела, који се уздржао од говора, али је по закључку седнице изјавио, да више неће узимати удела у раду овог одбора.

„За данас — 7. јула — Престолонаследник је позвао чланове конгреса на излет у Подздан. На језеру јака бура. Понеки тврде да је опасност на броду за нас била озбиљна, на што ће један из друштва: „Подављење конгреса било би такође једно решење“!... У 9½ у вече стигосмо опет у Берлин, и ја сам се одмах одвезао у стан конгреса, где сам имао да председавам једној одборској седници, која је лепо протекла. Бар смо у томе успели, да смо потпук. Блуму могли дати потребна упутства за одређење бугарске границе.

„Данашњи дан — 8. јула — протекао је у седницама конгреса и одбора. У пуној седници имао сам да излажем опширно границе Бугарске, за тим Ист. Румелије и Србије. Одбор се није био сагласио у погледу ове последње. И с тога смо то питање морали изнети пред конгрес. Овде је наравно настала о томе забуна. Ни Канцелар ни збор нису имали ни појма о ствари, и ма колико да сам се ја трудио да ово што јасније представим, ипак при решавању питања нису правилно постављана. Најпосле је наложено одбору, да се још једном посаветују о Врању, и да о томе накнадно поднесе извештај. Закључак можемо донети и на основу већине. Седница је трајала до шест часова. У 9½ у вече имали смо опет одборску седницу. Пред поноћ сам отишао О. Руселу, где је главни предмет разговора по свима одајама био уговор турско-инглески о Кипру (закључен 4. јуна, али дотле држан у тајности). Ни Французи ни Италијани нису њиме пријатно изненађени.

„Јутрос — 9. јула — одборска седница за дефинитивно утврђење српске границе. Дуго смо чекали на потпук. Блума који најпосле дође и донесе границу Србије. Усвојили смо је с 5 против 2 гласа, као и западну границу Бугарске. У два часа пуна седница. Овде је на дневни ред дошло најпре пи-

тање о Батуму, и том се приликом одмах показао неспоразум између Биконсфилда и Горчакова о азијској граници. Питање је упућено граничном одбору. После овога је дошао Горчаковљев предлог о јемствима уговора, и о њему је много говорено. Најбоље је говорио Канцелар, који је и Горчакова на крају убедио. При свршетку још неколико предлога. Али пре ових сам ја поднео извештај о Врању и о западној граници Бугарске, и имао сам задовољство да на њих нико није ништа приметио. — Одмах после седнице састао се гранични одбор да изравна неспоразум између Биконсфилда и Горчакова. После дугог тражења нашли смо један комадић који смо могли одузети од Руса, неколике падине, из којих смо направили тзв. помирљиву пругу — „ligne de conciliation“, која је за тим и усвојена. Да ли је ова граница и разложна, није знао нико од нас. Уз то су земљописне карте овога дела Јерменске тако нетачне и једна другој противречне, да је тешко да се тамо одређују одавде границе.

„Јутрос — 10. јула — ми је долазио Бловиц с питањем: не би ли могао добити у петак уговор, да га у Лондон пошље, како би га Times могао објавити у нарочитом издању у тренутку кад буде потписан. — У један, редакциони одбор. У 2½ конгреска седница, у којој сам опет поднео извештај о граници јерменској јужно од Батума. За тим дуги говори поводом Горчаковљевог предлога. На ово је Шувалов поднео предлог о месту за гробље код Шипке. Он је свој говор саставио из тако дирљивих речи, да је при читању био врло узбуђен и застајкивао. Турски представник Каратеодори прелио је ово узбуђење хладном водом, наговестивши, да тиме Руси једино желе омести Турке, да на том месту подигну утврђења. Највећи део седнице отишао је на читање одредаба уговора, како их је саставио редакциони одбор... По вечери гранични одбор. Чекали смо на предлоге војника, који су се препирали око стратегијских положаја равнице Алаш-Керда. За то време занимао нас је Мехмет-Али читањем својих песама и приповедањем о своме породичном животу. Његове песме нису ни мало рђаве нарочито „Јерихонска ружа“. Једна тобож шаљива песма коју је мени дао, страшно је проста. Најпосле је стигао потпук. Блуме, и поднео свој извештај, на основу кога смо донели свој закључак. У поноћ смо се одвезли Карољију, где сам одмах пао у руке Јерменима, који су ми досађивали својим пословима.

„Данас је — 11. јула — најпосле приведена крају задаћа конгреса. У један сам отишао у редакциони одбор, и ту смо се посаветовали о уводу у уговор и још о по неким граничним одредбама. — У 2 седница. Одбијен је предлог Горчаковљев о свечаном завршном параграфу. На срдњу овога приметио је Вадинктон својим обичним здравим разумом: „Тај § би имао бити проста фраза, и онда је излишан; или би имао нешто да значи, и тада је опасан.“ За тим је на саветовање и решење изнет мој предлог о §-у, који је раније готово већ био усвојен, о капитулисању данка Србије и Румуније. У међувремену ја сам употребио прилику да и Канцелара и остале чланове конгреса упозорим на неправедност те ствари. Солзбори је наравно говорио у прилог Турака, тврдећи да дужитељи Турске имају право на тај данак, пошто он представља за њих предмет залоге. Ја нисам дошао до речи, пошто су с разних страна моји разлози употребљени. Али сам ипак имао задовољство да турски предлог буде одбијен. — Још је говорено о уводном §-у, па је седница закључена у 5 часова. — У 9 опет увреднички одбор, који је трајао до поноћи. Посредовао сам опет при изравнању једне опасне несугласице између Руса и Инглеза о азијској граници. У један сам отишао ка канцелару који је седео у гостинској одаји са својом породицом, јео шунке и пио млека. Изнео сам му Бловицову жељу да први објави уговор у Times-у, што је он сматрао немогућим. Рекао ми је да не сумња, да ће остале силе објавити уговор; али он се не сматра овлашћеним објављивати га пре потврде, а најмање му иде у главу да га у тој сврси даје ма ком новинару.

„Данас — 12. јула — најпре к Престолонаследнику, с којим сам говорио о конгресу. За тим к Шувалову. У 1½ редакциони одбор, чија је седница заслуживала пажње само због изјаве руског представника у питању о Дарданелима. — Пошто се нисмо могли сложити потпуно у редакционом одбору о азијској граници, морали смо прекинути општу седницу, после чега су Шувалов и Солзбори донели с Мелемет-Алијом један посреднички предлог, који је био и усвојен. За тим је председник закључио седницу и заказао за сутра потписивање уговора....

„Данас је — 13. јула — конгрес закључен.... Седница је отпочета поздравом Кнеза Бизмарка, који је дао израза општем задовољству с потпуним резултатом, а за тим прекинута, пошто је Андраши у име збора изјавио захвалност председнику. Сад

је следовало потписивање, пошто су печати већ раније ударени. Кад је ово свршено заселн смо опет за сто, те је Кнез Бизмарк одржао свој закључни говор. — У 6 велика свечана част у двору, на којој је Престолонаследник држао здравицу на француском (230—253).

3. После Берлинског Конгреса.

Држим да за читаоце Дела неће бити на одмет, да им извадим и саопштим још неколико ставова из ових знаменитих Успомена, које ће их навести на корисна размишљања, ма да се у њима не говори ближе о нама.

По позиву Канцелара дошао је Кнез Хоенлое — 14. септембра 1879. — у Гастајн где га је први примио Холштајн (дугогодишњи саветник у немачком министарству спољних послова, који је тек прошле године отишао у пенсију, и о коме је у последње време било много говора у штампи, нарочито у вези с познатим спором између Графа Молткеа и Хардена) који му је саопштио да Кнез Бизмарк жели говорити с њим, пошто су у питању врло важне ствари.

Положај је следећи: Канцелар који не верује Русији, дошао је овамо, да би у самом крилу Тројецарског Савеза, закључио с Аустријом одбранбени уговор. Андраши (који је ту посетио Бизмарка 28. августа) држао је из почетка, да то није озбиљна намера. Али кад је увидео да је ствар озбиљна „искочио је на кров", пошто Аустрија не може остати сама, већ се мора постарати за каквог савезника. Кад је међутим цар (Вилхелм) примио Канцеларов предлог, он је за собом имао Александрово и сусрет с руским царем, и сад више неће за овај да чује. — Ако цар пак не пристане, канцелар хоће да одступи. Холштајн је предложио, да ја треба да убедим цара, на што је Бизмарк пристао. Вечерас сам говорио с Холштајном и рекао му, да с том намером још нисам сагласан. У првом реду ја не верујем Аустрији, на другом месту не држим Русију озбиљно непријатељски расположену према нама. Најпосле држим да би наш савез с Аустријом имао за последицу савез између Русије и Француске. С тим је на прагу рат, док Бизмарк својим савезом жели да одржи мир....

„Јуче сам — пише 16. августа — читао акта и говорио с канцеларом. Бизмарк ме је опет убедио у потребу савеза с Аустријом. Он вели да ова не може остати сама према претњама од стране Русије. Она ће потражити савезе, било с Русијом

било с Француском. У оба случаја настаје за нас опасност да се нађемо усамљени. Мој извештај о руским покушајима у Паризу врло му је добро дошао. Али је цар (Вилхелм) фаталним састанком у Александрову постао неприступачан, и неће да уђе у савез у ком види подлаштво према своме нећаку. Бизмарк пак са своје стране ушао је већ тако далеко у ту ствар с Андрашијем, и у толикој је мери убеђен у опасност која прети од Русије, да неће да носи даље одговорност и прети оставком. Цар опет прети напуштањем престола. Он је у опште у великој забуни: шта да ради. Ако цар не попусти Бизмарк као да је решен да се повуче. За то је позвао у помоћ посланике, те жели да министар и ја говоримо с царем. И тако ћу у недељу у Штрасбургу (од 18—25. септембра провео је цар на маневрама у Елзасу), да видим шта се може учинити.

Пошто је стигао у Штразбург — 22. септембра — један од коморника царевих, који је у скоро био посвећен, рекао му је да све иде добро, да је цар са свим сагласан.

„Ново је за мене било да је у овој прилици царица сложна с „великим човеком у брдима“ (Бизмарком). У Гастајну ми је другојаче речено. Доцније сам нашао О. Билова, који ми рече: да је Штолберг поднео цару опширан извештај, и молио по Бизмарковој наредби за овлашћење да се с Аустријом може преговарати и закључити одбранбени уговор, али у коме се Русија нигде не помиње, и да је цар при дну нацрта за уговр написао „сагласан“. У том погледу дакле све је у реду: питање је међутим, да ли ће се у Бечу задовољиту таквим општим уговором? У то је кнез Бизмарк у Гастајну још сумњао, па у том погледу није ни Билов још умирен. Рече ми да цар ту ствар држи у великој тајности, и да о њој чак ни с Молткеом још није говорио. Није према томе поуздано да ће о истој отпочети да и са мном говори, те ћу бити принуђен да сам загризем први. Цар Александар је уверио нашег цара, да у Паризу није чинио никакве кораке. Биће тешко објаснити, да царев нећак и не мора знати о корацима које је руска дипломација чинила испод руке...

„Престолонаследник ме је питао: за што сам управо дошао? и ја сам му отворено казао. И тада смо говорили о томе питању, према чему је он саслушао моје разлоге у прилог уговора... На ово је цар причао цео ток ствари: писмо цара Александра, одговор, састанак у Александарову, своје разговоре с

царем Александром, с Миљутином и Гирсом. Од једном сад, пошто су измењана пријатељска уверавања, предложио је канцелар, вероватно да би се осветио за писмо цара Александра, да закључимо савез с Аустријом против Русије. Он — цар — то није могао учинити. Он је добио утисак, да Бизмарк има намеру да склопи једну коалицију између Аустрије, Немачке, Француске и Енглеске. Ја сам ово спорио. Ако се сад, док је још Андраши на управи, не закључи такав сазез, онда ће се аустријска конзервативна странка доцније споразумети с Русијом на наш рачун. И тада неће изостати ни Француска. Што се ове тиче Вадинктон је против Русије, а за Енглеску. Али он може за три месеца пасти. Могуће је да тада дођу на управу Гамбетине креатуре, а ови ће ући у додир с руским револуционарима, и с овима ће изазвати рат, у који ће бити уплетена цела Европа. Русији ће се дакле савезом с Аустријом учинити двострука услуга: с једне стране држаће се револуција у шаху а с друге ће се Аустрија учврстити и уздржати да уђе у какав савез против Немачке и Русије. Ово као да је почињало да бива јасно цару. Али он се даље о томе није изјаснио. У целом разговору нашао сам код цара много приступачности за канцеларове разлоге, али при том увек бојазни, да не изађе нечастан и неискрен према своме нећаку и пријатељу. Нисам постигао позитиван ресултат. Али сам извршио примљени налог, изнев цару своје мишљење.

Забелешке од 22. септембра. „Русија је огорчена против Аустрије. Ова јој смета у њеним намерама на Истоку. Русија хоће и мора јој објавити рат, ако своје намере мисли да оствари. Онда ће Русија питати: шта ћемо ми чинити? Ако останемо уз Русију, и будемо се држали неутрални, Аустрија ће ући у савез с Француском и Енглеском. Ако сад ништа не учинимо, онда се може Аустрија споразумети с Русијом. Ако тада Француска буде довољно јака, отпочеће с нама рат, при ком ће Русија и Аустрија стајати у непријатељској неутралности. Ми ћемо онда бити усамљени, и можемо чак ићи на сусрет савезу Аустрије, Русије и Француске против нас. Ако Аустрију вежемо уговором, Енглеска ће увек стајати на тој страни конзервативних сила, и тада можемо бити посматраоци непријатељства Русије и Француске. — У Русији је револуциони покрет тако јак, да није могуће знати, камо ће влада бити одведена. Врло је могуће да уставна странка у Русији жели рат, како би ње-

говом помоћи дошли до реформа. Свакако се на пријатељство тако разривене земље једва може рачунати. — Панславистичка странка ће аустриско-немачким савезом претрпети пораз, и на тај начин ће се створити могућност, да се консервативном правцу у Русији пружа помоћ" (274—278).

„У 11 сам отишао у Царевинско Веће — 22. фебруара 1880. — и говорио с разним посланицима. Чланак у „Nord. Allg. Zeitung", у коме се говори о нападном положају Француске и Русије учинио је велики утисак, и објашњује се на све стране. Доцније сам од Канцелара дознао да га је сам писао да би утицао на расположење посланика приликом гласања закона о војсци. Смејао се кад сам му причао о произведеном утиску (290).

„Приликом јутарње шетње — 11 јула у Подздаму — Престолонаследниковица је говорила много о Источном Питању. Она сматра да би било опасно ако би Русија заузела Цариград, и сумња у основаност тврдње, да би то заузимање донело собом ослобођење Русије. Она верује да би се могла из Бугарске и Грчке образовати нарочита држава, којој би Цариград био престоница. Нада се, да се ни данашње енглеско министарство не би могло задобити за пристанак на руско заузеће Цариграда (301).

„Што се тиче замерака Вашега К. и Ц. Височанства (из једног извештаја Престолонаследнику од 15. јула 1880.) против изашиљања наших официра и чиновника у Турску, канцелар не може с њима да се сложи. Он држи ову меру корисном у многом погледу. У првом реду, тако развијена делателност биће поучна за дотичне, давши им прилике да покажу меру своје употребљивости; уз то нама расте у њима број поузданих извештача, које ни на који други начин не би могли створити. Не треба поред тога потцењивати ни утицај који ми тим путем добијамо у турским земљама. За нас није меродавно питање: какве ће последице овај споразум имати за Турке, ни да ли он годи или не европским силама. Нашој политици није задаћа да се брине ни о турским ни о европским интересима... Нама може бити корисно да имамо и Турке за пријатеље, у колико то наши интереси допуштају. Турску артилерију образовали су пруски официри у једно време, кад смо ми били с Русијом у најусрднијем пријатељству, и ми смо тиме добили утицај и корисне односе у Турској. Ако би руски шовинизам, панславизам и противнемачки елементи хтели да нас нападну, нама не би била равнодушна отпорна снага Турске као ни њено др-

жање. Она нам не би никад могла бити опасна; али случај није искључен, да њени непријатељи буду и наши.“ (302).

„Из једног разговора који сам имао са Сабуровом — 27. маја 1881. — излази, да ће преговори, отпочети прошле године између Берлина, Беча и Петрограда, довести ипак до обновљења Тројецарског Савеза. Изгледа као да се ствар води у великој тајности. Сабуров (руски дипломата) је држао, да сам ја са ствари упознат, и с тога је опширно о њој говорио. Између Берлина и Петрограда нема тешкоћа. Из Беча се поставља још погодба, да се уз признање присаједињења Босне и Херцеговине допусти Аустрији да присаједини и Новопазарски Санџак, и да се све то унесе у уговор као саставни део аустријске државне области, која би се имала бранити, — погодба на коју се у Петрограду неће наћи, пошто цар неће уступати више него што је учинио његов отац (Александар II). Сабуров ипак мисли, да ће се ова тешкоћа отклонити, и нада се да ће скоро потписати уговор, који овде (у Берлину) има да се закључи. Он је још говорио о руским приликама и причао да су сви Руси који кроз Берлин пролазе задахнути уставним тежњама. Он сам не изгледа одлучан, јер се боји, да Устав — као што му је и канцелар говорио — не изазове са својим представничким телом средобежне тежње (311).

„За тим је (Бизмарк) прешао на руска наоружања — у Гастајну 6. септембра 1883. — те ће рећи: Наравно они нас предусрећу увек с лепим речима, али при томе се оружају и стоје на граници спремни за рат. Шта ми помажу красноречија, кад ми се уз њих прислони на груди запет пиштољ? Тако дуже не може ићи. Истина, да они тврде како је све то намењено Аустрији; али ми не можемо допустити да се Аустрија слаби и разорава. Ако би ми то из прикрајка мирно посматрали, доживели би, да се после рата образује против нас тројни савез из Аустрије, Русије и Француске. Ко у Европи не може да буде миран, тај мир угрожава.“ Изгледа ми као да би Бизмарк сад хтео да све више проширује савезе. Присуство Брађана кога је он из Букурешта позвао упућује на намеру савеза с Румунијом. Забринуто гледа на Бугарску, где се Кнез сад против Русије држи на задњим ногама. Он му даје за право. Црногорски Кнез хоће да има Херцеговину, и обвезује се Турцима, да ће им зато чувати мир у Албанији. Карађорђевић би хтео да постане кнез Бугарске, како би добио Србију. То су

све руске сплетке на Балкану. Прекинуо нас је Браћано, који у том тренутку уђе...

„Што се тиче Русије — 24. октобра — Канцелар неће да изазива никакав рат, и нада се да ће бити могуће довести до измирења руских и аустриских интереса на Балкану.

„Кад смо се после извесног времена опет састали — у Фридрихсруу 27. октобра — говорио је Кнез Бизмарк о Муктар-Паши, који је био дошао (9. октобра) да помоћу Канцеларовог утицаја заштити Турке од инглеских препада. Кнез је одбио свако међусобно уступање и саветовао је Муктару да се Турци због Мисира обрате на Француску. А ако им се изнесе Јерменско Питање, треба га одбити. Турчину је то јасно. О Гладстону Кнез вели да је говорник, али при том глупак... По њему би рат с Русијом, у коме би ми морали подржавати Аустрију, био несрећа, јер ми при томе не би могли ништа добити, чак ни ратну оштету. Уз то би тај рат довео, да би ми морали васпостављати Пољску до Дине и до Дњестра. Ми истина не би Пољаке побуњивали, али би ипак морали допустити Аустрији да једнога од својих кнежева прогласи краљем Пољске. А то би опет донело собом, да поново створи Тројецарски Савез против те краљевине... (341—344).

„На путу — месеца 21. септембра 1886. — причао ми је Престолонаследник о бугарском кнезу. Руска влада је хтела овога оставити на његовом положају. На његов брзојав био је Влангали (Персов заступник) спремио пристојан одговор и поднео га цару. Овај га је одбио и сам написао онај груби брзојав. Престолонаследник спори, да је кнез рекао неистину, додајући да је и Радовић (немачки посланик у Цариграду) радио против њега ревњиво. Престолонаследник је ту скоро говорио Бизмарку да би било добро да се балканске државе споразумеју како би спречили руску поплаву. То је Бизмарк спорио додајући да би на против била срећа кад би Русија заузела Цариград и Балканско Полуострво, пошто би на тај начин била ослабљенâ (393).

„С обзиром на бугарско питање рече — Билов — Баден 18. октобра — да Руси сад већ не знају, како да изађу из фаталног положаја у који су доведени незгодним упуствима, која је цар лично издао Каулбарсу. Бизмарк је предложио да се Русија споразуме с Аустријом у погледу једне граничне пруге од које би западни део остао под утицајем последње докле би прва могла имати одрешене руке у источном. Али на ту ми-

сао није нашла Аустрија због Мађара. Још и данас остаје стална Бизмаркова тежња да спречи сукоб између Русије и Аустрије. Калноки се извесно време колебао на своме положају, али се ипак учврстио (398).

„...Фресине је рекао Блајхредеру да Бизмарк стоји чврсто уз Русију — Берлин 19. јануара 1889 — Аустријанци су љути због говора овога последњег (Канцелар је 12. јануара изјавио у Царевинском Већу да Немачка неће улазити у рат с Русијом због Истока). Ако Аустрија буде отпочела рат с Русијом, ми у њему нећемо суделовати. Али ипак нећемо пропустити да се Аустрија слаби. То ипак може довести до рата. Блајхредер потврђује да су односи између Канцелара и Престолонаследника рђави. На двору последњега као да се жели, да се бугарски кнез постави за намесника у Елзасу и Лотрингији, како би му се могла дати кнегиња Викторија, или чак за канцелара! (403)

„...Кад сам Капривију за тим причао — Берлин 13. децембра 1891. — да га Шувалов обележава као „сувише честита човека“ рече ми, да то долази отуда, што је Бизмарк имао с Русујом уговор, у коме смо ми њој зајемчавали одрешене руке у Бугарској и у Цариграду, док се она обавезала остати неутрална на случај нашег рата с Француском. Кад је Каприви дошао на управу, рок овом уговору био је истекао, и он га није обновио, пошто би обелодањивање његово распрсло тројни савез. Ја се бојим, да нам Аустрија за то неће бити захвална (484).

„С Холштајном сам говорио данас 15. децембра 1893. — о замеркама, које Бизмаркова штампа упућује новом курсу и његовој спољној политици, при чему он истиче као грешке Бизмаркове политике: Берлински Конгрес, посредовање у Кини у корист Француске, спречавање руско-инглеског судара у Авганистану и сву ћудљиву политику према Русији. С погледом на последњи Бизмарков план, да Аустрију остави у шкрипцу, изразио се да би се ми тим учинили толико презривима, да би остали усамљени и постали зависнима од Русије. Криспијево министарство задаје бригу како Капривију тако и Маршалу (данашњем посланику у Цариграду) и њему... (507).

И у многом другом погледу су ове успомене од неоцењеног значаја. Нарочито с обзиром на немачко-француске односе који представљају још увек главно тежиште европске политике. Али се ми тешимо надом, да ће ови исечци побудити бар по неког од читалаца Дела да их и сам прочита.

ИЗГУБЉЕНА ЉЕШИНА

ИЗ ЗБИРКЕ „У ПРАХУ И У КРВИ“

I.

У селу Е……у котара К……..г догодила се несрећа. Једно дете, грејајући се код ватре, изгорело. — Око куће тежака Лакана Вукорепа окупило се света докона. Женске са децом у нарамку; мушки са дугим, почађалим лулама у зубима, укорили се ко дренови и гледају у кућу, откле се чује беријакање мајке детета.

„Требати ће јавити жандарима“ огласи се сеоски пристав Тодор Штрбац.

„Пре би јавио одмах суду“ рече важним гласом главар Торбица. Сад се завргне разговор о тома. — И аранбаша рондарски и сеоски рондари, па и по који виђенији тежак, чешљајући се за ухом, као да оправда што се уплиће у разговор најмогућнијих људи у есир, рече своју.

Напослетку одлучио се да се ствар јави и жандарима и суду.

Послаше два човека: једног на жандарску најближу постају у К…..ц, другог на суд, у „град“.

Пошто их научише како треба да испричају „службено“ несрећу, та се двојица упутише а остали свет нагрну око куће. Испрекидано и одмерено из куће допираше јадиковање.

Једна тежакиња се осмели и повири на ниска врата.

„Кумо Јоко… па како му је?“ Нејасан звук ко мукање кравље беше одговор. Остале се женске стискоше за оном а и људи приступаху ћутајући, држећи се мало подаље.

„Па ваљда неће умрети?“ припупита она жена. И не чекајући одговора уђе у кућу. За њом наставише и остале и ма-

лена кућа, тежачка, препроста, у којој је, у средини горела ватра, напуни се света.

Омотано у једном биљцу, на начин да му је само нос вирео, на земљи, уз ватру, лежало је дете. До њега, на троногој, ниској столици, седела је мајка, и покривом од бакре непрестано терала мухе, што су серојиле око дететове главе и увек жалила.

Оно је женског света пиљило у то двоје, ћутајући.

Мајка се није ни осврнула и једнаким, дубоким гласом, кукала.

Она смеона жена приђе, раскрије дете и викне:

„Кума Јоко!... мртво је!“ — Мајка се не промени у лицу не гане собом, настави махати покривом од бакре и кукати у одмерено време.

Један мушки глас с врата викне: „Треба јавити да је мртво.“

Она жена смеона покрије опет дете, омота му му целу главу и, окренув се осталим, рече: „Хајдмо.“

Све изађоше пред кућу и стадоше ту погледајући на врата мале куће. По које се дете расплаче у мајчином нарамку. Људи се беху удаљили и наслонили о међаш једне оранице палећи из дугих лула и пљуцкајући. Из куће се чуло одмерено мајчино јадиковање. Сви ти чекаху кад ће се вратити она два човека, да чују што ће бити, јер су били докони.

II

Село је Ч.....к у кршу. Мјеста, којом могу кола пет је миља далеко, и баш иде до села Т...а, где је гробље са црквица.

Кад је судац млад, мален, грбав човек чуо што се десило љутио се силно што ће морати пешке да превали, по кршу, пет миља пута. Непрестано је тркао из собе у собу суда. Запињући кратким ногама о чворов под. Привиривао је зверавим очима у једну топографичну карту гладећи немирно плаву, кесерасту брадицу.

„Нема коња?“ Упита једног канцеларијског службеника. „Нема“, одсече овај и настави писанију, од које је био за час дигао нос.

„Ја не могу на ноге“ уздисаше судчић и инстиктивно по-

гледаваше на малене ноге, мрштећи се у лицу. Судећи по танкој, ружичастој кожи на рукама, његове су ноге морале бити јако осетљиве.

„Кад би се могла пренети љешина у Т...у?“ Посветова канцеларијски службеник, не престајући да миче пером, јер је судац био ту.

„Како?“ Упита овај.

„Могао би се дати налог оружницима“.

Судац се замисли. Шапташе нешто у пô гласа. Мицао се после непрестано по соби, застајући кад и кад и грискајући нокте палца и кажипрста десне руке.

„Имате право“ рече на послетку и потрча у своју собу да напише заповед на оружнике.

Мало по том донесе тек исписани лист папира и прочита гласно:

„Јуче је преминуло у селу Е......у дете од изгоретине. Судбена комесија стигнути ће сутра у Т....у, где ће на гробљу секцирати љешину. Наређује Вам се да одредите пренос љешину из Е.....а у Т....у.

Сви су судбени чиновници дотрчали из својих соба и одобрише, смејући се удворно, али чим судац прође стадоше маписати то поступање и завршише да, кад би дознала за то старија власт, повела би проти судцу дисциплинарни поступак.

Судац је сада био добре воље. Поручио је лекару да ће сутрадан из јутра рано кренути у Т....у и послао је послужника да унајми кочију.

Изађе, пре но обично, из суда и пође лекаровој кући.

„Чудна случаја, видите“ стаде да распреда. „Овде је свет сасвим заостао. Не брине се ни за што. Остављају децу саму у кући. Наравно је да се несрећа мора догодити“. Лекар, човек од каквих педест година, проседе, раздељене браде, смејући се удворно, климаше главом, одобравајући, али гледаше упорно, преко наочњака златом окованим, на врата, пред којим су чекали многи болесници, настојећи тако да се судац сети како није дошао баш у добар час. Али је овај скакутао по соби; гледао леђа високим стручним књигама, читајући на глас наслове и певуцаше мелодије из једне новије италијанске опере.

Лекар, кад виде да судац не разуме рече:

„Дакле сутра ћу ја бити пред судом. У девет сати је ли?“ Стисне руку судцу на начин што је јасно значило; Молим Вас

да ме се једном оканите. Судац се сети, порумени ко дете, кад га затече учитељ да је скривио, промуца неколико речи да се извини и спузне кроз врата, што се, пошто се лекар још једном наклони као чук на батини, затворише полагано.

III

Кад је оружнички стражмештер примио наредбу од суда, насмејао му се брк. Он је познавао веома добро строга правила, по којима су дужности тако тешке да ма који може одолети за дуго, и мора „чистити“, ако нема два зрна соли у глави и лисичје природе у души. Знао је сасвим добро да налог што је судац дао, није једна од оних дужности, што је погибељна; разумео је да у овом случају нема „службене одговорности“ и примио је ствар нехајно и хладно. Два три оружника играху се карата у крчми до постаје. Није хтео да их буни, па не зовне ни једнога, већ викне тежака једног, који је седео на каменој клупи и грискао камиш утрнуте луле.

„Хеј куме, дођите амо! Тежак погледа откле је долазио глас и, кад види, аљкаво се устане и приђе.

„Од које га сте Ви села?“

Онај му рече село.

„Also то нӣ далеко од Е.....а?

„Нема две шкриље пута“ мрдне тежак избегавајући оружникову погледу.

„Ви познајете Лакана Вукорепа?“

„Како га не би знао!“

Стражмештер га научи како ће поћи његовој кући и јавити да је суд наредио да се мртво тело детета, што је изгорело, донесе у јутро на гробље у Т....у. Тежак климну главом да је разумео па се врати мирно на камену клупу и настави грискати камиш од луле.

„Но па идеш? Викне му стражмештер, кад је видео да онај не капи још.

„Док ми се врне амо комшија, одмâ ћу“ одговори тежак.

Стражмештар се више није бринуо за ствар. Оде у крчму, где су се картали два оружаника, истегне из џепа криву лулу са порцеланском чашицом и налактив се о стол гледаше, смејући се, игру.

Летњи се сутон, без дашка ветра хваташе, кад стигне „ком-

шија.“ Тежак се устане и упути се с првим. Пошљедње сунчане зраке шараху чудно планине. Комшији стаде тежак да прича о неочекиваној поруци.

„А што неће комишијум на кућу Вукорепу?“ зачуди се комшија.

„Неће зар“ одговори друг и пљуне.

„Ваљда се замерио суду кад му неће комшијум на кућу!“

„Боме слабо њему. Нема више за њега суда“ потврди друг, па надода, смешећи се лукаво:

„Ко се луд роди боље да код куће стоји.“

Јаојкаше два комшије загрлив се. Они су били ортаци у некаком сумњивом послу, и жалећи Вукорепа, весељаху се својој памети.

Њихови су се гласови тужни састојали и растајали као два крива пута да се на пошљетку сложе у дуго, задушено уздисање, што је слично добро голој, каменитој природи оних местâ.

IV.

У један час се проспе по селу глас да комишијум неће доћи Вукореповој кући и свак је наговештао да је Лакан нешто крупно скривио суду. Састали се главар и ронда и, задовољни у души да се то Вукорепу дешава, јер их је био тужио за злопорабу власти, што је иначе била истина, јер су примали мита и јели и пили на леђима невољних тежака, стадоше да се договарају кога ће одредити за пренос љешине.

„Ма шта ће то с мртвацем да раде?“ Усуди се питати момак, који је с краја слушао њихово већање.

„Боме дерати ће га ко бравче“ одговори смејући се један рондар.

„Па где се то видело да се крштено тело дере?“ припупита момак чудећи се.

„И сечи ће га“ настави истим смехом рондар.

„И сечи!“ још се више зачуди момак.

„То је знано“ — прихвати рондар, испрсив се. — „Треба да види суд од чега је дете умрло.“

„Ма од чега ће, дâ од ватре!.. У ватру је пало.“

Рондар се збуни па ову приметбу и није знао што да рече, па замане презриво руком и рече момку:

„А!.. шта разумеш ти, дртино“, и окрене му леђа.

Али онај остали свет, што је позорно слушао разговор те двојице, даде право момку.

Стадоше старији људи да жагоре и многи су опазили: не дамо да се наше крштено бикари.

Неко рече да суду и није за тим, кад неће да се комишијум домучи до села. Пошто се неко време договараху, окрену полагашке по два по три, али на мало размака, Вукореповој кући

Кад дођоше пред његову кућу изазваше га и стадоше му говорити како није по Божијем закону да пусти да му се од детета ради као с живином.

„Не дај Лакане, већ ћемо ми твоје дете по адету и закону Божијему укопати“, рече старина Штрбац. Лакан пристане, позовне некоје у кућу и понуди их ракијом.

„Баш ме је људи, болело у души“ говораше Лакан „где ће ми то дете бити затрпано ко какво пашче, пошто изврше чудо на њему. — „Хвала вам, из срца вам хвала што нисте запустили комшију у невољи.“

Договорише се ту да ће по ноћи закопати дете.

„А шта ће се казати суду?“ — Опази један момак.

„Поручити ћемо“ — рече старина Штрбац — „да је лешина кад су је носили у Т....ц, пропала у један понор, јер се омакла нога носиоцима.“

Сви пристадоше на то и разиђоше се, пошто дадоше веру да о томе неће казати главару ни ронди ни абера.

Кад су они баш почели били излазити, дођоше два рондара Лакановој кући а за њим главар. Овај свечаним гласом опомену Лакана како се треба покоравати власти, и ако ће му бити тешко што му се дешава, и рече му да спреми лешину у покров, јер ће сутрадан доћи два човека по њу да је пренесу у Т...ц.

По томе оде он и цела ронда да пију, у крчму, јер су оног јутра били ухватили двама тежацима, у забрањеном гају „по десет говеда“, а та два тежака, да их ронда не јави, платише, што је хтела.

Захори се крчма од ојкања пјаних рондара.

Који тежак, пролазећи туда, уздахнуо би и промислио како његову крваву муку разносе докоњаци, а он, и гладан и бос, гледа.

V.

Била је мирна, летња ноћ али без месеца. Зато су живље сјале звезде као да се упињу, да расветле црну земљу.

У провидној тами кочила су се ретка стабла као ћутљиве сене а планине се истицаху од јасноће неба, као тамне авети. У оном кршу било је нешто тајственог и првотног. Из ти крши као да су ницале, помаљале се људске тамне прилике, закукуљене кабаницом и упућиваху се кућици Лакана Вукорепа, која се тек привиђала, како је била обрасла грмом. Из полуотворених врата избиваше дрхћућа светлост од ватре и огњишта.

Ћутке улажаху људи и седаху око ватре. У куту, на носилима, под покровом било је мртво дете. До њега је, на столици седила матер и испод гласа тужила. У неко доба се дигне старац један и скине капу с главе. Сви поустајаше и учинише исто. Стари измоли, у по гласа, једну молитву а тада двојица један с једне други с друге стране дигоше носила. Мајка заберијака, носноци се упутише и сви остали, с Лаканом изађоше и упутише се пут сеоског гробља. Још се из отворених врата чуло слабо, уморно, одмерено јадиковање жене, попут сетног певања.

Након шриље пута носноци стадоше и одложише носила. Тада сви из пратње покупише камења и поредаше их с краја пута, колико су дуга носила.

„Нека му се знаде „почивалиште“ рече један.

Мало после упутише се и стигоше на гробље.

Мало, сеоско гробље беше порасејано дрвеним крстовима. Само се по која плоча белила. То су били гробови добростојника. Носноци положише носила до једне ископане јаме. Један уђе у цркву и донесе уља и воде посвећене. Од носноца један скочи у јаму а други му дода љешину. Тада онај исти старина који беше измолио молитву у кући, стане да чита и, како је он говорио тако је онај у јами шкропио тело водом у знак крста и мазао га уљем по челу и прсима. Два су држали запаљене свеће у руци и о тој новој светлости, бледо лице детета, с капом на глави, привезаном марамом око браде, изгледаше жуто као од воска и онако спокојно и мирно чинило се као лице у насликана, мртва свеца.

Лакан први зграби шаком мало земље и просу по покрову,

којим су били покрили тело. За њим учинише исто и остали и тада за час натрпаше јаму.

„Хвала Богу кад смо га укопали рече старина Штрбац и тада се сваки упути својој кући.

Над новим гробом сводило се звездано небо и кресиле су се звезде као да тајним, немуштим језиком говоре о људској злоби и неправди. А оно је дете мирно почивало у матери земљи, у оној голој првотној природи, као што је мирно и живило ходајући за благом и бирајући прстима по сетној фрули.

VI.

Кад је кочија, у којој су били судац, лекар и писар стигла у Т....у, сунце је жарко грејало силно. Сви су били добре воље; особито је судац трао руке задовољно и говорио сваки час лекару:

„За један сат можемо бити готови“.

Лекар је само климао главом, смејући се загонетно иза наочњака.

Поседник Н....ћ позове их на кафу и замоли да се сврну на ручак, што беше прихваћено.

Текао је разговор о којечему, особито о слабоћи земаља, које сада не рађају ни за половицу, о болести лозе, од које пропада и о тежацима, који лепи и хоће да им се добро плати.

Судац је сваки час погледавао на сат и говорио:

„Имали би већ бити ту“ и нукао писара да види не иду ли.

„Нема их још“ беше одговор писарев, који би се за час одалечио, па одмах вратио.

Судац је почео бивати немиран. Устајао је па опет седао. Наједном се сети и поручи по оружника једног.

„Јесте ли дали наредбу да се лешина пренесе амо?“ упита високог, црномањастог оружника, који се беше пред њим укрутио.

„Ја, господин судац“ одговори упитани, који је био син словенске земље „казали смо једном сељаку“.

Сви су били изишли из куће за оружником, који је знао пут откле је имала доћи поворка.

„Ето видите“ показивао је руком на планину „онај зид тамо при врху брда? Ту се имају помолити“.

„Чини ми се да видим два човека, што се мичу“ опази писар.

Судац и лекар заклањајући руком очи од сунца, напрезаху се да виде, али нису могли да разазнаду што, јер су и један и други слаби били на очима.

„То нису људи него жене упрћене вучијом“ рече један тежак, који се био приближио скупу.

„Како би било послати кога тамо?“ рече судац.

Онај се тежак понуди и утече као ветар. За час се створи на по брда. Свак га је пратио погледом и пазио неће ли дати какав знак.

„Ето се враћа“ рече писар. И збиља се тежак враћао. У исто доба оружник рече да разазнаје добро три човека што се помолише на пут, али ништа не не носе.

„Ето иду“ рече тежак, који је кроз то био стигао „Ја их знам из Е.....а су, али не носе ништа“.

„Што се догодило? стаде на глас говорити судац ходајући немирно и упињући се из петних жила да види људе.

Ови су се били приближили толико да их је свак могао препознати. Ишли су споро а судац није имао мира, махао је руком прама њима. Оружник им се упути на сусрет. Кад се враћао, разговарајући се живо видило му се на лицу да је збуњен.

„Господин судац, носрећа се догодила. Изгубила се љешина.“

Судац није могао да разуме.

„Како, што се догодило?“ стаде да пита три тежака.

„Ето“ почне један „идемо ми, а боме далеко је, пут слаб и понор под нама, спотакла се нога њему“. Ту покаже на друга „мало се не скотрља он у понор. Ја да ћу њега ухватити а носила се сгурнуше низ литицу. Кад ми погледај а носила нема... Однесе их вода.“

Она друга два потврдише а један од њих рече:

„Ја сам ишао с трага, кад чујем где берјаче ова два. Промислим: нешто би. Кад ја тамо а носила нема.“

Судац је био ван себе.

„Како се је то могло догодити?“ почне да виче. „Што нисте боље пазили?“ Тада се окрену прама оружанику и „Што није од вас један пошао?“ рече. „Господин судац, било је друге службе“ примети хладно оружник.

Глас се проспе по селу. Скупи се много тежачкога света и свак је на своју тумачио догађај.

„Известити ћете“ рече судац оружанику „о свему овоме суд“.

Оружаник поздрави и оде.

„Што ћемо сад?“ говорио је судац лекару

„Ништа но да се вратимо“ одговори овај хладно.

„Сад и не остаје друго“ мрдне судац.

Нареди да се одмах упрегну коњи. Обилазио је од лекара до писара.

„Запишите“ рече писару „Судбена комисија дошла на лице места, није нашла љешину, које је по несретном догађају нестало.“

Писар се пожури да истегне из једне торбе дивит и хартију и напише што му је судац казао.

Путем у кочији говорио је судац лекару:

„Сва кривина пада на оружнике, који нису извршили мој налог.“

Лекар је ћутао. Наједном упита:

„Мислим да ће мени бити плаћена комисија?“

„Свакако“ одговори судац „И мени, јер ту нема моје кривине.“

Нареди да кочија стане пред оружничком касарном. Позове стражмештра и њему спомену да одмах извести о случају, јер се има послати на старију власт.

Кад је дошао у суд, одмах потрча у своју собу и написа дуго извешће, у којему је спомињао да је, ради тешког пута у Е....к, био дао наредбу оружницима да пренесу љешину у Т....ц, али они се нису одазвали, већ поручили по другим и тако, ради њихове кривине, суд није могао да учини своју.

При свrси је препоручио да се даде строги налог оружницима нека се у сличним случајевима држе строго наредбе суда.

VII.

О догађају писале су и новине и могло се читати под насловом: „Чудно осујећење једне судбене комесије“ дуго описивање несретног случаја. Већина је новина завршавала препоруком влади да се направе бољи путеви, а старија је власт повела поступак проти суцу и оружницима, који је свршио тим да је имала право и једна и друга странка. Само суцу нису хтели да плате комесију, јер, тако је стајало у разлозима „комесија није била извршена.“

Судац се утекао другој молби, али му није ни ова дала право, и тада се он јавно тужио: како реван и савестан судац не може да буде у служби, него увек штетан.

Лекар му је давао право, јер су њему као особи „страној" исплатили комесију.

VIII.

Него ћук по ћук дознала се и истина. Два комшије су се у Е....у поправдали и један је проказао другога што је тајно помогао Лакану да се „отме" суду.

Оружници учинише дуго извешће, у којему се писало како су „лопови тајно, проти наредби власти, укопали тело детета што је пало у ватру, и позивао се суд да са свом строгости казни кривце." И после шест месеци, напокон, судбена комесија оде кући Лакана Вукорепа, и расточену љешину малог пастира пољуби хладно оштрица анатомичног ножа, под ведрим небом, што се чудило глупости љутској.

У Трогиру о Св. Сави 1908.

Рикард Николић.

КАНТОВ КАТЕГОРИЧКИ ИМПЕРАТИВ

од

Dr. БРАНИСЛАВА ПЕТРОНИЈЕВИЋА

Категорички императив је један од оних израза, који се у образованом друштву не ретко употребљују, а чији прави смисао није познат или није довољно познат. Кад се каже категорички императив, онда се тиме мисли на извесан захтев у облику заповести, али шта тај захтев управо значи, шта је оно што императив чини категоричким, то остаје мрачно и нејасно. Осим тога и прави објект категоричког императива у смислу Кантовом остаје непознат, а многима је непознат и творац тога појма[1]. У следећем ја сам с тога ставио себи у задатак, да изложим што је могуће јасније смисао категоричког императива, и само при крају додаћу неколико критичких примедаба о његовој вредности.

Категорички императив то је, најкраће речено, **императив дужности**, он садржи захтев, да свако свесно разумно биће у своме моралноме делању следује само чистој дужности, да свако свесно разумно биће чини једно морално дело само зато што је то морално дело.

[1] Иманусл Кант, велики творац тако зване критичке филозофије и творац категоричког императива у моралној филозофији, рођен је 1724. у Кенигсбергу и умро је у истом месту као проф. филозофије 1804. г. Као природњак он је чувен са своје теорије о постанку небеских тела, која је слична Лапласовој о постанку сунчаног система (с тога се говори о Кант-Лапласовој теорији постанка небеских тела), а као филозофа нарочито са свога великог дела „Критика чистог ума“ (Kritik der reinen Vernunft), чије је прво издање изишло 1781. год. Својом критичком филозофијом, изложеном у овом и другим његовим делима, он је извршио и још врши огроман утицај на целокупно културно човечанство.

Шта значи морално делање из чисте дужности, ми ћемо то прво показати на неколиким примерима, које је сам Кант у том циљу наводио[1]. Пре свега,ваља добро разликовати радњу по дужности од радње из дужности. Наша радња може бити морална у објективном смислу, она може одговарати као таква једној моралној норми, она може данас у томе смислу бити идентична са радњом, која потиче из дужности, и у овом смислу одговарати захтеву дужности (бити pflichtmässig), па ипак не бити радња из дужности. Одржавати свој живот нпр. дужност је. Ипак зато, вели Кант, брижна опрезност, с којом највећи део људи врше ту дужност, нема никакве унутрашње моралне вредности, они чувају свој живот истина сходно дужности али не и из дужности. Међутим ако невоље и безнадежни бол одузму једном човеку сваку вољу за животом, па ипак човек, и ако жели смрт, душевно јак одржава свој живот, не зато што би га волео, већ зато што сматра да је дужност одржавати га: онда је то његово одржавање живота једно морално дело које се врши из дужности. Доброчинства чинити, где се то може, дужност је, вели Кант. Доброчинство може да се чини из сујете или и из користољубља, и тада је очевидно, да оно нема унутрашње моралне вредности у себи, да оно преставља дело које је сходно дужностима, али се не врши и из дужности. Али доброчинство може потицати и из чистог задовољства у срећи и радости оних којима се оно указује. Ни тада, вели Кант, оно нема унутрашње моралне вредности.

Јер у том случају доброчинство је извршено из наклоности а делање из наклоности није делање из чисте дужности, није делање само зато што се увиђа да дело, које се чини, треба да се учини. Да би се видело, да делање из наклоности није иделизано са делањем из дужности, Кант наводи даље овај пример: Претпоставимо да неко, који врши доброчинства из чисте наклоности према људима, из чисте жеље да им причини радост, сам западне у унутрашње душевне невоље тако, да изгуби сваки интерес за судбину других, али да још увек има

[1] Примери су узети из Кантовог дела „Grundlegung der Metaphysik der Sitten“, Рекламово издање стр. 26—28. Осим у овом делу, Кант је своју моралну филозофију изложио још у својој „Критици практичног ума“ („Kriiik der praktichen Vernunft“), и у „Метафизичким принципима науке о моралу“ („Metaphysische Anfangsgründe der Sittenlehre“), али је прво дело најкраће и најконцизније и ми смо се њиме за следећу расправу у главноме послужили.

довољно срестава, да другима помогне. Ако такав човек, вели Кант, и поред тога што нема никакве наклоности више према другим људима, ипак буде указивао овима доброчинства, онда ће он то моћи чинити само из чисте дужности, и његово делање имаће тада несумњиво моралну вредност. Из овога примера међу тим било би погрешно закључити, да Кант тражи, да онај који другима указује доброчинства, мора пасти у такво душевно стање, да тиме осећање наклоности према овима буде у њему онемогућено, већ његов пример само хоће да покаже, да је делање из дужности независно од делања из наклоности, да је оно могуће где овога последњег и нема, и да ово последње само за себе није морално делање. Може у ономе: који другоме указује доброчинства, постојати и наклоност према другима, само оно што Кант тражи овде то је, да његово указивање доброчинства не потиче из ове наклоности, да се оно врши тако, као да та наклоност и не постоји. Трговац, који својим муштеријама не наплаћује еспап скупо, може то чинити или из непосредне наклоности према појединима од њих или из добро разумеваног вођења трговине, знајући да ће у том случају свако, и најмање дете, хтети код њега пазарити. Објективно узев, у оба случаја муштерије могу рећи да им трговац поштено наплаћује. Ипак, ни у једном ни у другом случају поступак трговца није моралан, јер он није поштен зато, што налази да то тако треба да буде, да му дужност налаже да то буде.

На основу ових примера јасно је, шта Кант разуме под делањем из чисте дужности: он под делањем из чисте дужности разуме делање, које је независно како од објективне намере, коју делање у себи има, тако и од субјективних садржајних мотива, из којих оно обично проистиче. Указивати доброчинства другима није морално делање зато, што је доброчинство као такво, као објективна помоћ учињена другима, нешто што у себи има вредности, нити је указивање доброчинства морално делање зато, што би оно показивало племениту душу доброчинитеља, способну сажаљења у беди других и радости у срећи њиховој, већ је указивање доброчинства другима, по Канту, само зато (и само онда) морално делање, што (и кад) наш разум налаже да доброчинство као једну од дужности треба вршити. Појам дужности је према томе по Канту чисто формалан појам, он значи просто захтев, да се морални закон разума, као свеопшти закон, врши од сваког разумног свесног бића без-

условно, без икаквих обзира на природне последице, које то вршење за собом повлачи (дело у објективном смислу) и природне узроке, из којих оно привидно произилази.

Тај свеопшти морални закон, који чини материју или садржину појма дужности, ето то је Кантов категорички императив. Категорички императив формалисао је Кант на три начина, од којих први и најважнији гласи:

„ради тако, да начело твоје радње може постати општим законом."

Смисао овога фундаменталног става Кантове моралне философије ми ћемо најпре објаснити неколиким примерима, које сам Кант наводи. Претпоставимо, вели Кант, да неко, кога је читав низ беда довео до тога да му живот постане отужан, има још довољно разума да постави себи питање, да ли није самоубиство противно дужности. Одговор на ове питање он ће добити, кад постави друго питање: да ли начело његовог рада (које у овом случају гласи, да живот, ако продужење његово повлачи за собом више беде него задовољства, треба скратити) може постати начелом рада свију. Чим ово последње питање постави он ће увидети, да је то немогуће. Јер осећање бола у живим бићима зато је ту, да би жива бића свој живот могла одржати, у овом случају пак то би осећање требало да води уништењу живота, што противречи његовој општој функцији.

Претпоставимо даље да је неко приморан нуждом да позајми новац, а међу тим у таквом је стању да зна да дуг не може вратити. Пошто новац може добити на зајам само тако, ако обећа да ће га у одређеном року вратити, то ће начело његовога рада, ако се одлучи на позајмљивање, у овом случају гласити: кад се налазим у нужди, ја ћу новац позајмити с обећањем да га вратим и ако знам да то не могу учинити. Да би поступио по овом начелу, треба да се пита, да ли оно може постати опште начело рада свију, и чим постави ово питање, на мах ће увидети, да његово начело то не може постати. Јер у том случају обећање у опште не би имало никаквог значаја више, пошто нико не би другоме веровао у дата обећања. Дакле, закључује Кант, позајмљивање новаца у нужди, кад се зна да је враћање његово немогуће, није морално дело.

Претпоставимо да неко има у себи какав талент, чије би га изображење направило корисним и употребљивим човеком. Ако се такав човек, налазећи се у згодним околностима, од-

лучи да се ода пријатном животу а да занемари изображење својих срећних дарова природе, онда ће начело његовог рада у овом случају гласити: пријатан живот треба претпоставити изображењу свога талента. Да ли то начело може постати општим начелом рада свију? Очевидно не, јер у том случају нико не би своје таленте изображавао, те ни напретка човечанства не би било.

На послетку још један пример, из кога ће се у исто доба увидети и дубљи и тачнији смисао Кантовог критеријума моралних радњи (јер, као што се из наведених примера види, категорички императив преставља у исто доба и тај критеријум). Неко ко се налази у добрим околностима, док се други око њега муче, може овим последњим или притећи у помоћ, или не водити о њима никаква рачуна. Начело његовог рада у овом последњем случају гласиће: туђа несрећа ништа ме се не тиче (као ни туђа срећа, тако може гласити допуна тога начела и тако она доиста обично и гласи). Питање је сад, може ли то начело бити општим начелом рада свију. Привидно изгледа да може, јер изгледа да би живот људски могао постојати и кад нико никоме у нужди не би помагао. Међу тим смисао Кантовог категоричног императива тај је, да начело оштег рада свију буде начело које свако може хтети и желети да је такво. Питање је дакле, да ли сваки може хтети да начело: туђа ме се несрећа не тиче, буде опште начело у том смислу, да се сваки и према свакоме управља по њему? Очевидно не, јер онај, који би по томе начелу поступао, не може желети да и други према њему по том истом начелу поступају, да и други њему у његовој несрећи не помогну. Из овога примера у исто доба излази, да категорички императив, тачно формулисан, гласи овако:

„ради само по оном начелу, за које у исто доба можеш хтети, да постане општим законом рада свију“.

Између ове и пређашње формулације категоричког императива нема никакве битне разлике, разлика је између њих само та, што је у овој последњој изражено explicite оно што се у првој implicite налази.

(Наставиће се)

ДЕСЕТ ГОДИНА У МАВРИТАНИЈИ

(1880—1890)

Успомене једног исељеника

Са левкадског превео

С. М.

(Наставак)

IX У државној служби

— Устани! Зову те! викну Пјур.

— Зашто? Ко ме зове?

— Министар! Има од њега писмо! Постао си ој-укбук у латинској школи, са осамдесет фирпуна на месец! Шта мислиш! Мало мање него што имају Араб м Пух! Похитај, јер тек што није једанаест!.. Одох да ти донесем кафу!

Онако буновну, чинило ми се, да слушам Пјура у сну! На столу беше писмо у плаву завоју са државним мавритским грбом, (орла који у канџама носи лисицу). Около беше натпис: „Ој-жупнија Мавританија“. — Натпис је гласио: „Ујшпану Ш. Ваку, ој-укбуку латинске школе, Јамина!“

Дакле баш истински, преко ноћ постадох „ујшпан“ и „ој-укбук“! А наш Пјур већ зна и колика ми је плата одређена! Од куд пре све то дознаде. Отворих писмо и прочитах: — „На вашу молбу, постављам вас за уј-укбука државне латинске школе у Јамини, са месечном платом од 80 фирпуна. Упуства о томе шта ћете предавати примићете у школској канцеларији. Министар финансија, заступник министар просвете, ојвој Зујо Церанис.“

Испод писма нађох цедуљу од Жожа: „Наредио сам Пјуру

да те пробуди пре једанаест, те, чим устанеш похитај у Доминку и пријави се ојвоју Зују, јер је ред, пре свега, да се њему захвалиш и од њега упуства примиш“...

Прогутах кафу, не обзирући се на Пјурова питања и причања, те одма изидох.

Био је прекрасан зимњи дан. Снег се смрзао, а са ведра неба сијало је сунце. По улицама није било видети живе душе. Тако исто ни пред двором, осим двојице стражара, који су нагло чепухали по десетак корака горе доле.

Уђох у Доминку кроз споредна врата. Поред ње сам прошао небројено пута, али у њу нисам никада свраћао. Чим ступих кроз споредна врата, запахну ме из тескобе и мрака неугодан задах. Ту је био дугачак, мрачан, непатосан приземни ходник. Одмах на уласку, с леве стране, беше крилајски стан и кујна, а даље, неколико соба, све с исте стране; ту је била латинска школа.

Са средине ходника попех се уз дрвене стубе на горњи бој. И ту је исти распоред. С леве стране су канцеларије, с десне зид с прозорима. Један од послужитеља објасни ми, да је прва соба министарство војно, друга државни савет, трећа министарство финансија, па оно грађевина, па најпосле војни музеј.

Закуцах на трећа врата и уђох у пространу собу, где је било више столова и чиновника. Три велика гвоздена ковчега казиваху да је то министарство финансија. У мањем преградку седео је ојвој Зујо у разговору с неким. Двојица чиновника јавише ми се покретима руку и мрдањем глава, што је значило да ми честитају. Беху моји добри познаници Рого Пивоје, главни благајник и најплоднији јамински песник; други се звао Афмук Тромбо, контролор, велики музичар и композитор, о којима ћу имати прилике после да говорим.

Чиновник изађе од ојвоја, а ја уђох и започех:

— Долазим, ујшиане, да вам захвалим на вашој доброти! Заиста сам изненађен, да се моје именовање тако брзо свршило!

Ојвој ми љубазно пружи руку и рече:

— Ја, кад год могу, прескачем формалности и свршавам што брже могу. Што виси ја пресецам! А да како! Ја увек кажем: заводимо у Мавританију све што је од потребе и од користи, само не глупе формалности, ради којих бисмо морали

умножити број чиновника, као што је завела Нова Левкадија, Је л' тако? Седи!

— Тако је, потврдих и седох.

Ето, например, овај случај с тобом! Шта ће ту вазда н формалности, и ово и оно! Школи треба укбук за француски језик, а теби треба хлеба. Па лепо. Теби ето хлеба, а ти предаји деци шта знаш. За ово неколико недеља што си овде, штоно се каже, прогутали смо ти парц и позпили те са сваке стране. А ти, како ми се чини, добро си нас познао и схватио, како се међу нама треба владати. Јели тако? Хоћеш ли кафу?

— Захваљујем, најпонизније, благородни ујшпане ојвају

— Дакле, ако будеш укбук какав треба да је, биће ти признато, ако не отпћпћеш одакле си и дошао! Јер, Вако брате, међу твојим друговима доле, има их, којима спремамо пасош. То да знаш, али задржи за себе што знаш! Ето рекао сам што сам имао.

Сваку реч изговарао је тако, да су је могли чути чиновници у великој соби, а они су слушали са напрегнутом пажњом. Запитах:

— Треба ли да се јавим господару?

— Разуме се! Али не да тражиш аудијенцију, него кад буде под храстом, приступи му, онако по нашки и реци му: „Хвала ти господару, на хлебу који си ми дао!“ Јер и ако ниси Мавриђанин, у нашој си служби. Је ли тако?

— А, молим вас, од кога ћу примити упуства? Ко је управо мој старешина? Је ли г. Плосило?

Зујо се тако страшно намршти, да се побојах е ће ме изгрдити, али, гласом и изразом човека који се савлађује, одговори:

— Ваш привремени старешина је најстарији укбук по годинама, дакле Араб. А г. Плосило нема никаква посла са латинском школом, и ако он мисли да то још није свршено! Ипак отидите к њему, баш одмах и кажите му, да сте постављени. Он је може бити овде у Доминци!

Ја се поклоних и хтедох изићи, а у томе ојвој удари у гласан смех, устаде и ухватив ме за рамена поче трести мном и рече:

— Зар за толико времена од кад си у Јамини ниси имао кад да се обавестиш о свему што ти сад треба знати, а Вако?

— Благородни ујшпане, ја...

Он ме прекиде.

— Ти си лукав, као да си Мавриђанин. Неки су Дала-

марци лукави као и Мавринћани. Додуше не сви! Араб-ефендија и онај Пух и онај Диго нису баш хитре памети, али ти си им одмакао, зато ћеш и прокопсати боље од њих!.. Иди, жив био, па се одмах дај на свој посао. Још се данас споразуми са друговима, а сутра да си већ у школи. Иди, лукава Даламарчино!

Изидох збуњен. Кад оно ојвој udари у смех удариш и сви чиновници у великој соби, а кад се маших за кваку благајник Рого додаде:

— Бога ми, ујшпане министре, право си рекао овај је по лукавству прави Мавринћанин!

Знао сам да у мавритском говору реч „лукав“, поред обичног значења, значи што и „паметан“, „бистар“, „досетљив“, али тада први пут имадох прилике разумети да је то и највиша похвала, — јер, иначе, не би ми то у очи, и у таквој прилици рекли! Осем тога. запазих да ојвој Зујо од свих великаша најбоље имитује мог'ла. Сви га имитоваху у покретима, у мењању гласа и израза лица, у наглим обртима од властелинског држања до демократског и фимилиарног начина, од „ви“ до „ти“. Једини ојвој Шкајо Њадорић, министар иностраних дела није то радио, — у осталом Шкајо је био не само најобразованији од својих другова него и од природе даровит. Дотле сам мислио да се најбоље угледа на мог'ла министар полиције и мој најбољи пријатељ између великаша, ојвој Мијауш, али се на њему, и на први мах дало опазити да му то није природно, него вештачко, док Зују то беше прешло у крв! У сред тих опажања која ми се врзијаху по глави, највише ме се тицаше она Зујова као узгредна напомена, да није задовољан неким укбуцима латинске школе, којима „спрема пасоше“.. Шта то значи? питах се. И зашто то мени напомиње у првом службеном додиру? И зашто толико наглашава моје тобожње лукавство? У чему се оно истакло? Како? Кад? То доиста без неке није! Да, по врагу, не смишљају да се служе мноме, као каменом слутње међу друговима?

Несвесно упутих се даље, — не сиђох низ дрвене стубе, него се примакох ка најближем послужитељу. Било их је по дугачком ходнику пет или шест, који дубљаху испред прозора. Обратих се најближему:

— Молим те, пријатељу, која је канцеларија г. надзорника Плосила?

— Ово је, одговори послужитељ, показујући руком собу за коју у почетку бех разабрао, да је војни музеј.

— Па ту је оружје, пријатељу!

— Па ту је оружје и ујшпан Плосило, кад је ту! Шта да му смета оружје!

— Тако је, рекох. А је ли ту ујшпан Плосило?

— Да је овде, био би кључ у вратима, и ја бих те одмах запитао: ко си? шта хоћеш. Али је ујшпан код светлога моглића, којему је он укбук, ако незнаш! А ти ко си?

— Ја сам укбук латинске школе, истом данас постављен!

Послужитељ се мало збуни, стаде по војничку, дотаче прстом капу и рече:

— Е, опрости, нисам те до сад виђао! Ти си дакле Вако Даламарац, који су добио службу са 80 фирцуна на месец?

Насмејах се. Дакле сав свет у Јамини води рачуна о мени и зна шта мном бива! Изгледа да се свима чинило, да ми је много плате одређено. Запитах га:

— Могу ли онамо изићи, пријатељу?

— Можеш, како не! Зар иси никад улазио у Доминку? Онамо је Велики Суд, а мним да је и господар онамо. Али је слободно да пређеш, па ако хоћеш и да свратиш у судницу. У нас је све слободно што није противно вољи господаревој. Збогом пошао, ујшпане! Сретна ти била служба, дај Боже! Ја сам Њежо, послужитељ државног савета, музеја и ујшпана Плосила. Ако Бог хоће, ја сам први од послужитеља из Доминке који ти је службу честитао!

Разумех наговест, те му дадох пола фирцуна и отидох даље.

На крају дугачког ходника видох да је други крак Доминке (која је, као што већ рекох „зидина на глагол), много краћи. При крају, пред неким вратима, збиља се гомилаху људи. Тик иза гомила беху друга споредна врата. Упутих се лагано, протискох се кроз гомилу, па застадох, јер угледах могла. Сеђаше на једној обичној дрвеној столици, руке спустио низа се, а ногу пребацио преко ноге. За њим се укрутила четири крилаја. Десно од њега, стајаху два сељака. У дну собе, за дугачим столом, сеђаше шест великосудија; иза њих секретар Фифилог, иза њега на крајевима писари. Разабрах, да се она двојица сељака парниче око граница земаља, или око потрица. И судије кад прављаху питања, и они кад одговараху, обраћаху очи на мог'ла.

Он је подуже седео у истом положају, замишљен, па извади, ножић и стаде сећи нокте. Одједном мог'л устаде, а ја побегох.

За дивно чудо, тога једног тренутка, добро уочих обичаје и телесне одлике мог'лове. И ако сам га виђао најмање двадесет пута и једну целу ноћ проведох у његовој близини! Тада, при јакој дневној светлости, (а доиста зависило је и од расположења јер га тада, први пут замотрих у потпуној слободи, са потпуним уверењем да нам се погледи не могу сукобити.) Био је виши и шири од крилаја, (који су зацело бирани момци), прилично трбушаст, широких кукова, мало кривих ногу, црвених и мрких образа, очију крупних, црних, необично живих. Врат и мишице имађаше баш атлетске. Сав скупа, чинио је утисак да је један од најјачих Мавринћана! И помишљах: велики трбух знак је господства, а владар првобитних ратничких народа, треба да је и телесно надмоћнији од својих поданика!

Пројох другим крајом вароши, нарочито да избегнем сусрет са многобројним чиновницима, који у подне пролазе испред двора. Уђох у Пјурову трпезарију и почех ходати по њој, докле не дођоше моја три сатрпезника. Први ми честита стари дарсер и великосудија Коштен; пошто се пољуби са мном, започе:

— Е, синовче, нека ти буде срећна служба и благословен господарев хлеб! А хоће, ако Бог да, јер ми се по свему чиниш згодан за нас! А, опет, то ти је и досада био занат, да учиш децу! А лепо си и плаћен. Није шала 80 фирпуна, — ето мало мање него ја! Ја имам стотину.

Араб и Пух такође ми срдачно честиташе, а већ се пољубише са мном. „Араб-ефендија“ (како га назва наш министар) даде ми знакове да будем на опрезу у говору пред судијом!

За ручком дарсер поче рачунати колико ми фирпуна на месец може претећи, ако будем трошио како он распореди! А старац беше познати тврдица. И, на моју душу, изиде да ми може претећи добра четвртина, а то ће изнети готово неки капиталић годишње, а за десет година велико благо! Рекох у себи: ово по трећи пут чујем, да ми је много дато! Отуд, одовуд, главно су ипак фирпуни! Мавринћанину је идеал признаница — изворац, из кога непрекидно капље! У свакоме је скривен бирократ, као год и у Новој Левкадији, па ма шта говорио Зуја!

Араб је био веома растројен, тако да се само на махове сећао где је и с ким је. На махове ме је посматрао чудновато, час, рекао бих, са срџбом, час испитљиво, час жалостиво, ду-

вао је, трљао је дланове, говорио латинске пословице и ставове из Светога Писма! Разуме се, да су он и Пух једва чекали да останемо сами, да би дознали какав је био мој разговор са министром.

Најпосле ја заподенух разговор о предмету и распореду.

По њихову мишљењу, требало је предавати француски језик у сва четири разреда сваки дан по један час. Осим тога, требало је да ја предајем рачуницу и почетну геометрију. Кад сабраше број часова, изиде их сувише. Ја на то предложих, да за прво време, за нови језик састављамо сва четири разреда заједно. То им се свиде, али naђоше, да ће бити запреке и у томе, да ће старији ђаци негодовати што се морају мешати са ситнадијом, и ако ће и они као и најмлађи бити почетници. Пух истаче да се боји, да ће се племићи (домроји) томе противити. Дуго смо се о томе препирали, па, најпосле, њих двојица начелно усвојише мој предлог, као најпрактичнији и најподеснији за прво време; разуме се, то ће се изнети пред наставнички савет. Урекосмо да ја дођем у школу у три часа, па ће ме Араб приказати ђацима, а после четири часа утврдићемо распоред, тако да ћу ја моћи већ сутра дан ступити у дужност.

Разуме се, да сам за четири недеље доколице по Јамини, познао се и са осталим професорима лицеја. Беше их четворица, сва четири Маврићанина, у мавританској пошњи, млада и нежењена, по спреми тројица богослови, а четврти техничар и сви школовани у Русији. До пре четири године, школа је била богословска и учитељска, па кад је родила доста пајева и сеоских укбука, влада је преобрази у нижу латинску школу нешто налик на француске лицеје, одакле ће у будуће бити расадник виших чиновника, или, одакле ће ђаци моћи наставити школовање по Белмиру. Предавало се у њој: наука хришћанска, језици латински и левкадски, историја и географија, математика, врло мало природних наука, привреда и цртање. Сем латинског језика који је стално предавао Араб, и цртање за кога је био техничар, да су наставници како кад мењали предмете због тога је било често свађе. Влада је муку мучила да набави наставника француског језика, који је требао да буде Левкађанин. Узалуд су у службеном листу објављивани стечаји за то место узалуд су и приватним путем тражили наставника, не би га ни од куд, док мене случај не нанесе у Јамину. По томе се може судити какву су ми важност давали, пре свега ђаци, па и гра-

ћапи, јер, као што у почетку испричах, француски језик им је био наука над наукама! За дивно чудо, и ако су сва четири наставника Мавраћанина знала руски, никад се и не покуша, да се тај језик уведе у школу. Ђаво би га знао, канда је изгледало, да је то недостојно једног мавритског лицеја, и ако је руска обилата помоћ готово за све државне потребе добро долазила, и ако се у женском лицеју не само предавао руски језик, него се највише њим и говорило.

Што се тиче ђака, њихове уредбе, њихових особина, о свему томе знао сам потанко све што ми је требало знати. Најмање десет пута видео сам их све скупа, са њиховим наставницима, кад, два по два, иду из Доминке у манастирску цркву. Било их је око стотине. Напред су ишли њих, ваљда око тридесет, у блузама са металним пуцима, у свитним чакширама и са чизмама. То су били домроји (племићи), који су од државе имали храну, стан и послугу у манастиру, а којима је био надзорник техничар Шаманов. Плебејска деца (несоји) иђаху за њима у сукненој мавритској ношњи, неки одрпани, неки искрпљени, а становали су и хранили се, (они који беху из унутрашњости) где су могли и како су могли по Јамини.

Знао сам такође, да се дешавају свакидашњи сукоби између Коленовића и Никоговића, што доводи наставнике у велике неприлике. Али што беше веће чудо, неки се и од наставника такође сматраху као властела, те гледаху с висине другове плебејце, особито два Даламарца, којима ћу се и ја придружити.

То ми се врзло по глави, докле је стари дарсер дремуцао, а она двојица, обузета својим мислима ћутке седела.

Најпосле дарсер прену се и отиде да прилегне, а наш старац намах скочи и узе ходати по собичку, трљајући руке, ваљајући очима, шкрипећи зубима, тако да се нас двојица збиља препадосмо и ако бесмо навикнути на то. Одједном, утишан, стаде преда ме и започе:

— Дакле, бештијо, истреси одмах и све што имаш!

— Нећу, рекох, докле не седнеш!

— Али све, искрено, верно! рече он седавши.

Ја испричах баш све, искрено, верно, лагано. Араб се трзао, па, при крају, рикну као лав. На то упаде Пјур, црвених очију, а једно му је око сузило. Па стаде тепати староме:

— Ста је, дусице!? Ста се десило моме Старом?..

То Старога већма раздражи, те ђипи, ваљда да се бије са Ранаулом, али ја и Пух изгурасмо га, а он говораше на прекид: „Не дирајте мога Старога, моју дусу, моју доброту, моју фину памет, мога муценика!..

— Мртав је пијан! шапну ми Пух, пошто затворисмо врата за њим... Куд пре, убио га Бог! Сад, кад је у овакоме стању, сав се растапа од доброте, и од милоште, или се преда богомољству!

Араб је подуже ћутао, па се загледа у мене и започе љутито:

— Кад би ти разумео све што ти је-речено и сваки онај покрет...

Ја га прекидох:

— Кад бих ја све то разумео, онако како, може бити, треба разумети, ја бих ипак био миран, као што сам, јер, Старче мој, најгоре је не бити начисто сам собом, најгоре је кад човек мисли да мора бити зависан од свакога и од свачега, најгоре је кад човек нема поуздања у себи и хоће да буде роб којекаквих заблуда! То ти кажем! Ја не разумем како треба Мавриђанина, а разумеш ли ти, како треба, мене, твоју даламарску бештију? Кукавице! Племенити, паметни човече, али кукавице!

Такав начин с њим, увек је имао успеха. Тога пута зачуди се већма него обично, загледа ми се добро у очи, па онда, смешећи се, стеже ме прстима око врата, као тобож да ће ме удавити и отиде мрморећи неке грчке стихове.

Пух, видећи да ја нећу за њима, запита ме, да ли нећу прилећи као обично; одговорих да ми треба написати једно писмо, те ћу стога донети озго перо и хартију, а у три часа тачно, бићу у школи као што је уговорено.

Брзо донесох што треба у трпезарију и написах дугачко писмо Атаци, јављајући јој све што бива са мном и дајући јој надање, да ћемо се крајем лета састати за навек, — било да останем у Јамини, било да се селимо у Левкадију. Обрекох јој, да ћу штедети, колико год будем могао више. То је било прво писмо, које је могло развеселити јадну Атаку и дати јој јачег надања. Друго писмо упутих Јефију, треће Орипсу.

Свршив то, хтедох нешто рећи Пјуру. У њиховој соби била је мртва тишина, а опазих да врата нису сасвим затворена. Гурнем их и угледам Пјуровицу, где спава на кревету, а Пјур

клекао и склопио руке на великом ковчегу, према Богородичиној икони. Значи: пијанство издушује у богомољству.

Упутих се ка Плосилу, али пред кућом сретнем их све троје, г-ђу Мему, Плосила и Шилоја. Све троје ми честиташе. Учини ми се, да је добри Плосило хтео узети званичан израз, али се брзо предомисли и започе:

— Ето, тако, мој стари Вако, сврши се ствар пре и друкчије него што смо ми предвиђали, али већ синоћ знао сам, да ће се то још данас свршити!

Шилоје застаде и додаде:

— Дакле, пријатељу Вако, сад се одлучи хоћеш ли к нама? Као што сам ти већ говорио, собу имамо, а где се троје храни, ласно ће и четврти! Разуме се, имаћеш и прање и огрев и и послугу, а све то за 40 фиорина месечно:

— То је заиста пријатељски и заиста сам вам захвалан на такој понуди! Пристајем! рекох.

Пристадох без и мало предомишљаања, и ако бејах сасвим заборавио пређашњи разговор са Шилајем.

Г-ђа Меме додаде:

— Не треба да вас уверавам, да о каквој заради с наше стране не може бити речи, пошто већ и сами знате јеминску скупоћу. Али мило ми је, да се к нама придружите због господина Круна, који вам је искрени пријатељ, а ретко одлази од куће, те му треба друштва!

И Круно то потвди, па дометну:

— Зацело биће и на његову корист материјалну и иначе јер је млади господин сувише наклоњен бучном друштву и весељу!

Ја им поново захвалим и утврдисмо да ћу се к њима преселити првог децембра, дакле до седам, осам дана!

Шилоје отпрати жену ка женској школи, а ја се упутих са Плосилом преко дворског трга.

— Имам нешто посла у канцеларији у Доминци, па ћу онда на час, ка мог'лићу, започе он.

Ја му узех причати потанко, све редом, шта је било од кад се у зору растасмо пред дворапом; дадох му препис, да га прочита; испричах му разговор са Зујом, али изоставих, разуме се, оне речи о њему. Мени је било врло непријатно што је постојала затегнутост између њега и наставника лицеја, који га не хтедоше признавати за старешину, а којима се он на основу

закона, наметао. У Мавританији, у оно време, није било писаних закона ни за што, али је вазда било правила, наредба, претписа, који су потирали једно друго!

Плосило је пратио моје причање узвицима „добро је“, „тако је,“ па заврши: — „Главно је да ти имаш црно на белу, да си постављен за ој-укбука са 80 фирнуна месечне плате: Толико се нисам надао, да ће ти се дати. Али тим боље. Веруј ти мени, да је по тебе много боље што ти је дато то место, него да је учињено по жељи г. Сиона, да га замениш као уредник **Мавритског Поклича**! Пре свега, не буди ти криво, ниси ти још зрео за то, ти немаш потребне рутине ни вештине. Лако је сад, кад се због ових заплета на граници, лист пуни самим празнословљем, али ће се наскоро прилике изменити и **Поклич** ће имати да збиљски проговара, да његову реч очекују и збиљски узимљу пријатељи и непријатељи! Оно, истина, кад то узбуде **Поклич** ће се уређивати у двору, као и пређе, зна се ко ће кроза њ говорити, дакле тежа страна неће бити на уредниковим плећима, али доста је ситна каква нетактичност, несретна каква грешка па да г. уредник отпашта све ластвовање које та синекура доноси! То г. Јозој добро зна. Сем тога, њему је лако што он формално и није уредник, пошто, као што знаш, лист потписује Жожо Пух, али не верујем, да би то тако остало, кад би тебе узели! Имам разлог да то не верујем.

Уђосмо у Доминку кроз иста врата, ходник и уз степеник куда сам ја пре подне прошао. Већ се чуо ђачки жагор. Послужитељи у ходнику беху на својим местима. Жежо се дубоко поклони и отвори врата музеја. Плосило уђе у собу и брзо запали лампаду, јер, на моје велико чудо, уђосмо у потпун мрак. Доста пространа соба немађаше прозора над двориштем, (као све остале канцеларије у Доминци), него имађаше прозорчић над ходником, кроз који је могла само лети светлост допирати. Кад ми се очи прилагодише, угледах по стенама повешано свакојако оружје, ратнички мавритски трофеји, кроз векове отимани Агарјанима; ту је била велика збирка копаља, стрела, буздована, мачева, наџака, штитова, оклопа, па онда ватреног оружја, старијега и новијега времена! У куту, под лампадом, био је велик сто за писање, претрпан хартијама и књигама. Плосило седе и узе нешто писати, а ја стадох разгледати драгоцене и занимљиве споменике мавритске прошлости и јунаштва! Тако ми као у трепутак прође читав час! Кад чух звонце, које

доле огласи свршетак првог школског часа, брзо се опростих са Плосилом и сиђох.

Нађох свих шест наставника на окупу у управничкој соби. Као што већ рекох, био сам са свима познат, а осим двојице мојих земљака, по најбоље са неким Виколијом, крупним човеком, чудна изгледа, великим ждерорьом и веселим братом. Техничар је био ситан и лепушкаст, али скроз туберкулозан, те је ужасно био раздражљив. Остала двојица богословаца беху људи већ зрели, хладни, преко сваке мере опрезни, преподобни.

Араб ме одведе у први разред, у коме је, разуме се, било највише деце. У предњој клупи било је седам или осам племића у блузама, а иза њих око двадесет „несоја“, — деца здрава, лепа, умна изгледа. Стари ме приказа као новог наставника за француски језик и додаде уобичајене препоруке. То понови у остала три разреда, где је у сваком била иста сразмера између моглових питомаца и слободњака. Свуда ме деца посматраху испитљиво и пријатељски, са изразом великог уважења.

Затим се дадосмо на посао, да кројимо распоред. Усвојише сви мој предлог, да се за прво време, најмање до божићних празника, сва деца састају у једну учионицу, и да то буде свакога јутра првога часа и свакога по подневе, првога часа. Пошто и сами увидеше, да ћу, уз то, имати много посла са писменим задацима, тако да ћу радити недељно око двадесетпет часова, одусташе од намере, да ми се да̂ још један предмет! Техничар узе на себе да изради нови распоред, а ја отидох горе, да о томе известим нашега министра.

Затекох с њим министра Њадору. Пили су кафу. Доиста су имали неки важан разговор, јер шаптаху и гледаху се сувише пријатељски. Ја у кратко известим ојвоја Зуја, па се уклоним. Благајник Рого зовну ме и хтеде ми прочитати своју најновију песму, али се ја изговорих да морам одмах у школу. Неки финансијски чиновник клечао је пред гвозденим старинским ковчегом и из њега вадио златнике, које је додавао другоме чиновнику, а овај, бројећи их, слагао их је у стубчиће, а контролор и композитор Тромбо бележио је суме.

Изидох кроз она врата близу суднице и отидох у поље, да сам будем са својим мислима. Пут ме нанесе крај тамнице, која је осамљена, а далеко од Доминке једва стреломет. Баш у тај мах спраћаху стражари сужње, који су носили бремена

суварака, скупљених по оближем забрежју. Могло их је бити, ваљда, око тридесет. А у дворишту тамничком, чуо се звекет тешких букагија. Био је ту и један Ранаул, за кога се знало да ће бити осуђен на смрт, а кога су и мог'л и судије хтели ослободити од страховите казне, али нису знали како ће, о чему се онда много причало по Јамини и о коме ћу ја после испричати што знам и што је просто неверовно!

Сутрадан, првога школског часа, започех прво предавање, стотини ђака, збијених као сардине, а у назочности министра Зуја и Мијауша. који су ми ту част указали, ваљда и стога, што су обојица имала по једнога сина ђака. Били су назочни и сви наставници. Кад сврших, необично уморан од силног напора, упутих се да се прошетам изван вароши, али се на самом улазу сусретох са г. Јозојем Спином, који ми даде руком знак да станем. Не бесмо се видели од великога догађаја и ја му почех причати, али он, суморан, прекиде ме. Вели;

— Знам све, а сад има друга новост, која нико од вас школских људи, не зна и која ће вас не мало изненадити!

С малом душом (како кажу Приморци) вратих се за њим. Он зовну фамулуса и нареди му:

— Зовни све ујшпане наставнике, нека дођу у управничку собу! Реци: по највишој наредби!

Господе Боже, рекох у себи, ово је као нека смртна пресуда! Ама, шта ту има посла г. Спон? То би било ред да изврши ојвој Зујо! Чудан свет, чудан неред у овој Мавританији.

Нас седморица навратасмо се „у варош“ под стеном, а г. Јозој зађе за сто, али не седе, него се ослони на дланове и преклони главу, — очевидно тешко му је изговорити што мора. Подуже је то трајало. Ми се згледасмо у очајању, очекујући чије се главе тиче. Ја сам се, тако ми Бога, бојао и за себе, и ако сам најмање разлога имао за то! А шта знам? Најпосле г. Јозој диже главу и уздишући стаде истезати своју апостолску браду. Па „најпосле накарце“ започе:

— Господо! По заповести његове светлости, нашега узвишенога мог'ла и господара, од овога часа постајем ваш старешина, тј. привремени управник ој-жупиниске јаминске латинске школе...

— Живео! викнух први ја, па сви остали поновише исти узвик који је заиста потекао од срца, јер нам скиде велико бреме са срца!

Јозој настави смишљену говоранцију. Увери нас, како је њему тешко примати се такве дужности, која ће њему, по форми бити споредна а у истини главна! Увери нас, да ће нам бити друг, а не старешина. Обавести нас, како ће сваког дана у одређено време долазити у завод итд. Понови се церемонија приказивања. Араб, који је искрено био весео због те новости, пође са Јозојем по разредима да им прикаже новог управника. Деца се такође неизмерено обрадоваше, али због другог узрока, нови управник даде им слободу за цео дан!

Пође све као намазано, бар мени. Ја сам са најбољом вољом ходио на свој посао, а у кући већ трећег дана поправљао стотину задатака. Нисам свраћао ни у гостионицу, ни у читаоницу, ни код Мијауша, ни код др. Дига, — једном речју: нигде! Шетао сам дуго по смрзломе пољу, па право у кућу, гге сам, као што рекох, радио или писао Атаци и пријатељима, или, по штогод састављао, или преводио за Поклич! Моји земљаци одобрише ми што се селим ка Плосилу. Моме школском старешини и шефу редактору, свакога дана бивах свето већма у вољи. Моји ме ђаци баш искрено заволеше, што се одмах разгласи по Јамини. Елем, након доста страдања, постадох миран и задовољан човек, могу рећи: баш срећан!

Преостајало ми још да, по дужности, (а и по срцу) приступим своме господару и добротвору. Али господар није излазио из двора, јер беше лако назебао. То је трајало читаву недељу дана.

СОНЕТ

— К. Величков[1] —

О, нека будем ја жртва судбине,
  Нек сиротиња свуд узима маха,
Нек јучерашњи мој пријатељ мине,
  Крај мене, скрушен, с душом пуном страха.

Клонути нећу док у срцу трају
  Пламени вере који наду буде:
Да ће у моме опет завичају
  Истина с правдом огрејати људе.

Ко зна где ми је крај земаљског пута?
  На туђој груди он ће можда бити.
Ал вера што ми у души борави

До последњега живеће минута,
  Зваћу је гласно смрт кад ми се јави,
И она ће ми очи заклопити.

В.

[1] Костантин Величков, познати бугарски књижевник преминуо је 22 новембра прошле године у Греноблу. Превео је на бугарски Дантеову „Божанствену Комедију“ и Шекспировог „Хамлета“. Био је и новинар. Београђани га добро знају, јер је једно време био бугарски дипломатски заступник у Београду.

ТРЕНУЦИ НЕРВОЗЕ

Дајте ми коју капљу заборава!
Да благотворне, попут морфијума,
Болесне слике раздраженог ума
У склад доведе с најездом престава;
Мелемном снагом да ми блажи ране
И стиша живце дуго злостављане.

Да бедну људску слабост заборавим —
Што снове моје сруши у пепео —
Кајање позно, низ страдања цео,
Труд корачања путевима правим,
Безбројне жртве одрицања многа,
Залудни вапај пут неба и Бога.

Да тој пучини пламна заборава
Садашње дане у неповрат вргнем,
Да јарам тешки предрасуда свргнем;
Крочив у сферу егоизма здрава
Да живот нови из основе почнем
И дело својег постојања дочнем:

Сићушну клицу што ми даде бићу
Вечност рођењем, да јој сада вратим
Обилном жетвом, и живот позлатим
Блиставим пламом; што би у открићу
Искре што души удес ми је дао,
Многом што страда путе обасјао.

Даница Марковић.

У ОСАМИ

1.

Утонула сунца зрак последњи гасне,
У мом крају све ће опет да опусти.
Сећам се, усамљен, оне ноћи страсне,
Кад не беше пао мрак овако густи,
Песама се наших разлегаху звуци,
Чекали смо зору са чашом у руци.

Безброј ми се слика пред очима створи,
А уздах се краде: где су дани они?
Док у хладној соби само свећа гори,
Док ми жива прошлост сан с очију гони.
Сећања ми душу и гале и море,
Ја сам чекам зору — али нигде зоре.

2.

Некад ми се радост обновљена чини,
Осећање старо назрем у дубини.
Радо бих се њему тог часа подаво,
И вечито, њиме уљушкиван, спаво.
Ал се брзо гаси радосно сећање,
И наивне среће остаје све мање.
И ја враћам прошлост, заборавље, теби,
Да се данас оном насмејао не би,
Што ми је од тебе сећањем отето —
Да не буде смешно, што је било свето.

Вл. Станимировић

ПРИКАЗЕ

I

Дајте ми пастирску фрулу, жељан сам нујних звукова, трудну ћу спустити главу на жиле обрасло травом, мирис пијући, раздраган од сунчаних дјелова — сан ћу мешати с јавом.

...Красно бијаше вече. Заспало тиче сред гнијезда, тише је шумила риека, тише су дисале прси; кану суза с ганућа, с неба прелети звијезда: сладки, поноћни срси.

Свилу небескога свода, срп је пробио муње, срп је позлаћен био, срп је сипао злато, зраке су његове као цвијеће, кад ветрови труне раздале звиездица јато.

Подно високе горе село спавало мирно, ован, кад би се трго у сну клепка се чула, кад би с планинске стране јаче лахорак пирио, чула се пастирска фрула.

Када на небу високо трепташе звиежђе ориона, на малим капцима моме куцај је јекнуо тио... јави се сукњица шумор, с момком бјежаше она, затим их бусен скрио.

С буса престрашен бумбул прхнуо је у ноћну таму, прекинув слађану пјесму: нујни уздисај слатки — усред цвјетнога буса трошећ се у жарком пламу, момак шапташе плавки:

„Изворе студене воде, што гасиш на уснама жеђу, свјежи таласе тиелу, купо слађана вина; цјеливом склапај ми уста, ћерко свију милина.

Прости злаћану косу, прстима свиј ми грло дат ћу ти јабуку, жарко сунце, срце с недара — дјевојко љубимо младост, вријеме ће сасути хрло пепелом варницу жара“...

Затим шапташе замније, чирак утихну часком, кријеснице згасише свјетло, мјесец се сплео међ гране, гробну тишину не руши ни најмањи гласак, само роса што кане...

II

Дајте ми пастирску фрулу, жељан сам нујних звукова, трудну ћу пустити главу на жиље обрасло травом, мирис пијући, раздраган од сунчаних цјелова сан ћу мешати с јавом...

Сипи јесења киша. Вјетар угловима дрма, капци се ломе о зидове мокре — цвиле жалосно, откида јужина блатна задње бокоре с грма, накит јесенске виле.

Пролази. Жутијем рукама купи у прегачу лишће, трулим крпама покри прозебло, окисло тијело, кашаљ ју тресе, шаком прса слабачка стиште, дроњком отире чело.

Пролази. Силази гробљу — хоће да накити плоче, слабим пламичком срца хоће да запали свијеће, сутра ће, на дан мртвих, блиједа госпође да кроче, носећи свежег цвијећа.

Даро, хоћеш ли доћи? Складно се чепреси њишу, равно под гробљем море о тврде литице баца, дођи, радо би слушо како ти тјескобно дишу груди, а срце куца...

III

Дајте ми пастирску фрулу, жељан сам нујних звукова, трудну ћу пустити главу на жиље обрасло травом, мирис пијући, раздраган од сунчаних цјелова, сан ћу мешати с јавом...

Јутро је. Свибањско јутро. Прољеће улицама бучним кошаре носи пуне ружа, љубица и јаглаца. Ори се. Живо је. Славе прољеће циганске струне, славе с цимбалим звучним.

С ограда наранџе мире у своме потпуном цвату, плодну сипљући пелуд врх девичанских глава — земљо, небо и сунце у твојем чистоме злату стапа се санак и јава.

Славолук бијелог јасмина окити градска врата носећи љубав у срцу, весеље у бистром оку, туда се гоне деца, људска брбљава јата, гоне се у хитром скоку.

Кричe галеби: Тихи грготь допире с мора, лађа распетих једра, пландује бистром пучином, кад се прелије вал с пеном кô да с христалних двора плива Сирена с крином.

Црне чиоме носе сламке у малом кљуну, дјевојке носе на уснам цјелове крепком јунаку, момци девојкам носе бијелих анемона круну, снагу и мишицу јаку.

Јутро је. Свибањско јутро... Милко сећаш ли ријечи, с којима славих љепоту твојих шеснајест љета? Сјећаш ли, богињо, како поганин клечи као свети аскета?

Сјећаш ли питоми затон, ријеку и ледену воду? Сјећаш ли чистине пусте, груђе и бусен цвјетни? Сјећаш ли прва кад сину звијезда на небеском своду, како бијасмо сјетни?....

Сада одлажем фрулу... већ је зашло и вече, птице лежаје траже, горе губе се суре, рек би плодном долином река журније да тече: к мору се хршуми журе.

Тако пролази живот: к пучини незнаној хрли, о срце, рањено срце, куцај да утажи бони кадкад у осами ледној пусте приказе грли, грли и сузе рони...

Божо Ловрић.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

(наставак)

IV

Дарја Александровна, у рекли, с плетеницама, привезаним на потиљку и оплетеним од ретке, некад густе и дивне косе, ослабела, мршава лица и крупних уплашених очију, које се због мршавости чињаху још веће, стајала је између разбацаних по соби ствари пред отвореним орманчићем, одакле је нешто одабирала. Чувши мужевљеве кораке, она застаде, гледајући у врата и трудећи се узалуд да изгледа строга и пуна презирања. Она је осећала да га се боји, па се боји и овога састанка. Она је сад баш покушала да уради оно, што је покушавала већ по десети пут за ова три дана: да издвоји своје и дечије ствари које ће понети кад пође к матери — па ипак није могла да се на то одлучи; али и сад, као и пре, она је говорила сама себи, како то не може тако остати, како она мора нешто предузети, казнити га, постидети, ма и најмање се осветити за онај бол који је он њој задао. Она је још једнако говорила да ће га оставити, али је осећала да је то немогућно; а то је било немогућно зато, што се она није могла одвикнути да га не сматра за свога мужа и да га не воли. Осим тога она је осећала да ће њеној деци (а било их је петоро) бити још горе тамо куда се спремала да оде, кад ето у својој рођеној кући она једва стиже да их гаји и негује. И овако се, за ова три дана, најмлађи синчић разболео зато што су га нахранили супом која није била добра, а друга деца остала су јуче скоро без ручка. Она је

осећала да је немогућно отпутовати, па ипак је, варајући себе саму, одабирала ствари и градила се као да ће да иде.

Спазивши мужа, она завуче обе руке у фијоку од орманчића, тражећи тобоже нешто, и осврте се тек онда, кад јој он сасвим приђе. На лицу јој, и ако је хтела да буде оштра и одлучна, видела се забуна и бол.

— Доли! рече он тихим, плашљивим гласом. Он увуче врат у рамена, да би изгледао јадан и понизан, али му се лице ипак сијало од свежине и здравља. Брзим погледом она обухвати од главе до пете цео његов стас, од кога је такође била свежина и здравље. „Јест, он је срећан и задовољан!“ помисли она“, а ја?.. Па та његова одвратна доброта, због које га сви воле и хвале; ја га просто мрзим због те доброте“, помисли она. Уста јој се стегоше, а мишић на десној страни бледог нервозног лица задрхта.

— Шта ћете? рече она брзо, дубоким гласом којим обично није говорила.

— Доли! понови он, а глас му дрхташе: — Ана долази данас.

— Па шта је с тим? Ја је не могу примити! узвикну она.

— Па ипак треба, Доли...

— Одлазите, одлазите, одлазите! — узвикну она, не гледајући га, као да јој је тај узвик био измамио физички бол.

Степан Аркадијевич је могао бити миран кад је мислио о жени, могао се надати да ће све некако бити добро, као што рече Матија, и могао је мирно читати новине и пити каву; али кад је видео њено напаћено, патничко лице; кад је чуо звук тога гласа, који беше очајан и покоран судбини, дисање му застаде, нешто га стеже у грлу и очи му се засијаше од суза.

— Боже мој, шта учиних! Доли! За име божје... Та.... Он не могаше наставити — јецање му застаде у грлу.

Она затвори орманчић и погледа га.

— Доли, шта ти могу рећи?.. Само једно: опрости... Сети се, зар девет година живота не могу искупити тренутке, тренутке...

Она обори очи и слушаше, очекујући шта ће он рећи и чисто молећи га да је како год разувери.

— Тренутке заноса..., изговори он и хтеде наставити, али, код те речи, њене се уснице опет скупише, као од физичког бола, и опет заигра мишић на десном образу.

— Одлазите, одлазите одавде! повика она још јаче: — и не говорите ми више о вашим заносима и о вашим гнусобама.

Она хтеде да оде, али се заљуља и придржа за наслон од столице. Лице јој се развуче, уснице набрекоше, очи се напунише сузама.

— Доли! изусти он већ јецајући: — за име божје помисли на децу; она нису крива! Ја сам крив, па мене и казни; нареди ми да покајем свој грех. Готов сам да учиним што год узмогу! Крив сам, не умем ти казати, колико сам крив! Али опрости, Доли!

Она седе. Он је чуо њено дубоко, тешко дисање, и би му је неисказано жао. Она неколико пута покуша да говори, али не могаше. Он очекиваше.

— Ти се сећаш деце само кад се с њима забављаш, а ја их се сећам увек и знам да су сад пропала, изусти она очигледно једну од оних реченица које је, за ова три дана, више пута понављала.

Она му је рекла „ти“, и он је захвално погледа и помаче се да је узме за руку, али се она с гнушањем одмаче од њега.

— Ја мислим на децу, и зато бих све на свету учинила да их спасем; али ни сама не знам како да их спасем: да ли тако што ћу их отргнути од оца, или тако што ћу их оставити развратном оцу — јест развратном оцу... Реците, после онога... што је било, зар је могућно да ми живимо заједно? Зар је то могућно? Та реците, зар је то могућно? понављаше она јачим гласом. — После тога, кад мој муж, отац моје деце, проводи љубав с гувернантом своје деце...

— Па шта да радим? Шта да радим? говораше он бедним гласом, ни сам не знајући шта говори и још ниже обарајући главу.

— Ви сте ми гадни, одвратни! повика она, љутећи се све више. — Ваше су сузе вода! Ви ме никад нисте волели; ви немате ни срца ни племенитости! Ви сте ми мрзак, гадан, туђ, јест, сасвим туђ човек! — с болом и пакосно изговори она ту, за њу ужасну, реч туђ.

Он је погледа, и пакост, која се указа на њеном лицу, уплаши га и зачуди. Он није поимао да је његово сажаљење дражи. Она је видела код њега сажаљење према себи, а не љубав. „Не,“ помисли он, „она ме мрзи. Она ми неће опростити.“

— Ах, то је страшно! Страшно, рече он.

У тај мах се у другој соби заплака дете, које јамачно

беше пало; Дарја Александровна ослушну и лице јој се на једанпут ублажи.

Она се очигледно прибираше неколико тренутака, као да не знађаше где је и шта треба да ради; затим брзо устаде и пође вратима.

„Па ето, она воли моје дете“, помисли он, опазивши промену на њеном лицу кад је дете почело да плаче, „моје дете, па како онда може мене мрзити?“

— Доли, само још једну реч, рече, идући за њом.

— Ако пођете за мном, ја ћу позвати послугу, децу, нека сви знају да сте ви подлац! Ја одлазим још данас, а ви живите овде са својом љубазницом!

И она изађе, залупивши за собом врата.

Степан Аркадијевич уздахну, обриса лице и лаганим кораком пође из собе. „Матија каже: све ће то бити добро, или, као што он вели: „удесиће се“ све то; али како? Ја не видим чак ни могућности. Ух, ух, ала је то страшно. И како је само простачки викала“, говораше он у себи, сећајући се њене вике и речи: подлац и љубазница. „Можда су чак и слушкиње чуле! Страшно!“ Степан Аркадијевић постаја мало, обриса очи, уздахну и, испрсивши се, изађе из собе.

Био је петак, и у трпезарији је часовничар Шваба навијао сат. Степан Аркадијевич се сетио своје шале о томе тачном ћелавом часовничару; он је рекао да је Шваба и „сам био као навијен да целог века навија сатове“ — и насмеши се. Степан Аркадијевич је волео лепу шалу. „А можда ће се све и удесити! Згодна је то реч: „удесиће се“. помисли он. „То би требало испричати“.

— Матија! викну он. — Спреми, дакле, са Маријом све што треба за Ану Аркадијевну, у соби до трпезарије, рече он Матији, који уђе.

— Разумем.

Степан Аркадијевич обуче бунду и изађе на доксат који је стајао на улазу у кућу.

— Хоћете ли код куће ручати? запита Матија, испраћајући га

— На виђењу. Ево ти за трошак, рече он, вадећи из новчаника десет рубаља. — Хоће ли бити доста?

— Било доста или не, мораћемо се задовољити, рече Матија, затварајући с лупом врата на кочијама и враћајући се ка доксату.

Међутим Дарја Александровна, пошто умири дете и познаде по зврјању кола да је он отишао, врати се опет натраг у спаваћу собу. То јој је било једино уточиште од домаћих брига, које би је обузимале, чим би изашла из своје собе. Ето, за то кратко време, док је била у дечијој соби, Енглескиња и Макрена Филиповна већ је питаху за неке ствари које беху хитне и на које је једино она могла одговорити: шта да се обуче деци за шетњу? Треба ли им дати млека? Треба ли да се пошље по другог кувара? . . . . . .

„Ах, оставите ме, оставите!“ рече она и, вративши се у спаваћу собу, седе на исто место, где је разговарала с мужем; она стиште мршаве руке (прстење је спадало с њезиних коштуњавих прстију) и поче прелазити у памети сав свој разговор с њиме. „Отишао је! Али како је с њом свршио?“ мишљаше она. „Је ли могућно да се још с њом састаје? Зашто га нисам питала? Не, не, ту нема измирења. Ако и останемо под једним кровом — ми смо једно другом туђини. За навек туђини!“ понови она опет са нарочитим нагласком ту, за њу страшну реч. „А како сам га волела, Боже, како сам га волела!... Волела? А зар га сад не волим? Не волим ли га више, него пре? У главном је страшно то“... поче она и не доврши мисао, јер Макрена Филиповна провири кроз врата.

— Допустите бар да пошљем по мог брата, рече она — он ће нам бар скувати ручак, а овако деца јуче нису ништа јела до шест сати.

— Добро, сад ћу ја доћи да наредим. Је ли ко отишао по млеко?

И Дарја Александровна изгуби се у бригама свакидашњег живота и утопи у њима свој јад бар за неко време.

V.

Степан Аркадијевич, као даровит младић, учио се добро у школи, али је био лен и несташан, и зато је свршио школу као лош ђак; па ипак, и ако је увек лакомислено живео и имао мали ранг, а био је још и доста млад човек, он је заузимао угледно и добро плаћено место председника једног државног надлештва у Москви. То му је место израдио зет, Алексије Александрович Карењин, муж његове сестре Ане, који је био

један од највећих чиновника у министарству, у чијем је подручју било то надлештво; али и да није Карењин поставио свог шурака на то место, стотина других особа — рођена и нерођена браћа и сестре, стричеви, ујаци и тетке израдили би Стиви Облонском то, или друго слично место са једно шест хиљада рубаља плате, која му је управ и требала, јер су његове финансијске прилике, и покрај жениног великог имања, биле трађаве.

Половина Москве и Петрограда беху рођаци и пријатељи Степана Аркадијевича. Он је поникао у средини оних људи, који су били или који су постали људи од великог утицаја. Једна трећина државника, сад већ старих људи, беху пријатељи његова оца и познаваху га још од малена; с другом трећином био је на „ти“, а последња трећина — беху његови добри познаници; према том, сви они, који су делили земаљска блага у облику добрих места или имања, која су се давала заслужним чиновницима на уживање, или концесијâ и т. д., беху му све сами пријатељи и не могаху свог човека мимоићи. Облонски дакле није се морао бог зна колико трудити да добије добро место; требало је само не одбијати кад га понуде, не завидети никому, ни с ким се не свађати и не налазити се увређен, а он то, по урођеној доброти, никад није ни чинио. Њему би се учинило смешно кад би му рекли, да он неће добити место са оном платом, која му треба, у толико пре, што он није ни тражио ништа изванредно; он је хтео само оно, што су добијали и његови вршњаци, а вршити такву дужност он је умео исто онако, као и сваки други.

Степана Аркадијевича, због његове добре и веселе нарави и беспрекорног поштења, не само да су волели сви који су га познавали, већ је у њему самом, у његовој лепој, ведрој спољашности, сјајним очима, црним обрвама, коси, белом и руменом лицу било нечега, што је физички утицало на људе да се осећају према њему пријатељски расположени и весели, кад га сретну. „Ах! Стива! Облонски! Ето и њега“, говорили су скоро увек с радосним осмејком, кад би га видели. Ако би се по каткад и десило да, после разговора с њим, опазе да ту нема ничега што би будило баш толику радост, ипак би се другог или трећег дана сви тако исто радовали, кад би се срели с њим.

Служећи скоро три године као председник једнога над-

лештва у Москви, Степан Аркадијевич је, осим љубави, стекао и поштовање својих другова, чиновника који му беху потчињени, старешина и свију, који су с њим имали посла. Главне особине Степана Аркадијевича, које му стекоше то опште поштовање у служби, беху у томе, што је он, прво и прво, био врло благ према људима и што им је праштао, а то је долазило отуда што је сазнавао да и сам има својих недостатака; друго, он је био потпуно либералан човек, само што то није била она либералност, коју је он научио из новина, већ она, која му је била у крви и која га је упућивала да се потпуно подједнако понаша према свима људима, без обзира на стање и на положај њихов; и треће — а то је било главно — он је био потпуно равнодушан према оном послу којим се бавио, па због тога није се никад заносно за њ одушевљавао, па није никад ни грешио.

Кад кола стадоше, Степан Аркадијевич изиђе и у пратњи вратара, који је понизно носио за њим портфељ, уђе у свој мали кабинет, обуче униформу и уђе у заседање. Писари и остали чиновници устадоше, клањајући му се весела лица и пуни поштовања. Степан Аркадијевич, као и увек, брзо прође на своје место, рукова се с члановима и седе. Он се нашали и поразговара таман онолико, колико је требало, и отпоче рад. Нико није умео боље од Степана Аркадијевича наћи ону границу која је потребна да се посао пријатно ради, а која лежи у том да је човек слободан и да није охол у понашању према потчињенима, па ипак да је званичан. Секретар, весело и с поштовањем, онако као што су чинили сви којима Степан Аркадијевич беше старешина, приђе с актима и рече оним пријатељски слободним тоном, који беше увео Степан Аркадијевич.

— На крају крајева ипак успесмо да добијемо извештај из пензенског окружног начелства. Ево изволʼте...

— Добисмо најзад? рече Степан Аркадијевич, метнувши прст између аката. — Дакле, господо... — И седница отпоче.

„Ала да нешто знају“, мишљаше он, нагнувши достојанствено главу на страну и слушајући реферат — „како им је председник, пре пола сата, изгледао као дете кад што скриви“. Очи су му се смешиле, док се реферат читао. До два сата требало је да се ради без прекида, а у два сата прекид и одмор.

Још није било два, кад се велика стаклена врата наједаред отворише, и неко уђе. Сви чиновници, и они што сеђаху испод

цареве слике и они иза трокутне призме са указима Петра Великога који их подсећаху да буду савесни, правични и поштени[1], сви се они обрадоваше случају, што ће мало одахнути, и осврташе се на врата, али послужитељ, који је стајао пред вратима, одмах истера онога што је ушао и затвори их за њим.

Кад је предмет био прочитан, Степан Аркадијевич устаде, протеже се и, поводећи се за слободоумнијим држањем које је онда владало, извади још у заседању цигарету и оде у свој кабинет. Двојица његових другова, стари чиновник Никитин и камер-јункер[2] Грињевич изађоше с њиме.

— Стићи ћемо после доручка да довршимо, рече Степан Аркадијевич.

— Још како ћемо стићи! рече Никитин.

— А тај Фомин мора да је страшна варалица, рече Грињевич о једном човеку који се помињао у предмету што су га претресали.

Степан Аркадијевич се намршти кад чу те Грињевичеве речи, хотећи тиме да покаже, како се не пристоји пре времена тако говорити, и не одговори ништа.

— Ко је то улазио? запита он послужитеља.

— Некакав човек, ваше превасходство, упаде без питања, само што сам се осврнуо. Тражи вас. Ја му велим: чекајте док изађу чланови, па онда...

— Где је?

— Мора да је изашао у предсобље, а досад је ту шетао. Ево овај, рече послужитељ, показујући руком на неког снажног, плећатог човека коврџаве браде, који се, не скидајући јагњећу шубару, лако и брзо пењао уз истрвене степенице од камена. Некакав сухоњав званичник, који је с портфељом силазио, застаде, попреко погледа у ноге тог човека, који је трчао, и затим, чисто питајући, погледа у Облонског.

Степан Аркадијевич је стајао горе на степеницама. Његово добродушно, ведро лице, уоквирено везеном јаком од униформе, разведри се још више кад познаде онога, који је долазио.

— Дабогме! То је он, Љовин! Једва једном! рече он с пријатељским ироничним осмехом, разгледајући Љовина који му прилажаше. — Како ти не беше гадно да ме потражиш у овој

[1] Овака призма, са двоглавим орлом на врху, стоји на столу у сваком надлештву у Русији.

[2] Почасна дворска титула.

јазбини? рече Степан Аркадијевич, који не хтеде да се само рукује, већ и пољуби свог пријатеља. — Јеси ли одавно дошао?

— Баш сад сам стигао, па одмах похитах к теби, имам нека посла с тобом, рече Љовин, освр̂ћући се око себе стидљиво и у исти мах љутито и узнемирено.

— Хајдмо у кабинет, рече Степан Аркадијевич, који је познавао частољубиву и срдиту стидљивост свога пријатеља и, ухвативши га за руку, поведе га за собом, као да га је хтео провести кроз неку опасност.

Степан Аркадијевич је био на „ти“ скоро са свима својим познаницима: са старцима од шездесет година, с младићима од двадесет, с глумцима, министрима, трговцима, генерал-ађутантима, тако да су се многи од оних, који су били с њим на „ти“, често налазили на двема крајним тачкама друштвеног положаја, па би се јамачно веома зачудили кад би дознали да, преко Облонског, имају нечег заједничког. Он је био на „ти“ са сваким, с ким је пио шампањца, а пио је он шампањац са свима, и зато, кад би се пред својим потчињенима сусрео с тим својим срамнима „ти“, као што је у шали звао многе своје пријатеље, он је, са урођеним му тактом, умео да умањи непријатан утисак који је то „ти“ могло изазвати код потчињених. Љовин није био од оних срамних „ти“, али је Облонски својим тактом осетио да Љовин мисли, како он, Облонски, можда не жели да покаже пред свима да је с њим интиман, и зато похита да га уведе у кабинет.

Љовин је био скоро једних година с Облонским, и њих двојица не беху на „ти“ само по шампањцу. Љовин је био Облонском друг и пријатељ из ране младости. И ако нису били исте нарави и укуса, они су волели један другога као што се воле пријатељи, који су се здружили још у раној младости. Али и поред тога, као што то често бива код људи који су изабрали различита поља рада, сваки од њих, ма да је после зрелог размишљања и правдао рад свог пријатеља, у души га је ипак презирао. Сваком се од њих чинило да је онај живот, којим он живи, једини прави живот, а онај, којим живи пријатељ, да је само опсена. Облонски се није могао уздржати од лаког, ироничног осмејка, кад је видео Љовина. Колико га пута већ виђа где долази у Москву са села, где је нешто радио, али шта, то Степан Аркадијевич није могао добро да појми,

а није се за то ни интересовао. Љовин је увек долазио у Москву узбуђен, ужурбан, по мало снебивљив и љутит због тога, и већином с потпуно новим, неочекиваним погледима. Степан се Аркадијевич томе смејао и волео је то. Тако је исто и Љовин у себи презирао и варошки начин живота свог пријатеља, и његову службу коју је сматрао за беспослицу, и смејао јој се је. Али разлика је била у томе, што се је Облонски, радећи оно што сви раде, смејао доброћудно и са самопоуздањем, а Љовин без тог самопоуздања, а понекад и љутито.

— Одавно смо ти се надали, рече Степан Аркадијевич ушавши у кабинет и не држећи више пријатеља за руку, као да је хтео тиме да покаже, да је сад опасност прешла. — Веома се радујем што те видим, настави он. — Па шта радиш Како си ми? Кад си дошао?

Љовин је ћутао, погледајући у непозната лица двојице чиновника, што беху другови Облонском, а нарочито у руку финога Грињевича, с тако дугачким белим прстима, с тако дугим, жутим, при крају повијеним ноктима и тако великим и сјајним дугметима на кошуљи, да су те руке очигледно привлачиле свуколику његову пажњу и нису му давале да слободно мисли. Облонски одмах то опази и осмехну се.

— Ах, да, допустите да вас упознам, рече он. — Моји другови: Филип Иванич Никитин, Михаило Станиславич Грињевич, — и окренувши се Љовину: — члан земства[1], нов радник у земству, гимнастичар, који једном руком диже пет пудова[2], економ, који се бави сточарством, ловац и мој пријатељ, Константин Дмитријевич Љовин, брат Сергија Ивановича Кознишова.

— Драго ми је, рече старац Никитин.

— Имам част познавати вашег брата, Сергија Ивановича, рече Грињевич, пружајући му своју танку руку са дугим ноктима.

Љовин се намршти, рукова се хладно и окрете се одмах Облонском. Ма да је он веома поштовао свог рођеног брата, књижевника, кога је знала сва Русија, ипак је највећма мрзио, кад би му се ко обраћао не зато што је он Константин Љовин, већ што је брат чувеног Кознишова.

[1] За владе цара Александра II, 1864. год., била су у Русији уведена „земства", као окружна и среска самоуправа.

[2] Пуд = 16·38 килограма.

— Нисам више члан земства. Са свима сам се посвађао и више не идем на скупове, рече он Облонском.

— Зар већ! осмехну се Облонски. — Али како то? Зашто?

— Дуго је да се прича. Испричаћу ти једном, — рече Љовин, али одмах узе причати. — Укратко рећи, уверио сам се да никаква рада у земству нема, нити може бити, поче он ватрено, као да га је неко мало час увредио: — С једне стране играчка, играју се парламента, а ја нисам ни одвећ млад, ни одвећ стар, да се забављам играчкама, а с друге стране (он запе), то је средство за среску котерију да се нагума новаца. Некад су то људи радили као старатељи и као судије, а сад то чине као радници у земству; ја не велим да они примају мито, већ кажем да вуку плате које нису заслужили, — говораше он тако ватрено, као да је неко од присутних побијао његово мишљење.

— Ехе! па ти си, као што видим, опет у новој фази, у конзервативној, рече Степан Аркадијевич. — Али, после ћемо о том.

— Да, после. Но ја нарочито дођох до тебе, рече Љовин, упирући с мржњом поглед у Гриљевичеву руку.

Степан Аркадијевич се осмехну да се једва могло опазити.

— Па ти си гооорио да нећеш више никад обући европско одело? рече он, мерећи очима његово ново одело, које је јамачно шио неки Француз кројач. — Да! видим: нова фаза.

Љовин наједанпут поцрвене, али не онако као што црвене одрасли људи, мало, и сами то не опажајући, већ онако као што црвене дечаци, кад осећају да су смешни што се стиде, па баш због тога их стид још више обузима и још више црвене, те им скоро сузе хоће да ударе на очи. И тако је необично било видети то паметно, мушко лице у таквом детињском стању, да га Облонски престаде гледати.

— Где ћемо се видети? Врло, врло ми је потребно да се с тобом разговорим, рече Љовин.

Облонски као да се замисли.

— Знаш шта: хајдмо да доручкујемо код Гурина,[1] па ћемо се тамо и разговарати. До три сата немам никаква посла.

— Не могу, одговори Љовин, размисливши мало — имам још да свратим на једно место.

[1] Неки московски ресторан.

— Па лепо, онда ћемо заједно ручати.

— Ручати? Па оно, немам баш Бог зна шта да ти кажем, тек да ти речем две речи, да те нешто упитам, а после ћемо се разговарати.

— Па реци ми одмах те две речи, а разговараћемо се за ручком.

— Те су речи, поче Љовин: — у осталом, није баш Бог зна шта.

Лице му наједаред поста пакосно; то је долазило отуд, што се трудио да савлада своју стидљивост.

— Шта раде Шчербацки? Је ли све по старом? рече он.

Степан Аркадијевич је одавно знао да је Љовин заљубљен у његову свастику Кити,[1] па се неприметно осмехну и очи му весело синуше.

— Ти си ми казао те твоје две речи, а ја ти не могу на то двема речима одговорити, јер... Опрости, молим те, само за тренутак...

Уђе секретар с поштовањем у ком се огледала и нека интимност; као и сви секретари, он је донекле скромно и свесно осећао да он зна све те ствари боље од свог старешине, па приђе Облонском с актима и, тобоже тражећи упутства, поче објашњавати неко заплетено место. Степан Аркадијевич га не саслуша, већ метну љубазно своју руку на његов рукав.

— Не, не, урадите онако као што сам ја рекао, рече он, и притом се осмехну да ублажи своју примедбу; објаснивши му у кратко како он ствар разуме, он одмаче акте и понови: — Тако учините, молим вас, тако, Захаре Никитичу!

Збуњени секретар оде. Док се је Облонски објашњавао са секретаром, Љовин се беше потпуно прибрао и стајаше, наслоњен обема рукама на столицу, а на лицу му се огледаше пажња, пуна ироније.

— Не разумем, не разумем, рече он.

— Шта не разумеш? рече Облонски, осмејкујући се исто онако весело и вадећи цигарету. Он је очекивао да Љовин опет штогод избаци.

— Не разумем, шта ви радите, рече Љовин слежући раменима. — Како се можеш тиме озбиљно бавити.

— Што?

[1] Тако се, од мила, према енглеском, звала кнегињица Катарина Шчербацка, сестра Дарје Александровне Облонске.

— Па тако, што ту нема шта да се ради.

— Теби се то тако чини, а ми смо претрпани послом.

— На хартији. Али да, ти имаш за то дара, додаде Љовин.

— То јест, ти мислиш да мени нешто недостаје.

— Можда је и тако, рече Љовин. — Па ипак ја уживам посматрајући твоју мајестатичност и поносим се што ми је пријатељ тако велики човек. Али ти ми ниси одговорио на питање, додаде он, упињући се очајно да гледа Облонском право у очи.

— Добро, добро. Чекај мало, доћићеш и то до овога. Лако је теби кад имаш три хиљаде ланаца у Каразинском срезу, па такве мишиће, па кад си тако свеж као дванаестогодишња девојчица, али доћи ћеш и ти к нама. А што се тиче онога, што си питао: промене нема, али штета што ниси тако дуго био код њих.

— А што? запита га уплашено Љовин.

— Ништа, одговори Облонски. — Разговараћемо се. А што си управо дошао?

— Ах, и о томе ћемо доцније говорити, рече Љовин, поцрвеневши опет до ушију.

— Па лепо. Дабогме, рече Степан Аркадијевич. — Дакле видиш ли: ја бих те позвао својој кући, али жена ми је нешто слаба. Него знаш шта: ако хоћеш да се с њима видиш, оне ће данас од четири до пет јамачно бити у Зоолошкој башти. Кити се клиза. Ти отиди тамо, а ја ћу доћи по тебе, па ћемо ићи некуд на ручак.

— Одлично! дакле, до виђења!

— Пази-де, ти ћеш, знам ја тебе, заборавити, или наједанпут утећи у село! викну смејући се Степан Аркадијевич.

— Нећу, зацело.

И Љовин изађе из кабинета, сетивши се тек опда кад је био на вратима да се је заборавио опростити с друговима Облонског.

— Мора да је то неки веома енергичан човек, рече Грињевич кад Љовин изађе.

— Да, баћушка, одговори Степан Аркадијевич, машући главом, — то је срећниковић! Три хиљаде ланаца у Каразинском срезу, будућност је пред њим, и гледајте како је чио, а не као ми.

— А на шта се ви жалите, Степане Аркадијевичу?

— Па све не ваља, зло је, рече Степан Аркадијевич и дубоко уздахну.

VI.

Кад је Облонски запитао Љовина, зашто је управо дошао, Љовин је поцрвенео и наљутио се на себе што је поцрвенео, а поцрвенео је зато, што му није могао одговорити: „дошао сам да просим твоју свастику“, ма да је само зато и дошао.

Љовини и Шчербацки беху старе московске племићке куће које су увек биле у блиским и пријатељским односима. Ти су се односи још јаче учврстили кад је Љовин био студенат. Он се заједно спремао и уписао се у универзитет са младим кнезом Шчербацким, братом госпођицâ Доли и Кити. Тада је Љовин често одлазио Шчербацкима у кућу и заљубио се у ту кућу. Ма колико то изгледало чудновато, али Константин Љовин је био заљубљен баш у кућу, у породицу, а нарочито у женску половину породице Шчербацких. Љовин своју мајку није ни запамтио, а његова једина сестра била је од њега старија, тако да је у кући Шчербацких први пут видео онај стари племићки живот образоване и честите породице, којим он није живео, јер је остао без оца и мајке Сви чланови те породице, нарочито женска половина, долазили су му као заклоњени неким тајанственим песничким застором, и он не само да није видео у њима никаквих мана, него је био уверен да се иза тог песничког застора, који их је заслањао, крију узвишени осећаји и савршене врлине. Зашто су те три госпођице говориле једног дана енглески, а другог француски; зашто су оне у одређено време наизменце свирале на клавиру, чији су се звуци чули и горе код брата, где су њих двојица, као студенти, учили; зашто су долазили у кућу ти учитељи француске књижевности, музике, цртања и играња; зашто су се све три госпођице у одређено време, а у пратњи госпођице Линонове, довозиле у кочијама до Тверског булевара, обучене у атласне бундице: — Доли у дугачку, Наталија у полукратку, а Кити у сасвим кратку, тако да су се виделе њене лепе ножице у затегнутим црвеним чарапами; зашто су оне шетале по Тверском булевару, а за њима лакеј са златном кокардом на шеширу: све то и много што шта, што се збивило у том тајанственом свету, он није разумео, али је знао да је све што се тамо збивало, било дивно, и био је заљубљен баш у тајанственост тога што се збивало.

Док је био студенат, умало што се није заљубио у старију сестру, Доли, али њу наскоро удадоше за Облонског. Затим се он поче заљубљивати у другу сестру (он као да је осећао да треба да се заљуби у једну од сестара, само није био начисто у коју), али и Наталија се удаде за дипломату Љвова, чим је задевојчише. Кити је била још дете, кад је Љовин свршио университет. Млади Шчербацки оде у марину и удави се у Балтичком мору, и Љовин поче све мање долазити у додир са Шчербацкима, и ако је био пријатељ Облонском. Али, кад је почетком ове зиме, после годину дана, дошао са села у Москву и видео се са Шчербацкима, разумео је, у коју му је од њих три било суђено да се заљуби.

Ништа простије, рекао би човек, већ да он, са своје тридесет и две године, он, коленовић, за кога би се пре могло рећи да је богат него да је сиромах, запроси кнегињицу Шчербацку; по својој прилици, сви би одмах рекли да је он за њу лепа прилика. Али Љовин је био заљубљен, па му се чинило да је Кити била тако савршена у сваком погледу, да је била створење које је толико уздигнуто изнад света земаљског, а он да је тако земаљски, низак створ, да се није могло ни мислити е ће други, па и она сама, сматрати да је он ње достојан.

Пошто је као у неком бунилу провео у Москви пуна два месеца, виђајући се с Кити скоро сваког дана на различитим састанцима у великом свету који је он почео похађати, само да би се с њом могао срести, он је на једанпут рекао сам себи да од тога не може бити ништа, и вратио се је у своје село.

Његово уверење, да од тога не може бити ништа, оснивало се на том што он, у очима њених рођака, нити је добра прилика, нити је достојан дивне Кити, и што га ни сама Кити не може волети. У очима њезиних рођака он није имао никаква уобичајена, одређена занимања, нити положаја у друштву; ето, његови другови сад, кад је њему већ тридесет и две године, већ су: — неко пуковник и крилни ађутант, неко професор, неко директор банке или железничке дирекције, или председник читавог државног надлештва, као нпр. Облонски; а он (он је врло добро знао, какав је он морао изгледати у очима света), он је племић-поседник који гледа да запати што више крава, који иде у лов на шљуке и подиже зграде на свом имању, што ће рећи, човек без икаквог талента, човек, од кога ништа није

могло бити, и који, по друштвеним појмовима, ради оно исто што раде људи који ни за што друго и нису.

Тајанствена пак и дивна Кити није могла волети тако ружна човека, за каквог је он себе сматрао, и, што је главно, човека који је био тако обичан и ничим се још није истакао. Па и то, у каквом је он односају пре стајао према њој — а то је био односај одраслог човека према детету, што је опет истицало из његова друговања с њеним братом — ето, и то му се чинило као нова преграда његовој љубави. Ружна и добра човека, у каке је он себе убрајао, могли су, мислио је он, волети као добра познаника, али да човека воле оном љубављу којом је он волео Кити, за то је требало бити леп и, што је главно — необичан човек.

Оно истина, он је слушао да женске често воле и ружне, обичне људе, али није томе веровао, јер је судио по себи: он је могао волети само лепе, тајанствене и необичне женске.

Али после двомесечног усамљеног бављења у селу, он се уверио да ово није било оно, као кад се је заљубљивао у раној младости; да му ова љубав није давала ни тренутка мира; да он не може живети док се не реши питање: да ли ће она бити његова или не; да је он очајавао из пукоґ уображења и да нема никаких доказа да ће га она одбити. И он је сад ето дошао у Москву у тврдој намери да је проси и да се ожени њоме ако они пристану. Или... он није могао ни мислити шта ће бити с њим, ако га одбију.

VII

Љовин је стигао јутарњим возом у Москву и одсео је код свог старијег брата по мајци, Кознишова. Пошто се пресвукао, он уђе брату у кабинет, у намери да му одмах испріча зашто је дошао, и да га упита за савет; али брат није био сам. Код њега је седео познати професор философије који је допутовао из Харкова нарочито зато да расправи неки неспоразум који је искрсао међу њима у једном важном философском питању. Професор се ватрено борио против материјалиста, а Сергије Кознишов пажљиво је пратио ту полемику, па, кад је прочитао последњи професоров чланак, саопштио му је у писму неке своје замерке, пребацујући му да је постао одвећ попустљив према материјалистима. И професор одмах допутова да се с њим

споразуме. Реч се водила о питању које је онда било на дневном реду: има ли у човечјем делању границе између психичких и физиолошких појава, и где је та граница?

Сергије Ивановић дочека брата својим обичним, љубазним и хладним осмејком, којим је свакога дочекивао, представи га професору и настави разговор.

Професор, омизак човек, узана чела, у наочарима, прекиде за тренутак разговор да се поздрави с Љовином, и настави говорити и не освршући се на њ. Љовин седе, очекујући да професор оде, али га убрзо заинтересова оно, о чему су се они разговарали.

Љовин је наилазио по часописима на чланке, о којима су они говорили, читао их је, и они су га занимали, јер су се у њима развијале основе природних наука, које су и њему, као природњаку по струци, биле добро познате; само што научне закључке о постању човека као животиње, о рефлексима, о биологији и социологији он никад није доводио у везу с питањима о значају који имају за њега живот и смрт, а та су му питања у последње време све чешће и чешће долазила на памет.

Слушајући сад њихов разговор, он је запазио да они мешају у њему научна питања и она која су њега тако дубоко интересовала; неколико пута они су се скоро већ били примицали тим питањима, али увек, чим би се, како се њему чинило, примакли најглавнијем, одмах су се удаљавали од њега да се опет удубе у област финих подела, клаузула, цитата, речи којима се нешто наговештавало издалека, и позивања на ауторитете, тако да је он једва разумевао у чему је ствар.

— Ја се не слажем, рече Сергије Ивановић, елегантан у дикцији и, као увек, јасан и разговетан: — ја се ни у ком случају не слажем с Кајсом да све моје представе о спољашњем свету долазе од утисака. До најосновнијег појма, до појма о том да ме има, ја нисам дошао путем осећаја, јер ми и немамо нарочитог органа, помоћу ког бисмо могли доћи до тог појма.

— Добро, али ће вам на то они, Вурст, и Кнауст, и Припасов, одговорити да ваше сазнање о том да вас има, истиче из укупности свих осећаја, да је то сазнање резултат осећаја. Вурст отворено вели да чим нема осећаја, нема ни појма о егзистенцији.

— Ја велим обратно, поче Сергије Ивановић...

Али Љовину се у тај мах учини да су се они приближили оном што је најглавније, па се опет удаљавају од тога, и он се одлучи да запита нешто професора.

— Према том, кад моја чула угину, кад тело умре, онда не може бити више никаква живота? запита он.

Јетко и као с неким интелектуалним болом што су га у мислима прекинули, професор погледа тог чудњака, који је пре личио на лађара што вуче лађу уз воду, него на филозофа, и окрете поглед на Сергија Ивановича као да га иташе: шта ту вреди говорити? Али Сергије Иванович, који није говорио ни близу с оним упињањем и онако једнострано као професор, и у чијој је глави увек остајало доста слободна места да би могао и професору одговарати, а уједно и разумети то просто и природно гледиште, с ког је питање било стављено, осмехну се и рече:

— Ми још немамо права да решавамо то питање.

— Немамо факата. потврди професор и настави своје доказивање. — Не, говораше он — ја само истичем то да ако осећају, као што вели Припасов, служи утисак као подлога, онда ми морамо строго разликовати та два појма.

Љовин више није слушао, него је само чекао кад ће професор отићи.

С руског преводи
Љубица Анастасијевић.

(Наставиће се)

———

ХОЋЕ ЛИ БИТИ РАТА?

Млади војници, ако ово почну читати, зажелеће, да се на то питање одговори, да неће бити рата. Мало ко данас воли да гине. Наши зелени политичари, који по кафанама и крчмама уз чашу добра пива, дијеле свијет, намргодиће се, што им други отимље занат. Озбиљни политичари — а треба их код нас тражити Диогеновом свијећом — застаће, можда, па ће се упитати шта овај млати? Еле, мало ће ко пристати уз ово писање оном љубави, којом се пише.

Код нас Срба, на жалост, хоће да воде политику, или барем мјеродавно да утичу на политику баш они, који најмање појма имаду о њој. Сви ови људи изричу свој суд о свим питањима, велике и мале вриједности. Никакав проблем, и најтежи за бистре политичке главе, не задаје њима много бриге. Ријеше га и прекину га једним ударцем, као да је то какво незнатно и ситнушно питање. Њима ће и ово писање изгледати сувишно. Шта ће неко други, да њима проричe, хоће ли или неће ли бити рата, кад они то већ сами могу да знаду?

За такве велике политичаре, који воле да мисле ногом, а глава им је само на сметњи, ја и не пишем ове ретке. Пишем их за оне, који главом мисле, а ногама иду и газе земљу или београдску калдрму. Њима хоћу да прикажем књигу, о којој српска штампа није до сада ни ријечи проговорила. Књига та обратила је на себе велику позорност и у мало дана доживјела је неколико издања. То је најбољи доказ, да књига није српска. И ако није српска, пише и о нама Србима и о нашем животном питању — о будућности Балканског Полуострва.

Књигу је написао Баптиста Пелегрини. Дао јој је примам-

љиви натпис Verso la guerra?[1] Кад се помњиво прочита цијела та књига од 626 страница (треће издање) великог формата, човек је задовољно затвори и дуго размишља о њој. Писац полази, наравно, са гледишта своје отаџбине, Италије. Њему је главна мисао, да његова лијепа отаџбина буде не само лијепа него и јака и угледна у свијету. Писац хоће, да Италија не буде ситна пара за поткусуривање политичких рачуна њених пријатеља и непријатеља. Жели јој оно, што својој отаџбини мора зажељети сваки прави патриот. Писац је своју књигу испунио исправама, које утврђују разне чињенице. Те исправе и те чињенице он тумачи са свог становишта. Друкчије се и не може и не смије писати савремена историја. Дипломатске ноте службени и неслужбени брзојави, записници разних парламената а особито аустријског, угарског и италијанског, чланци угледних и великих свјетских новина, по која дипломатска тајна — основи су овој књизи.

Италија је давно ускочила у Тројни Савез. Велики њемачки канцелар, који се побојао за кожу своје отаџбине, знао је тако лијепо удесити политичке прилике, да је једном капом покрио Њемачку, Италију и Аустро-Угарску. У Аустро-Угарској ријетко се подиже на меродавном мјесту глас против Тројног Савеза. То исто бива и у Њемачкој. Али је тај глас јак, врло јак у Италији. И у италијанском парламенту и у угледним италијанским новинама често се говорило и писало против савеза Италије са Аустро-Угарском. Такав глас подигнут је и овом књигом.

Италији и Аустро-Угарској нема мјеста ни у каквом савезу. Интереси Италије и Аустро-Угарске тако су опрјечни, да оне не могу бити заједно. Службена Аустро-Угарска савезница је службеној Италији. У исто доба, та иста Аустро-Угарска својим радом велики је душманин тој истој Италији. Тако је и обратно. Писац ради тога, пошто је за то навео много доказа, завршава прво поглавље своје радње ријечима (стр. 125.): „На сваки начин, ово је врло јасан проблем: Јесмо ли ми готови на одбрану? Како живе Италијанци, који нијесу поданици Италије, на обалама Јадранскога Мора? Који су наши интереси у опрјеци са аустријским интересима? Шта о томе мисле народи и која је италијанска мисија на Балканском Полуострву? Може

[1] Roma, Voghera, 1907. Цијена јој је пет лира. Dr. A. M.

ли се порадити, како и под којим увјетима, а да не дође до оружаног окршаја са Аустријом? Мени се међутим чини, да сам доказао, како ми у аустро-угарској влади имамо и службено отвореног душманина, као што нам је и службени савезник; такав савезник, који нам непрестано својим дјелима доказује, да се спрема на рат против нас. Пјеснички говори у славу мира нијесу довољни, да озбиљно обезбиједе један народ, кад се зна, да нашој искрености нема одјека код другога народа. Ми живимо у маглама говора̂. Сасвим је друкчија реалност, тј. истина; и колико нас год заносе говори, толико нас и блиска будућност може неугодно изненадити."

Док се не ријеши питање Трента, Трста и Поле на корист Италије, тешко да ће бити искреног и трајног пријатељства између Аустро-Угарске и Италије. Данашњи аустријски цар, кад је ступио на аустријски царски пријесто, објавио је проглас на своје народе. У том прогласу обећана је равноправност свим народима. Речено је, да ће се повратити мир у унутрашњости, да ће се буна умирити, а и да ће се бранити и одбранити територији ондашње Аустрије. Историја је — каже Пелегрини на стр. 129. — одговорила на тај царев проглас. Тај одговор нагони на размишљање. Гдје је равноправност свих народа у царевини? Нека одговори италијански народ у Тренту, у Трсту, у Истрији и на обалама Јадранскога Мора. — Повратак унутрашњег мира? Одговор је дошао из Будимпеште, из Прага и из Загреба. — Умирење буне? Нека одговоре мученици у Белфјоре и у Араду. — Државна земљишна цјелокупност? Нека одговарају године 1859. и 1866. Ипак — наставља писац — и данас, као и год. 1848., у цјелини остала је нетакнута велика снага аустро-угарској царевини: њена војска, која има добре вође, која је добро организована, добро наоружана и дисциплинована, а може много да издржи. Губитак италијанских земаља — а да се не говори о другима — збунио је Аустрију још прије, него ли је Њемачка гурнула пут Балканског Полуострва и Егејског Мора. Кад би Аустрија изгубила или уступила италијанске земље, које су још у њеној власти, остала би једнака, ако би јој се тај губитак могао гдје друго надокнадити.

Италија о свему томе не размишља и не ради ништа. Трент, Трст и Пола пуни су римских старина, а у њима се често виде лавови славне Млетачке Републике. И ако Италија данас нема сталне границе на сухоме, и ако нема ни сигурне

границе на мору, има ипак за себе, и само себе, дух и осјећаје народа на обали Истрије. Ипак Италија мора да ради и не смије никако допустити, да је Аустро-Угарска затече неспремну — каже писац.

Ко има бистро око, може лако видјети, шта све ради Аусто-Угарска на обалама Јадранског мора, које су према Италији. Истрија и Далмација јачају све више са војничког гледишта. Тврђава до тврђаве, а граде се још нове. То је све наперено против Италије. Шибеник регби, да ће постати новом ратном луком ради врло угодних острва, који су према њему. Снага аустријска на тој обали Јадранскога мора види се најбоље, кад се уђе у Боку Которску. Шта је овдје вјера, шта ли је историја" — пита писац на стр. 249. — „него ли ситна играчка према људској вољи, која размишља и снијева само о једном господару, о топу? Топови зијају према мору, према истим брдима и једни према другима. Ту је власт топова, који све уништавају или барем пријете, да ће уништити. Међу високим хридинама брда, које су на многим мјестима бијеле од снијега, међу погибељним шпиљама, у осамљеним и ужасним увалама, гдје се год савија море или гдје се год пружила каква равница, гдје год човјек може да стане и човјечја рука да се дохвати — захвладаше гвожђе и мјед; старе, црне и поправљене венецијанске зидине и путови добише мучаљиве, нераздвојене и свјетле другове. А пошто се чини, да је мало то неколико десетина тврђава и неколико стотина топова, грозничаво се извршавају нова војничка дјела, повећавају се гарнизони и све војничке потребе. У оно двадесет морских миља путовања чињело ми се, да не путујем више по Јадранском мору, него да сам жртва страшног и ужасног сна, да сам се пренео у паклени предео, у грозне мјесто смрти, одакле не бих жив изишао. Хујање вјетра и мора давало је живота голим брдима и црним облацима. Замишљао сам, какву би ужасну слику приказивала Бока Которска у свјетлости, у диму и у тутњави топова, који би били неумољиви вјесници смрти и уништења."

У нарочитом поглављу писац говори о Црној Гори, о њеној будућности и о положају, који она, по његовом мишљењу има у Српству. Пелегрини не заборавља ни овдје своју Италију па згодно претреса питање о савезу између Русије и Италије. Док је био у највећим јеку рат Јапана и Русије, у Русији чули су се многи, врло уважени гласови о потреби савеза између

Русије и Италије. Италијанско јавно мнијење баш у то доба, не само да није хтјело ни да чује озбиљно те гласове, него је у својим симпатијама било отворено на страни Јапана. Ко познаје политичке прилике, могао је разумјети по тим гласовима, да се Русија бојала продирања Аустро-Угарске на Балкан, док је била забављена на Далеком Истоку. Зато је Русија и настајала, да дође до неког договора са Италијом. И заиста, то је био најзгоднији час, да се Италија договори и споразумије са Русијом, Тај договор у велико би отешчао евентуални рат између Италије и Аустро-Угарске.

„Једино средство“ — писало је Новое Време у фебруару 1905. год. — „Да се заустави продирање Аустро-Угарске на Балкан, а у исто доба, да не дође до рата између Италије и Аустро-Угарске, био би договор Русије и Италије. Русија и Италија имаду на Балканском Полуострву да riјеше заједничка питања. Ради тога је природни савез двеју великих раса — латинске и словенске. Италија жели, да се на Балкану одржи status quo, а кад би се у то уплеле друге велике силе, она хоће да буде гарантована неодвисност балканских народа. Ово је и програм Русије. Намјере Аустро-Угарске сасвим су противне. Политика Беча има свој извор у Берлину, чије је начело Drang nach Osten у продирању према истоку, у германизацији југо-источног дијела Европе, до Егејског мора.“

Писац се дуго задржао у Скадру. Ради политичких струја, које се укрштавају у Скадру, и одатле иду по цијелој Албанији а можда и даље, говори се опширно о свему у тој вароши.

Двије велике силе, које владају у Скадру, јесу мухамеданство и католичанство. Глава мухамеданства јест султан у Цариграду. За католичанство Аустрија ради више, него ли Ватикан. Вјерски осјећај код католика у Скадру и у околини мало по мале потпуно се измијенио и попримио је други правац. Код католика и код католкиње није се угушио католички вјерски дух. На основу тог јаког католичког вјерског духа, помоћу кога вјерници вјерују у све оно, што им католички свештеници проповиједају, утврдио се, и то не слабо, аустријски дух. Појам о великој, моћној, побожној и праведној Аустрији проширио се свугдје. Ушао је у све куће, у све породице, уносећи собом и слику аустријског владаоца. — С друге стране пак, мухамеданци, који су ту потпуно задовољни, јер им државни терети нијесу тешки, кога ће поштовати и кога ће обо-

жавати, него ли султана, главу мухамеданске вјере? Моћи ће се, а и могло би се викати против лоших свеза за путовање, против слабог стања какве јавне зграде и др., али за то нико никада неће окривити султана. Ту су, дакле, двије вјере, сасвим противне, чији је живот једнак: једнак им је фанатизам, једнако им је устрпљење. Према томе, два су извора тамо: Беч и Цариград. Први материјално дијели шаком и капом, а други се по каткада умилостиви у политици. То су свакакв два правца, противна, која се нигдје не додирују.

Ради тога и политичке тежње у Скадру индивидуалне су. Лакше се нађу и истичу код апостола католицизма, него ли код апостола мухамеданства. Не треба ни говорити какве су те тежње код првих. Католици и мухамеданци потпуно су одвојени. Они ће међу собом говорити и расправљати о трговини. О политици неће једни с другима никада говорити и с разлога, што се боје, да се међусобно не компромитују. Политику тјера католички свештеник. Могао би политизирати и хоџа, али он неће. Да и хоће, његова политика морала би бити само турска, као што је само аустријска политика католичког свештеника.

Кад такви односи владају у Скадру и у околини, лако је разумјети, на какве препрјеке мора да удара ту талијанска политика. Италијанска политика не може се користити, него једино италијанским језиком и италијанском трговином. Што је у Скадру проширен и добро познат италијански језик, није заслуга данашње Италије. Зато треба захвалити у првом реду Трсту на Венецији. Од владања Венеције у Скадру остало је много успомена. Ни данас Скадрани не воле никакав свјетски град, колико Венецију. Ни Рим, ни Напуљ, ни Беч њих не привлачи онолико, колико их привлачи Венеција, која је за Скадране пуна драгих успомена.

Једина је основа за италијанску политику у Албанији италијански језик. А једино средство, да се употребљава тај језик јесу школе. У конфесијоналним школама у Скадру пјева се непрестано на италијанском језику: „Боже, спаси аустријско царство — и нашега цара“, а то се пјева са врло сумњивом намјером. Има много мушких и женских школа, које држе свештеници, фратори и думне. Аустрија не само да ужива у Албанији проктеторат над конфесијоналним школама, који је гарантован многим међународним уговорима, него службено и

јавно обилато новчано помаже албанско свештенство и све конфесијоналне школе у Албанији. У тим школама налази се слика аустријског цара и њему се пјевају пјесме. Језуити и фрањевци поплавили су Албанију. Сви су, и ако су први из Италије, а други из Албаније, у покорној служби Аустрије. А што је тешко по Италију, сви су противни талијанским политичким намјерама. Они добро знаду, да су се у пошљедње вријеме много побољшали односи између Ватикана и талијанске владе; знаду да се на истоку многе вјерске установе на Истоку налазе под протекторатом Италије — али је све бадава.

Сви ти језуити и фрањевци противни су Италији једино ради економске користи. Да нијесу такви, какви су, Аустрија им не би давала досадашње обилате помоћи. Многи фрањевци имају родитеље, браће, сестара и друге блиске родбине, за коју они морају да се брину. Ако им Аустрија не да новчане помоћи, како би издржавали ту родбину? С тога су присиљени, да се удварају Аустрији и да тјерају аустријску политику, јер ће иначе изгубити новчане припомоћи. Многи би, можда, радили друкчије; радили би сасвим противно, кад би се нашао други извор, одакле би могли да подмирују своје потребе. Има неколико фрањеваца, који заиста осећају талијански. Потреба их нагони, да своје осећаје и своју савјест, и у црквама и у школама, бојадишу жутом и црном бојом. У свему им помажу думне, познате милосрдне сестрице.

Италија и Аустрија жестоко ратују у Скадру ради школа. Аустрија настоји свим средствима да уништи школе, које Италија подржава. Познато је, да се у Скадру, по жељи Аустрије, недавно држао концил, за који папа није знао, а на коме се углавило, у име вјере, да се униште све школе, које је издржавала Италија. На том концилу проклете су све такве школе. Концил је проклео и све породице, које шаљу своју дјецу у такве школе. Тим породицама је забрањено да долазе у цркву и нијесу им даване вјерске тајне. Кад се видјело, да та средства нијесу могла упалити, почела су се употребљавати друга. Потварали су учитељи и учитељице, да су међу собом сувише галантни и дарежљиви. Потварајући непрестано, остало је ипак нешто. Послије таквих потвара, употребило се најуспјешније средство. Свештеници исповиједајући своје вјерне, преклињали су их, молили су их, заклињали су их, па и проклињали, да никако не иду и не шаљу своју дјецу у талијанске, него у

конфесијоналне школе. Католици у Скадру добри су католици. То пошљедње средство, наговарање о исповјестима, имало је силног утицаја. Требало је италијанске школе приказати као уточиште најгорег олоша у Скадру, гдје се стиче све што је покварено.

Дођоше најпослије и потреси, који у велико оштетише Скадар. Италијанске школе затворише се. Конфенсијоналне радиле су и даље. У оној невољи многе су породице биле срећне што су имале гдје да смјесте своју дјецу не само на науку, него и па храну, а и које су одјеване од главе до пете. На тај начин много је дигнут углед конфесијоналних школа. Била је још већа захвалност према Аустрији, кад је из Беча дошао силан новац, покупљен за пострадале од потреса. Јесу ли сви ти прилози дани из човјечанске љубави?

Радња службене Италије у Албанији своди се скоро на ништицу. Једина је трговина, која тамо подржава италијански дух и италијански осјећај. Рекби, да је италијанска влада урадила све, што је било у њеној снази да учини. Застала је тек на почетним радњама, као човјек, који нема поуздања у своју снагу. Морала би да ради сасвим друкчије. У Скадру није довољан само италијански генерални конзул. Аустро-угарска влада, сјем генералног конзула, има у Скадру и вице-конзула, једнога помоћника и два драгомана, од којих је један католик, а други мухамеданац. Може ли се за све бринути и може ли свему доскочити један чиновник? Смије ли се италијански конзулат у Скадру, који је врло важан, оставити самом драгоману, кад конзул оде на пут? Аустро-Угарска ради друкчије. Она има много својих чиновника у Скадру и по Албанији. Ти чиновници служе много година по Албанији, или барем по Балканском Полуострву. Познавају савршено језике, обичаје и осјећаје народне. Италија ради друкчије, против својих животних интереса.

Народи, који не знаду да истрају у раду, не могу да добију ни бојеве у ратовима, ни политичке бојеве. Не заслужују ни да постоје владе, које не знаду да управљају и да организују, које немају одређене воље и одређеног смјера у свом раду. Италија треба друкчије да ради, ако озбиљно мисли о својој будућности.

Какви су, ради Албаније и ради свега осталога, односи између Италије и Аустро-Угарске? Како је поступала и како

поступа Аустро-Угарска према Италији, својој савезници у Тројном Савезу? Аустријски политички кругови и аустријска главна штампа нијесу никада према Италији имали оне обзире, које су према Аустро-Угарској имали и имају италијански политички кругови и меродавна италијанска штампа. Италијанска влада није никада ништа урадила, што би могло бити на жао аустро-угарској влади. Ни ријечју, ни дјелима, ни списима, ни штампом италијанска влада није се никада огријешила о савез са Аустро-Угарском. У Аустро-Угарској службено се радило противно. Шта је Италија добила таквим радом? Аустро-Угарска тумачила је и тумачи такав поступак као политичку, војничку и друштвену немоћ и слабост Италије. И Аустро-Угарска и Њемачка рачунале су на Италију, као на друга, који нема ни најслабије своје воље ни самопоуздања. Аустро-Угарска и Њемачка примиле су Италију у своје друштво, као слабу и нејаку сестру, која им може нешто помоћи, али која за себе не смије ништа да тражи; којој се може заповиједати и која мора понизно да слуша.

Италија данас није више оно, што је била до недавно. Потпуно је ишчезнула њена економска слабост. Италија је постала јака, као никада до сада. Према томе, мора се измијенити и њен положај у Тројном Савезу. Слаба Италија није могла бунити и сметати планове Аустро-Угарске на Јадранском Мору и на Балканском Полуоству. Каква је данас Италија, она је постала најјачом препрјеком Аустро-Угарској за њено продирање на Балканско Полуострво.

Није далеко вријеме, кад ће се морати одлучити о политичкој и друштвеној будућности Италије и италијанског народа. Унутрашње размирице у Италији морају да престану пред великим начелом цјелокупног уједињења италијанског народа и будућности цијелог тог народа, а и пред највећим страшилом, које би могло да задеси Италију: пред ратом. Хоће ли бити рата? Италија га, заиста, не жели. Могу га жељети други народи и друге државе, али Италија бјежи од њега. И ако га никако не жели, она мора бити спремна на рат. Њена је дужност порадити, да буде још јача, угледна и готова на све. Не смије никако допустити даље туђе продирање на Балканско Полуострво. То ће се продирање зауставити, а можда, да ће га и нестати, кад Италија буде онаква, каква треба да је. Ако је Италија вољна, да јој временом право и правичност

поврате њене синове, који су сада под туђом власти, не може никако пристати, да је са свих страна притискује гвоздени обруч и да море, које је некада било само њено, а које она не тражи само за себе, буде потпуно у туђој власти.

Док не престане стање, које још у неколико парализује унутрашњу снагу Италије, а по мало и деморализује, италијански народ неће моћи бити миран, обезбијеђен, нити ће имати самопоуздања. Италија се мора оставити празних и шупљих говора и фраза. Она мора радити и бити на опрезу, да је ништа не затече неприправну.

Dr. A. M.

ЈЕСЕЊ ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

(Наставак)

Оно што је још остало од људске себичности у овој очишћеној души побуни се на једанпут при помисли на њену тугу.

— Шта ће бити са мном, ако Клару изгубим? Неће више ничег бити у мом животу, ничега!

Јулија је ћутала. И патила је страшно. Чинило јој се да је притиска једна од оних мора кад се човек узалуд упиње да се покрене, узет летаргијом. Нешто у њој хтело би да изиђе на сусрет Ескјеовом преклињању, али она је осећала да не би имала ту снагу, да не може рећи ту реч, пошто је Морис, и из далека, увек био над њом.

Ескје управи на њу свој поглед без наде.

— Дакле, ви нећете? рече.

Она одговори:

— Не могу.

А како је он махао главом у знак сумње, она понови:

— Не могу... Уверавам вас, Жане... Ах! кад бих могла отићи, умрети, не бити ништа више, чак ни мисао за Мориса! Али живети поред њега, поред Кларе, и гледати их као супруге!... Не, ја вам се заклињем, то се не може од мене захтевати!.. То ми изгледа претеран, злочиначки захтев... Ја то не могу као... (и она је тражила упоређење).. као кад би ми се рекло да убијем једног човека, чак и за неку праведну ствар... Зашто машете главом? настави она, шибана жељом да оправда једно осећање за које је знала да је, на крају, племенито, те није могла допустити да се оно куди. Пред Богом вам се заклињем да не знам шта ми је дужност.

Ескје одговори:

— То, пријатељице, све су саме жртве. Нама увек изгледа да себе дугујемо ономе што волимо. Ми се грозимо да га издамо... као што се грозимо да себи одузмемо живот. Међу тим жртва и дужност иду заједно. Сва резоновања наше себичности никад неће превагнути над тим.

Јулија беше устала, гужвала је десном руком један вез на наслоњачи.

— Не, узвикну, није истина то што ви кажете, осећам да то није истина! Волети некога који вас воли, то је као неки брак, и човек нема права да га раскине тако...

Зар разлоге које ви сматрате за добре да би сте ме раставили од Мориса, ја не бих могла вама навести да бих се бранила? Зар је само на мени дужност да се жртвујем?

— Колико га волите! тужно рече Ескје.

Она одговори пригушеним гласом:

— Да... обожавам га. Он је у мени, разумете ли, као моја рођена крв... и ако ми њега узму, умрећу.

— Ако вам га узму, да! Али не ако га се ви сами одрекнете, пријатељице.

— Да га се одречем? Ах! ви се врло рђаво разумете у питањима срца. Ви их не знате... Кад би сте ви знали шта је то волети као очајница, као што ја волим Мориса! Али ви не знате! Ви сте имали живот сасвим прост. . ох! живот диван, али без догађаја... Да, знам, имали сте једну жалост у самом почетку. Ви нисте волели своју жену као што ја волим Мориса... Ви нисте никад знали шта је то имати мисао о другом која је нераздвојена од вишег бића, и рећи себи да хоће да вам га отргну, и да ће се после живети без њега!.. Ви не знате то!

Ескје је погледа право у лице.

— Варате се, рече, ја то знам.

Јулија, зачуђена, приближи му се.

— Шта хоћете да кажете?

— Кажем да сам у мом животу волео неког, и то није била моја жена, свом снагом срца и чула. И то никад није знао... нико, нико. Па ипак сам живео.

„Пошто он то каже, истина је, помисли Јулија. Али која је та жена? Има близу двадесет година како га познајем...“

Она запита:

— Ја сам познавала ту жену?

— Не говоримо о њој, одговори Ескје. Ја вам се заклињем да је моја намера била да умрем а она ништа да не сазна, пошто сама није никад ништа наслутила... Не говоримо о њој, молим вас.

Његов глас се мењао, губио се у грцању. Он се удаљи за тренутак да би добио времена да се прибере. Несвесно окрете један од комутатера. Две лампе, у угловима таванице, угасише се. Пријатнија полусветлост завлада у оном крају салона где су они били.

Али он осети руке које су га привлачиле. Чело Јулијино наслони се на његово раме.

— Жане!... промуца она, опростите ми! Колико сте ви бољи од мене!.. Шта! ви сте већ патили... због мене?

— Ах! уздахну он. Сад, ви видите, све је то из мртве прошлости, па и ако сам због ње остао жалостан, више не трпим. Ја сам као богаљ у животу али не болесник... Помислите само на то, да сам ја знао цену онога што сам од вас тражио кад сам сад од вас захтевао једну велику жртву.

— Жане!

— Умирите се. Нећу вам ништа више говорити. Нећу вам ништа више тражити. Ово што сам вам сад исповедио, одузима ми право на то. Питање је сад између вас и ваше савести... Ако ви хоћете, вечераћемо вечерас одвојено.

— Да, одговори Јулија.

На степеницама раставише се; избегавали су да се погледају у очи.

— До виђења сутра, пријатељу.

— До виђења!

IV.

Кад је Јулија оставила у Франкфурту самог Мориса, он је врло добро осећао, гледајући како се воз удаљује, да му се очи пуне сузама: био је тужан за неколико часова. Али то је била добра туга, то су биле здраве сузе, то је био још један начин да буде нежан и да воли... Исто вече стигао је у Лајпциг и гледао је представу Ф а у с т а. Мало боље разумевајући језик, он је отпочео да ужива оно особито задовољство које даје једном путнику деликатна духа бављење у туђини: извесно обнављање личности, напуштање старог бића које човек вуче за собом, одавно, у својој земљи, а којег је сит... Пред-

става се сврши око десет часова; он је тумарао неко време по улицама, ускоро опустелим, па се врати у хотел. Откуцавало је једанаест часова. „Јулија је сад у Паризу, помисли... Сирота драга! како је заморан пут предузела мене ради! Како ме воли!“ Написа јој одмах неколико топлих врста. Кад је затворио писмо, предао га собару, и за тим угасио лампе и легао, он је дуго размишљао с таквом мирноћом која га изненади. Од кад је био обећао Јулији да ће је узети за жену кад остане удовица, његов се бол био успавао. Тако, извесност да губи Клару стишавала га је. Зашто? „То је зато што нисам више у неизвесности, говорио је сам себи, а за тим, ја сам учинио што ми дужност налаже, а жртва окрепљује. Он не огледа да дубље испита своје срце. У ствари њега је умиривало то, што је борбу са самим собом био одложио. Да се запитао, да је одговорио искреније, он би признао да није више веровао у брак Кларин. Пошто ја нестална равнотежа дуго трајала, она има изгледа да ће још трајати: то мишљење, само по себи глупо, готово се увек потврђује фактима. „Да је Клара озбиља хтела удати се за Рijеа, тај брак би већ био свршена ствар... Она неће; она чека“... Он је примао да млада девојка њему жртвује своју будућност. „Али зар и ја себе тако исто не жртвујем?... Нада да ће се погодити са судбином умиривала га је: он представи себи понова спокојан живот између Јулије и Кларе, у истој кући. „Ми смо лепо живели тако више месеци; живели бисмо и даље тако и без оног незгодног Рijеа.“ А некакав потмуо глас, одјек физичке себичности, додавао је: „А за тим, ко зна шта се све може догодити? Чак и озлојеђена, једна жена која вас воли, која живи поред вас?...

Тако је Морис, с дана на дан, живео у извесној угодној сањивости која му је допуштала да ужива у путовању. Био је као болесник на коме је требало извршити једну страшну и несигурну операцију хируршку, и коме су рекли да та операција која се привремено одлаже може бити неће се никад ни извршити. Ови одмори његовог срца нису били без дражи, али су само кратко време трајали. Они би без сумње били трајни, и — ко зна? — време би донело лека и заборав, да је свака веза била прекинута између њега и Париза. Али, од места до места, у Лајпцигу, у Берлину, све до граница Немачке, нису га остављали Париз, Клара, Јулија, јер је сваког дана добијао писмо од своје драгане. Писма безначајна, по изгледу,

пуна нежности, без факата; али ипак и поред њихове милосне ништавости Морис је могао да прати обрте домаће драме која се одигравала у Паризу... Он је знао да је близу крај г. Спржеру; да је здравље Кларино одлагало њену удадбу... Од ова два догађаја, Кларине удадбе и смрти Антоанове, који ли ће прво наступити? Назирао је могућност ове жртве: да се ожени Јулијом поред слободне Кларе! То је зависило од мрачне катастрофе која се тамо припремала, без њега, независно од њега!

Морис покуша да се бори против пробуђеног страховања, бранио се због равнодушности коју је осећао кад је Јулија отпутовала, као што се брани сан од досадних гласова. И путовао је даље, трудећи се да обиђе вароши кроз које је пролазио са радозналошћу правог туристе. Ипак, Француска, Париз били су му још сувише близу. И он се удаљавао, ишао је ка северу, до Хановера, до Хамбурга. Ту, у пристаништу, велике лађе нихале су своје заокругљене бокове; звоно је звонило. Дрешили су паламаре, узвици на кеју измењивали су се са поздравима од растанка... Колико ли је пута, гледајући та изазивачка путовања преко мора, осећао изгнани Морис како му независност подбада жељу! Ах, отићи, не само за једну ноћ, за два дана од Париза, где се тајанствено распредао конац његове судбине, него отисга далеко, у непознати свет, где га више не могу наћи. Отићи као преступник, као лопов, сакрити се, и тамо, заповедајући одлучно својој савести да ћути, понова започети свој живот, с другим плановима, другом снагом, другом љубављу!... Пароброд зазвижда, продужавајући своје звиждање као неко збогом. Дигоше мостове; велика лађа, вучена својим реморкером, лагано се удаљавала, окретала се и хватала пучину... „Да, други људи имаће ту храброст“, мишљаше Морис, гледајући лађу како се удаљава. И он још једном утврди да су ташти његови снови, да је слаба његова воља.

Једне вечери, у Прагу, излазећи из чешког позоришта, Морис окрзну лактом једну жену, врло младу, веома необичну, доста љупку, плаве косе, лица белог и руменог, у путничком енглеском оделу. Он јој се извини на немачком, а путница одговори на француском са доста добрим нагласком: „Не мари ништа, господине.“ Била је сама, и они направише познанство, одоше у једну кафану у Кенигштрасе да попију по једну шољу чоколаде. Морис је допрати до врата њеног хотела, и замоли је за допуштење да је посети сутрадан. Те вечери он уђе у

своју собу мало расположенији: чинило му се да се свети судбини; уживао је што може лако да изневери оне који га воле.

Ах! тајанствена и мутна наша људска срца, чак и најискренија!

Они су се виђали свакога дана, и отпутовали су из Прага заједно. Она му је испричала једну историју, која је била може бити истинита: да се развела, да је живела сама и путовала сама. Морис јој је упућивао неодређенија удварања, а она му је на њих одговарала смешећи се, ништа не обећавајући али ништа и не одричући. Тако су заједно дошли у Нирнберг. Морис ју је запитао неодлучно: „Како да се сместимо у хотелу?“ Она му је одговорила без забуне: „Узмите одељење са две собе, на име Г. и Г-ђе Артоа.“

„Да ли је ово лек? Да ли ово заборав?“ питао се младић у малој грозници коју му је донела с почетка ова пустоловина. Мари Симпсон била је свежа и примамљива а уз то пријатна, весела, створена на свој начин и без сумње другим искуствима у својој улози сапутнице. Доста дуг пост више је сладио Морису извор пољубаца који је нашао на путу. „Да ли је ово заборав? Да ли је лек?“ мишљаше, гледајући је у хотелу како седи према њему и једе, и слушајући је како ћаска са раскалашном љупкошћу. „Случајна љубав, распуснаштво... то је по лекарском мишљењу лек за сентименталну болест.“ Паде му на памет једна груба Домјеова реч: Треба најпре очистити своју кожу.

У вече кад се вратио у њихов стан, Морис је био на искушењу да дâ за право доктору, када је, клонувши на наслоњачу, гледао Мари како се спрема за спавање, са великом брижљивошћу Енглескиња, како распушта и повезује своју косу... Руменкасто месо давало је своју боју батистаној кошуљи; бео врат се савијао као да је тражио јарам од пољубаца. Морис је говорио себи: „Биће одмах у мом наручју...“ А кад је то одмах за тим и било: „Шта су те наше сањарије? шта су те такозване дужности срца? једна жена као и друга, тако је на крају...“

Али страшан тренутак био је онај када је, задовољених чула, засићен и жалостан, нашао се хладнокрван пред овом драганом коју је нашао на једном великом свом путу у Немачку. Они који нису године свог живота посветили истинској и јединој љубави, ти не знају ужасну грижу и казну кад се та љубав изневери! У радостима и патњама праве страсти, чуло

вољења је као у чистилишту: оно се не даје више тако лако проституисати при случајним сусретима. Чевек који је у свом животу сматрао једну жену као свој храм, не може више без одвратности приступити некој другој, као каквој крчми. У часу кад је умирала задовољена жудња, у Морису се будила мржња против његове другарице у овој пустоловини; желео је да може побећи из те собе, без речи и неприметно, као са неког рђавог места. Усиљена учтивост коју је морао показивати према њој дражила га је. Она то опази: без сумње је трпела због тога, али је ћутала, заробљена узбудљивим дражима овог лепог Француза у коме је назирала дубоку и тајну жалост.

Мало по мало гнев на самог себе дотле овлада Морисом да га више не остављаше ни једнога дана; престајао је само у узбуђењима кад је имао везе с њом. Чезнуо је за самоћом исто тако силно као као што ју је и мрзео. Плашљивост, коју није могао победити, и неспособност да управља својим животом, спречавали су га да се одлучи. И Мари је била та која се одлучи. Једне вечери, кад се вратио у хотел, где је бејаше оставио саму, пошто се изговорила главобољом, он нађе празан стан. Она је била отпутовала, и однела оно што је њено било. Једно писмо било је остављено на столу тако да га је одмах могао видети; отвори га и прочита:

„Пријатељу, вама је тешко, и ја сам вам на досади. Не бих ништа боље тражила него да вас волим... Али шта ћу! досађујем вам. Немојте ме тражити, нити ми пишите. Заборавите ме...

Мари.“

Морис неко време гледаше и окреташе ово писмо. Није знао управо да ли је жалостан или задовољан због њеног одласка.

„Сирота жена! Сматрао сам је за ниску пустоловку, а ето она је отишла не тражећи ми ништа, и не поневши од мене чак ни једну драгоцену стварчицу. Да ли ме је случајно волела? Ако јесте, добро је урадила што је отишла... јер ја је не бих могао волети. Берба љубавница свршена је у мом срцу, свршена за цео живот...“

Вечера сам, миран и жалостан. Кад је свршио с вечером, изиђе из вароши, оде на утврђења. Месец је блистао на јединственом украсу кула, зупчастих зидова, капија и покретних мостова... Лаганим кораком ишао је спољним путем поред јарка... „Овде су живели људи, савременици ове чаробне спреме за

одбрану; прости војници, грађани, официри. Они су волели, њих су волели. Они су познали ишчекивање да дођу у додир с онима које воле, ону јаку радост од тога, за тим смрт. И они су сад црница ове земље по којој идем, сок ових старих букова покрај пута... Ах, помисли Морис, они нису волели као што ми волимо, ми... слабији од њих."

Утисак о пролазности живота, тако брзој, као што вода пролази између прсте, савлада га. Понова се ужасну своје осамљености, готово се страшно; брзо дође до најближе капије, врати се у хотел и леже.

Али сан му није никако долазио. Није се ни усиљавао да заспи. Позва у помоћ својој несаници опасне и слатке сањарије које су биле опијум његовој души у Хамбургу... Превртао се у подсећању на Клару. „Шта сад она ради? Једанаест је часова: легла је; успављује се." Он је шибао своју жудњу; подбадао ју је да обесвети ту собу, то свето лежиште младе девојке. Да, она је спавала, као што ју је неколико пута изненада видео, у Капен, савијена на крај јастука; он угледа њене врло црне косе, њене врло беле зубе, њену фину миришљаву кожу. Прошапта са свим гласно: „Кларини зуби... усне Кларине... очи Кларине... и речи су добијале тело: имале су телесни облик, глас, мирис, што га са свим занесе. „Желим те! желим те!" шаптао је.

И још једном је био побеђен. Фантом од кога је бежао гонио га је, сустизао га и понова га стезао; присуство миле драгане није га одбранило од њега, нити миловања случајне љубавнице, нити самоћа. Утврди ову своју слабост, увиде да је неизлечива, и он пристаде на оно на шта није смео да пристане од кад се заклео Јулији: „Нека буде како буде, више се нећу борити." Од радости због ове своје предаје, цело његово биће уздрхта: позиаде кукавичко задовољство заробљена официра који се заклео да никад не побегне.

Али то задовољство мало потраја. Навалише на њ друге мисли: „А Јулија? А обећање које сам јој дао да ћу је узети ако остане удовица? Како сам могао дати једно такво обећање?.. Сад му је оно изгледало наказно, немогуће да се одржи, чак ни онда ако би га судбина и раставила од Кларе, коначно га бацила његовој драгани. „Свеједно; ма шта да се догоди, био поред Кларе или далеко од ње, ништа ме неће спречити да је волим... Зашто да варам себе самог?... Пустош у његовом рођеном

срцу, сад кад се усуђивао да загледа у њ, престравила га је... Како воли то дете! Рећи да је мислио да не жуди за њом, да у њој просто жели брак, породицу, обновљену будућност! Ето он није више разумевао како ју је могао оставити, одрећи се да не ужива више поред ње бар освежавање њеном близином.

Виде се да жели отаџбину, Париз, онај кут Париза где је она живела, желео их је свим својим занетим духом, свим својим измученим, крвавим срцем. На крају, ко га је спречавао да се тамо врати, да стане у очи са својом судбином. Био он одсутан или присутан, они који пате због њега зар ће мање патити?.. Вратити се! На жалост, за тај одлучни корак њему је још недостајало храбрости. Помири се са својом жељом, престаде да се удаљава; у место да се губи даље према истоку, стаде се враћати својим стопама, лагано, привлачен рођеном земљом не усуђујући се до је додирне.'

Ах! жалосна путника, који тако иде преко Немачке, од места до места, према оној граници коју неће прећи — он то зна, — а она га међу тим хипнотише, привлачи га. Иде у таму као према каквој провали. Са свим савладан својом судбином, он је се одрекао: није више ништа друго него једна ствар са којом се игра случај. Његов живот нема више излаза. Шта мари? Он иде, иде оборених очију, не гледајући пут пред собом. Дошао је час да испашта. Кажњава се она почетна кривица: што он, младић, није пазио на оно поштовање људске љубави која треба да буде религија оних који више немају друге. Он се играо с осећајима жена као с играчкама које се могу оставити или сломити... Неке се сломише без праске, или се дадоше заборавити... Али његово су срце освојиле две љубави, а он се није пазио. Млада девојка, жена, данас су му се светиле; оне су га држале, једна и друга, везаног тако чврсто, да се не може измаћи, чак ни по ту цену да своју крв, своје месо остави у петљама мреже. Пати, каје се. Сувише доцкан, пожуда и бол у љубави створили су у њему веру и култ жене, као што оним неверницима о којима говори Паскал, религиозна вера долази помоћу коленопреклањања и свете водице.

И он продужава своје путовање путевима које заборавља, кроз вароши које пролази и не видевши их, кроз музеје по којима проводи своју немарност. Ево га у Улму, у Штутгарту, у Лудвиксбургу. Шта је видео од целе ове Немачке? Ништа. Само је мењао место у све тежој болести. Она постаје све тежа,

завршава се у агонији: она је у часу кад самртник губи свест, кад живе речи око себе чује само као нејасно шушкање. Морис је са свим близу Француске, иде по оним рајнским равницама које су једно за другим држала два народа.

Слика оне ноћи у Хајделбергу, са многобројним звездама на црном небу, морала је остати неизгладива у његовом памћењу; ноћ незаборавна, када је, по тајном реду ствари, решио своју судбину, не знајући то. Бејаше се искрцао око једног часа после поноћи, долазећи из Карлсруа. Ноћ је била у исто време и звездана и мрачна, још млака, и поред позног годишњег доба. Благост ваздуха, мирисна околина са лиснатим дрвећем које је украшавало парк са вилама, дадоше му једино осећање које му је још добро чинило, наду на осаму, на тишину, на мир. Носећи његов пртљаг, један послужитељ водио га је кроз мрачне шумарке, и заустави се пред једном елегантном и сенастом вилом. То је био хотел. Он је мирисао на цвеће, светлио је чистотом енглеском boarding-а. Слушкиња је била услужна и љупка; она отвори путнику једну пространу угодну собу, коју одмах преплави светлост електричних сијалица. Док је Морис развезивао свој пртљаг, слушкиња се врати, носећи на сребрном служавнику два писма, са поштанским париским жигом. Једно је било од Julије; он га прочита. Просте реченице, невешто написане, испуштале су тако продирући мирис праве љубави да га узрујаше. И, захвалан, он пољуби оно место на листу где је рука његове јадне пријатељице потписала: „Ју“.

Друго писмо не прочита одмах, јер је био у оном стању слабости кад се узмиче испред непредвиђенога. Сачека да легне па да га отвори: рукопис, за који није знао чији је, не бејаше му непознат... Погледа брзо на потпис... Домје!... Писмо од лекара! Да ли је Сиржер умро? помисли... И он осети хладноћу чак до сржи, помисливши да је стављен очи у очи са потребом да одржи своју реч... Али, одмах за тим, пост-скриптум га разувери: „Антоану је рђаво, може му бити тако рђаво још за врло дуго...“ Тако узбуђен да му је дрхтање очних капака и трепавица сметало да види, морао се за тренутак опружити на постељи, пре но што опет добије снагу да чита.

Писмо је гласило:

Драги Морисе,

„Ви сигурно не знате шта се догађа у Паризу, док се бавите у Немачкој. Просто речено, Клара Ескје умире пред

нашим очима. Од чега? Ми кажемо од неурастеније, пошто се бојимо да ћемо изгледати прости и незналице ако кажемо: од љубави. И ако лекар, ја је не могу излечити; али знам да је ви можете спасти, ничим више него само једном речју: њу убија неизвесност и ишчекивање.

„Имате ли права да кажете ту реч? Што се мене тиче, мислим да га имате: то је питање ваше савести. За сваки случај, ја вас извештавам; вршим правилно своју дужност

„С Богом! „Dr. Домје“.

„Она ме воли; она ме толико воли да је због тога у животној опасности!“ Такав би себични одјек који се одмах пробуди у Морисавом срцу. Свака друга мисао била је далеко. Он искуси магнетичку радњу љубавне фаталности; осети да је ношен према оној коју је судбина вукла према њему. И та вера у неизбежно оснажи га: „Она неће умрети. Биће моја жена, упркос свега! Ово је само пролазно искушење“. Часови протекоше, заборављао је на њих, пуштао је да завлађује њиме слатка извесност. Под утицајем овог одлучног и разнеженог осећања, мишљаше да одговори просто: „Не патите више, ја долазим, долазим за вас“, кад га наједанпут пробуди потреба да заустави своје мисли да би то написао. Вратити се! али он не може. Ако се врати, то је Јулија која га чека: Јулија је жена коју је себи изабрао. Домјеово писмо, Кларина болест нису ништа променили. Никад се свирепа очигледност не бејаше тако грубо показала пред њим. Понова клону на постељи, и ноћ проведе у сузама, у мори, у очајању.

Кад се пробудио (ако се пробуђењем може назвати страшна одвратност према лежању која повраћа у бол живота) узе перо које је синоћ оставио и написа:

„Клара, кажу ми да ви патите због мене, зато што сам далеко од вас и што ме волите. Ах! знајте, и ја вас волим. Колико год једна жена може имати срце једног човека, ви имате моје. Има већ неколико недеља како се уздржавам да вам то кажем... Па на што сад та бојажљивост? Наш живот је изгубљен, пометен мојом погрешком. Отварам вам своју савест. Крив сам био. Направио сам зло немарно и сад сам кажњен. По несрећи, нисам направио зло само себи. Ја сам заслужио, зато што сам се оглушио о дужности срца, да данас не знам више шта ми је дужност; одлучујем се дакле да се уздржим, да пустим да се трпи и да трпим. Немам више наде ни у шта,

жеља ми је да побегнем, ишчезнем... Пре но што са свим ишчезнем, хоћу бар да ви знате, пријатељице моја, да само вас волим. Кад сам вас оставио, то нисам знао, а може бити онда није ништа ни било; али ви сте ме задобили за време мог одсуства. Ви сте у мени, ја патим због тога, и увек ћу због тога патити, јер, на жалост! сувише је доцкан волети вас пред светом. Има једна ствар коју ви не знате, а то је да сам ја пред својом савешћу Јулијин муж. Њој сам обећао да ћу је узети за жену чим буде удовица... Немојте мислити да ћу ја одржати то обећање. Никад се нећу оженити том сиротом женом коју више не волим, осем у прошлости. Ви сте другарица која ми је требала; пошто ме ви волите, желео бих да вас ова мисао може окрепити: ви бејасте моја права вереница; све оно што сам од љубави тражио преко вас, није било ништа, то данас видим! С Богом, пријатељице моја! Поред толиких часова тешког неспокојства, вама дугујем за минуте толико пријатне да их ништа неће избрисати, чак ни садашње моје самртне муке... Сећате ли се Сен-Жанског пута, дуж обале плавога мора? Сећате се виле Ељет? Опомињете ли се Бетовеновог Lebewohl? Како је све то далеко и близу! С Богом. Кад будете читали ово писмо, нико ме више неће сустићи. Склопите ваше драге трепавице, сећајте се! Ја вас волим, губим вас и одиста умирем због тога. С Богом!“

Спусти писмо у отворену куверту, и мету унутра још и ово писамце за Домјеа:

„Докторе, ваше писмо ме је определило. Вратити се не могу, а узрок ћете сазнати кад будете прочитали ове странице написане за Клару, али које њој можете дати само онда ако ви то сматрате за корисно... А ја, кад на крају немам храбрости да умрем, ићи ћу даље поново, овога пута тако далеко, да ме више неће наћи. Међу тим остаћу у Хајделбергу још три дана, да бисте имали времена да ми одговорите, да ми дате последњи савет.“

V.

Овога јутра, кад доктор Домје дође на Ваграмски трг, био је у забуни, и ако не због дужности коју треба да изврши а оно бар због начина на који ће је извршити. Мало пре тога прочитао је обадва Морисова писма. „Ако ствари остану у овом садашњем стању, мишљаше, или ако се и даље развијају у

истом смислу, овде ће сви страдати. Ради свих, треба прибегнути једном оштром решењу. Да, моја је дужност јасна. У толико горе ако је мучна; треба радити.“

Његов испитивалачки дух прибирао је све разлоге који су у стању да га одлуче да ради, да поред Јулије, као и поред Ријеа, игра ону улогу провиђења, на коју наше склоности приволевају модерног лекара. Али с теоријама не задржава се једно срце, чак ни отврднуто у дужности... За све време док је своју пажњу указивао Антоану, Домје не могаше да савлада одвратност од тога да мучи племениту и нежну душу г-ђе Спржер.

„Хтео бих данас да извршим нешто, што је, у области морала, са свим слично ампутацији. Обичну ампутацију извршио бих без немира, без устезања, без гриже савести, а ето где се сад бојим да извршим другу, толико потребну.“

Јулија уђе у собу: јадна Јулија са лицем пропалим и потавнелим од ужасне муке, и у чијим се очима готово гасио благи плави пламен!

„Како је?“ запита.

Домје слеже раменима.

„Крај се лагано примиче. Цео један део леве руке узет је. Изненађује ме ово неправилно кретање овог прилива и одлива неосетљивости. Чудновата болест!

Неко време он остаде поред узглавља Антоановог. Гледао је Јулију кришом: хтео би да са њом буде благ, готово умиљат, као са болесником кога треба оперисати. Он запита:

— Хоћемо ли да обиђемо нашу малу болесницу?

— Драге воље.

Ове посете, од разговора који је имала с Ескјеом, биле су свакодневно мучење за Јулију. Свака лекарева реч, сваки Кларин одговор, падали су на њено јадно срце као капље запаљене смоле. Међу тим она је хтела да јој се не измакне ништа од онога што се говорило код болеснице: чинило јој се да ако се нешто хтедне смишљати против њене љубави, та завера би се направила само ту.

Нађоше Ескјеа поред постеље. Клара, непомична и сањива, имала је страховиту лепоту. Кожа јој је изгледала без дебљине, истањена до тананости листа од слонове кости. Црна коса окружавала је то ванчовечанско бледило, као неки жалосни венац. Руке мајушне, руке светитељке на византиској икони,

задрхтавале су с времена на време, а такође и трепавице, зимљива рамена, на лаки шум корака по застирци.

Ескје ју је посматрао; његов висок стас је оборен у ниској фотељи, лактови одупрти о колена, брада у шакама. Од кад се Кларина болест непадно погоршала, те она није више напуштала постељу, и од кад ноћи њене провођене у бунилу задаваху страх од запаљења мождане опне, њега нису више могли одвојити од ове собе и од ове постеље.

Он једва да подиже поглед кад Домје уђе, праћен Јулијом. Лекар приђе, испитиваше за извесно време заспалу болесницу чији је сан постајао нервозан и немиран. Приближи уво њеним полуотвореним устима.

— Но? запита Ескје бојажљиво.

Домје даде знак да није наступило ништа ненормално.

У том тренутку Клара отвори очи, и видевши се тако окруженом, слаб прилив крви разли јој се по образима, као да су све те очи управљене на њу хтеле баш сад да сазнају тајну њених снова.

— Како је, драго моје дете? запита лекар.

Она прошапта неколико речи од којих се могла разумети само ова:

— Слаба!...

Домје отвори мало кошуљу на бледом грлу, тако утањеном да је изгледало као у детета. И деликатност тога врата по изгледу веома слабог подсећала је на банално упоређење: један цвет повијен на својој стабљичици сувише слабој да га може држати.

Очи Јулијине прелазиле су са самртничког лица Клариног на уплашено Ескјеово лице, за тим на безизразно лице лекарево. Осећала је да су јој сви били непријатељи, удружени против ње. Није више чак ни покушавала да себе убеди да ова болест није њено дело; то је она знала; због тога јој се срце раздирало. Али бежала је, као у највишу тврђаву, ка својој љубави, увек живој и крепкој.

Домје се исправи, намести на јастуке главу младе девојке.

— Све је врло добро, рече оним безбојним гласом који не допушта да се ни у колико не провиди његова права мисао, који није могао ни успокојити ни узнемирити... Треба оставити нашу малу болесницу, да се добро одмори, и пажљиво јој надзиравати сан. До виђења сутра, драго дете, додаде хватајући

крајеве прстију младе девојке... Сутра, или можда вечерас, јер имам једног болесника у улици Ампер, ту близу; навратићу око пет часова.

И упути се вратима: Јулија и Ескје га отпратише до степеница, просећи за једну утешну реч. Не затварајући врата са свим, тако да Клара чује, Домје рече:

— ...Са свим је добро. Још неколико дана неге, ако се боље одржи, биће са свим добро.

— Дакле добро је! прихвати отац.

— Да, добро је. Вратите се код ње, не треба је остављати.

Кад је опет био сам с Јулијом, Домје рече:

— Можете ли ми поклонити један часак, драга госпођо?

Ове тако просте речи узнемирише је. Предосећање јој откри нешто што јој прети.

Домје продужи:

— Не можете?

— Изволте, промуца, сиђимо доле.

Она пође пред њим до салона, тако смућена да је одмах морала сести. Прибра снагу да каже:

— Заиста је Клари боље... зар не?

— Хоћете ли истину да чујете?

— Да... свакако!

— Добро, данас више нема сумње. Ако ништа не дође да прекрати ово правилно губљење снаге, она је осуђена... Прети јој опасност од нагомилавања крви у глави, ма под којом формом... А то је смрт.

— Смрт!...

— Да!

— Али то је ужасно! промуца Јулија... То није могућно, у Кларино доба! Слушајте, докторе, не умре се без узрока, у двадесет година; не умре се тек онако. Њој Париз не чини добро. Треба је одвести на Југ, у Хијер, или у Алжир.

— Путовање? Она не би отишла на крај. Кажем вам да њен живот, у овом тренутку, зависи од најмањег случаја. Ви бисте међу тим требали да ме добро разумете...

Седе поред ње, са свим близу, и гледајући је у очи продужи:

— Ви бисте требали да ме разумете, ви нарочито. Јесте ли ви сами у нормалном стању здравља? Зар и вама немир не подрива тело? Само ви сте снажни, изузетно... и за тим

ви имате наду. Док ова јадна мала види да је осуђена да никад не добије оно што жели.

Јулија спусти главу.

— Да, настави Домје, ви знате истину, али нећете да је видите, јер се бојите онога што ће вам рећи ваша савест. Без ваше воље, нити вашом кривицом, то вам признајем, стекло се да је живот једног невиног створења у вашим рукама. Ако се Клара не уда за Мориса Артоа, ако нема бар наде да ће се за њ удати једнога дана, она ће умрети Ствар је проста.

Док је говорио, Јулија је осећала како је води корак по корак до ивице једне провале; требало је да зажмури и да пусти да је води, да се стропошта, или је требало, последњим грчевитим напором, да се истргне из руку које су је вукле и да побегне далеко од наводника... Мисли без броја, тако брзе да се чинило као да претичу време, тискале су јој се у глави...

Она осмотри једну за другом сва крајне мере које би је могле сачувати од те ужасне потребе да изговори једну од ових реченица: „Хоћу да Клара умре“, или пак: „Одричем се Мориса.“ Помисли да бежи, одмах, да трчи на станицу, да одлети драгану. Ах! знала је она то добро! тако су је мучили зато што је сама била; што се она осећала немоћном, на измаку снаге, то је с тога што Морис није био ту да је подржава. Што само није ту, и она би нашла заштите у његову наручју, где се ничег не би бојала, ни свог рођеног срца, ни својег милосрђа!

— Ви ми не одговарате, благо примети Домје.

Она одговори, оборених очију, са последњим напором отпора.

— Шта хоћете да одговорим?.. не разумем.

— Ах! молим вас, одговори лекар, и звук његова гласа мењао се, постојао је тврд, не играјмо се речима. Време нам не допушта, уверавам вас... Будимо искрени једно према другом. Хтео би да знам да ли хоћете да спасете Клару... Да, разумем вашу примедбу: „Ја се бавим стварима које ми нико није поверио; немам права...“ Није тако, није, ја имам права. Лекар сам: поверили су ми старање о животу овог детета, дужност ми је да покушам сва средства да га спасем.

— Мене упропашћујући, прошапта Јулија горко. Кад говорите као лекар, зар не би требало да вам је мој живот исто тако драгоцен као и неког другог? А ви, додаде сва у плачу, ви знате да ћу умрети, ја, ако њега изгубим.

(Наставиће се)

ВАСПИТАЧЕВЕ ЗАБЕЛЕШКЕ

НАМЕЊУЈЕ ИХ РОДИТЕЉИМА

СРЕТ. М. АЦИЋ

17.

НАТРУЛО СРЦЕ

— Емил Мариот —

Најкрасније је време било за моју сироту, добру матер, када смо сви били још мали, и кад је наша дечја соба, са милом мајчицом, била за нас цео свет.

Било нас је четворо: три сестре и један брат — најмлађи од све деце и јединац, те и мајчино срдашце и особени љубимац.

Отац је имао целога дана посла у својој адвокатској канцеларији; ми смо га увек виђали само за неколико тренутака. Он би тада долазио у дечју собу, изљубио би нас све редом по једанпут, запитао би нас по штошта, пољубио би нас још по једанпут, па би отишао. Вече је обично проводио с пријатељима.

Напротив је мати била увек уз нас. Откад је родила прво дете постала је само матер. Заузета око деце престала је обраћати пажњу на своју спољашњост и на одело, тако да се увек грдно препадала, кад би јој јавили за какву неочекивану посету.

Она није више ни за шта марила до за своју бебу, коју је сама дојила. Она би детенце дан-ноћ миловала. Никад се није заморила грлећи га, љубећи га и тепајући му, и увек би долазила у усхићење кад би јој оно штогод пробрбљало, дивећи се томе као неком чуду. Да посматра духовно развијање

овога људскога цвета и да води о томе озбиљнија рачуна — на то је она мало полагала. Главна њена пажња била је управљена на ружичасто тело детиње, на малешне ручице и ножице, на његово копрцање ногама, клицање и смејање. У томе је она уживала, преносила се у то свим бићем својим, тонула.

Мати би плакала, кад је дете проходало, кад је отпочело ићи и брбљати. Сад оно није било више онако љупко, као у прво доба! Али на срећу за моју сироту маму, после првог дошло је на свет после две године друго дете, па онда треће, и најзад, кад је мени, најмлађој од сестара, било три године, родило се и четврто и последње дете — мушкарчић: ружичаст, нежан, невероватно леп.

И тако је имала мама кроз више година пуне руке посла да би окупала сва ова мала теланца, ове ручице и ножице, да би их изљубила и надивила им се, да би их пооблачила у дражесне кошуљице и хаљинице са чипкама.

Али, кад ми, деца, једно за другим престадосмо бити ружичасте лутке, то је био за моју сироту мајку крај највећих мајчиних блаженстава. Кад наше мале главице отпочеше мислити, кад сташе да се испољавају наши млади карактери са свима својим светлим и мрачним странама, стајала је пред нама наша јадна мати не знајући шта да ради. Она, добра, слаба, из прекомерне љубави слаба, да руководи васпитањем четири људска створа! То није било за њу. Њено срце није могло поднети да икоје од деце казни, или она само да га покара; она није била у стању да нам одбије никакву жељу нашу, а кад је које од нас заплакало, плакала би и она с дететом.

Особито се осећала управо безмоћном према свом најмлађем, према свом јединцу.

Син! О, син! Та то је било нешто сасвим друго од нас кћерју!

Али, овога сина васпитати, покушати да се изобрази за ваљана човека... то је био задатак, који је премашао њену снагу, који она није себи уопште никад озбиљно ни стављала.

Потребна је била снажна рука очева, да заведе ред у овом хаосу. Али наш отац није налазио времена за ово уређивање. Њему је било и досадно у дечјој соби. И зар то није било ствар материна да васпитава децу? — мислио је он. Он

је имао свој позив, који га је изнуравао, па је онда природно да деца припадну матери.

Опомињем се додуше, како сам га понекад чула, да је исказивао сумњу у наше напретке. Није му остало неопажено како смо се споро развијали душевно, како смо увек доцкан отпочињали ићи и проговарати, како смо тешко збацали са себе дечје неуљудности.

Али, та зар је он имао времена да нам и у томе помаже? Ми му нисмо причињавали радост. У њега је изазвало нерасположење наше детиње биће, наше безбројне неупутности, наша ларма и плач. Стога се он од нас склањао... и тако смо били остављени само матери, којој је чинило једино задовољство да нас преко сваке мере укалашује. И то је она и радила, јадница, добра, и сувише добра.

Велика је то била жалост за маму, кад је наш брат ступио у гимназију по навршеној десетој години. Она, која би га најрадије држала до мужанства немоћна и зависна од ње, гледала је с тугом, како јој измиче из руку већ као десетогодишњи дечко, како га мора предати туђинцима, који ће, наравно, поступати с њим друкчије, него што је то она чинила, грубље, немилосрдније.

У тишини је она гинула од туге... Ах, оно красно време, кад је њен син припадао само њој, њој јединој! Како је сада мрзела и на школу, и на учење, ово вечито учење, које се продужавало из дана у дан! Боже мој! Та дете није увек расположено за учење. Па како је сада морао јадни дечко устајати рано, он, који је иначе увек устајао последњи из своје топле, меке постељице! У том је погледу ипак боље са женском децом. Код ње је то учење имало мањег значаја... И заиста нам је мама држала једну веома лену гувернанту, која није ни пуштала да се сувише напрежемо. Ми смо смеле изјутра остати дуго у кревету, колико смо год хтеле. А кад би се које од нас потужила ма и најмање на какву било слабост, мама би рекла гувернанти: „Данас нека изостане учење... За девојке, Богу хвала, није потребно, да се учењем упропашћује њино здравље“.

Ето, на који смо начин били ми васпитавани: за гњилост, за неограничену самосвест, за савршену неспособност да себи ма што укратимо, за све — само не за живот и његове често опоре захтеве и дужности.

Мој је брат био дете нежно, лако узбудљиво, порастан за своје године, али слабуњав и болешљив. Лако се могао за свашта ожалостити, а лако и ма од чега уплашити. Он је био за слабу маму икона за обожавање, за снажног оца предмет сажаљења, а за нас сестре најмилија жива играчка. Такав је био мој брат Филип до своје осме, девете године.

Од оца се он веома бојао. Оцу се никако није свиђало плашљиво биће Филипово, а то је дете било уочило. Стога је био свом душом предан мајци, нама сестрама и нашој старој служавци, која нас је све прихватила, или је највише, управо слепо, био одан Богу.

Наша нас је мама учила молити се Богу. Али нека особита побожност није гајена у нашим млађаним срцима. И било је управо чудновато, што је мој мали брат пошао у овом погледу својим властитим путем. С особитим је жаром читао он побожне књиге и светитељске легенде, одушевљавао се на неки тајанствен начин за хришћански пустињачки живот, и сањао о мученичком трновом венцу. Једном је провео целу ноћ у молитви, клечећи на тврдом поду, а идућега се јутра од тога поболео. То је изазвало код маме смртни страх за њим. Не — тога више није смело бити!

Али, уместо да се његово побожно ревновање само мудро и постепено ограничава, а она његова претерана љубав према Богу да се упућује на здраве путове, отишло се у крајност: хтело се, да му се вера сасвим одузме. Он више није смео читати никаквих побожних књига, већ само басне и списе за омладину. Забрањено му је да иде у цркву, да клечи при молитви, и да се моли Богу дуже од неколико минута. — Мати је ово чинила из страха за детиње нежно здравље, отац, опет, стога што је уопште имао неодољиву одвратност према свему што је претерано.

Филип је био и сувише млад, те да би могао у овоме дати снажна отпора и остати непоколебљив. Он је додуше за неко време и покушавао то, плакао је, осећао се неутешан — али је најзад пустио да му узму његова Бога, из слабих његових детињих руку. Тиме су тата и мама могли бити умирени: телесно здравље њина јединца није било више у опасности. Али, што је дете изгубило при томе и веру, и што је њему, и то баш њему, могла вера бити чврста потпора у животу — то је

кукавним родитељима нашим дошло до сазнања тек много, много доцније.

У својој дванаестој години био је Филип већ другојачији: нжцигљао, узаних прсију, блед нервозан дечак, који је носио главу отомбољено и о свом рођендану проливао сузе...

Њему већ живот није био мио.

И његови су се професори увек нешто тужили на њ. Био је немарљив ученик, расејан, никад с мислима управљеним на предмет о којем је кад реч, већ вечито занет некаквим својим умовањем, непокоран према наставницима.

Што је бивао старији све су се ове тужбе више умножавале.

У трећем је разреду пао на испиту. Мати је дрхтала од страха, кад је то сазнала, и гледала је што је више могла, да то сакрије од оца, те да јој не кара љубимца; молила је и јадиковала код професора — којих се она иначе гнушала због њихова тврда срца — да му поправе оцене. Најрадије би она учинила, кад би могла, и да не пушта више свога сина да учи, само да се не узбуђује и не мучи, и да би га истргла из руку његових учитеља. — Отац га је изгрдио, кад је ово дознао, због немарљивости, па смо му и ми, сестре, чиниле пребацивања.

— То мора бити одсад другојачије — рекао му је отац. Или ћеш се поправити, или ћеш престати учити школу — запамти то добро! — завршио је он.

Већ је тада почео наш брат да нам бива свима на терету — разуме се, изузимајући маму, која је била свом јединцу одана са непромењеном, слепом материнском нежношћу.

Моја је најстарија сестра била частољубива девојка, пуна жудње за науком. Да је могло бити како је она желела, она би отишла у Цирих на университет. Али за то нису хтели чути ни отац ни мати. После неколико покушаја моја се сестра, најзад, оставила својега частољубља, али је ипак заостало у њеној души неко роптање на судбину. Она би понекад осуђивала немарљивост нашега младога брата с огорчењем:

— Ја бих живот дала за учење, а и учила бих заиста беспрекорно, а њега, онога леног шипова мора човек формално на то да принуђава!... Како је то лепо за њих, мушкарце, у сравњењу с нама, девојкама, а како мало он то заслужује!

Ни наша средња сестра није била више уздржљива према

братовљеву немару за науком и школом. Живосна, одлучна и практична, каква је била, једила се она на његову вечиту замишљеност, на туробност, а много му је узимала за зло и то, што је увек био узрок свакојаким немилим речима о њему.

Мама би се увек љутнула на ова наша пребацивања брату, и рекла би:

— Баш сте ви неке немилосрдне сестре!

Филип би нас само погледао мрачним погледом.

Ја држим, да он већ тада није више имао праве љубави према нама: ни према оцу, ни према нама сестрама.

Али није он био више одан као раније ни сиротој мами. Он је сада већ није ценио много више од ма које друге старе, верне служавке. Њено му се обожавање допадало, али без осећања дужности према њој за што више, до тог допадања.

Од оца се он повлачио све више, а и од нас сестара, чије је неодобравање његовог немара испуњавало његову душу одвратношћу. Ми га нисмо разумевали, по његовом уверењу. Уз нас је бивао само кад је морао. О ручку или о вечери седео би ћутећи за столом и ишчезавао би још пре но што је посуђе дигнуто, те да се затвори у своју собу, па ту да чита и да тоне у умствотању. И сама наша присутност била му је непријатна.

Он је — на његову несрећу, могу рећи — имао другова̂, који су имали вере у њега. Шта су они од њега ишчекивали и због чега су му се повиновали, и у поданичкој му се понизности дивили, зацело не би био нико у стању казати. Може бити да су ова другарска очекивања нечега од њега, и ово дивљење, имали своју клицу у Филипову чврсту веровању у сама себе. Он је имао вере у себе, а то се после преносило, зрачило, и на друге. Овом је својом вером импоновао он осталима. Он је био зрелији од својих другова, много је читао и размишљао. У шеснаестој већ години био му је Шопенхауер његов идеал, из чијих је дела био прочитао изводе. Шопенхауер је требало да му буде вођ у животу.

Шта ће од њега бити најзад нико није знао, нити је могао погодити, па ни он сам. Али је он свакојако замишљао нешто велико: песник, философ, научар, испитивалац, коме ће потомство подизати споменике, а којега, као што то обично бива, не појми овај кратковиди свет, а на првом месту тек његова породица.

Са тим својим друговима могао је он бити заједно по целе дане и држати им неуморно предавања, док је нас избегавао и неких дана ни по три речи није с нама проговорио. Он нас више није ни волео, шта више он нас је презирао. А и своје је другове волео само стога, што су они у њему гледали својега пророка. У ствари он ништа више није ни волео до себе и своју уображену величину — у коју ми, пак, нисмо веровали.

Али живот не води рачуна о сновима. Била му је управо седамнаеста година, кад је баш на то опомењут, грубо и неумитно.

Због једног младићског иступа, због једне, управо, будалаштине, коју би му, можда, и опростили, да његови наставници нису већ изодавна били на њега огорчени, због његовог немара, због његовог омаловажавања и презирања професорâ, које се није могло сакрити, и због његовог упорног нехотења да се поправи — због свега тога искључише га из школе. Па се отишло и даље, те је био искључен и из свих Гимназија у земљи. Ако је хтео даље учити, морао је ићи у иностранство.

Он је себи сам припремио овај зао удес. Годинама је он радио на томе, те се само као чекало на какав замашнији узрок, па да буде кажњен одједанпут за све своје раније грехове.

Али он тако није схватио ствар. Он је у целом овом догађају ствари имао пред очима само оно последње: безмерну казну за погрешку по себи ништаву. Он је ову казну осећао као грозну неправду која је над њим извршена; као освету професорску у чијим је рукама власт, а, што је још понајгоре, као неправду, од које се чак није могао ни бранити, јер га нико не би ни саслушао.

А што му је понајтеже морало пасти у овој прилици, и што га је морало понајвише огорчавати, то је, што је и његова породица — наравно, увек с изузетком матере — била на страни његових непријатељâ. Ни ми нисмо овде узимали у рачун само онај један случај, већ целу прошлост његову, те нам његова казна није изгледала неприродна и незаслужена.

Наше стрпљење и наши обзири према овом дерану већ су били дошли до краја. Он нам је већ и сувише задавао посла. Мера је била превршена. Наша љубав, наше опомене, наши пријатељски и енергични савети, нису уродили никаквим родом.

Сада је отац хтео да покуша строгошћу.

Али, нажалост, он изабра баш најнеудесније време за то:

тренутак, када се његову сину десила, као што је он сам држао, нечувена неправда, када је он био тиме потресен до дна своје тајанствене душе, када ништа друго није осећао до ову грозну неправду, и када му је било потребно пустити га да се најпре смири и прибере, стављајући му у изглед ма какву наду и утеху...

Али тако мој отац није урадио.

Тада су обе моје сестре биле већ удате за правнике, који су радили у канцеларији нашега оца, и које он већ беше одредио за наследнике у адвокатури. За то му није више син ни требао, а био је и уверен, да од Филипа неће никада ни моћи бити какав бољи правозаступник, док су оба зета били ваљани и вредни млади људи. Они су му заменили сина, од којега је био већ престао надати се чему, и та је замена могла бити од утицаја на одлуку, да сина сасвим отури од себе.

Отац сад саопшти брату, да више не треба ни да мисли на универзитет, и да та одлука остаје непромењљива. Даље му саопшти да хоће, напротив, да га дâ у радњу код неког свог пријатеља, великог индустријалца Одсада нека се посвети трговини.

— Ја знам, шта ти се највише допадало на академском путу — рече он сину, који га је мрачно погледао: — да будеш штудент универзитета, да се скитујеш које-куда и са другим жутокљуновићима да брбљаш будалаштине, а штудирање би, пак, била последња брига... Крајње је време да изиђеш из оне магле у коју си се упетљао, и да учиниш покушај да постанеш човек паметан и практичан. Може-бити да ће те, излечити од сањарија нов практичан живот. Ја ти то од срца желим — и ако у то не верујам озбиљно!

Беху предузете строге мере. Пре свега су биле одузете од Филипа све његове дотадање књиге, па му дате друге, које спадају у трговачку струку. Даље му је забрањен додир са његовим дотадањим друговима, као и удаљавање од куће без знања и допуста старијих.

— Једанпут мора бити краја свим овим твојим тајанственим радњама — говораше му отац, — оном крадомичном склањању, и одвајању од нас осталих и избегавању нас. Буди као и други младићи твојих година и живи као и они. Приљуби се уз своје сестре. Не скривај се у сама себе. Испуњавај своје дужности. То мора да ради сваки човек. Ми те волимо и желимо ти добро. За штудента универзитета ниси — то си показао. Може-бити

да ћеш за трговца имати више склоности и више дара. Само немој већ унапред да помишљаш, како ни овај нови пут неће бити по твом укусу. Добра воља може много учинити. Ако ли је, пак, не будеш имао... онда си изгубљен за живот... па, ма те на које било место поставили.

Он беше пустио оца да говори, а сам не изусти ни једне речи: ни „за“, ни „против“. Без иједног покрета, не погледавши у лице ни оцу, ни мени која бех ту, упро је био поглед, кроз отворен прозор, само горе у плаво небо, које је сунце обасјавало својим топлим зрацима. Био је прекрасан мајски дан.

— Чујеш ли ти, ово што ти говорим? — узвикну отац узбуђено на завршетку.

— Да... одговори он, и ни речи више.

— Онда буди спреман. У седам часова довече одвешћу те, да те представим господару, у чијој ћеш радњи бити од сутра ујутру... Јеси ли ме разумео!

— Да... рече он опет, неким особеним нагласком, пуним ругања.

У соби до те плакале је и дрхтала од узбуђења спрема мати, изван себе, због тога што се имало срца, да се младићу учини тако нажао. Она се чак и љутила на оца, што иначе није чинила никада.

— Види-дер шта ти ради брат! — рече ми она, кад сам се стала трудити да је уверим, како је оправдано оно што је отац предузео. — Филип је сам — рече. Говори му. Теши га... Боже мој! Каква ларма и узбуна због једне дечје будалаштине!..

— То није била, мамо, његова прва будалиштина — одговорих јој.

Међутим учиних по њеној жељи и потражих брата. Он је још непрестано стајао на прозору и још једнако гледао горе у мајско небо.

Ја сам сада свим срцем тежила к њему. Он је грешио, често и много грешио, али је он био сада несрећан, казна оштра. А био је још и врло млад. Није се смело сад бити према њему сувише строго, њему је требало љубави.

Он ми је чисто био као туђ, то осећах у овом тренутку. Моја је тежња к њему била као к неком туђину. Скоро нисам знала шта да му кажем. Моја кривица није била што се бесмо овако отуђили. Он се од мене уклањао, своје срце према мени затварао. Сада сам тек постала свесна тога колико се

отуђио од мене. Па и опет хтедох да покушам. Можда ће мојој љубави поћи за руком да наставим ону раскинуту везу између наших срдаца.

Долазећи к њему застадох на прагу и зовнух га по имену:

— Филипе!

Он се не окрете, нити проговори.

— Погледај ме, бар! — замолих га и приђох му ближе. — Зашто нас све тако осорно одбијаш од себе? Ми те волимо, желимо ти што је најбоље, та, то бар мораш признати.

— Да, да, наравно! прогунђа он презриво. — Та шта бисте ми боље могли пожелети!

— Немој тако, болан! — одговорих му ја и наслоних се руком на његово раме. — То ми нисмо од тебе заслужили.

И отпочех му говорити, опоменух га на детињство, и на то како је тада био љубимац свију нас, како смо све чинили да би он био задовољан и срећан. Опоменух га на оне хиљаде брига и свакодневне жртве, које је јадна мати приносила за њега док није одрастао, на стрпљење и дуготрајно попуштање и опраштање које су му чинили — родитељи, и ако им је он донео многа разочарења, а сад је дошао на њега ред да он принесе прву жртву. Он мора учинити ову жртву, мора извршити ово прво веће савлађивање самога себе, те да да̂ родитељима задовољења за све што им је до овога часа остао дужан. Отац који је веома добар, и њега, као јединца, воли врло нежно, неће зацело бити непомирљив. Син му само мора показати ма у неколико да има намеру и тежњу да се врати са досадањега пута, да се покори, да поправи оно што је до данас пропустио... Да ли је то баш тако тешко принети добрим родитељима једну жртву? Зар неће да покуша бар да то учини радо, стрпељиво, понизно, те да та жртва добије своју вредност и да начини оца помирљивим?..

Дуго сам му говорила овако и рекла му све за шта сам се могла понадати да ће га дирнути, ублажити, омекшати. Руке прикопчавах све чвршће око њега, преклињах га и плаках, наслоњена главом на његово раме. Али све то не учини на његово срце ни најмањи утисак — ни моје речи, ни моје сузе. Он ћута и ћута, па ме најзад отури с речима:

— Остави ме самог!.. То је једина услуга, коју ми можеш учинити.

Повукох се с уздахом, не рекавши ми ни речи, и погледах га уплашено.

Био је некад мио дечко, нежна лица, плавих сањалачких очију и смеђе косе с коврчицама. И сад су биле исте црте лица исте плаве очи, иста смеђа коса с коврчицама — па ипак како страшно преображено! Како је био измучен и нагрђен израз овога младога лица, како мутан и мрачан поглед оних плавих очију! Једва сам могла распознати ово скроз и скроз познато ми лице...

Тада ми паде на ум како је дететом био побожан, и у своме се страху ухватих за то, можда последње средство за спасавање, те рекох:

— Кад би покушао, да се помолиш Богу, Филипе!

Он просто махну руком. Ни ова жица није давала више од себе тона. И она је била прекинута као и све остале... Пођох. Све сам била покушала и нисам знала шта бих још могла казати.

— Нека би сам Бог био на помоћи и теби и нама! — рекох тихо, упутивши се полако к вратима.

— Амин! — заврши он с горком иронијом.

А тада се окрете и хтеде се непримећен извући из собе кроз друга врата. Ја спазих његов покрет у огледалу, потрчах за њим и ухватих га за рукав на самом прагу.

— Куд ћеш? — Запитах га. — Шта си наумио? Ти не смеш ићи од куће. Отац ти је то забранио, то знаш?

— Ја хоћу само у своју собу! — одговори он позеленивши од једа. — Та ваљда ће ми се бар то допустити?

Сумњајући да говори истину, загледах му се у лице, пуна узнемирености, и рекох:

— Истина ћеш чекати у својој соби док не дође отац и нећеш никуд отићи крадом.

— Из мојих уста нећете ви више чути противне речи! — рече као да се јогуни. — Можеш у томе бити сасвим спокојна.

Још га нисам пуштала те му рекох наметљиво, пружајући му руку:

— Ти ћеш, дакле, да се покориш очевим жељама? Дајеш ли часну реч?

Он ме одмери погледом пуним мржње, — а моје руке не прими.

Тога сам се доцније чешће сећала: овога грозног погледа, пуна мржње, и како ми брат не хтеде пружити руке.

Не одговоривши на моје питање ни речице, отиште ме лагано од себе, и изиђе из собе крупним корацима.

Ја потражих матер.

Кукавна мати беше добила јаку главобољу од ових домаћих потреса, те беше легла у кревет. На прстима се удаљих од њена кревета и одох у своју собу, до материне, и остадох ту у тишини, те да не бих пробудила матер, коју беше ухватио сан.

Хтедох насилу предузети ма какав посао, те узех рад у руке, а стадох уз то претурати и по једној књизи. Али ми није ни једно ни друго ишло како ваља. Руке су ми дрктале, а слова играла. Стога оставих наскоро опет и књигу и рад.

— Може бити да није требало да га остављам сама: можда је требало да му још говорим — ова ми се мисао непрестано повраћала, једнако и неуморно, као и куцање металичнино на зидном часовнику.

— Али је он хтео по што по то да буде сâм, а шта бих му још и могла казати? —

Чисто сам осећала као неку потребу, да се извиним пред њим самим, што сам му пустила на вољу, те га оставила сад баш да самује.

— Али он није хтео ни да ме чује... Шта би то помогло, баш и да сам му се још натурала?

Груди ми је нешто стезало као никада дотле. Нисам више могла седети, те отпочех по соби ходати, притајаним корацима, горе доле.

И тада ми изненада паде на ум једна реч... Где сам то, Боже мој, могла чути или прочитати о младићу са болесним мозгом и натрулим срцем?... Све једно, где сам могла о томе чути — таквих младића има на свету. И један од њих станује под нашим кровом... Да, да: у глави смрсак, пун неодређених и нејасних планова, без сталнога циља, у лудачком обожавању сама себе, чезнући за оним што је највише а немоћан да буде свој вођ у најобичнијим стварима, да испуњава прве и најпрече дужности — а младо срце тако гњило, тако натрулo, да у њему нема више љубави ни за кога!... Ето, то је било од мога брата. Та кад би у њему било још љубави за нас, за друге, ма за кога на свету, онда би се још могао човек и надати чему од њега. Али је љубав била у њему изумрла.

Болестан мозак а натруло срце — то је била његова слика. Али зашто, зашто је морало то тако бити?

Застала сам.

Само да хоће бар отац да дође кући!

У кући ми се учини као да је све изумрло, тако тихо, тако страховито тихо. — Шта ли је он опет радио у својој соби? Сам-самцит са својим мрачним мислима! Кад бих само могла наћи какав изговор да одем к њему!

И где ли је тај отац тако дуго? Требало је већ да је овде... Али не! Један поглед на часовник на зиду био је довољан да се уверим да још нема ни шест часова, а отац је рекао да ће доћи кући у седам. Како је споро пролазило време! Сваки минут — вечност. Отпочех бројати куцње шеталичине: један, два, три, четири... до шездесет. И опет прође један минут. Тек један минут!... Да хоће бар једном доћи отац!...

Нисам могла више издржати. Ово ми ишчекивање и ова напрегнутост посташе несношљиви.

Било је већ шест и по часова. Отац је могао доћи свакога трепутка. Одлучих се да потражим брата те да га подсетим на оца, да му кажем да буде спреман, те да га отац не би морао чекати кад дође по њега.

Већ сам тада признала сама себи, да је ово прост изговор, за који сам се жудно хватала, да бих могла пред Филипом оправдати свој долазак у његову собу, који он није могао желити. Ах, како сам сада жудела да га видим, да му чујем глас, и како нисам више могла сузбити овај прохтев, који већ беше постао као нека моја болест!

Собица, која је била Филипова соба за рад а у исто време и спаваћа соба, имала је два улаза: из предсобља а други из салона. Ја ударих на она врата из предсобља. Она беху закључана. Кључ је био у брави изнутра. Одох у салон и покушах на та врата. И она беху закључана.

Затворио се, као и увек — помислих и закуцах на врата.

— Отвори, Филипе. Ја сам...

Никаква одговора. У соби беше мртва тишина. Сагох се. Кључ није био у брави. Могла сам кроз браву провидети унутра Али, да ли је брат био ту? Да није крадом изишао и отишао некуда? А отац је могао свакога трепутка доћи кући, и његово би прво питање било о Филипу. — Уплаших се.

— Филипе! — понових јаче, енергичније, и притиснух поново на кваку. — Та отвори, богати; немој да толико чекам:..

Иста тишина као и пре...

У уској собици беше се спустала сура полутама.

— Можда је хтео малчице проспавати — сијну ми мисао кроз главу.

Кроз узану рупу на брави нисам могла много видети у соби: само мало патоса и део писаћег стола који је био уза сами прозор. То је било све. На писаћем је столу био листак беле хартије — то се могло видети са свим јасно. Белоћа је се његова издвајала оштро и јасно од тавнине свуд унаоколо.

— Мора бити да се затворио — рекох опет сама себи. — Иначе одкуд би било овако тавно у соби? — Али, да је будан, та дао би ми ипак одговора...

Очи ми се сташе навикивати на сутоњ у саби. Стадох боље разазнавати предмете у њеј. Сад могох распознати прозор, управо један део његов. Али — та шта је оно што виси са прозорског крста? Како да ово нисам раније спазила? Како да ми одмах није пало у очи? Како чудновато изгледа ова ствар! Скоро човек да помисли...

Још и не доврших ову мисао, а нешто као да ми стаде дизати косу у вис.

— Господе, Боже!..

Већ се бех исправила, па задрмах кваком из све снаге и стадох лупати на врата.

— Господе, Боже! Господе, Боже!.. Захори се мој врисак по кући...

Негде се отворише једна врата, кораци одјекнуше, чуше се гласови. — Као кроз неку маглу видим уплашена лица наше послуге, која нагрну к мени, која ме обасу питањима... Била сам занемила од страшне помисли, и само дрмусах вратима, дрмусах и дрмусах, да се све тресло: патос, намештај, зидови. — Одједном се створи ту и мати онако како је скочила с кревета: с папучама на босим ногама — мокра марама око главе — и пита некога, шта је то било... Ја још никако да проговорим, и само дрмусам вратима и дрмусам. С руку ми већ тече крв.

— Секиру!! — избацих најзад из себе загушено, грцајући.

Најзад су се присетили да се десила нека несрећа. Слу-

житељ одјури у кујну и брзо дотрча са секиром у руци, те стаде снажно ударати њоме у врата.

Дрво стеде попуштати, врата зашкрипаше, заљуљаше се и најзад излетеше из баглама, крхајући се.

Преко ових рушевина јурнемо спотичући се сви унутра, у собицу.

Иза нас јасан, тужан врисак, и нешто тешко груну о патос. Мати је пала у несвест и грунула о под. Ја чујем врисак, тежак пад, видим матер како паде, али јој не притрчавам у помоћ. Ни од осталих нико то и не узима на ум.

Већ сам код прозора и грлим обема рукама — лешину, која је висила са прозорског крста. Служитељ одсеца конопац, ножем, и лешина се склизава на патос, а с њоме и ја, несрећна сестра, која није пуштала из загрљаја мртва брата... Сад лежи он у мојем крилу, ја се нагњем над њим, моји крвави и рањави прсти одрешују замку са његова врата, пипају му око срца, које се не осећа да куца...

Сећам се доцније, да сам само још изустала.

— Оца тражите... Брзо!

А тада ми се смркло пред очима. Око мене је постало тавно, тихо и хладно, као да се земља отворила и мене прогутала...

*

Болесна мозга, а натрула срца — такав је био јединац мојих кукавних родитеља. Из оне цедуље, оног белог листића хартије, што сам га кроз кључаоницу видела на столу, опроштајне речи Филипове, пре но што је за навек отишао од нас, наново смо сви видели, како је болестан и натруо био овај злосрећни младић.

„Обацујем са себе натурени ми терет живота, те да ми у гробу оздрави биће од тешке бољке своје. Моја родбина може одсада бити на миру: ја јој нећу више никада нанети макакве непријатности“. — То је било све што је још имао да нам каже. Никаква молба за опроштај, никакав поглед управљен горе, ниједна реч покајања, ни сажаљења за оне које оставља. Без вере, без наде, без љубави учинио је он овај грозни корак у својој седамнаестој години, не очекујући ништа друго до да иструне у гробу.

Ова је цедуља марљиво скривена од мајке. Нисмо имали

срца да је пустимо да прочита оне безутешне, опроштајне речи њена милога дечка. Она је, јадница, и умрла а ово није дознала.

И — ах! Њен живот по смрти њена љубимца није ни био ништа друго, до лагано умирање. Као каква сенка милела је она по кући, неутешна, али и без гласне тужбу на судбину, непрестано се само чудећи о ономе што се здесило, а што она никако није била у стању појмити.

Доста о томе.

Доста... И сад ме све подузимљу жмарци кад се само сетим онога укочена, безутешна лица мајчина.

То је и он, мој брат, могао унапред предвидети, да је хтео само ма и једнога тренутка мислити на њу пре учињена дела: да ће мати понајлак за њим умрети.

Оно што је према нама грешио, ја бих му радо опростила. Али, што је мајци ишчупао срце, а притом да се у њему не покрене ни једно једино осећање — ту за ме нема излаза. И дан-дањи кад се опоменем оног бледог, замишљеног лица свога покојног брата, то сећање није везано са сестринском љубављу. Бог нека ми опрости за то, али друкчије нисам у стању. И кад бих га тамо горе сусрела, не бих му пала о врат плачући. Напротив бих уплашено минула мимо њега, и само бих за једно молила Бога: да ме не опази, да ме не позна. Сажаљења за њ има у мом срцу, али љубави — не.

*

Од овога страшног мајског дана прохујало је досада десет пуних година. Ја сам се удала и постала мати. И сама сад имам да васпитавам синове. А оно, за шта се молим Богу и дању и ноћу, јесте да ми помогне, да их васпитам правилно: без опорости, како је некада био обичај, али још више и без гњилости, како сада врло често бива.

Снажан се карактер може без сумње развити и у тиранском васпитању, јер притисак изазива отпор, који карактер може очеличити. Али се слепим мажењем, непаметним отпуштањем, и безмерном нежношћу која прелази у слабост, могу одгајити само слаботиње. Деца одрасла у таквом васпитању немају моралнога стожера, те се сурвавају кукавички при првом испиту сурова живота. Отуда она жалосна и неприродна појава, где се школски младићи лишавају живота због једне неповољне сведоџбе, где се безбради шипарци и недорасле шип-

парице убијају из „несрећне љубави“. Ова кукавна млада створења нису васпитавали за озбиљност живота, већ за безграничну љубав према себи самима, за мекушце према својим жељама и прохтевима. С тим се, пак, не долази далеко у животу, који од нас захтева на сваком кораку жртве, самопрегоревање, господарење над собом и круту срчаност.

Васпитавајмо децу за живот. Она ће нам некада бити за то захвална, и ако нас сада неће још разумети!

У овом истинитом догађају, овако живо описаном од чувене новије једне списатељице немачке, са псевдонимом Емил Мариот, находи се толико васпитачкога материјала, да нисам могао овај лепи састав не пренети на српски, у нешто слободнијем преводу, и не уврстити га у ове „Васпитачеве Забелешке“.

У овом се дирљивом опису находи и сувише много подстрека за васпитачка размишљања. Поред онога што је и сама списатељица нарочито истакла на крају, о мекушном васпитању које не одговара опором животу, нека је допуштено додирнути овде, само са по неколико речи, четири питања, која стоје у најтешњој вези са садржином овога догађаја овде.

1. — У Филипову оцу налазимо тип врло великога броја данашњих очева, који, у журби да што више ураде, да што више стеку, или да се што више истакну, занемарују васпитавање својих синова у млађано доба њихово, кад им је највише потребно мушке потпоре њине. А кад, доцкан већ, увиде да су им синови на погрешну путу, чуде се одкуд је то могло бити, и љуте се што се тако то десило. Немајући ни умења ни стрпљења, ни воље ни времена, да лече болесну душу свога детета поступно, благо и опрезно, као што се лечи и болесно тело, они или кидају на пречац, рушећи све мостове за повратак, за поправку, или дижу руке од свега и пуштају да иде како иде.

Ко и како у овом погледу да освести очеве?

2. — У матери Филиповој налазимо тип многих и многих матера и садашњих, и некадашњих, са њиховом претераном благошћу и нежношћу, са мекошћу и слабошћу њиховом према деци својој, које у деци гледају само срце своје, део свога властитог бића, остајући увек и глуве и неме према детињим

манама. А кад се доцније стану јављати зле последице од мекушне мајчине неге, оне, забринуте и ожалошћене, само плачу и јадикују, поступно умирући због недаћа своје деце.

Ко и како да спреми матере за чвршће васпитавање?

3. — У Филипову школовању и самообразовању имамо опет тип душевнога развијања многих и многих наших младића, који, остављени и од куће и од школе, више самима себи, и безграничним случајним утицајима друштва и околине, лутају странпутицама, по магли и неизвесности, место да иду правим путем ка стварном животу. Под лажним изговором „неограничавања младићске слободе“, ми канда само прикривамо наше безгранично непознавање васпитних начела и метода, и нашу невероватну лењост и неодлучност, да се свим срцем и душом предамо мучном послу озбиљног васпитавања младежи.

Ко и како да умањи ово зло?

4. — У лектири Филиповој налазимо клицу његовог погрешног самообразовања, па отуда и његов трагичан свршетак. И ово је типичан облик данашњег самообразовања наше младежи, која чита шта дохвати, без плана, без упуства, без довољног разумевања. Ми још немамо уређених књижевних збирака за омладину. Ми немамо књижница и читаоница за народ...

Ко и како да притече овде у помоћ?

Ко и како да освести очеве, да упути матере, да уреди дружбу младежи, да спреми поучну лектиру?

Ко? Како? Кад?

† СИМО МАТАВУЉ

1852.—1908.

За последње четири године српска књижевност је претрпела велике губитке. Један од врло великих задесио је сада смрћу Симе Матавуља. Изненада изгубисмо једнога од најважнијих великана.

Симо Матавуљ рођен је 14. септембра 1852. године у Шибенику. Учио је српску и талијанску основну школу и талијанску нижу гимназију. Доцније га даду стрицу Серафиму, игуману манастира Крупе, који је мислио да спреми Матавуља за калуђера. Кад је увидео да он није за то пошаље га у Задар, где Матавуљ сврши учитељску школу; одмах после тога добије учитељско место

Свој књижевни рад почео је Матавуљ песмицом „Ноћ уочи Иван дана“ (1873. г.) а после осам година, на Цетињу, написао је своју прву приповетку „На Бадњи-дан“.

Кад је 1889. године дошао по други пут у Србију, он је већ уживао глас књижевника. Начитан и довољно интелигентан Матавуљ је писао и даље и готово из године у годину давао нове ствари. Збирке су се појављивале једна за другом и 1888. год. у Новом Саду изашла је збирка Из Црне Горе и Приморја. 1889. иста збирка II књига. 1890. год. Из приморског живота. Исте године Ново оружје. 1891. Са Јадрана, збирка приповедака Исте године Из београдског живота. 1891. Ускок. Исте године Бакоња Фра-Брне. 1893. Из разних крајева. Исте године Бока и Бокељe (у Новом Саду издала Матица Српска). 1897. год. Завјет (драма). 1898. год. Приморски обичаји (у Новом Саду, Браћа Поповићи).

Сем ових има још и врло много неприкупљених радова.

Сем плодности у раду Матавуљевом огледа се његова велика начитаност и јака интелигенција, која је увек доприносила да његов дух остане оригиналан и слободан. Кроз све Матавуљеве приповетке, нарочито из далматинског живота, налазимо оригиналности и тако тачног и верног описивања да се можемо уживети у описане предмете тако као да их гледамо.

Симо Матавуљ је међу књижевницима српским с правом заузимао једно од врло виднпх места. Можда је, до сада, он био једини литерарно образован писац. Код њега је дар био скопчан са образовањем, тако су се допуњавали и успеха је увек било.

Поред Бакоње Фра-Брна што му је међу најлепшим стварима, одлична му је ствар Десет година у Мавританији, што је после дугог прекида наново почело излазити у „Делу.“ На жалост смрт га је спречила и можда се овде може употребити стара фраза пропраћена стереотипним уздахом: „Ко зна шта би још све он добро написао?...“

Али желећи да свом старцу Миловану ода заслужну хвалу, смрт га је задесила. И док је Приморска земља покрила творца српске сеоске приповетке, дотле слободна српска земља крије у дубини својој остатке „славнога песника Далмације.“

St.

ХРОНИКА

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

Крај све признате вештине и умешности своје, бечка штампа није могла ни страну штампу ни европску дипломацију убедити да је грађење новопазарске железнице тако наивна ствар, — невино, културно, продирање Аустрије на Балкан. Сем немачке штампе, сва европска штампа је једногласно грађење новопазарске железнице оценила као политичко продирање Аустрије на Балкан. И докле се у штампи и јавном мњењу европском — само не у српском — устало противу политике освајања овако отворено, дотле су дипломација, доследна своме обичају, и одговорни државници то мало друкчије рекли. И ако је у сваком већем бечком листу било сваки час интервјуа са неким анонимним државницима те из Париза, Лондона, Петрограда и Рима (не казујући им имена) да они као представници званичних кругова друкчије мисле о новопазарској железници него ли њихова штампа, опет се, на крају крајева, обелоданило да и државници и званични кругови свију великих сила, сем Немачке, исто то мисле што и њихова штампа. Разуме се, кад се оно, што мисле дипломате и државници, преведе на обичан језик нас смртних.

Најодређеније и на најкомпетентнијем месту проговорили су енглески министар спољ. послова сер Едуард Греј и вице министар спољ. послова Фридорис у Г. Дому, — 12. фебруара. И један и други изазвали су читаву буру у политичком свету. Сер Едуард Греј у своме говору утврдио је да Енглеска а са њом и друге велике силе, сем Немачке, не мисле ни онако наивно о аустријској жељезници кроз новопазарски санџак,

нити мисле предати Балкан на милост и немилост немачког Drang nach Osten. Никада Европа није била више заинтересована судбином балканског полуострва, и никада се интереси балканских народа нису тако подударали са интересима културне Европе, — разуме се сем Аустрије и Немачке — као данас. И говор сер Едуарда Греја значајан је и с тога што је он рекао не само што као енглески министар мисли, но рекао оно што мисли Европа у овом питању.

И ако Европа не мисли да спори право Аустрији да гради новопазарску железницу, и ако је примила к знању уверавања Аустро-Угарске да су то само економски интереси који је одлучују на овај корак, — опет је Европа далеко од тога да верује у невиност аустријске политике на Балкану. На против Европа је прећутно признала да не верује да се та железница гради једино из економских узрока, већ више из политичких. Продирање Аустро-Угарске на Балкан, што значи уједно и Немачке, опасност је не само по равнотежу европских сила већ и непосредна, за Балкан. И разуме се после оваког схватања не може бити и даље једнодушности Европе у балканском питању, те је природно да се силе морају груписати на другој основи. Остави ли се овако — да Аустрија продире на Балкан, крај равнодушне Европе, и да се народности балканске узајамно утамањују у непрестаном четовању и крајинама, у вечитој анархији, више је но вероватно да ће европски мир бити озбиљно угрожен, да ћемо скорије, но што се мисли, бити перспективом страшног рата. Да се то избегне потребно је озбиљно порадити да се уведе мир и ред у Маћедонији, — а то ће бити када реформе буду истински изведене. За ово је немогућан овај досадашњи метод, — нити опет треба веровати више да има једнодушности европских сила. Најбоља је гаранција, по мишљењу Сер Едуарда Греја, — аутономија Маћедоније с једним гувернером. Турска и неће и не може увести реформе, а ни Европа, крај доказане разноликости интереса, неће. Остаје дакле да се одиста докаже које су то вел. силе за истински ред и мир у Маћедонији, којима дакле није стало да каквих својих освајачких намера. Те велике силе, које се буду као већина издвојиле имаће довољно ауторитета да нагнају Турску да дâ аутономију Маћедонији и да позајме потребни ауторитет гувернеру Маћедоније. Тако је на најкомпетентнијем месту са

званичне стране, из уста једног министра спољних послова, пала крупна реч — аутономија Маћедоније!

Колико задире у суштину наших животних националних интереса, колико је могућна и остварљива, а у колико би аутономија Маћедоније решила балканско питање или бар за дужи низ година очувала мир на Балкану, — о томе је немогућно у овом оквиру говорити.

Али је од интереса да су противу овога скочили аустријски и немачки листови. Разуме се — они су говорили о немогућности остварења аутономије Маћедоније и никаквој користи од ње, али иза редова они су циљали на суштину говора Сер Едварда Греја, којом се погађа освајачка политика Аустрије. О аутономији Маћедоније може се дискутовати, свакојако, али је несумњиво да се Аустрија и Немачка осетиле погођене суштином и смислом говора Грејово, — да се европске силе морају друкче груписати и без освајачких намера.

То је био инглески одговор на објављени успех спољне политике барона Ерентала. А за њим дошао је и други, који се очекивао дуго, за то се као у воску држало да ће друкчији бити, повољнији по аустријску политику на Балкану. То је руски одговор. Аустријски су листови непрестано уверавали, да ће Русија пријатељски прихватити аустријски пројекат новопазарске железнице, шта више да ће руски министар спољ. послова у Думи категорички изјавити да се ништа није изменило у односима између Русије и Аустрије. И докле су руски листови енергично протествовали противу аустријске балканске политике, дотле је званична Русија још непрестано ћутала И она је на послетку проговорила. Руски министар спољ. послова, Извољски, упутио је окружницу свима руским посланицима изјављујући своје гледиште о новопазарској железници. Оно је је истина резервисано за то опет непријатељско по аустријску политику продирања. И у колико је Извољски дотичући се непосредно новопазарске железнице био пажљив и обазрив, неказавши одређено мишљење Русије, у толико је одрешенији био додирнувши предлог српске владе о грађењу трансбалканске железнице — Дунав — Јадранско море. Русија је, вели руски министар спољ. послова, прихватила молбу српске владе, помоћиће је у Цариграду и нада се да ће то и остале велике силе учинити. Како је Италија одмах — телеграфским путем — изјавила своју готовост и потпуну сагласност са мишљењем

руске владе — то је потпуно јасно да је Италија уз Русију и Енглеску. А већ француског министра спољних послова, Пишона, именовао је и сам полузванични лист аустријске владе, „Фремденблат“, да инспирише француску штампу у њеном држању у овом питању.

Енглеска, Русија, Италија и Француска на једној страни, а на другуј — Немачка и Аустро-Угарска, то је последица објављеног пројекта новопазарске железнице. Мирцуштетског споразума нема — може се сада поуздано рећи. А то је, крај све велике штете по нас, још једина добит, истина не незнатна.

*

Навршиће се скоро две године како је влада у Мађарској у рукама коалиције тј. независне и уставне странке и странке од 1848. Већ скоро две године како влада коалициони кабинет под председништвом човека, који се рачуна у поверљиве личности крунине, али с којим заједно седе и вође ових партија — гроф Андраши, гроф Апоњи и Кошут. Читаоци ће се без сумње сећати пред каквом је кризом стајала Мађарска пре него што ће доћи коалициони кабинет. Изгледало је да је Мађарска на прагу револуције, и да су прекинути односи између круне и мађарског народа, те ће се догађаји од 1848. године поновити. После пропасти Тисине странке, либералне, на изборима цар је поверио владу не већини из опозиције, већ човеку који није имао ни једног посланика у парламенту, генералу Фејерварију. И ово непарламентарно министарство још већма је погоршало тешку ситуацију, — служећи се насиљем избацујући грубом силом посланике из парламента, одлажући парламенат, постављајући своје креатуре за старешине округа и срезова, изазивајући и пркосећи већини народној. И када је изгледало да ће планути варница грађанског рата, круна се тргла и измирила се с коалицијом. Тако је путем компромиса, споразума и попуштања, постала коалициона влада под председништвом Векерле-а. И круна је увидела да се дуализам, тј. државни односи између двеју половина царевине, између Мађарске и Аустрије, не могу више у апсолутној истој форми одржати, већ се морају на другој основи поставити. Странка која је чувала као светињу дуализам створен 1867. г., нестала је на изборима 1905. год. Природно је било да је и коалиција морала попустити од својих захтева када је круна то већ учи-

нила. Коалиција није тражила више у онако одређеној форми самосталну царинску област, маџарску војску, и маџарску дипломацију. Попустивши у основним захтевима својим, да их за онај мах, одмах стави на дневни ред, коалиција је пристала да питање о језику у војсци одложи, да одложи царинско одвајање Маџарске од Аустрије, а да би ова питања створила могућности, да се доцније у интересу маџарском реше, а да не одлаже и реши питање о изборној реформи, — о општем праву гласа. Ово је треће био захтев саме круне. Фејерваријев кабинет у борби с коалицијом хтео се служити и једним демократским средством, — да задобије масу бирача у Маџарској, па је први истакао, и то озбиљно, питање о општем праву гласа. А у политици, једном истакнута крупна питања, која су одјек истинских слобода, не могу се скинути с дневног реда могу се и одлагати, али се не могу уклонити. Она се силом намећу и то све императивније у колико се с већим насиљем противу њих војује. И питање о општем праву гласа једном постављено није се могло оставити нерешено. Тако је коалицији сама круна наметнула решење овог питања, као једну од обавеза, на које је коалиција пристала. А на све ово у толико пре морала је коалиција пристати, јер је тада баш Аустрија, друга половина царевине, стајала пред истом изборном реформом, пред решењем питања о општем праву гласа. То је у Аустрији и, срећно по њу, решено.

Маџарска је коалиција према круни лојално испунила све захтеве, — лојалније него што је и ко могао очекивати од присталица Кошутове странке, у чијем је програму независна, самостална држава Маџарска. Питање о Државној Погодби између Аустрије и Угарске решено је сасвим према захтевима, који су из Беча постављени; питање о језику у војсци такође је одложено. Остао је још једини захтев неиспуњен — питање о изборној реформи. И маџарска се коалиција решила да и ту задовољи Беч — уједно задовољавајући императивну потребу своје земље.

Али питање о изборној реформи — није тако просто питање. Оно је не мање важно од првог питања — питање о самосталној, маџарској, држави. У једној земљи, где мањина хоће да влада, да буде представник државе, да већини наметне свој језик као државни, да она буде једина призната народност, државна народност — изборна реформа није проста ствар. Како

ће се то двоје измирити? Опште право гласа — значи дати право најширој маси, потпуној демократији, да она, ако не непосредно, оно посредно, пресудно утиче на судбину државе. Како су немаџарске народности у Маџарској у већини, то би, разуме се, оне имале и већину у парламенту. А такав један парламенат, ако би имао и парламентарну владу, не би могао трпети и даље маџаризацију, не би могао носити на својим плећима маџарску владавину. Тада би и маџарској владавини, оваквој каква је сада, у Угарској одзвонило. Угарска би тада добила са свим други карактер, — карактер савезне државе, у којој дакле не би било освајача и потчињених, племена, које влада, и племенâ, којима се влада. И опет за то ово тешко и по Маџарску најтугаљивије питање мора се решавати, и ако се неће од једном решити. И Двор и маса гласача, који очекују да добију грађанско право гласа, наваљују на маџарско министарство да се оно реши. Без сумње не по својој сопственој иницијативи, министар унутрашњих послова, гроф Андраши, реши се да приступи изборној реформи. Ради тога је 16. ов. м. гроф Андраши ишао да реферише о овом тугаљивом и тешком питању самоме цару. Досадашње студије о изборној реформи, по речима грофа Андрашија биле су недовољне, непотпуне. Он је пуне две године прибирао материјал, водећи рачуна о сваком изборном срезу, о статистици народности и т. д. Тек на основи тако детаљних студија гроф Андраши хоће да приступи изборној реформи. Каква ће опет она бити, о томе се још не зна поуздано. Неки маџарски и бечки листови објавили су главне одредбе те будуће изборне реформе. Оне су такве да се може веровати да су из аутентичног извора познате. По тој изборној реформи оно тугаљиво питање о превази народности гроф Андраши решио је овако. Он је у опште право гласа унео неке конзервативне одредбе које скоро уништују демократски карактер ове реформе. Гроф Андраши уноси право плуралитета гласова, које би овако изгледало. Право гласа било би везано за ову погодбу: ко зна да чита и пише има право гласа; ко плаћа непосредну порезу (чији би се минимум ближе одредио) има права на два гласа; ко плаћа велику порезу (из највише класе) има права на три гласа т. ј. његов глас вреди колико три гласа обичних гласача.

Пошто је маџарски елеменат и најбогатији и писменији од осталих, то је природно да ће Маџари, по праву плуралитета

гласова, имати надмоћну већину. Разуме се да ће то бити за сада, — али да ли ће увек исти односи остати? Да ли неће у економском и просветном развитку остале народности стићи па и престићи мађарски народ?

Право плуралитета није демократска одредба. Она у истини крије исти принцип који и цензус. Цензус је привилегија, а право плуралитета је исто то. Докле се по праву цензуса једнима даје право гласа као привилегија, а другима ускраћује, дотле по општем праву гласа с правом плуралитета, сви имају право на један глас, а неки опет с нарочитим погодбама, имају по два и више гласа.

Свакако овај факат казује у каквој је великој невољи мађарска влада, која има, хтела не хтела, да реши ово велико питање и то још до краја ове године!

Уз то, крај ове велике тешкоће, која је довољна и за тако јаку владу као што је коалиционa, Мађари су, без невоље, заметнули љути бој с Хрватима, намећући мађарски језик на железницама по Хрватској. Читаоцима је познато како се развијао овај спор између Хрвата и Мађара, како је отерана с власти српско-хрватска коалиција, како је за бана дошао чист Мађар, барон Ракоцај, а за овим барон Раух, како је распуштен Хрватски Сабор и како су расписани избори за нов Сабор. Они су прошле недеље и извршени и на њима је српско-хрватска коалиција победила, и то неочекивано — однევши апсолутну већину од две трећине сабора! Мађарска коалиција је потпуно изгубила мегдан у Хрватској и без невоље створила тешку ситуацију, — јер јој једино остају два пута: насиље или се приклонити и поклонити гласу бирача! Из целе ове излишне распре једину корист канда ће Беч имати. Бечки листови злурадо, не могући да сакрију своје расположење, пропраћају пораз бана Рауха смејући се његовом самопоуздању и уверавању мађарске владе, да ће систем владавине у Хрватској и даље исти остати. Политички вашари и међусобна борба племена и народности — вазда су били Бечу по вољи и од користи. —

20.—II. —Љ.—

УМЕТНИЧКА ХРОНИКА

Пашко Вучетић.

Бити уметником у некултурној средини, радити и борити се за уметност са многим тешкоћама, а на првом месту са сиромаштином која иде руку под руку са талентимà, постало је правило. Има ли међу уметницима једнога, који би могао заборавити невоље своје младости, богатство својих жеља а сиромаштину својих подераних џепова, оне вечне атрибуте који прате једног уметника мал' те не кроз цео живот? Са малом разликом борба је код свију једнака. Генијалност се рађа свуда само не у богаташкој колевци. Таленти се развијају на сунцу, у слободном зраку, а не по стакленим баштама.

Уметности су најтежи први почетци; развијање њено код нас а нарочито сликарства прошло је кроз тешку школу. Средина која је некада била некултурна, данас је постала културнија; публика, која је била пређе равнодушна пред каквим уметничким радом Димитрија Аврамовића, данас се већ топло загрева за уметничке изложбе, прати пажљивије рад уметника и већ почиње имати својих љубимаца; прати с интересовањем кретања уметничких школа као и њихов напредак. Истрајан рад старијих и млађих апостола уметности донео је плода. Београд има данас три уметничка друштва и две сликарске школе.

Међу овима који се данас боре за своју уметност васпитавајући публику, стварајући себи, својој уметности и уметности у опште стабилнији карактер, заступајући с правом ону идеју да култура без учешћа уметности не вреди ништа, тежећи да се њен ниво подигне, налази се као виђени члан и Пашко Вучетић.

Одрастао и васпитан у породици приморца, чији су се поједини чланови већ бавили једном врстом уметности — декоративном уметношћу тако блиској сликарској, — могао је Вучетић слободније развити свој таленат за сликарство. Још у својем најранијем детињству помагао је свога најстаријег брата у раду, а кришом цртао и чинио сâм покушаје. Кад је овај приметио његово оштро око брзо и живо схватање и велику вољу, задржа га к себи по свршеној трећој години реалке за свога ученика.

Рођен у Сиљету у Далмацији, 1870. год. месеца децембра у многобројној породици Ивана и Маре Вучетића, као њихово

пето дете, уживао је своје детињство у потпуној слободи као љубимац целе породице. Рад је одвео његовог брата у Рим, собом је повео и малога Пашка, где се овај требао озбиљно посветити сликарским студијама, помажући уједно и брата у раду. Млад и даровит развијао се Вучетић у центру уметности врло брзо; у своју младу душу скупио је силне упечатке са многобројних уметничких дела кватрочентиста и чинквечентиста. Овај утицај талијанске уметности на доцнији рад његов био је значајан, у његовом раду је остало нечег архаистичког, нечег што је подсећало на ренесанс талијански. Микел Анђело га је упутио да озбиљно студира анатомију а Рафаело колорит и хармонију тонова и форме.

У својој 18. години укрцао се Вучетић на један шпањолски брод, који га је однео у Буенос Ајрес у јужну Америку носећи собом први свој рад пројект за једну католичку цркву у Лујану; за коју је сам израдио и архитектонски део. У Америци га је рад задржао две године, после чега се вратио у отаџбину, која га је позвала да одслужи свој војни рок у мрнарици.

1896. год. налазимо Пашка Вучетића у Трсту удружена са Рендићем, Ребићем, Видовићем и другим Далматинцима у уметничком друштву „Чирколо Артистико", радећи једновремено на декоративној и сликарској уметности. Овде је радио на портретима и компоновао врло много у народном стилу.

Декоришући вилу Јакића познатог тршћанског адвоката употребио је народну орнаментику као мотив. Посао му је испао за руком и у своје време био је много хваљен нови стил, коме се Вучетић трудио да нађе основу у народној орнаментици. Талијански критичари хвалили су овај покушај у својим листовима.

Своје уметничко образовање завршио је 1898. године у Минхену на академији уметности као ђак професора Лудвига Хертериха. Своје уметничке радове излагао је у Минхену, Риму, Трсту, Загребу, Београду, Лијежу и т. д. У минхенском кунст ферајну имао је 1899. год. колективну изложбу, на којој су се нарочито одликовала портрета у пастелима, са својим свежим тоновима и елеганцијом покрета.

Донети потпуну оцену свију Вучетићевих радова скопчано је са много тешкоћа, с тога што су разбацани и што их има

од свију врста: фреска, темпере, аквареле, цртежа пером, декоративне и орнаменталне уметности.

Задржаћемо се за сада на раду који је код нас, разноврсни рад Вучетићев поделићемо у главноме у три групе: композиције, портрета и пејзаже а са кратким прегледом на пројектима и народној орнаментици.

I

Најважнији део његовог рада несумњиво је композиција и то символизам. Ма да је у својим композицијама унео жену као моћног носиоца радња и мисли, ипак га је и у томе правцу његов темпераменат и карактер одвео песимизму, чему су по природи склони сви приморци.

Кроз цео рад Вучетићев провлачи се као сенка нека песимистичка туга, он је и на најјачем сунчаном дану тужан, јасне боје његове палете нису веселе, он нас подсећа на тугу, која се облачи у рухо светле боје, да би нас обмахнула. Његови живци су преморени и хладни, а жену не воли; и као што рекосмо раније у њему и његову осећању има неке тајанствене срџбе према жени. Вучетићева жена изгледа као грудва снега, хладна и поносита, зраци клизе низ њену белину и облину а не упијају се у њ, она се над зрацима његове уметности не топи. Умесно ми примети једна од гледалица „зар вам она група голих тела не личе на глечере“ указујући на велики пастел и „Наука“. У оној снежној белини, у оној расхлађеној плавкастој атмосфери, у њежним и меким мускулима готово смрзнутим, у њима нађох решење загонетке његовог карактера.

„Беладона“, „Коло вештица“, „Магдалена“, „Јесен“, „Страст“ и т. д. све су продукти његовог песимистичког расположења према жени, која му је дала у животу и сувише материјала да је воли и мрзи. Он у жени види демона, који човека подиже и уништава, са најплеменитије висине баца га у понор греха.

Доиста је ово једна од интересантних црта уметникових; унутрашњи живот једног уметника, побуде које га крећу у његовом раду, ма у коме правцу, читамо ми на линијама, цртама, потезима на његовој техници, и начину обраде саме замисли. У колико је код уметника индивидуалност јача, у толико ће наше читање бити лакше и јасније; у колико је његов

живот енергичнији, потези његове технике биће спажнији и енергичнији а језик његов са којим се он у своме раду нами обраћа биће јаснији а за гледаоца речитији.

У идеји композиције, у колориту и начину слагања боја, у индивидуалном схватању природе кључ је, којим се за нас отвара све оно што је скривено. Особине говора уметниковог су карактеристичне и израз су његове интелигенције и индивидуалности, у колико је ово код уметника развијеније у толико ће и начин обраде бити оригиналнији. Тежња једног сликара да нађе сходни начин свог изражавања у техници, заузима важан део његовога рада, коме ће он на свој начин давати форму и слику својих замисли и идеја. Разуме се да у томе игра врло важну улогу карактер и темпераменат, од овог последњег зависи да ли ће то изражавање — стил бити грубљи или блажији: широким потезима или кратким, тачкама или линијама.

Ову тежњу тражења своје технике, свога стила видимо и код Вучетића и она се доста различна јавља на појединим његовим радовима. Жеља уметника за животом, за обнављањем, уношењем нечега новога и још неказанога у своје радове није погрешка као што то можда изгледа неким критичарима, то је знак да уметник не стари, да му у срцу још гори огањ младости, да је продуктиван и да с њиме још критичар није завршио свој рад. Уметник се сам у себи тражи, а кад ће доћи његов цајт и да се нађе, друго је питање. Рафаело се тражио и нашао, а Тицијано је и у 80. години својој тражио нови начин говора са својим духовима, као доказ навешћемо једну од његових последњих слика „Мучење Христа" (у Минхен. пинакотеци), где је употребио такву технику као да је младић од 20 година и са таквим темпераментом и енергијом сликао, као да није био осамдесетогодишњи старац.

У свима својим техникама Вучетић је остао декоративан и врло мало импресиониста. На својим првим сликама је више на форму пазио, али што је више у рад улазио постајао је декоративнији, нарочито код портрета. Ако би његов рад делили по техничком схватању, поделили би га у три групе: широком кичицом за формом, у паралелним потезима и таласима, декоративно и импресионистички. У прву групу би дошле, све композиције сем фреска, у другу портрета, а у трећу пејзажи. Са техником мешао се и колорит који је код прве групе

топлији и сочнији, код друге, сувљи и хладнији, а код треће хармоничнији у топлим и хладним тоновима.

Од Вучетићевих првих слика створених у времену његовог најјачег унутарњег живота, и најснажнијег песимизма, када је жену највише волео и мрзео биле су: „Беладона“, „Страст“ и „Коло вештица“, све три је радио у Минхену од 1897 до 1899 год.

„Беладона“ полу акт младе жене са венцем од беладона у кестењавој коси, погнуте главе са заводничким слатким смешењем и погледом, придржава својим танким прозрачним дугим прстима дојке, чији се врхови румене као и отровни плод беладоне. Цела слика је рађена са пуно чулности и осећања за боју, форму и линију; у њој је пуно израза онога, што уметник о жени мисли и сања, а што посредно казује, жена је слатка воћка пуна отрова. Голо тело је у форми прилично студирано.

У слици „Страст“ један бесомучник растрзан страшћу држи у својим кошчатим прстима лобању (ваљда какве жене) и свети јој се за своје муке. У интересантном је осветлењу са добро студираном формом, психолошки добро решено.

Песимизам уметников једном пробуђен продужио је у овоме роду да ствара. „Коло вештица“ дало је уметниковој фантазији више слободе за развијањем лепих линија и покрета, а интензивније изражавање саме идеје.

Коло младих, витких и голих жена, креће се у веселом темпу око жртвеника, на коме спаљују без сумње срца несрећника. Идеја је класична архаистична, али реализована добила је довољно живота и слободе покрета у композицији. Оргије вештица уметник топло и срдачно слика, са пуно покрета и чулности, пуно осећања и жудње огледа се на оним змијастим телима; у очима оне црнојке и плавојке у угибању њихових меких облика осећамо ритам музике и песме, која прати распаљиву игру ових пожудних жена. У колу вештица беснило бахантско, у „Магдалени“ и „Јесени“ беснило очајања и неке религиозне тромости. Разноврсна и бурна осећања која владају женом, а која уметник везује за њено срце и душу, трудећи се да тим променама да слику и форму. Психолошка страна жене врло дуго је занимала Вучетића, она му је и дала ово неколико лепих замисли, које су врло добро компоноване.

У страстном огорчењу, које је створила велика љубав и бескрајна туга и жалост, Магдалена покушава да сломије крст

на коме је издахнуо онај, кога је она обожавала — њен Бог. Обема рукама дохватила је попречну греду, десним коленом се одупрла о крст, стојећи на врху стене, која означава Голготу, она га ломи ал не може и да га сломије. Крст је јачи од огорчења ове јадне жене, она га мора на себи понети, онако исто као и онај који је носећи га напослетку, на њему и издахнуо. Са Магдалениним очајањем и њеним разбуђеним страстима придружила се и атмосфера, небо је покривено облацима сурим и мрким, као што је песимизам сликара. Јака ваздушна струја носи собом плаву косу Магдаленину обавијајући је око онога натписа на крсту, као да хоће да га њоме овенча и сачува.

Има врло много лепога на овој слици, али би јој се могло много и замерити, у колико је јака у замисли и у композицији, толико је слаба у обради.

Страст и очајање требало је јаче сконцентрисати на покрету, линији и мускулатури. Онај очајан напор, физичку борбу требало је изразити интензивније у грчењу и истезању мишића. Психолошки и анатомски проблем, који смо нашли онако добро решен на бахантkињама у колу вештица и „Јесени“, нисмо нашли повољно решен у Магдалени.

У тежњи за упропашћавањем, у ширини потеза у форми изгубљена је замисао и логика идеје.

Најбоља у форми, линији и колориту је „Јесен“, средовечна гола жена — с леђа, наслоњена на један зид стоји тромо готово религиозно пред последњим залазећим зрацима сунчевим који осветљује њену погнуту главу.

Јесен природе. Са много топлине и свежине у тоновима, са више живота изведено је ово тело сочно и зрело, које симболише јесен.

У меким облицима ногу и леђа пуних животнога сока означена је прецизније мускулатура. Анатомија тачнија. На овој слици је постигао Вучетић потпуну хармонију замисли колорита и технике. Ова ће слика остати једна међу најбољим његовим уметничким творевинама. (свршиће се)

ПОЗОРИШНА ХРОНИКА

Ма да последњег месеца на репертоару Народног Позоришта није било ни једног комада, који би био вредан трети-

рања, ипак има нечега о чему вреди проговорити. Наша позоришна управа и сувише мало познаје публику кад мисли да ће ова увек бити задовољна лаким француским комедијама, мелодрамама и оперетама. Та иста публика која је оперетом спречена да демонструје своје незадовољство, учиниће то онога дана кад се чаша препуни ма на репертоару био Ибзен или Шекспир. Али управа то не увиђа. Она хладнокрвно замењује у репертоару Поход на север — Лутком. Њима се не чини да тиме злоупотребљује стрпљење гледалаца. На репертоару за последњих месец дана у главном је заступљена оперета и ствари сличне возу за шетњу.

Али то није све чиме се губе симпатије публике.

Појавило се ове сезоне, као ни једне друге, врло много младих глумаца и глумица, талентованих — на несрећу публике. И управа сматра за дужност да их упропасти — без кривице, или уздигне — без заслуге.

Г. Ив. Дипуловић, и ако осам година глумац, има ту срећу да у оперети, поред своје улоге Максимија, коју игра врло добро, добија улогу бележника, незнатну, малу ствар која је за неког почетника. У Ливничару исто тако. И док је он тако запостављен, чиме му се чини неправда, дотле г. Лазаревић добија роле све бољу за бољом. Он се истиче, управа уображава да у њему има салонца будућег, заступника Руцовићевог и он напредује — али само по вредности улоге. Једнолик и незнатан он не може да заинтересује мањину, а већини у публици он као и да не постоји. Па ипак он игра Марсела у Черганском животу а можда ће се једног дана појавити у улози Армана Дивала.

Г-ца Бојићева која доста вреди није тако велике среће. Она игра у комедији и у драми, у оперети и у трагедији. Једног дана Офелија за кратко време Гудулина (Лутка). Па можда ће опет остати на висини своје интелигенције поред свих рђавих подела улога.

Изгледа, међутим, да је г-ђа З. Поповић, својим лупким гласом и лепотом толико занела управу да ова заборавља, како је главни услов за добру глумицу њен дар. — Јер госпођа доиста нема дара. Што се тиче њене интелигенције и способности да тумачи роле, најбољи је доказ то што се она усудила да прими Павле (Сутон) и Корделију (Краљ Лир). Улогу Павле

госпођица Суханкова, доста интелигентна, одиграла је мучно и са слабостима на појединим местима, а сад се даје госпођи.

Много боље није прошла ни као Мизета (Чергашки живот). Врло лепа, али не довољно кокетна и раскалашна за једну париску гризету, госпођа је спровела целу ролу не знајући шта треба да игра, и ако је у многоме кривице и до оних који су јој доделили да она игра Парискињу са улице, пуну духа и дрскости. Њен мелодичан глас не одговара тој Мизети, која у трећем чину почиње сцену са цигаретом у устима. (Сигурно је и госпођа зато узела цигарету од чоколаде, или томе слично, да би једно с другим било у сагласности.).

Поред одличне Мими, врло доброга Родолфа (ма да то није фах г. Ив. Динуловића), поред добро простудираног Шонара, Колена и других, госпођа је била врло, врло лепа.

Чергашки живот је прошао врло добро и ако нико није био (од ових млађих) у својој правој роли — сем г-ђе Харитоновићке и г. г. Христилића и Белкића.

Па ипак поред све непредусретљивости од стране публике управа и даље дели роле како се њој допада. И једнога ћемо дана доживети да ће се објавити Ромео и Јулија са таквом поделом да би се комада одрицали и Бекон и Шекспир кад би видели како се у Београду игра.

Н.

БЕЛЕШКЕ

Народне Новине. — Друга је година како у Београду излазе Народне Новине, лист за народно просвећивање, под уредништвом проф. Живојина О. Дачића, секретара Универзитета. Народне Новине нису политички лист, нити се баве партијском политиком. Оне су намењене оним синовима нашега народа, који нису походили многе школе, нити су учили науке, него су само научили нешто мало да читају, и остали су код својих кућа, да живе на огњишту својих старих, да раде земљу, гаје стоку, подижу лозу и воће, као што су им и дедови и очеви радили. Народним Новинама хоће се, да се непросвећеним синовима нашега народа укаже на све оно, што је у њиховој кући и њиховој околини зло и ружно, да се зла клоне, да зло не чине, да напуштају рђаве навике, а да им скрене пажњу на све оно, што је у њима и око њих добро, да чине добро, а у исти мах и да их поуче, како други, просвећенији људи живе, те да и они свој живот и рад тако подесе, да од свога рада имају веће користи и да им живот буде угоднији, а они и њихови да буду задовољнији.

Народне Новине излазе крајем сваког месеца, у књигама од 32 велике стране, увек са сликама, и доносе поуке: из науке о чувању здравља, из свих грана пољопривреде, из историје, економије, права и других наука, а у сваком броју има и вести о важнијим догађајима из Србије, српских земаља и из туђинства.

Цена је овим корисним новинама: за годину само два динара, а за све друге земље, због много веће поштарине, три динара.

Претплату треба слати уреднику: проф. Живојину О. Дачићу — Београд.

Већ у првој години свога излажења ове су новине, по једногласноме суду својих читалаца, биле у истини народне. А судећи по првоме броју за ову годину, оне ће у овој години бити још пуније и боље.

У првоме броју за 1908. годину ови су прилози: Прва бразда, приповетка † Милована Ђ. Глишић; Вода коју пијемо; Како се прави тестаменат, из грађанског законика; Да подводне земље исушимо; (с три слике) Грех се не мери пеђу, по руској причи од Ч. М.; Воћњаци и воће; † Милован Ђ. Глишића (са сликом пок. Глишића и Дубровника, где је умро пок. Глишић); Супрасна крмача; Ко може бити примљен у земљорадничку задругу; Како земљу да учинимо род-

ном; Марко Краљевић и бродарица вила, народна песма; Да добијемо добро семе од конопља (са сликом); Како да се плаво обоје пређе или платно; Ера и кадија, народна прича; Шта пољопривредник ради у фебруару; Кратке поуке; Из Србије; По српским земљама; Шта бива по свету; Радна народном просвећивању и Пријатељи народног просвећивања.

Сви су чланици кратки, написани просто, лако и разумљиво, чистим народним језиком, да ће их моћи читати и разумети и они, који тек по мало умеју читати.

Народне Новине, треба да има свака српска кућа, у толико пре, што им је цена тако мала, да их и најсиромашнији могу набавити.

Историја српског народа од професора Др. Станоја Станојевића. — На захтев и молбу многих повереника, који су почели купити претплату на Историју г. Др. Станоја Станојевића, проф. београдског Универзитета, рок претплати за ову књигу продужен је до 1. априла ове године. Овај се рок више ни у којем случају не може и неће продужавати. Књига ће се штампати само у онолико примерака, колико се претплатника јави. Према томе књигу ће моћи добити само они, који до 1. априла буду послали претплату Цена је књизи четири динара. (четири круне за земље изван Србије). Претплату и списак претплатника треба слати на адресу проф. Живојину О. Дачићу, секретару универзитета — Београд (или prof, Živojinu O. Daçlću Zemun, postre-stante) Повереници добивају једанаесту књигу.

У књизи ће бити приказана целокупна историја нашега народа, од доласка на Балканско Полуострво, па све до последњих дана, до почетка 1908. године. Ово ће бити прва књига о прошлости нашега народа, која је модерно написана, на чисто научној основи, са ширим погледима. Ова је историја рађена по изворима и најновијој литератури, при изради су употребљени најновији резултати. У књизи нема навода, ни тешког научног апарата. У књизи ће бити ови одељци; I Балканско Полуострво пре доласка Словена; II продирање Словена на Балканско Полуострво; III. Колонизација Словена на Балканском Полуострву; IV Прве српске државе; V Зета као политички центар Српскога Народа; VI Борба Зете и Рашке о превласт; VII Снажење српских држава; VIII Превласт Српскога Народа на Балкану; IX Борба Српскога Народа с Турцима; X Срби под Турцима; XI Борба против Турака у српским земљама; XII Културни и политички препорођај Српскога Народа; XIII Културно јединство Српскога Народа.

Политичке студије: Живојин М. Перић, Београд, 1908. 8⁰, стр. 100.

Вредни и симпатични г. Перић, прикупио је своје раније штампане студије из политичке области, и издао их као „Политичке Студије“. Књига садржи шест студија и то: 1. О уставном владаоцу. 2. О неприкосновености владаочевој у уставним монархијама. 3. Један случај из надлежности Велике Народне Скупштине. 4. Империјализам и балканска криза. 5. О правној природи установе владаоца. 6. О српском сенату.

За сада само региструјемо појаву ове ваљане књиге и топло је препоручујемо нашим читаоцима, а ускоро ћемо донети и реферат о истој.

Цена је књизи 1·20 дин. **С.**

Награда из фонда Архимандрита Дучића — На расписани стечај од стране Академије Наука, која управља фон-

дом архимандрита Дучића, приспело је свега пет радова. На основу реферата председника Академија Наука г. Стојана Новаковића и редовних академика Др. Јована Цвијића и Јована Томића, награду од девет стотина динара, за ову годину добила је студија из дипломатске историје „О акерманској конвенцији“, коју је написао г. Др. Гргур М. Јакшић.

Ова студија добит је за нашу сиромашну дипломатску историју. Младом доктору честитамо на успеху.

С.

Милош Перовић, Кара-Ђорђе, трагедија у 5 чинова. Награђено у Академији наука. Сарајево 1806. 8⁰ стр. 220 Цена 2 дин.

У овој трагедији је изнесено стање Срба у 1817. год. и трагичан свршетак Карађорђев. Писана је десетерцом и добрим српским језиком. Ствари су изведене добро али је поред свих добрих страна ипак је више за читање, него за приказивање.

ЛИСТОВИ

„Savremenik“ II трећи број „Savremenika“, хрватског часописа, изишао је. Садржина му је ова: 1. Станко Михолић — Природне науке и међународна политика. 2. Тугомир Алауповић — У тешкој ноћи (песма) 3. Кересс — Иво Ћипико. Иво Ћипико — Уломак из романа „Баштина“. 4. Динко Сировица — Љубав (песма) 5. Вања Косан — Моји старци. 6. Јосиф Пасарић — Омладинска књижевност. 7. Р. С биоградског позоришта. 8. Јосип Миличић — Процесија. 9. Виктор Кар Емин — Нове борбе. 10. Политика. Социологија. Философија. Природне знаности. Умјетност. Глазба. Позориште. Фељтон. Белешке. Друштвене вести.

С.

„Царински Гласник“. Изашла је из штампе II св. „Царинског Гласника“, органа удружења царинских чиновника, са овом садржином: 1. Р. Кладић — О нашим новим трговинским путевима. 2. Ј. Лончарић — Додатак на поникловање. 3. В. Костић — Цариње рубља. 4. В. Димитријевић — Цариње предива. 5. М. Јовановић — Појам извозног кријумчарења. 6. Ј. Лончарић — Надлежност за решење царинских кривица. 7. Примењено право: 1) Генералисање диференцијалне царине, 2) Начин пријаве тежине тканине у m²; 3) Потписивање декларанатa на декларацији пре прегледа робе. — Ј. Лончарић. 4) Морамо ли таксирати робу по уговореној тарифи и кад деклерант захтева примену опште тарифе? — М. Жујић. 8. В. Павловић — Из познавање робе: Креда. 9. В. Павловић — Царинска хроника: Решење Царинског бироа. 10. Саопштења. 11. Белешке. 12. Расписи М. финансија.

Крајње је време било да се покрене један овакав добар лист, који ће много допринети да се пође корак у напред и у овој струци.

С.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 46. Март, 1908. год. СВЕСКА 3.

За реформу правосуђа

Колико је важно добро организовано правосуђе у једној земљи не треба данас, извесно, никоме доказивати. Положај и значај судске власти у модерној правној држави карактерише се већ тим, што је она, како се обично каже, трећа државна власт, поред две друге: законодавне и извршне. И с гледишта уставности и грађанске слободе, и с гледишта народне привреде и народног развитка веома је важно имати добро уређену судску власт и на здраву основу постављено правосуђе у земљи.

Нећемо ништа ново рећи ако кажемо да у нас правосуђе треба реформисати. И реформисати не мало него, тако да кажемо, из основа. Наше правосуђе има многе и велике мане. Оне су и у начелима и одредбама наших закона: грађанскога и кривичнога, трговачкога и стецишнога; и у поступку судском у грађанским и кривичним делима, и у организацији судова наших. Па ипак у нас се ни из далека није обраћала досад потребна пажња на ову крупну и корисну реформу. Чини се као да је величина задатка самога донекле узрок томе, а до скора није ни згодно време било за послове ове врсте. Једно је ипак могло бити: да се више о самом задатку говори, да се расправљају и истичу питања која имају да се реше, да се лакша питања најпре у претрес и решавање узимљу, да се спрема земљиште за реформу. Место тога у нас се, колико смо бар ми могли запазити, и у широј јавности и у нашим правним часописима, више расправљају поједина стручна питања из правне теорије,[1] и често врло опширно, и питања о значењу појединих одредаба законских. Општа питања организације и реформе правосуђа, колико је нама

[1] Г. Dr. Б. Марковић већ скоро годину дана штампа у Полицијском Гласнику Доказ у кривичном поступку. Па и други слично томе раде.

познато, врло се слабо расправљају и покрећу, а она су, баш, нама за сад најважнија.

У намери да ова питања о организацији и реформи правосуђа мало живље кренемо, па и спремније и позваније изазовемо на претрес и расправу њихову, ми смо узели да неколика од њих покренемо и истакнемо.

I

Начело јавности у кривичним делима.

Ту скоро је професор Кал држао у Берлину предавање о овој теми: јавност у правосуђу. Предавању је присутан био и цар Вилхелм. Тема је била актуелна. Тада је баш био на расправи познати процес Молтке — Харден, који као да је био и дао повода професору Калу да ову тему узме за предмет свога предавања. На првом претресу кад је њим руководио један судија, и ствар судио он сам са два грађанина, јавност је била потпуна. На другом претресу, који је био пред колегијалним судом и где се јавио државни тужилац у место Молткеа против Хардена, јавност је већ била прилично знатно ограничена.

Своје предавање професор је Кал, по саопштењима Берлинскога Тагблата, свео на ову мисао: два главна стуба правосуђа, истина и правичност, захтевају јавност; изузетак од тога могу налагати и захтевати само интереси морала и безбедност државна у ширем смислу ове речи. Наравно да и овде вреди опште правило за изузетке: они се морају стриктно ограничити на збиља изузетне случајеве и у неопходно потребној мери.

Не може се спорити, међу тим, да јавност у правосуђу захтевају и велики интереси личне слободе, као основе свима другим грађанским правима и слободама.

Кад је реч о јавности у кривичним делима онда се морају разликовати две ствари: главни претрес и истрага. Ову је поделу учинио сам досадашњи ток развитка правосуђа, па та подела двоји и данас саме правнике у признавању начела јавности. Докле се скоро сви слажу у томе, да је на главном претресу и добра и потребна јавност, — ма да је и ту неки сужавају преко неодољиве потребе за то — дотле многи правници и данас беже од начела јавности у кривичној истрази. Наравно и они који бране и траже начело јавности и у кривичној истрази, не дају му са свим онако простране границе као на главном пре-

тресу. Али они траже да истрага не буде тајна, траже право за окривљенога да има браниоца одмах од самога почетка, траже право за оптуженога да присуствује испиту сведока и да сведоцима може питања стављати — траже да истрага будэ контрадикторна.

И ове захтеве да кривична истрага не буде тајна, да окривљени од почетка има браниоца с којим може слободно општити, присуствује испиту сведока и пита сведоке, не постављају адвокати како се, у нас, погрешно мисли, него највећи ауторитети правнички, налазећи да то захтева истина, правичност и лична слобода грађана.

Наш кривични поступак признаје начело јавности на главном претресу, али му у кривичној истрази не даје места. То, у осталом, није ни чудо, кад се узме на ум време постанка нашега кривичнога поступка. Али ако наш кривични поступак не зна за начело јавности у кривичној истрази, за њ зна наш Устав, који му је дао израза у свом 153. члану. Члан 153. Устава гласи: „у свима злочинима оптужени мора имати браниоца од како се под суд стави; но ако он не одреди браниоца сам суд ће му га поставити. Окривљени може, ако хоће, имати браниоца и у претходној истрази, у свима кривичним делима“.

На жалост овај је принцип у Уставу овако изражен, остао до сад мртво слово на артији. Он није унесен и у закон, а још мање да је он доследно изведен и проведен даље. И како смо се, на жалост, уверили, то је остало до сад неурађено не толико за то што се није стигло или сетило, него, изгледа, поглавито за то, што се на само то начело попреко гледа, што се карактер и важност његова погрешно цене и схватају код самих правника наших.

*

Начело јавности у кривичним делима и у истрази, а не само на главном претресу, уведено је у живот у Енглеској пре више од педесет година. И Енглези не само да од тога нису осетили никакву несгоду, те да пожеле вратити се тајној истрази, него су то начело све више и све јаче развијали. То је, најпосле, морало дејствовати и на друге народе, те су и они, и ако тек пре десетак година, почели у своје законе уносити то начело. Тако су урадили Французи и Норвежани. О том се сад

води дискусија у Немачкој где се, с извесним ограничењима, ово начело такође препоручује као потребна реформа у кривичној истрази. Па њега прихватају већ и Руси.[1]

Французи и Норвежани су ову реформу извршили 1897. године. Године 1892—3. године, кад је гроф Франкевиљ, академичар и познати правник француски, писао своје чувено дело Le système judiciaire de la Grande Bretagne, французи су још имали тајну истрагу. Интересантно је чути суд Франкевиља о овој ствари: „Велики прекор који наши суседи чине нашем кривичном поступку јесте тај, што је наша кривична истрага тајна (и ту Франкевиљ наводи како Стефен, писац историје кривичног законодавства енглеског, вели: да би замењивање јавнога испитивања тајном истрагом отровало правосуђе у самом његовом извору), и ја налазим да је овај прекор потпуно уместан; у Енглеској истрага није по закону јавна, и закон изречно наређује да се она не врши у „отвореном заседању“ (in open court), међу тим, у истини, новинари се никад не искључују, а то је права и корисна публика. Али има још нешто горе: по прописима нашега кривичнога поступка окривљени није присутан кад се сведоци саслушавају, а кад он сам излази пред судију он нема поред себе браниоца. Ја нећу да кажем да истражни судија плете замку окривљеном или га сувише живо тера на признање, али, најпосле, то се може да догоди: млади истражници могу да показују сувише ревности; они могу руководити истрагу врло пристрасно и живо противу личности неповољних власти, а радити са свим супротно кад је у питању какав брат (алузија на франкмасоне С. М. П.) или пријатељ. Овај систем има дакле једну велику незгоду коју би требало избећи... У овом погледу поступање при истрази у наших суседа је, по мом мишљењу, несравњено много човечније и правичније“. (Comte de Franqueville, Le système judiciaire de la Grande Bretagne, Tome II, стр. 698).

Бивши француски министар правде Monis изразио се о томе у Сенату 1897. године овако: „истражни судија и окривљени се находе у једној самоћи коју ништа не може пореметити. Власт је истражника тада без контроле. Он може по својој вољи прећутати оно што је речено, или му променити смисао и физиономију. Он може употребити претњу, може терорисати а може и измамити“. (Aschrott, Reforme des Strafprozesses, стр. 330—331).

[1] Види Revue parlementaire за фебруар ове године.

По француском закону од декембра 1897. године[1] истрага је јавна. Окривљени има право на браниоца од самога почетка истраге, он присуствује испиту сведока, његов бранилац прати целу истрагу и има права са свим слободнога саобраћаја с њим и кад је он у притвору. Овај промењени карактер истраге, замењивање начела тајности начелом јавности у истрази, са свим доследно променио је и улогу окривљенога. Његова реч, његове изјаве, његово саслушање постале су сад са свим споредне ствари. Он је по том закону добио право да ништа не говори, као што окривљени има то право у Енглеској већ давно и давно. У опште цео овај француски закон носи све карактерне знаке енглескога кривичнога законодавства у погледу јавности истраге.

Кад будемо говорили о кривичној истрази у опште ми ћемо, наравно, мало више говорити о положају окривљенога у истрази. За сад само напомињемо, у колико то стоји у вези са самим начелом јавности у истрази, да се противници јавне истраге не могу да помире с начелом јавности у истрази, изгледа, поглавито с тога, што они хоће да им сам окривљени буде извор за сазнање истине, што хоће окривљенога морално и материјално да нагнају на признање, на сведочење против себе, заборављајући да се у истрази кривац не зна, да се он тек тражи, да тајна истрага иде на руку многим злоупотребама, којима је често жртва прав, некрив човек, да и не говоримо о томе како је неприродно гонити некога да буде сведок против себе, а ова неприродност је у самом начелу тајности истраге и дужности окривљенога „да каже истину“. Многи немачки правници не могу да се помире с друкчијим положајем окривљенога, и за то устају против јавности у истрази. Тако један од њих, судија В. Розенберг, вели, да „искуство добијено француским законом од декембра 1897. године не оправдава проширење његових начела и на Немачку, јер су браниоци своје упознавање с актима истраге често на то употребили, да окривљенога тако „препарирају“ да саслушање окривљенога нема више никакав практичан значај“. Наравно да има одличних писаца и правника, који и у Немачкој заступају принцип јавности у истрази од самога почетка, и у тако званом Vorverfharen, пре него што ствар дође пред истражног судију. То су нарочито Гнајст и Кулеман. Јако је популарно, међу тим, мишљење

[1] Les Codes français par L. Tripiez et Henri Monnier Paris, 1902, стр. 821—822.

да се уведе ограничена јавност, јавност за интересоване партије у истрази, (Parteienöffentlichklit).[1]

Енглези већ давно, а французи у новије време, гледају на окривљенога са свим друкчије. Они неће да придају никакав практичан значај за истрагу саслушањима окривљенога; они окривљенога чак по службеној дужности опомињу да не мора ништа говорити, и да се оно што он буде рекао може употребити као доказ против њега.[2] На тај начин истрага се упућује на са свим другу страну. Она тражи доказе ван окривљенога, а окривљеноме даје што потпунију могућност и слободу за одбрану. Она поставља начело: да се против окривљенога ништа не може и не сме употребити што он и његов бранилац не знају, са чим нису они претходно упознати, да би се на то одбрана могла дати.

* * *

Велики и најобичнији приговор против јавности истраге јесте у навођењу, да окривљени са својим браниоцем могу онда истрагу да осујете, могу трагове кривичнога дела да униште или прикрију и тиме учине да кажњиво дело остане некажњено.

Ми смо већ поменули да се при оваком резоновању најчешће заборавља да се у истрази не зна да ли је притворени окривљени крив. Он је само осумњичен. И он се мора сматрати, као што Енглези и Французи сматрају, за правога све донде док не буде осуђен. Осим тога при том се заборавља да је друга страна, тужилачка, у положају да може против окривљенога чинити многе не допуштене ствари, без контроле, без могућности за окривљенога да се од тога брани.

У осталом енглески и француски пример, нарочито енглески који је стар преко педесет година, показују, да је ову ствар решио сам живот у корист јавне истраге. Да су разлози противника јавне истраге основани, у Енглеској се не би могла одржати јавна истрага. А она не само што се одржала, него се све јаче и јаче развијала. Видели смо да истрага у Енглеској није ни за штампу никаква тајна.

Питање може бити: па у чему лежи тајна вредности јавне истраге не само за окривљенога него и за проналажење кривца

[1] Aschrott, Reform des Strafproscsses, Berlin, 1906, стр. 322, 327.

[2] Aus dem Englischen und schotischen Rechtsleben, von Dr W. Mannhardt Berlin, 1907, стр. 48—50.

и кривичнога дела, за саму истрагу? Очевидно у самом карактеру, у самој природи јавности. Енглези имају непоречну и велику историјску заслугу да су пре свију других ту природу јавности познали. Јавност је корисна не само окривљеноме него и тужиоцу, односно држави. Она је јемство против злоупотреба, али је и помагач у изналалажењу истине. Ако тужилац, држава, иследник, хоће само истину да нађу, ако неће некривога да начине кривим, онда они немају разлога страховати од јавности у истрази. Сам факат што се зна, да је истрага јавна, спречиће много кажњиво дело, јер она одузима могућност за прикривање, и сузбија злоупотребе које могу доћи и од иследника, и од тужиоца, па и од окривљенога. Неко је рекао да је јавност највећи и најбољи шпијун. И то је тачно. Она се завлачи свуда, она испитује све. У њој ће наћи заштите окривљени, али ће у њој наћи бранилаца и заштитника и тужитељ.

Ми знамо да ће нам се приговорити: код нас се обично окривљени брани — осим кад је окривљени сама власт! Али по нашем уверењу то је болесно стање производ наше скоре прошлости и начела нашега кривичнога поступка, баш самога принципа тајности истраге, који хоће и на овај начин да се брани. До скора је државна власт многе погрешке у том погледу чинила, до скора је она праве оглашавала за криве, дешавало се да су људима од стране власти кривице и подметане намерно. По самом закону о кривичном поступку окривљени је стављен у са свим незгодан положај, у положај да не може да се брани, док је држави, тужиоцу, остављено широко поље за — свашта. То чини да је јавност у напред расположена према окривљеноме и да га често брани без основа, на штету истине и правичности. Али то је пролазно, то ће проћи, и проћиће у толико пре што се пре јавност стави у положај да буде у сваком стадијуму истраге обавештена, у колико пре нестане оне неједнакости у положају између тужиоца и окривљенога, и између иследника и окривљенога. Тада ће се обе стране користити јавношћу, и јавност ће бити посвећена у целу ствар. Тим самим престаће, мало по мало, и једнострано заузимање јавности за окривљенога у највише случајева. На против јавност ће поступно постати помагач и власти и приватном тужиоцу, чим се види да они више немају садашњи изузетан, привилегисан положај, и чим она буде у могућности да прати ток целе истраге.

Истина наша јавност још није на оној висини на којој би требало да је. Тон је наше штампе још врло страстан и неодмерен, ниво још низак. Али то неће тако једнако остати. И сад већ има листова који се у том одвајају и који су пошли бољим путем. Време с извесним законодавним мерама, које у слободу исказивања мисли и претреса не би дирале, учиниће да наша јавност још више изгуби онај ружан карактер који је квари и угледу и правом задатку њеном смета.[1]

У почетку могу се предузети и неке мере опрезности, могу се у сам закон унети извесне одредбе које ће и браниоцу, под претњом строге казни, ставити извесне дужности, као што и сам принцип јавности у опште неће бити апсолутан, неће бити потпун, у свему.

При том ваља имати на уму још нешто. Реформа нашега кривичнога поступка мора донети и усменост и непосредност, као што мора и скратити саму истрагу — цело оно време до главнога претреса. И онда и тај моменат утиче да оне незгоде, којих се противници јавности у истрази боје, нестану или се сведу на минимум. С друге стране сам принцип јавности има и ту добру страну, што и он сам помаже да истрага буде краћа и бржа.

Јавност истраге ће учинити најпосле да престану једном и оне познате тужбе о изнуђавању признања и о тучи окривљеника. Друкчије се озбиљно не може њима стати на пут. Ове појаве које прате истрагу и у културнијим земљама од нас, ресултат су тајности истраге и положаја окривљенога који му тајна истрага даје. Ту не ретко окривљени и измисли да је тучен, или да му је признање изнуђено, чим дође пред суд. Свега тога нестаје с јавношћу истраге и с променом положаја окривљенога у истрази, која је промена последица самога начела јавности истраге.

Стој. М. Протић.

[1] У Енглеској су слободна од казни само објективна саопштења и критика судскога рада и судских расправа.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

(НАСТАВАК)

VIII

Кад је професор отишао, Сергије Ивановић се окрете брату.

— Мило ми је што си дошао. Хоћеш ли се задржавати? Како газдинство?

Љовин је знао да газдинство нимало не занима старијег брата, и да је он тим питањем само хтео да му учини задовољство, па зато и поче говорити само о продаји пшенице и о новцу.

Љовин хтеде рећи брату, е је наумио да се жени, и хтеде га упитати за савет; он се на то чак чврсто одлучио, али кад се састао с братом, кад је чуо његов разговор с професором, кад је чуо затим, како брат и нехотице, као с неке висине, пита за домазлук (материнско имање њихово не беше подељено, и Љовин је управљао и својим и братовљим делом), Љовин осети да некако не може да заподене с братом разговор о својој одлуци да се жени. Он је осећао да ће брат некако друкчије то схватити, а не онако како би он хтео.

— А шта се ради код вас у земству? запита Сергије Ивановић, кога је земство необично занимало; он му је приписивао велики значај.

— Бога ми, не знам.

— Како то? Па ти си члан управе?

— Нисам више; иступио сам и не идем више ни на скупове, одговори Љовин.

— Штета! рече Сергије Иванович, намрштивши се.

Да би се оправдао, Љовин поче причати шта се ради на скуповима у његову срезу.

— Увек ти је то тако! прекиде га Сергије Иванович. — Ми смо ти Руси увек такви. Можда нам је то и добра страна што видимо своје мане, али ми претерујемо, ми се тешимо иронијом која нам је увек на језику. Ја ти велим само ово: дај ти такву установу, као што су наша земства, ма ком другом народу у Европи — Немцима и Енглезима, они ће с њом извојевати себи слободу, а ми се само подсмевамо.

— Али шта да се ради? рече Љовин покуњено. — То је био мој последњи покушај. Ја сам искрено покушавао, — не могу, нисам за то.

— Није истина да ниси за то, већ ти рђаво схваташ ствар.

— Можда, рече Љовин тужно.

— А знаш ли да је наш брат Никола опет овде?

Никола је био Љовинов старији, рођени брат, а Сергију Ивановичу брат по мајци. То је био пропалица који је проћердао већи део свог имања, кретао се у сумњивом, рђавом друштву, а с браћом је био у свађи.

— Шта рече? узвикну Љовин запрепашћено. Откуд знаш?

— Прокопије га је видео на улици.

— Овде у Москви? Знаш ли где седи? — Љовин устаде, као да хтеде одмах ићи.

— Сад се кајем што ти то рекох, додаде Сергије Иванович, вртећи главом и посматрајући узбуђење млађег брата. — Слао сам да дознам где седи и послао сам му његову меницу, коју сам платио Трубину. Ево шта ми је одговорио.

И Сергије Иванович извади испод притискивача писамце и даде га брату.

Љовин прочита писамце, написано чудновато, познатом руком: „Молим вас оставите ме на миру; то је једино што тражим од своје драге браће. Никола Љовин“.

Љовин прочита то и, не дижући главе, стајаше с писамцетом у руци пред Сергијем Ивановичем.

Он се у себи борио, јер је хтео да сад заборави на свог несрећног брата, а савест му је говорила да ти није лепо.

— Он очигледно хоће да ме увреди, настави Сергије Иванович, — али он ме не може увредити и ја бих од свег срца хтео да му помогнем, али знам да се то не може учинити.

— Да, да, понови Љовин. — Ја разумем и ценим твој однощај према њему, али ја ћу га ипак потражити.

— Ако баш хоћеш, потражи га, али ја ти не бих саветовао, рече Сергије Иванович. — То јест, што се мене тиче, ја се тога не плашим: он нас не може завадити; али ти не бих саветовао зарад тебе самог. Помоћи му не можеш. Уосталом, ради како хоћеш.

— Можда му и не могу помоћи, али ја осећам, нарочито сада — уосталом то је већ нешто друго — осећам да не могу бити миран.

— То ја не разумем, рече Сергије Иванович. — Али једно знам, додаде он, — ово нам је наук да будемо смерни. Ја сам друкчије и блажије почео гледати на оно што се зове подлост, откад је наш брат Никола постао ово што је... Ти знаш шта је он учинио...

— Ах, то је страшно, страшно! понови Љовин.

Дознавши братовљу адресу од лакеја Сергија Ивановича, Љовин хтеде одмах да иде, али, промисливши мало, остави то за у вече. Да би стекао душевног мира, требало му је пре свега решити оно питање, ради ког је дошао у Москву. Зато он оде право Облонском у канцеларију и, дознавши где ће бити Шчербацки, оде тамо, где му рекоше да ће моћи наћи Кити.

IX

Осећајући како му лупа срце, Љовин се у четири сати сиђе с фијакера пред Зоолошком баштом и пође стазом ка клизалишту, знајући насигурно да ће тамо наћи Кити, јер је видео напољу кочије Шчербацких.

Био је хладан, али ведар дан. Напољу је стајао читав низ господских кола, саона, простих зимских фијакера и жандарма. Гомиле лепо обучена света, чији се шешири преливаху на сунцу, врвеле су на улазу и по очишћеним стазама, између кућица, начињених у руском стилу, са резбаријом на врху; старе, китњасте брезе, чије се гране беху повиле под снегом, изгледаху као обучене у ново, свечано рухо.

Он је ишао стазом ка клизалишту и говорио је у себи: „Не треба се узрујавати, треба се стишати. Ама шта је теби? Ћути, будало!“ говораше он своме срцу. И што се већма трудио да се умири, све већма га је нешто гушило. Неки позна-

ник срете га и викну га по имену, али га он чак ни не познаде. Он приђе клизалишту; ту су звецкали ланци од малих саоница које се спуштаху и дизаху с узвишице од леда, вештачки начињене; ту су тутњиле саоне које су јуриле доле, и чули су се весели гласови. Он прође још неколико корака, и спази право клизалиште и између свију оних, што су се клизали, он познаде њу.

Он је познао да је она ту, познао је по оној радости и по страху који му обузеше срце. Она је стајала, разговарајући се с једном госпођом на супротном крају клизалишта. Изгледало је да нема ничег особитог ни у њеном оделу ни у њеном држању, али Љовину је тако исто лако било познати је у тој гомили, као што би познао ружу у коприви. Све је она осветљавала. Она је била осмејак који обасјаваше све унаоколо. „Та је ли могућно да ја могу сићи доле на лед, да јој могу прићи?“ помисли он. Место, где је она стајала, чинило му се као неприступачна светиња, и био је један тренутак да он за мало не оде, тако га беше спопао страх. Морао се је савладати и рећи сам себи, како око ње пролази још много сваковрсног света, па може и он доћи тамо да се клиза. Он сиђе доле, избегавајући да дуго гледа у њу, као у сунце, али ју је он видео, као што је видео и сунце, и не гледајући у њ.

Тога дана и у то доба скупљала су се увек на леду иста лица која су се познавала и припадала једном истом друштву. Ту су били и вештаци у клизању, који су хтели ту да покажу своју вештину, и они који су се тек учили, гурајући пред собом наслоњаче — невешти и плашљиви; беху ту и деца и старци који су се клизали из хигијенских обзира. Сви су се они чинили Љовину као срећни изабраници, јер су се налазили у њеној близини. Сви они што су се клизали, јурили су хладнокрвно поред ње, час стижући је, а час престижући; неки су се чак и разговарали с њом и сасвим засебно веселили, користећи се дивним ледом и лепим временом.

Никола Шчербацки, Китин брат од стрица, у кратком капуту и уским чакширама, седео је на клупи с клизаљкама на ногама и, спазивши Љовина, викну:

— А гле првог руског вештака на леду! Кад сте дошли? Лед је диван, мећите клизаљке.

— Немам, одговори Љовин, чудећи се тој слободи у њеном присуству и не губећи је ни за тренутак из очију, ма да није

у њу гледао. Он је осећао да му се сунце приближава. Она је била на углу и, искренувши малко своје мале ножице у високим ципелама, мало бојажљива, клизаше се право к њему. Неки дечак у руском оделу, страшно машући рукама и јако се сагињући, пројури поред ње. Она се несигурно клизаше; извадивши руке из малог муфа, који јој је висио о врату, она их је држала у приправности и, гледајући у Љовина, ког је била познала, смешила се је на њ, а уједно и зато што се је бојала. Кад обиђе угао, она се чврсто отисну и дојури право Шчербацком, па ухвативши се руком за њега и осмејкујући се, климну главом Љовину. Она је била лепша, него што ју је он замишљао.

Кад год је о њој мислио, он ју је могао себи живо представити, а нарочито лепоту те мале плавокосе главе, која је тако слободно била намештена на лепо развијеним девојачким раменима, и имала израз детињске ведрине и доброте. Баш тај, тако детињски израз лица, и витак, леп стас даваху јој ванредну лепоту коју је он добро разумео; али оно што га је увек изненађивало, то је био израз њених благих, мирних очију које нису умеле лагати, а особито њезин осмејак који је Љовина преносио у чаробан свет, у ком се он осећао пун гањивости и мекоте, а такав је он био, као што се сећа, само у ретким данима свог раног детињства.

— А откад сте овде? рече она, пружајући му руку. — Хвала! додаде она, кад јој он подиже мараму што јој беше испала из муфа.

— Ја? Од скора, јуче... то јест данас... дошао сам, одговори Љовин који од узбуђења није у први мах ни разумео шта га она пита. — Хтео сам да дођем код вас, рече он, и сетивши се одмах, зашто ју је тражио, збуни се и поцрвене. — Нисам ни знао да се клизате, и врло се добро клизате.

Она га пажљиво погледа, као да хтеде да докучи зашто је он збуњен.

— Ваша похвала много вреди. Овде су вас сви задржали у успомени као најбољег клизача, рече она, и маленом ручицом у црној рукавици поче отресати иње које јој беше пало на муф.

— Истина је, некада сам се страсно клизао, хтео сам да постанем савршен вештак.

— Ви се, чини ми се, сваког посла страсно прихваћате, рече она, осмејкујући се. — Ја бих радо видела, како се клизате. Хајд, метните клизаљке, па ћемо се заједно клизати.

„Да се заједно клизамо! Та је ли то могућно?“ помисли Љовин, гледајући је.

— Одмах ћу их метнути, рече он.

И оде да намести клизаљке.

— Нисте нам одавно долазили, господине, рече му послужитељ, придржавајући му ногу и намештајући клизаљке. — После вас не беше више међу господом таквих мајстора. Је ли добро? запита он, притежући кајиш.

— Добро, добро, само брже, молим те, одговори Љовин, који једва савлађиваше осмејак среће што му се и нехотице помаљаше на лицу. „Да, мишљаше он, ето то је живот, ето то је срећа! З а ј е д н о, рече она, х а ј д е т е д а с е к л и з а м о з а ј е д н о. Како би било, да јој сад кажем? Али ја се зато и бојим да јој кажем, што сам сад срећан, срећан макар само зато што живим у нади... А тад... Али морам! морам, морам! Не треба бити плашљив!“

Љовин устаде, скиде зимски капут и, растрчавши се по храпавом леду око кућице, подигнуте на клизалишту, излете на гладак лед и поче се лако клизати, као да је само својом вољом убрзавао и успоравао кретање. Он јој плашљиво приђе, али га опет умири њен осмејак.

Она му пружи руку, и они пођоше заједно, убрзавајући трчање, и што су брже јурили, она му је све јаче стезала руку.

— С вама бих брже научила; не знам зашто, али осећам поуздање у вама, рече му она.

— И ја се осећам поузданији, кад се ви на мене ослањате, додаде он, али се одмах уплаши онога што је рекао, и поцрвене. И заиста, чим он изусти те речи, лице јој изгуби сву своју умиљатост и дође као сунце кад зађе за облаке, и Љовин опази ону познату му живу промену на њезину лицу која је показивала да она нешто напрегнуто мисли: на њеном глатком челу појави се бора.

— Да вам није што непријатно? Уосталом ја немам права питати, рече он брзо.

— Што?... Не, није ми ништа непријатно, одговори она хладно, и одмах додаде: — Јесте ли се видели с госпођицом Лиононовом?

— Још нисам.

— Приђите јој, она вас много воли.

„Шта ли је то? Увредио сам је! Боже, помози ми!“ помисли Љовин и појури старој Францускињи са седим увојцима, која је седела на клупи. Смешећи се и показујући своје лажне зубе, она га срете као старог пријатеља.

— Да, ето растемо, рече она, показујући очима на Кити, — и старимо. Tiny bear[1] већ је постао велики! настави Францускиња смејући се, и подсети га на његову шалу о трима госпођицама које је он упоређивао са три медведа из једне енглеске басне. — Сећате ли се, како сте ви често говорили?

Он се тога апсолутно није сећао, али се она већ десет година смејала тој његовој шали и волела ју је.

— Него, идите, идите, клизајте се. А јел'те да се сад лепо клиза наша Кити?

Кад је Љовин опет пришао Кити, лице јој није више било строго; очи су гледале исто онако искрено и љупко, али се Љовину учинило да је у њеној љубазности било извештачене мирноће, и би му тешко. Пошто су се поразговарали о старој гувернанти и њеним чудноватим навикама, она га запита како он живи.

— Зар вам није досадно зими на селу? запита га она.

— Није; много сам у послу, рече он, осећајући да опет овлађује њиме онај њен мирни пријатељски тон, који ће га покорити и из ког се он неће моћи отргнути исто онако као што је то било у почетку зиме.

— А хоћете ли овде дуго остати? упита Кити.

— Не знам, одговори он, не мислећи о оном што говори. Помисао на то да ће он, ако се упусти с њом у тај тон мирног пријатељства, опет отпутовати не учинивши ништа, дође му у главу, и он одлучи да се бори.

— Како да не знате?

— Не знам. То стоји до вас, рече он и одмах се уплаши од тих речи.

Да ли она није чула његове речи, или није хтела да их чује, али она као да се спотаче, ударивши двапут ногом о лед, и брзо одјури од њега. Она приђе госпођици Линоновој, рече јој нешто и поће оној кућици, где женске скидају клизаљке.

„Боже, шта учиних! Господе, Боже мој! Помози ми, научи ме“, говораше Љовин, молећи се Богу и осећајући уједно по-

[1] Мајушни медвед.

требу да се јаче краће; он поче трчати по леду, кружећи у разним правцима.

У тај мах један младић, најбољи од нових клизача, с цигаром у устима и с клизаљкама на ногама изађе из кафане и, растрчавши се, полете с клизаљкама низ степенице, лупајући и одскачући. Он слети доле и, не изменивши чак слободан положај руку, поче се клизати по леду.

— Аха, то је нешто ново! рече Љовин и одмах потрча горе да и он то огледа.

— Пазите да се не угрувате, за то треба навике! довикну му Никола Шчербацки.

Љовин се попе горе, растрча се колико је могао и полете доле, одржавајући рукама равнотежу у том новом, за њега необичном кретању.

На последњем степену он запе, али, додирнувши само мало лед руком, он учини снажан покрет, ухвати равнотежу и, смејући се, отоциља се даље.

„Диван човек“, помисли у тај мах Кити, излазећи из кућице с госпођицом Линоновом и гледајући га с осмејком нежне милоште, као драгог брата. „И зар сам ја крива, зар сам ја учинила што рђаво? Они веле: кокетерија. Ја знам да ја не волим њега; али мени је с њим ипак пријатно, и он је тако красан. Само зашто ми оно рече?..“ мишљаше она.

Спазивши њу где одлази, и њезину матер која ју чекаше на степеницама, Љовин, сав румен од брзог кретања, застаде и замисли се. Он скиде клизаљке и на изласку из баште стиже мајку и ћерку.

— Мило ми је што вас видим, рече кнегиња. — Ми примамо, као и увек, четвртком.

— Дакле данас?

— Мило ће нам бити да вас видимо, рече кнегиња хладно.

Кити би жао, и она хтеде да заглади ту материну хладноћу. Она окрену главу и рече, осмејкујући се:

— До виђења!

У тај мах и Степан Аркадијевич, накрививши мало шешир, ведра погледа и лица, као весео победилац, улажаше у башту. Али пришавши ташти, он јој тужна лица, као кривац, одговори на питање о том како је Доли? Поразговаравши се тихо и тужно с таштом, он се испрси и узе Љовина под руку.

— Хоћемо ли? упита он. — Једнако сам о теби мислио,

и врло, врло ми је мило што си дошао, рече он, значајно гледајући му право у очи.

— Хајдмо, хајдмо, одговори срећни Љовин, који је још једнако чуо звук оног гласа, који му рече: „до виђења“, и гледао осмејак, који је те речи пропратио.

— Хоћемо ли у „Ермитаж“, или код „Енглеске“?[1]

— Све једно ми је.

— Онда хајдмо код „Енглеске“, рече Степан Аркадијевич, изабравши „Енглеску“ зато, што је ту био више дужан, него у „Ермитажу“, па је сматрао да није лепо да обилази ту гостионицу. — Имаш ли фијакер? Дивота, јер ја сам послао своја кола кући.

Целог пута пријатељи су ћутали. Љовин је мислио шта је значила она промена на њезину лицу, и час је уверавао себе да има наде, час је очајавао, увиђајући да је лудо надати се, а међутим је осећао да је он сад сасвим други човек, који није личио на онога пре њеног осмејка и речи: до виђења.

Степан Аркадијевич је уз пут састављао јеловник.

— Волиш ли јести тирботе[2]? рече он Љовину кад стигоше.

— Шта? упита Љовин. — Тирботе? Да, ја их страшно волим.

X

Кад је Љовин ушао у гостионицу, морало му је пасти у очи да на лицу и у целој појави Степана Аркадијевича има неки особити израз који је личио на неко уздржано задовољство. Облонски скиде горњи капут и с накривљеним шеширом прође у трпезарију, па поче издавати наредбе келнерима Татарима који су у фраковима и са салветама облетали око њега. Поздрављајући се и десно и лево с познаницима којих је било и овде као и свуда, и који су га радосно дочекивали, он приђе бифе-у, поједе парче рибе и попи ракију, и рече нешто набељеној Францускињи која је седела за касом и која је сва била у пантљикама, чипкама и коврчицама, чему се чак и та Францускиња искрено насмејала. Љовин само зато не попи чашицу ракије, што га је вређала та женска која му се чинила сва састављена од лажне косе, пудера и тоалетне водице. Он по-

[1] Две чувене московске гостионице.
[2] Нека морска риба

хита да се одмакне од ње, као од нечистог места. Душа му је била пуна успомена на Кити, и у очима му се сијао осмејак победе и среће.

— Овамо, ваша светлости, извол'те! овде нико неће узнемирити вашу светлост, говорио је, облећући око Облонског, стари, мало бео Татарин, широк у карлици, изнад које се раздвајаху поле од фрака. — Извол'те, светлости, говорио је он и Љовину, ласкајући и госту Степана Аркадијевича, из поштовања према њему самом.

Прострвши за час чист постољњак по округлом столу који је већ био застрт и на ком је стајао бронзани светњак, он примаче сомотске столице и, са салветом и с јеловником у руци, стаде пред Степана Аркадијевича, чекајући наредбе.

— Ако желите засебну собу, ваша светлости, одмах ће бити: тамо је сад кнез Голицин с једном госпођом, и они ће ускоро отићи. Добили смо свежих острига.

— А! остриге?

Степан Аркадијевич се замисли.

— Како би било, Љовине, да променимо план? рече он, метнувши прст на јеловник. На лицу му се огледаше озбиљна недоумица. — Јесу ли добре остриге? Пази добро!

— Фленсбуршке, ваша светлости, остендских немамо.

— Ако су и фленсбуршке, само јесу ли свеже?

— Јуче смо добили.

— Па да почнемо од острига̑, и затим да изменимо и цео план? А?

— Мени је свеједно. Ја највolим проста руска јела: чорбу с киселим купусом и кашу од прекрупе, али овде тога нема.

— Желите ли кашу а-ла-рис?[1] рече Татарин, нагињући се над Љовином као дадиља над дететом.

— Без шале, што год изабереш, биће добро. Ја сам се клизао, па сам гладан. И не мисли, додаде он, спазивши да Облонски није задовољан, — да ја нећу оценити твој избор. Ја ћу са задовољством, и то добро, јести.

— Разуме се! Говори што ти драго, али то је једно од задовољстава у животу, рече Степан Аркадијевич. — Дакле, дај нам ти, братац, острига, једно двадесет или, биће мало, тридесет комада; супу с поврћем...

[1] на руски начин зготовљену.

— Прентањер, прихвати Татарин. Али Степан Аркадијевич очигледно није хтео да му учини то задовољство, те да јела зове француским именима.

— С поврћем, знаш? Затим тирбота у густом сосу, затим... ростбиф, али пази да буде добар. После донеси копуна или тако нешто, и компота.

Татарин, сетивши се навике Степана Аркадијевича, да не назива јела француским именима као што пише у јеловнику, не понављаше их за њим, али ипак учини себи задовољство те целу поруџбину понови према јеловнику: „суп прентањер, тирбо сос Бомарше, пулард а л естрагон, маседуан де фрии“... и одмах, оставивши тај укоричени јеловник, он, као на опругама, дохвати други, у ком су била побројана вина, и даде га Степану Аркадијевичу.

— А шта ћемо пити?

— Ја? што год хоћеш, само мало; шампањца, рече Љовин.

— Шта? Зар одмах испочетка? А уосталом, можемо. Ти волиш онај с белим печатом?

— Каше блан, прихвати Татарин.

— Дакле, дај нам тај уз остриге, а после ћемо видети.

— Разумем. А какво ћете вино уз јело?

— Донеси њуи,[1] или боље класичан шабли.[2]

— Разумем. Желите ли в а ш е г сира?

— Да, да, пармезана. Можда ти волиш други који?

— Не, све ми је једно, одговори Љовин, не могавши се уздржати од осмејка.

И Татарин, с полама од фрака, које су летеле око њега, отрча и врати се после пет минута с чинијом острига у седефским отвореним шкољкама, и с боцом између прстију.

Степан Аркадијевич мало изгњечи уштиркан салвет, задену га за прсник и, наместивши згодно руке, лати се острига.

— А, лепе су, говораше он, и сребрном виљушчицом скидаше љигаве остриге са седефских шкољки, гутајући их једну за другом. — Лепе су, понови он, подижући влажне и сјајне очи час на Љовина, час на Татарина.

Љовин је јео и остриге, ма да му је бели хлеб са сиром боље пријао. Али он је с уживањем посматрао Облонског. Чак и Татарин, који је извукао запушач из боце и наливао пену-

[1] ваљда од фр. nuit (према руском изговору) — нека врста црног вина.
[2] чувено бело вино француско.

шаво вино по танким, бокастим чашицама, намештајући своју белу машну посматрао је Степана Аркадијевича с очигледно задовољним осмејком.

— А ти баш не мариш много за остриге? рече Степан Аркадијевич, испијајући чашу на искап, — или си нешто у бризи? А?...

Он је хтео да Љовин буде весео. А Љовин и није био невесео, он се просто осећао нелагодно. С оним, што му је сијало у души, њему је било тешко и нелагодно у кафани, између засебних соба, у којима се ручало са женскима, усред овог трчкарања и јурњаве; та бронза, огледала, светлећи гас, Татари, — све га је то вређало. Он се бојао да не упрља оно, чиме је била препуна душа његова.

— Ја? Да, нешто сам и забринут; али, осим тога, све ме женира, рече он. — Не можеш замислити како све то мени, који живим у селу, изгледа глупо, исто онако као и нокти оног господина, кога сам видео код тебе.

— Да, видео сам да су те нокти јадног Грињевича јако заинтересовали, рече Степан Аркадијевич, смејући се.

— Не могу то да гледам, одговори Љовин. — Стани, молим те, на моје гледиште, на гледиште једног сеоског становника. Ми се у селу трудимо да нам руке буду таке, како би што лакше било њима радити; зато опсецамо нокте, и понекад засукујемо и рукаве. А овде људи намерно пуштају нокте да им израсту колико год могу и, место дугмета̑, придену на манжете читаве тањириће, те не могу ни мало рукама да раде.

Степан се Аркадијевич весело осмејкиваше.

— Па то је доказ да му јак напор при раду није потребан. Код њега ради ум...

— Можда. Али мени то ипак изгледа чудновато, као што ми се чини чудно и то што се ја и ти старамо да се што дуже не наједемо и зато једемо остриге, док се ми тамо у селу журимо да се час пре наједемо, па да радимо.

— Па разуме се, прихвати Степан Аркадијевич, — али то и јесте циљ образовања, да човек од свега уме себи створити уживање.

— Е, ако је то циљ, ја бих волео да сам дивљак.

— Ти си и онако дивљак. Сви сте ви Љовини дивљаци.

Љовин уздахну. Он се сети свог брата Николе, и би га стид

и дође му тешко, па се намршти; али Облонски узе говорити о таквој ствари, која га одмах отрже од тих мисли.

— Па хоћеш ли ићи вечерас код наших, то јест код Шчербацких? рече он, одмичући празне, храпаве шкољке, примичући сир и значајно сијајући очима.

— Да, свакако ћу ићи, одговори Љовин, — ма да ми се учинило да ме је кнегиња нерадо позвала.

— Којешта! То је њен начин говора... Е, донеси нам, братац, супу!.. То је њен начин говора, grande dame[1], рече Степан Аркадијевич. — Доћи ћу и ја, али морам прво ићи на пробу певања код грофице Бонине. Е, па дед реци да ниси дивљак? Како да човек протумачи то, што си се на једанпут изгубио из Москве? Шчербацки су ме једнако за тебе питали, као да ја то морам знати. А ја знам само то: ти увек радиш оно, што нико не ради.

— Да, рече Љовин полако и узбуђено. — Имаш право, ја сам дивљак, само што моје дивљаштво није у том што сам пре побегао, већ у том, што сам сад дошао. Сад сам дошао...

— Ала си ти срећан човек! прихвати Степан Аркадијевич, гледајући Љовину право у очи.

— Зашто?

— Познајем ја добре коње по неким њиховим жиговима, а заљубљене младиће познајем по очима, издекламова Степан Аркадијевич. Пред тобом је будућност.

— А зар је код тебе већ све прошлост?

— Ако и није баш прошлост, тек — пред тобом је будућност, а код мене је садашњост, и то садашњост која није баш увек весела.

— А што?

— Па није баш најбоље. Уосталом, нећу о себи да ти причам, а све се и не може рећи, додаде Степан Аркадијевич. — Дакле, зашто си дошао у Москву?... Еј, купи ове тањире, викну он Татарину.

— Домишљаш се? одговори Љовин, не скидајући са Степана Аркадијевича очију, које су се из дубине сијале.

— Домишљам се, али не могу да започнем о том говорити. Већ по том можеш видети да ли је моје домишљање тачно или није, рече Степан Аркадијевич, гледајући Љовина с лаким осмејком.

[1] велика госпоја.

— Па шта велиш? рече Љовин уздрхталим гласом и осећајући како му на лицу играју сви мишићи. Како ти на то гледаш?

Степан Аркадијевич полако испи чашу шаблија, не скидајући очију с Љовина.

— Ја? рече Степан Аркадијевич: — ништа на свету не бих тако желео као то, ништа! То је најбоље од оног, што би могло бити.

— Али, да ли се ти не вараш? Знаш ли ти о чему ми говоримо? изусти Љовин и упи се погледом у свог пријатеља. — Мислиш ли да је то могућно?

— Мислим. А зашто би било немогућно?

— Дакле заиста мислиш да је то могућно? Не, реци ми све што мислиш! А ако ме... ако ме одбију?.. И ја сам чак уверен...

— Зашто тако мислиш? рече Степан Аркадијевич, смешећи се кад га виде онако узбуђена.

— Тако ми се по некад чини. Та то ће бити страшно и за мене и за њу.

— Е, за девојку ту свакако нема ништа страшно. Свака се девојка поноси кад је просе.

— Јест, свака девојка, али не она.

Степан Аркадијевич се осмехну. Њему је било добро познато то Љовиново осећање, он је знао да Љовин све девојке на свету дели у две врсте: прва врста, то су све девојке на свету осим ње, и све те девојке имају човечанских мана и сасвим су обичне; друга врста — то је једино она, без икаквих мана и узвишена изнад свега што је човечанско.

— Стани, узми соса, рече он, задржавајући Љовинову руку која је гурала сос.

Љовин послушно извади соса, али не даде Степану Аркадијевичу да мирно једе.

— Стани, стани, рече он. Разумеш, то за мене животно питање. Ја никад ни с ким нисам о томе говорио. И ни с ким не могу о том говорити осим с тобом. Ето, ја и ти смо потпуно различити: имамо различите укусе, погледе, све; али ја знам да ме ти волиш и разумеш, и зато те ја страшно волим. Само, за име божје, буди сасвим искрен.

— Говорим ти оно, што мислим, рече Степан Аркадијевич осмејкујући се. — Али ја ћу ти и више рећи: моја жена, то је ретка жена... Степан Аркадијевич уздахну кад се сети, како

стоји са женом, и, поћутавши мало, настави: — Она има дар да све унапред види. Она скроз види човека; али ни то није све: она зна шта ће се десити, особито — ко ће кога узети. Она је, на пример, прорекла да ће се Шаховска удати за Брентељна. Нико није хтео томе веровати, а то се догодило. И она је на твојој страни.

— То јест, како?

— Тако, што не само да те воли, већ вели, да ће Кити зацело бити твоја.

Кад Љовин то чу, по лицу му се на једанпут осу осмејак, онај осмејак који граничи са сузама гањивости.

— Она то вели! узвикну Љовин. — Ја сам увек говорио, да је твоја жена просто дивна. А сад доста, доста о том, рече он, устајући с места.

— Добро, али седи.

Но Љовин не могаше седети. Сигурним кораком он прође двапут по собици, трепну очима да му се не виде сузе, и тек онда седе опет за сто.

— Разуми, поче он, — ово није љубав. Бивао сам и пре заљубљен, али ово је друго. Ово није моје осећање које је потекло у мени, већ је то нека спољашња сила овладала мноме. Отишао сам, јер сам дошао до закључка да то не може бити, јер такве среће и нема на земљи; али ја сам се борио са собом, и сад видим да без тога нема живота. И треба увидети...

— Па зашто си онда отишао?

— Ах, стани! колико мислӣ! Колико мислим да те питам! Слушај. Ти не можеш ни замислити колико си ми учинио тиме, што си ми то рекао. Толико сам срећан да сам са̂м себи постао гадан: на све сам заборавио. Данас сам дознао да је мој брат Никола... Знаш он је овде... и на њега сам заборавио. Мени се чини, да је и он срећан. Ово је налик на лудило. Али једно ме само плаши... Ето, ти си ожењен, ти знаш то осећање... страшно је то, што ми стари који имамо своју прошлост... пуну не љубави, већ грехова... на једанпут долазимо у најближи додир с чистим, невиним створењем; то је гадно, и човек мора осећати да није тога достојан.

— Па бар ти немаш много грехова.

— Ох, ипак, рече Љовин, — читајући с гађењем књигу свога живота, ја ипак стрепим, и проклињем, и горко се јадам... Да!

— Па шта би му? тако је свет удешен, рече Степан Аркадијевич.

— Једина ми је још утеха, као што стоји у оној молитви коју сам вазда волео: опрости ми не по заслугама мојим, већ по милосрђу своме. Тако ми само и она може опростити.

XI

Љовин испи своју чашу, и обојица ућуташе.

— Морам ти још једно рећи. Познајеш ли Вронсног? упита Степан Аркадијевич Љовина.

— Не познајем. А што питаш?

— Донеси другу, рече Степан Аркадијевич Татарину, који им је сипао у чаше и вртео се око њих баш онда, кад је најмање био потребан.

— Треба да познајеш Вронског, јер ти је то један од такмаца.

— Ко је тај Вронски? рече Љовин и његово, дотле детињски усхићено лице, у коме је мало час уживао Облонски, постаде на једанпут пакосно и непријатно.

— Вронски — то је један од синова грофа Кирила Ивановича Вронског, један од најбољих представника веселе аристократске петроградске младежи. Познао сам се с њим у Твери, кад сам тамо био са службом, а он је долазио као члан регрутне комисије. Ужасно је богат, леп је, има висока познанства, крилни је ађутант и уз то је врло пријатан и ваљан. Уосталом, он је и нешто више. Од како сам га овде изближе познао, видео сам, да је и образован и веома интелигентан: то је човек, који ће далеко отићи.

Љовин је ћутао и мрштио се.

— Еле, он је дошао овамо ускоро после твог одласка и, како ми се чини, до ушију се заљубио у Кити, а ти разумеш да њена мати...

— Извини, али ја не разумем ништа, рече Љовин, све више натмурен. И одмах се сети свог брата Николе и тога, како је он, Љовин, гадан кад га јо могао заборавити.

— Стани мало, стани, рече Степан Аркадијевич, осмејкујући се и додирујући му руку. — Рекао сам то што знам, и понављам ти: мени се ипак чини да је у том деликатном питању превага на твојој страни.

Љовин се навали на столицу; лице му беше бледо.

— И ја бих ти саветовао да што пре свршаваш, настави Облонски, сипајући му у чашу.

— Немој, хвала! не могу више пити, рече Љовин, одмичући чашу. — Опићу се... А како ми ти живиш? — настави он, желећи очевидно да промени разговор.

— Још једну реч: у сваком случају саветујем ти, да што пре свршиш с тим. Данас ти не бих саветовао да говориш с њом о томе, рече Степан Аркадијевич. — Иди сутра ујтру и по старински проси је, па нека ти Бог буде у помоћи.

— Ти си ми све говорио да ћеш доћи код мене у лов. Дођи на пролеће, рече Љовин.

Сад се он из свег срца кајао што је почео тај разговор са Степаном Аркадијевичем. Оно његово особито осећање било је оскврњено тим разговором о супарништву некаквог петроградског официра, претпоставкама и саветима Степана Аркадијевича.

Степан Аркадијевич се осмехну. Он је знао шта се збива у Љовиновој души.

— Доћи ћу ти једном, рече он. — Тако ти је то, брате; жене су стожер, око ког се све врти. Ето, и код мене ти је зло, врло зло, а све због жена. Реци ми искрено, настави он, извадивши цигару и држећи једном руком чашу, — посаветуј ме.

— У чему?

— Ево у чему. Рецимо да си ти ожењен и волиш жену, али те је занела друга жена...

— Опрости, али ја то апсолутно не разумем, као што... свеједно, као што не разумем, како бих ја сад, овако сит, прошао поред пекара и украо плетеницу од бела брашна.

Очи Степана Аркадијевича сијале су се више него обично.

— Зашто не? Плетеница по некад тако мирише да се човек не може уздржати.

Himmlisch ist's, wenn ich bezwungen
Meine irdische Begier;
Aber doch wenn's nicht gelungen,
Hatt' ich auch recht hübsch Plaisir![1]

Говорећи то, Степан Аркадијевич се фино смешио. И Љовин није могао да се не осмехне.

— Шала на страну, настави Облонски. — Разумеш, у пи-

[1] То је небески, ако сам знао савладати своју земаљску жуд; али ако ми то није пошло за руком, имао сам ипак доста задовољства.

тању је девојка, мило, кротко створење које те воли, које је сирото, које нема нигде никог и које ти је све жртвовало. Сад кад је већ ствар отишла куд не треба, — разумеш, зар сад да је оставиш? Рецимо да се човек и растане с њом да не би разорио свој породични живот, али зар да је не пожали, не обезбеди, не заглади оно што је учинио.

— Опрости, бога ми, али ти знаш да ја све женске делим у две врсте... то јест, не... боље рећи: има женских и има... Ја још нисам видео, нити ћу видети створењâ која су поклизнула и која би била дивна; а овака, као ова нафракана Францускиња што сва у коврчицама седи на каси, то су за мене гадови, и све те, што су поклизнуле, такве су.

— А она из евангелија?

— Ах, остави то! Христос никад не би рекао оне речи, да је знао како ће их на зло употребљавати. Из целог евангелија упамтили су само те речи. Уосталом, ја не говорим оно што мислим, већ оно што осећам. Ја осећам гађење према пропалим женскима. Ти се бојиш паукâ, а ја се бојим ових гадова. Ти јамачно ниси изучавао пауке и не знаш њихов живот: тако и ја.

— Лако је теби говорити тако; то је исто као у Дикенсову роману онај господин који левом руком пребацује преко десног рамена сва заплетена питања. Али одрицати факат не значи одговорити. Шта да се ради, реци ти мени, шта да се ради? Жена стари, а ти пун живота. Ниси имао кад ни да се осврнеш, а већ осећаш да је не можеш волети, па ма је колико поштовао. И на једанпут тек дође изненада љубав, и онда си пропао, пропао! — рече Степан Арнадијевич с тугом и очајањем.

Љовин се осмехну.

— Јест, пропао, настави Облонски. — Али шта да се ради?

— Не кради плетенице.

Степан Аркадијевич се насмеја.

— О, моралисто! Разумеш, има две женске: једна тражи само своје право, а то је право твоја љубав коју јој ти не можеш дати; а друга ти жртвује све, а ништа не тражи. Шта да радиш? На шта да се одлучиш? То је та страшна драма.

— Ако хоћеш да ти искрено кажем шта ја мислим о томе, рећи ћу ти да не верујем да ту има какве драме. А ево зашто. По мом схватању, љубав... управо две врсте љубави, које, ако се сећаш дефинише Платон у својој „Гозби“, те две врсте љубави

служе као пробни камен за људе. Једни разумеју само једну, а други само другу љубав. И они, који знају само за неплатонску љубав, узалуд причају о драми. Код такве љубави не може бити драме. „Хвала вам лепо на провођењу, збогом“, ето ти цела драма. А код платонске љубави не може бити драме, јер је код такве љубави све јасно и чисто, јер је...

У том тренутку Љовин се сети својих погрешака и унутарње борбе коју је претурио, и изненада додаде:

— А уосталом, можда имаш и право. Врло лако може бити... Али ја не знам, апсолутно не знам.

— Видиш ли, рече Степан Аркадијевич, ти си врло сређен човек. То је твоја врлина и твоја мана. Твој је карактер једноставан, сређен, и ти би хтео да се и цео живот састоји из таквих једноставних појава, — а то не бива. Ти презиреш државну службу, јер би ти хтео да посао увек одговара циљу, — а то не бива. Ти би тако исто хтео да човек, радећи, увек има пред собом циљ, да љубав и породичан живот буду једно исто, — а тога нема. Сва разноликост, сва драж, сва лепота у овом животу састоји се баш из светлости и из сенки.

Љовин уздахну и ништа не одговори. Он је мислио о оном што се њега тицало, и није ни слушао Облонског.

И на једанпут утобојица осетише да, и ако су пријатељи, и ако су заједно ручали и пили вино које је требало да их још више зближи, да сваки од њих мисли само о себи и да се они један другог не тичу. Облонски, који је већ толико пута, после оваких ручкова, осећао ту раздвојеност место зближења, знао је шта у таким приликама треба радити.

— Да платим! викну он и изађе у салу до њихове собе, где одмах нађе познатог ађутанта и отпоче с њим разговор о некој глумици и њеном љубазнику. И одмах, у разговору с ађутантом, Облонски осети да му је лакше и да се одмара од разговора с Љовином који га је увек наводио да се одвећ напреже и умно и душевно.

Кад је дошао Татарин с рачуном који је износио двадесет и шест рубаља с копејкама, не рачунајући овамо напојницу, Љовин, који би се иначе, као становник са села, згрануо кад би видео толики рачун, по ком је требало платити четрнаест рубаља, колико је пало њему у део, — сад се и не осврну на то, плати и оде кући да се пресвуче, па да иде Шчербацкима, где ће се решити његова судбина.

XII

Кнегињица Кити Шчербацка имала је осамнаест година. То јој је била тек прва зима, од кад су је почели изводити на балове. Она је имала више успеха у великом свету, но обе старије сестре њезине, и више но што је очекивала и сама кнегиња. Не само да су младићи, који играју на московским баловима, скоро сви били заљубљени у Кити, она је већ прве зиме имала две лепе прилике да се уда: Љовина и, одмах после његова одласка, кнеза Вронског.

Долазак Љовинов у почетку зиме, његове честе посете и отворена љубав према Кити, све то беше разлог да се поведе први озбиљан разговор између девојчиних родитеља о будућности њихова детета, а уједно и разлог да се кнез и кнегиња почну препирати. Кнез је био за Љовина и говорио је да ништа боље и не жели за ћерку; а кнегиња, навикнута, као и све жене, да околиши, говорила је да је Кити још и сувише млада, да Љовин ничим не показује да има озбиљних намера, да Кити не мари много за њега, и вазда друго; али она није говорила оно што је главно: да она очекује бољу прилику за кћер, да јој Љовин није симпатичан, и да га она не разуме. А кад Љовин изненада оде, кнегиња се обрадова и ликујући рече мужу: „видиш да сам имала право“. А кад се појави Вронски, она се још више обрадова, уверена у оном што је и раније мислила: да Кити не треба да се уда само добро, него сјајно.

Код мајке није могло бити сумње, који је од двојице бољи — Љовин или Вронски. Мајци се није свиђало код Љовина ни његово чудновато, оштро изражавање о свему, ни његова неспретност у друштву која је, како јој се чинило, била заснована на охолости, ни његов, како је она мислила, полудивљачки живот у селу, где се само бавио стоком и сељацима; није јој се свиђало ни то што он, који је био заљубљен у њену кћер и долазио у кућу месец и по дана, једнако као да је нешто очекивао, гледао, као да се бојао да ли то неће бити за њих одвећ велика част, ако је запроси, и што, најзад, није разумео да кад се стално долази у кућу где има девојка на удају, онда се ваља изјаснити. И на једанпут оде, не рекавши ништа. „Добро је што је тако мало примамљив, те се Кити не заљуби у њега,“ мислила је мати.

Вронски је потпуно одговарао свима жељама мајчиним.

Много је богат, интелигентан, од великог је рода, на путу је да учини сјајну војничку каријеру на двору и диван је човек. Ништа се боље није могло ни пожелети.

Вронски се на баловима јавно удварао Кити, играо је с њом, долазио у кућу, дакле није могло бити сумње да он има озбиљне намере. Па ипак, поред свега тога, мајка је целе те зиме била страшно узнемирена и узбуђена.

Она се удала пре тридесет година, а тетка јој је била проводаџиница. Младожења, о коме се све унапред знало, дошао је, видео је девојку и њега су видели; тетка проводаџиница дознала је и рекла сваком од њих какав су утисак једно на друго учинили; утисак је био добар; затим, у одређени дан, запросили су је од родитеља и они су је дали.

Све је ишло просто и лако. Бар тако се чинило кнегињи. Али код својих кћери она је осетила како то није ни лака, ни проста, ни обична ствар — удавати кћер. Шта се је само настраховала, колико јој је само мисли прошло кроз главу, шта је новца потрошено, колико је пута долазила у сукоб с мужем, док није удала две старије кћери, Дару и Наталију. Сад, кад је почела изводити најмлађу, морала је преживети иста страховања и сумње, и око ове кћери још више се препирала с мужем, него око старијих. Стари кнез, као и сви оцеви, био је необично осетљив у погледу части и беспрекорности својих кћери; он је одвећ био љубоморан према кћерима, а нарочито према Кити која је била његово љубимче, и на сваком кораку је кореo кнегињу да она компромитује кћер. Кнегиња се на то навикла још с првим кћерима, али она је сад осећала да кнежева осетљивост има више разлога. Она је видела да се у последње време много што шта променило у друштву, да су материне дужности постале још теже Она је видела да су вршњакиње њезине кћери склапале некаква удружења, ишле на неке курсове, слободно се понашале према мушкима, возале се саме по улицама, многе нису хтеле да праве реверанс и, што је главно, све су биле тврдо уверене да изабрати себи мужа — то је ствар њихова, а не њихових родитеља. „Сад се друкчије удаје, а не као пре“, мислиле су и говориле све те младе девојке, па чак и стари људи. Али како се сад удаје? — кнегиња није могла ни од ког да дозна. Француски обичај, да родитељи решавају дечију судбину, био је одбачен — осуђивали су га. Енглески обичај, да девојка буде потпуно слободна,

такође није био примљен и био је немогућан у руском друштву. Руски обичај проводаџисања сматрао се као нешто ужасно; њему су се смејали сви, па и сама кнегиња. Али како се треба удавати и удавати кћери, то није нико знао. Сви они с којима је кнегиња имала прилике да се о том разговара, говорили су јој једно те једно: „Та, молим вас, у данашње време треба већ једном напустити тај старовременски обичај. Па не удају се и не жене родитељи, већ деца, дакле треба оставити младеж нека ради како зна“. Али лако је било тако говорити онима који нису имали кћери, а кнегиња је знала да јој се кћи при том упознавању може заљубити, и то заљубити се у онога који није за њу, или у онога који се не мисли њом оженити. И ма колико да су говорили кнегињи, како се у садашње време младеж сама треба да удаје и жени, она није могла томе да верује, као што не би могла веровати, да ће икад за петогодишњу децу бити најбоља играчка напуњени пиштољи. И зато је ова ћерка задавала кнегињи више бриге, него старије кћери.

Сад се кнегиња бојала да се Вронски не ограничи само на удварања њезиној кћери Она је видела да јој је кћи већ заљубљена у њега, али се тешила тиме што је он поштен човек, па неће то учинити. Па ипак, она је знала како је, код данашње слободе у понашању, лако завртети мозак девојци, и како мушкарци то олако узимају. Ето, прошле недеље Кити је испричала матери шта се је разговарала с Вронским за време мазурке. Тај је разговор у неколико уморио кнегињу; али ипак она није могла бити потпуно мирна. Вронски је рекао Кити како су и он и брат му тако навикли да у свему слушају своју матер, да никад не предузимају што важно док се с њом не посаветују. „И сад очекујем, као особиту срећу, да ми дође мајка из Петрограда“, рече он.

Кити исприча све то кнегињи, не дајући никаквог значаја тим речима. Али мати је то друкчије разумела. Она је знала да свакот дана очекују стару, знала је да ће се стара обрадовати избору свог сина, па јој је било за чудо што он, из бојазни да је не увреди, не проси девојку; али она је толико желела и тај брак и, што је главно, да једанпут одахне од брига, да је она у то веровала. Ма како да је кнегињи било тешко гледати несрећу старије кћери која се спремала да остави мужа, узбуђење због најмлађе ћерке, чија се судбина сад решавала, превлађивало је у њој над свима другим осећањима. Долазак Љо-

винов донео је нове бриге. Она се бојала да Кити, која је, као што јој се у један мах чинило, имала наклоности према Љовину, не одрекне Вронском из претеране савесности, и да у опште долазак Љовинов не задржи, не заплете ствар, која је тако близу да се сврши.

— Је ли он одавно дошао? упита кнегиња за Љовина, кад стигоше кући.

— Данас, maman.[1]

— Хоћу само једно да ти кажем... поче кнегиња, и по њеном озбиљном и живахном лицу Кити се сети о чему ће она да говори.

— Мама, рече она, поруменевши и окрећући се брзо к матери — молим вас, молим вас, не говорите ништа о томе. Ја знам, ја све знам.

Она је желела исто што и мати, али побуде, из којих је то мати желела, вређале су је.

— Хоћу само да ти кажем, да девојка, кад пробуди наду у једном...

— Мама, голубице, ако Бога знате, не говорите. Страх ме је да о том говоримо.

— Нећу, рече мати, спазивши јој сузе у очима; — само ћу ти једно рећи, душо моја: ти си ми обећала да нећеш ништа од мене крити. Нећеш?

— Никад, мама, и ништа, одговори Кити поруменевши и погледавши мајци право у лице. — Али сад немам шта да вам кажем. Ја... ја... и кад бих хтела, не знам шта да вам кажем и како... не знам...

„Не, ко има оваке очи, тај не може лагати,“ помисли мати и осмејкиваше се, гледајући је узбуђену и срећну. Она се осмејкивала зато, што се њој сиротој чинило као нешто огромно и значајно то што јој се у тај мах збивало у души.

XIII

После ручка и у вече, пре него што се почело код њих посело, Кити је осећала нешто, налик на оно што осећа младић пре боја. Срце јој је јако ударало и није могла мисли ни на чем да заустави.

Она је осећала да је данашње посело, на ком ће се њих

[1] мама.

двојица први пут видети, пресудно за њу. И она их је једнако замишљала час сваког за се, час обадвојицу заједно. Кад је мислила на прошлост, она се са задовољством и с нежношћу заустављала на успоменама о својим одношајима према Љовину. Успомене из детињства и успомене на његово друговање с њеним покојним братом даваху нарочиту драж њеним односима према њему. Његова љубав према њој, у коју је она потпуно веровала, ласкала јој је, и она јој се радовала. И било јој је пријатно сећати се Љовина. А у успомене на Вронског уплетало се нешто нелагодно, ма да је он био врло светски и сређен човек; као да је било нечег лажног — не у њему, он је био веома приступачан и мио, — већ у њој самој, дочим се с Љовином осећала просто и била је отворена и искрена. Али зато кад год би размишљала о будућности с Вронским, пред очи би јој излазила срећна и сјајна переспектива, а будућност с Љовином чинила јој се магловита.

Попевши се горе да се обуче за посело и погледавши се у огледало, она радосно опази да је ово један од оних дана који су по њу врло добри, и да она потпуно влада свом оном снагом која јој је била у власти, а то јој је данас било тако потребно: она је осећала и спољашњу мирноћу и слободну љупкост у кретању.

У седам и по, тек што она сиђе у салон, а лакеј већ пријави: „Константин Дмитрич Љовин.“ Кнегиња је још била у својој соби, а и кнез још не беше изашао. „Ето ти“, помисли Кити и сва јој крв јурну к срцу. Она се престрави, кад виде у огледалу како је бледа.

Сад је она поуздано знала да је он зато и дошао раније да је застане саму и да је запроси. И тек сад цела ствар изађе јој пред очи сасвим с друге, с нове стране. Тек сад она разумеде да се питање не тиче само ње — тј. с ким ће она бити срећна и кога она воли — већ да овог тренутка мора увредити човека, ког воли. И мора га страшно увредити... Зашто? Зато што је он, добричина, воли, што је заљубљен у њу. Али нема се куд, тако треба, тако се мора.

„Боже мој, зар баш ја треба то да му кажем?“ помисли она. „Зар да му кажем да га не волим? То неће бити истина. Шта да му кажем? Да му кажем да другог волим? Не, то је немогућно. Идем одавде, идем“.

Она већ прилажаше вратима, кад чу његове кораке. „Не!

то није лепо! Шта се имам бојати? Ништа ружно нисам учинила. Куд пукло да пукло. Рећићу истину, с њим ме не може бити срамота. Ево га“, рече она у себи, спазивши снажну и плашљиву прилику његову, с оним сјајним очима које беху у њу упрте. Она му погледа право у лице, као да га моли да је поштеди, и пружи му руку.

— Ја, чини ми се, дођох у невреме, одвећ рано, рече он, осврнувши се по празном салону. Кад виде да су му се очекивања испунила, да му ништа не смета да се изјасни, лице му се намршти.

— О, не, — рече Кити и седе крај стола.

— Па ја сам само то и желео да вас затекнем саму, поче он, не седајући и не гледајући у њу да не би изгубио храброст.

— Мама ће одмах доћи. Она се јуче много уморила. Јуче...

Она је говорила не знајући ни сама шта јој усне говоре, и не скидајући с њега молећивог и умиљатог погледа.

Он је погледа; она порумене и ућута.

— Рекао сам вам да не знам колико ћу у Москви остати... да то до вас стоји...

Она обараше главу све ниже и ниже, ни сама не знајући шта ће одговорити на оно, што ће јој он сад рећи.

— Да то до вас стоји, понови он. — Хтедох рећи... хтедох рећи... Дошао сам зато да... будете моја жена! — рече он, не знајући ни сам шта говори; али, осетивши да је оно што је било најстрашније, већ рекао, он застаде и погледа је.

Она је дубоко дисала и није га гледала. Осећала је занос. Душа јој је била препуна среће. Није се надала да ће то на њу учинити толики утисак кад јој он каже да је воли. Али то трајаше само тренутак. Она се сети Вронског, подиже на Љовина своје сјајне, искрене очи и, спазивши његово очајно лице, брзо одговори:

— То не може бити... опростите ми.

Како му је пре једног тренутка она била блиска, и како је била важна по његов живот! И како му сад постаде туђа и далека од њега.

— Друкчије није ни могло бити, рече он, не гледајући је.

Он се поклони и хтеде отићи.

С руског преводи
Љубица Анастасијевић.

(Наставиће се)

ПУТНИК

Милораду М. Петровићу

На смирају сунце као ватра руди;
Један црвен облак сам некуда блуди.

Хи̑тно часи лете у дугоме низу;
Одмора ми треба, ноћ је, ево, близу.

С балконима овдје видим ви̑ле старе,
При заходном сјају окна им се жаре.

Наоколо баште пуне тиха мира;
Озго чујем пјесму и звуке клавира.

На ова ћу прва врата скромно стати,
Закуцаћу; можда конак ће ми дати.

За мене је доста мјесто гдје на поду;
Постеље су меке само за господу.

Идем!.. Али, куда? Што да будем лудо̑м?
Гдје бољари себра припустише у дом?!

Из мрамора ових само зима бије,
Као да ми зборе: „одлази што прије!“

Онамо, под врбом, уз ријеку ближе,
Са два мала окна трошни дом се диже.

По убогу крову маховина расте
И под стару стреху долијећу ласте.

На домаку вра̑та̑, испод лисне шатре
Посједала чељад око топле ватре.

Тамо, тамо идем; ту је љубав с Небом,
Ту ме орач чека са сољу и хлебом!

Алекса Шантић.

ЗВОНО

Пољем легла ноћ и тама,
У врх поља црква сама;

Само анђô, сузна лика,
Некуд гледа са звоника.

Гледа поља, али нигђе
Плода нема нит га виђе.

Уз очева јака рала
Блиједа су дјеца пала.

Сан им љуби хладно чело; —
Мртво поље, мртво село.

Анђô гледа, сузе рони,
Па у старо звоно звони.

Хладним мраком звоно бије,
Ал га нико чуо није.

Мирно, тихо, крви плава
Само ћути, само спава.

Анђô јеца, сузе рони;
Мртвој дјеци звоно звони.

Алекса Шантић.

НЕ ЛАЖИ СЕБЕ

Ти ниси срећна,
Лице ми каже
И мрак твог лепог и плачног ока.
Ти силно патиш,
Зато ме траже
Те очи, пуне бола дубока,
Да кроз њих душа
Твоја искаже
Како ти Живот Срећу односи.
    Ти ниси срећна, —
    О, не пркоси!

Ил' мислиш ничег да се не сећам,
Ил' да сам другом
Занет толико
Да према теби друго осећам,
И да не видим
Сада колико
Патње ти Живот нови доноси?
    Ти ниси срећна, —
    О, не пркоси!

О, знаш већ како умем волети,
Сећаш се,
Да сам тебе волео;
И знаш: унапред да ми осети
Срце,
Хтео или не хтео,
Бол — кога морам
С тобом поднети,
И јад — ког Живот собом доноси.
    Ти ниси срећна, —
    О, не пркоси.

С. Д. Петровић.

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

БИЉЕШКЕ, УСПОМЕНЕ И УТИСЦИ

II

У врзином колу.

Помрчина је у велике била притиснула, кад је загребачки воз стигао на Ријеку. Одмах потражим лађу, која је изјутра, у недељу, требала да буде у Задру. Дувала је јака јужина, — која ни у ријечкој луци није давала мира лађама. И ако је ријечка лука добро одбрањена од вјетрова, јужина је ипак толико јака била, да је допирала до у луку. То мени ништа није сметало, да снијевам најљепше снове. Нови Сад и Туцин-дан, послије првог утиска, дођоше на друго мјесто. На првом мјесту биле су ме заокупиле мисли о будућности Српства на Приморју. Њему најпријê, па онда осталом Српству требало је да посветим сву своју снагу. Али с ким и како? Хоћу ли у Задру и код Српства на Приморју наћи ону предусретљивост и ону искреност, које су потребите младом човјеку? Хоћу ли у Задру наћи икога, који ће знати и хтјети, да ме у муци савјетује, да ми искрено покуди какву ману или да похвали какву врлину? Па, какви су то људи, у чије коло ја идем и који ме зову да им будем коловођа? Многе од њих нијесам знао него по имену. По дјелима не, јер нијесу урадили ништа добро, а да би се за њ чуло. Да ли ће тим људима бити по вољи, што су мени једнаци Срби и на Приморју и на Струми и Вардару? Да ли су ти Срби

широких груди и погледа, или не виде ли даље од свог кућног прага? Те и сличне мисли врзле су ми се будном по глави.

Колико су год те мисли биле мени тешке и мучне, било је и других, које су ме заносиле. За политички и културни српски рад Задар није могао ни да се успореди са Загребом. Могло се и морало се ипак радити. Босна и Херцеговина нијесу биле далеко. На другом крају свијета нијесу биле ни Србија ни Црна Гора. Нико ми није могао бранити да радим на културном јединству цијелог Српства. Ако и не нађем на Приморју људи, који ће знати и хтјети, да ме савјетују у муци, потражиће за то старе своје пријатеље. Они ће и знати и хтјети, и моћи укорити ме за мане, а похвалити ме за врлине и упутити на прави пут, ако би с њега сврнуо. Кад ми догори до ноката, ако се увјерим, да нећу имати нових пријатеља, неће ме напустити стари. Пред мојим очима било ми је све равно до Цариграда. Чињело ми се, да неће бити препрјеке, коју нећу моћи савладати.

На првом кораку искусио сам одмах велика разочарања. Неколико чланова административног одбора Српскога Гласа, који ме позвао у Задар, дочекало је долазак лађе, којом сам путовао. Послије првог поздрава, гдје сам огромним вишком враћао нека честитања, упитам за уредништво Српскога Гласа. Хтио сам одмах да почнем радити. Чланови одбора погледаше се, док један рече:

— Није никада било нарочитог стана за уредништво. Гдје се ви настаните, ту ће бити и уредништво. Ми немамо ништа да Вам дамо. Ви купите перо, папир и мастило, па оснујте ново уредништво и пишите.

— Ви добро знате, — прекинем ја тај разговор, у нади да ће други бити веселији — да се лист не може издавати без новаца. Новаца треба за папир, за многе новине и књиге, за поштарине, за штампарију, па нијесам ни ја велики капиталиста, да могу живјети од својих рента.

— Биће новаца, — одговорише ми — јер увијек по мало придолази од претплате и од огласа. Требаћете и Ви да се побрините, па да се листу удари нова новчана основа, у коју се не би такло без пријеке потребе.

— Шта је са старом? упитам изненађен. — Слушао сам, да је о оснивању Српскога Листа сакупљено неколико хиљада форинти. Тај новац није требало такнути. Тај је новац

касније прешао у власништину Српскога Гласа, па би и сада морао бити ту.

— Оде! — рече један члан и одува на длану деснице. — Новац тај био је у почетку у државним обвезницама. Те обвезнице рентирале су мало. Неколико наших људи понудило се, да ће плаћати већу добит, само да им се тај новац даде у зајам. Од тада, осим врло маленог дијела, нико не поврати главницâ, а нико не плаћа ни углављеног вишка. Ми смо примили лист без иједне паре. Показаћемо Вам рачуне, које су нам предали нашљедници првог уредника.

Прегледавајући те рачуне, увјерио сам се, како су ме у школама наопако учили математици. У школама сам учио, да је шест и пет једанаест, седам и осам петнаест, осам и осам шеснаест; а кад се од десет одбије пет, да остаје пет; кад се од девет одбију два, да остају седам итд. По тим рачунима није било тако. По њима је, на многим мјестима, шест и пет било осам, седам и осам дванаест или једанаест, а кад се од десет одбијало пет, није остајало пет, него више или мање. Гледајући то, нијесам за право знао, да ли су ти рачуни погријешни или је математика напредовала у натрашке, од када сам ја оставио школске клупе.....

Било како му драго, то није била моја брига. Са администрацијом листа нијесам хтио да имам никаквог посла. Ја засучем рукаве, нађем стан, купим перо, мастило и папира, па се упрегнем у посао. Створим — ново уредништво. Уредништво је било у правом смислу ове ријечи, кад сам почео примати новине. Чинило ми се, да сам у уредништву каквог београдског листа, гдје нема ни књига ни географских карата, па ни довољно столова и столица. Требала је још само црна кава, мала четица беспослених једномишљеника, који од дугог времена досађују по уредништвима, и дјевојчица из штампарије, која тражи рукописа, кад рукописа нема, — па би било право београдско уредништво! Неколико стотина књига, које сам собом вукао, није могло да замијени ни најскромнију библиотеку у једном добро уређеном уредништву. Други столови, осим мога, били су сувишни, јер није било сталних сарадника. Био сам сâм и уредник, и главни и споредни сарадник, и коректор итд. итд.

Морао сам се журити првим бројем Српскога Гласа под мојим уредништвом. До четвртка, кад је лист, по обичају, морао да изиђе, није било него мало дана. Промијенио сам све

доондашње обичне натписе. Босни и Херцеговини дао сам угледно мјесто. Побринуо сам се одмах, да о њима имам чланака и извјештаја за сваки број, јер Српски Глас давно о њима није проговорио. Поздравио сам читаоце малом и скромном изјавом на трећој страни листа. Да се бура не дигне, или ако се дигне, да не буде јака, рекао сам у том поздраву:

„На скупштини приложника Српског Гласа изабран је и одбор, којему је повјерена задаћа и да коначно уреди питање о сталном уреднику овога листа. Послије неколико дана тај се одбор обратио к мени у Загреб, понудив ми, да се ја примим сталног уређивања листа. Желећи да помогнем нашој општој ствари онако и онолико, колико могу и колико знам, радо сам се одазвао том позиву, те ме ево, први пут, гдје излазим пред наш свијет, као уредник органа српске народне странке. Да ли сам и колико ли сам дорастао овој тешкој задаћи, најбоље ће показати мој рад. Рад човјечји је најјасније огледало његове душе. Рад оцјењује свакога, па ће мој рад на овом положају и мене најбоље да оцијени.

„Програм листа остаје, наравно, исти. Овај ће лист и од сада, као и до сада, крчити трновити пут, којим је пошао већ од свог почетка. А да на томе путу буде мање трња и камења, све оне пријатеље овога листа, који су му то до сада били, молим, да и мене не забораве, да и мене помогну, па да једном будемо срећни и задовољни, гледајући лијепи плод нашег заједничког рада“.

Било је, богме, буре и прије тог мог поздрава, који је штампан у броју од 8. (20.) маја 1897. Скорашњи изборни уговор српске странке са хрватском народном странком за изборе посланичког дома био је огорчио многе Србе на Приморју. Ко је год својом главом знао да мисли, био је увјерен, да је то била само политичка трговина неколико људи. Хтјело се задовољити Хрвате, да ниједан автономаш не пође у Беч као посланик Приморја. У томе се успјело. Србима, који су помогли да дође до тога, по нешто је дано, а по нешто је обећано. Потпуни чистац у рачунима Српскога Гласа раздражио је још више и онако ватрену приморску природу. Немирна приморска природа људи, који су мени били противни, узбујала је још више. Моји пријатељи опет скочише на моју одбрану.

Гдје је год било Срба на Приморју, свугдје је било гонања и правдања. Неки су одобравали, а неки су осуђивали изборни

уговор са Хрватима. Неки нијесу допуштали ни да се говори о рачунима Српскога Гласа, а неки су о томе јавно и гласно говорили. Неки су мене нападали и хтели су ме срушити, а неки су ме бранили, како су знали и могли. Почео сам и ја одмах осјећати тешкоће, на које ћу морати да ударам. Да ми све то буде још теже, почело је на мене бомбардовање анонимним писмима. Таквих писама примао сам у почетку сваки дан, већином из Задра, на талијанском језику. Писале су их оне њежне женске ручице, које су онако лијепо знале рачунати рачуне Српскога Гласа. У једном од тих писама биле су и ове ријечи: „Шта мислиш ти из Боке нама кројити капу овдје у Далмацији? Ми Далматинци не требамо вас гладне Бокеље. И ти ћеш нас издати, као што нас је издао твој рођак Павлиновић....“ Никада се никоме не похвалих нити пожалих, да ми је негдашњи хрватски првак Павлиновић био блиски род. Беспослени свијет, који пише анонимна писма, прокљувао је и моју родбину по мlијеку... И та моја родбина била је јако оружје против мене.

Гонио сам међутим путем, којим сам мислио да је најбоље ићи. О нашим приморским јадима нијесам ни ријечи проговарао. Нијесам хтео да, без потребе, пуца наша брука. Док сам ја тако радио Дубровник је по каткада забадао трн и у без тога љуту рану. Мјесто да су барем свијеснији Срби на Приморју настојали, да се угуши, што није требало да избија на јавност, радило се противно. Највећу своју пажњу био сам у то доба обратио Босни и Херцеговини. Тада су у Беч полазиле депутације, које су се тужиле на насиља власти у Босни и Херцеговини. Како је Српски Глас имао много пријатеља по Босни и Херцеговини, добивао сам одатле, путем, који сам ја знао да нађем, опширних и основаних вијести.

Такво писање Српскога Гласа, који је ради тога био постао жртвом плаве и црвене оловке државног тужиоца у Задру, неким Србима није било по вољи. Зачудио сам се ипак, кад ме једнога дана посјетио један српски посланик на далматинском сабору и одмах започео разговор о писању Српскога Гласа што се тиче Босне и Херцеговине.

— Толико писање о Босни и Херцеговини — рече ми тај приморски дипломата — није ни најмање умјесно за наше прилике овдје. И под првим уредником Српски Глас доносио је у почетку много тога, а касније је скоро сасвим испустио ту

рубрику. Српски Глас не иде у Босну и Херцеговину, па је узалудно о њима писати, кад се тамо не чита. Бошњаци и Херцеговци нас никада не питају, шта ће да раде. Нема ради тога разлога ни да наш лист страда ради њих, а и да се нама наноси очита штета. Било би добро, кад би и Ви у томе попустили, па кад би писали мало или ништа о Босни и Херцеговини.

— Морам Вам одмах примијетити, — прекинем тога дипломату — да се Српски Глас у Босни и Херцеговини чита много више, него ли Ви мислите. Ја га тамо шаљем, како ја знам. Писање, дакле, о приликама и неприликама у Босни и Херцеговини није сувишно са тог гледишта. Није сувишно ни са општег српском становишта, јер ако о томе не буду писали Српски Глас, Дубровник и Србобран, остали српски листови неће. Ова три листа једина су у непосредној близини Босне и Херцеговине, па им није тешко примати вијести. У Црној Гори нема штампе, која би то могла примити на себе. Београдска штампа не може да стигне од великих партајских и династичких питања. У Београду се још нијесу међу собом добро изгрдили и испсовали, а да могу помишљати на Босну и Херцеговину...

— И оно, што неће или не могу — хтио је да ме увјери мој посјетилац — да учине Црна Гора и Београд, хоћете Ви са Српским Гласом? Оставите Ви такво писање, које се многима не допада. Још не познајете наш положај овдје. Влада и Хрвати могу нам врло лако отети све што имамо. Ако нам се отму општинске управе у Скрадину, у Обровцу, у Кистањама, у Книну и у Врлици, а то се врло лако може учинити силом, нас више нема и губимо све оно, што смо до сада имали.

— Лако ћемо ми то удесити, — хтједох да завршим тај разговор, тим више, што сам знао, да је тај српски посланик врло шупаљ, па не зна да мучи о ономе, што му се каже — да буду сви задовољни. Ви знате, да сам ја примио уредништво Српскога Гласа под увјетима првога уредника. Међу тим увјетима стоји, да су уреднику потпуно слободне руке у писању и да му нико не смије диктирати, шта ће и како ће да пише. Свакоме, који би Вам год замјерио за писање о Босни и Херцеговини, кажите, да нико не може ништа о томе; кажите слободно и Ви и Ваши пријатељи, да не одобравате такво моје писање, али да ми се то не може забранити, јер да ја хоћу строго да се држим уговора са одбором, који ми је повјерио

Српски Глас. И Ви сте члан тога одбора, па ако мислите, да је моје писање о Босни и Херцеговини заиста погибељно за нашу општу ствар или за наше прилике на Приморју, ми можемо уништити сав наш уговор. Ви тражите новог уредника, а ја имам посла и без овога.

И то је, послије самих пет недјеља уређивања Српскога Гласа, била моја прва понуда, да се одречем уредништва листа! До одреке није дошло. Од тада, па за читаве двије године никакав српски дипломата на Приморју није се усудио ни усмено ни писмено да ми каже шта о правцу Српскога Гласа у питању Босне и Херцеговине. Тај мој разговор са српским послаником натјерао ме, да још опширније пишем о Босни и Херцеговини. Није мировао ни државни тужилац у Задру.

Није ми само све ово огорчавало уређивање листа. Није било дана, а да нијесам гледао ни слушао што црно. У исто доба, кад ми се овако замјерало за писање о Босни и Херцеговини, добио сам још један доказ о свијести неког другог српског првака. Једнога дана примим од поштарске штедионице у Бечу вијест, да је исплаћена и пошљедња пара, која је била уложена на име Српског Гласа. Ко је примио тај новац? Пред законом био сам ја власник Српског Гласа. Без мога потписа или без моје пуномоћи, није нико могао примати новаца за Српски Глас. Распитам за то и дознам, да се један српски првак приказао поштарској штедионици у Бечу са исправама, које нијесу тада имале за њега никакве важности, и на основу тих исправа примио је неколико пошљедњих стотина круна, које су биле власштина Српскога Гласа. Било, па прошло и то!....

Са свих страна Приморја долазили су одлучни гласови, да се српска странка организује. Није се никоме више — говорило се — хтјело допустити да пашује. Тражило се, да се из цијеле странке установи средишњи одбор, који ће владати и одлучивати у свим питањима Српства на Приморју. У сваком повећем мјесту биће мјесни одбори, који ће управљати са главним одбором. Посланички мандати, задарски и бечки, општинске части и др. неће се више давати по династијама, као што је до тада било. Бираће се најбољи и најзаслужнији. Српски Глас и Дубровник неће писати по вољи њихових уредника. Све ће се лијепо уредити, да иде као по лоју. Че-

кало се само, да се сазове велика скупштина, која ће све то одредити.

Најодлучнији гласови о тој организацији долазили су из Дубровника. Да организацију није нико други тражио, него Дубровчани, требало је то уважити. Срби дубровачки били су увијек добри заштитници Српства на Приморју. Њиховој жељи морали су се сви одазвати.

Да упознам још боље расположење духова у тој заврзлами, одем до Дубровника у посјету виђенијим Србима. У уредништву листа Дубровника нађем најбоље расположење за утишавање страсти, али и за ред и поредак у странци. Како је до тада било, није никако могло бити и унапријед. У оно неколико пошљедњих мјесеци, а особито послије изборног уговора са хрватском народном странком, није се више знало, ни ко управља ни ко мора да слуша. Била је настала потпуна дезорганизација. Свако је хтио да буде први и да заповиједа. Нико није хтио да слуша. Генерала било је, колико је год било виђенијих Срба на Приморју. Били су сви без војске, јер се нико није хтио никоме и ничему покоравати. Свако је мислио, е је најзаслужнији и најпозванији, да барем у свом сеоцету или мјестанцету буде вођа.

— Овога нема нигдје, — говорио ми је уредник Дубровника — као код нас на Приморју, да су бољи, поштенији и интелигентнији Срби у ћошку, а на првим мјестима они, који то не заслужују. Док се странка организује, дође ли до озбиљне организације, и буде ли свијести, колико треба, нестаће већине свих данашњих првака, који то не заслужују да буду.

Једнако мишљење било је и код осталих дубровачких Срба. На састанку, који сам имао са предсједником српског мјесног одбора у Дубровнику — Дубровчани су увијек били добро организовани за сваки политички рад — повео се опширни разговор о тадашњим приликама на Приморју. Није испуштена ниједна важнија тачка.

— Какво је материјално стање листа? — било је прво предсједниково питање.

— Не може бити горе, — одговорим без зазора — јер је нови одбор у Задру примио Српски Глас без пребијене паре. Пропало је све, што је год било. — И тада испричам што сам знао и видио о рачунима, о првашњој новчаној основи листа

и о неисправном дизању пошљедњих новаца код поштарске штедионице у Бечу.

— Од претплате — наставим — не можемо се многом надати. Предбројника има приличан број, али врло мало претплатника. Кад би сви, који примају лист, редовно плаћали оно неколико круна годишње, могао би се можда саставити крај с крајем. Овако, како је сада, не знам, колико ће се моћи издржати и докле ће се дотјерати.

— Док ми нијесмо имали Дубровник — рече ми предсједник одборов — ми смо много давали за Српски Глас. Кад је год Српски Глас био у новчаним неприликама, тражило се новаца од нас Дубровчана. Нико се није сјетио да тражи повратак првашње новчане основе, које је сада нестало. Ми смо радо давали и прилагали. Сад више не дамо, јер нас Дубровник много кошта. Ради тога, мишљење је свих нас Дубровчана, да би најбоље било, кад би се Српски Глас преселио у Дубровник. Мјесто што сада излази једном недјељно, излазио би тада барем два пута. Дубровник би престао. Овдје имадемо нашу штампарију, ради које би такође требало амо пренијети Српски Глас. На томе би требало, да и Ви порадите. Не дође ли до тога, бојим се, да би Српски Глас могао врло лако пропасти.

— Кад би се мјесто, гдје би се издавао Српски Глас, — прихватим ја разговор — морало бирати по претплатницима, Српски Глас не би никако смио да остане у Задру. Бока Которска и Дубровник, који немају ни половину нашег свијета према горњој Далмацији, имаду двоструко више претплатника за Српски Глас него ли цијела Далмација. С тога би заиста било праведније, да Српски Глас излази у Дубровнику. Али има других разлога, ради којих би требало оставити Српски Глас у Задру и обезбиједити му материјалну страну. У горњој Далмацији живи велика маса нашега народа. Колико сам до сада ту масу упознао, за њу би требало много урадити, да се освијести и просвијетли, а и да се материјално подигне. Ради тога њој је потребит Српски Глас. Дође ли до озбиљне организације наше странке, мораће се порадити и за материјални напредак тога народа. Ми смо, чини ми се, почели градити кућу с крова. Хоћемо празним џеповима и још празнијим главама да подижемо Велику Србију....

— Све то — настави предсједник — могло би се радити

и из Дубровника. Данашње поштарске везе нијесу као некада. Треба само мало добре воље, па се може много. Али, за све то, што ви кажете, да би требало радити за онај народ, мени се чини, да нема довољно љубави баш у Далмацији. Покушавало се то и до сада, па је увијек запињало. Узроке томе нијесам истраживао, нити их знам. Дознаћете их Ви, живећи у Задру, ако будете долазили у дотицај с народом. Први посао, који треба сада да свршимо, то је добра и разумна организација наше странке. Организација странке потребна нам је и за политички и економски рад. Док се састане скупштина наше странке, биће говора о свему.

Са цијелог Приморја долазиле су ургенције, да се што прије сазове велика скупштина. Грозничавост била је већа, него ли за Берлински Конгрес. Послије досадних договарања и још досаднијих пискарања, углављено је, да се скупштина сазове 23. јула (4. августа) 1897. у Спљет, као у географско средиште Приморја. Означени су вирилисти — међу којима био сам и ја — и одређено је, колико које мјесто може да пошаље изасланика.

Приближавао се велики дан. Пера су се оштрила и учили су се говори, како ће се боље јуришати. О тим припремама долазили су у Задар најнеповољнији гласови. Чињело се, као да браћа Срби иду у рат, а не на братски разговор, договор и споразум. Већ се говорило о расцјепу странке, у умјеренију, владину наравно, коју су прозвали и клерикалном, и у либералну. Таква подјела била је умјесна. Било нас је много, па смо се могли дијелити! Српски Глас, као орган странке, требао је да проговори о тој скупштини. Заборављајући, што сам знао и слушао, стиснем срце, па за 25. број напишем чланак Прва ријеч:

„У маленој, али убавој варошици, у чијој је близини валовита Зрмања ископала себи вјечити извор, њеколико скромнијех, поштенијех и родољубивијех Срба горње Далмације ударише основу овоме првоме српскоме листу на далматинском приморју. Године 1878. и 1879. састајаше се у Обровцу на братски разговор и договор њеколико честитијех Срба из овијех крајева, да нађу лијека против оне погибљене струје, која је већ од њеколико година пријетила српскоме народу при обалама овога нашега мора. Састанци су били мирни и пријатељски. Договори су ишли лијепо и складно, а плод тијех састанака и тијех договора било је оснивање овога листа. У Задру,

као у главном граду ове наше земље, 2. (14) јануара 1880. угледа божје свијетло први број Српскога Листа. Тај нови лист био је орган нове, српске политичке народне странке, која се годину прије, 1879., организовала и одлучила да самостално ради на политичком пољу, одбијајући небратске навале на српско име и на остале српске светиње, а подржавајући у овијем крајевима будну српску свијест, којој је пријетила велика погибао.

„То је била неопходна пошљедица ранијих догађаја.

„Њеколико година прије тога, Србима није требао њихов особити политички орган. Тада у овој нашој земљи није била него само једна народна странка, у којој су били сви Срби и Хрвати. У њој су Срби били у већем броју, а међу првијем људима странке били су скоро сами Срби, који су тада једини били кадри, да буде и пробуде учмавалу народну свијест. Политички орган те народне странке био је из почетка на талијанском језику Il Nazionale. Овај народни орган, најпре на италијанском, а послије на српском језику — Narodni List — покренули су и основали су Срби и Хрвати. У њему су се признавали и бранили и Срби и Хрвати. Људи те заједничке народне странке, да се ослободе туђинске поплаве, на основи народне заједнице и природног осјећаја, а не на основи никаквог историјског државног права, тражили су сједињење Троједнице. За ову племениту мисао устали су први најбољи Срби, јер су се надали, да ће им у томе бити спас. Тражило се сједињење Троједнице, а ни по што Велике Хрватске са осталијем њезинијем честицама, гдје Срба не би било нити могло бити, него би се морали признавати само као политички Хрвати.

„Настадоше мале, па онда велике промјене. Уредништво тог заједничког, народног органа, ишло је од руке до руке, док није стигло до подгорског пустињака. Подгорски је пустињак из почетка и сам осјећао српски, али њему и његовијем људима завртјеше мозак варљива обећања, у која повјероваше и од једном омрзнуше на све оно, што су њекада љубили, бранили и обожавали. Од онога доба нестало је Срба у народном органу. Према Србима је истакнуто хрватско државно право, које признаје све и свакога само не Србе. Умјеренији и свјеснији Хрвати тада нијесу били задовољни оваквом ненадном, ванредном промјеном. Они су хтјели покренути нови лист. За исти је био

на италијанском језику написан и програм, који је још само требало превести, па да се објелодани нови лист старе народне странке. Ови свјеснији и умјеренији Хрвати или нијесу хтјели, или нијесу смјели, или нијесу могли, да остваре своју мисао. По свој прилици биће се и они напојили варљивијем обећањима, па оставили, да тече вода куда је тек кренула. Главно је, да је извршена ова и оваква промјена и да је на њој остало.

„У старом органу новијех људи не само да је нестало Срба, него су све Србе хтјели увући под јарам хрватскога државнога права. А што је још значајно, почели су нападаји и увриједе и на остале Србе ван овијех нашијех ускијех граница. Тада је јасно и природно било, да Срби, колико их је било угледнијех, свијеснијех и родољубнијех, нијесу могли остати под оваквом промјеном програма, нијесу могли да трпе нападаје са оне стране, која их је бранила до недавно, и нијесу хтјели да се упрегну под јарам хрватског државног права.

„Једна је околност још више поспјешила, да Срби стану на своје ноге. До године 1879. Срби су увијек при изборима за царевинско вијеће и за далматински сабор гласовали заједно са Хрватима. Ове године Срби Буковчани нијесу хтјели да гласају за хрватскога кандидата, који је ради тога пропао на изборима. То је био први пут, да су Срби гласовали против Хрвата, видећи како им се њихова рођена мука освећује на њима истијема. Послије тога одмах је нарочити одбор покретач створио новчану основу за овај лист. А послије њеколико мјесеци, почетком нове године, српски је народ необичнијем одушевљењем поздравио рођење овога листа, овога новога бранича српске свијести и српскога имена.

„Овај је, дакле, лист, био заиста неопходна пошљедица ранијих догађаја и пријека потреба свијех Срба у овијем крајевима. Овијем је листом први пут самостално стала пред свијет неодвисна српска народна странка, да одбија нападаје, који су били учестали, а нијесу престајали. У овоме је листу оличена цијела историја наше српске народне странке за ово пошљедњијех осамнаест година, од када и он излази. Овај је лист и најбоље огледало цијелога досадашњега рада наше странке.

„То је у кратко историја постанка овога листа и с њиме српске народне странке“.

У броју за тим штампао сам чланак Друга ријеч. Тај

други чланак није био сама историја. Било је и хвале и замјерке, како сам ја мислио и осјећао:

„Први и поглавити задатак нашега листа има бити одбијање нападаја и обрана Српства у опште, а особито на Приморју; има бити буђење и његовање српске свијести, да нашој народности у Далмацији стечемо народне и политичке важности. Бранећи своје у туђе нећемо задиркивати, него увијек пред очима имати истину и правицу, и држати се начела: свакоме своје. Поштоваћемо слободу савјести и вјерског исповиједања, јер се без ње божанствена нарав у човјеку не открива, јер сиљење савјести доноси жалоснијех пошљедица народном добростању и јавнијем одношајима. Слободу савјести ми имамо сврху свега и поштовати и бранити за то, што ће се усвајањем тога начела изгладити вјерске опрјеке и мржње, које су биле убитачне по Словене, а особито по нас Србе, кидајући нам народност на вјерске странке. Благотворни уплив слободе уклониће и ту препону нашој слози, а ми га већ данас осјећамо кад можемо међу своје биљежити одабрану киту Срба католика, у којијема ћемо сигурно наћи пријатеља и од вјере и одузданице. Ради небратског и управ непријатељског поступања Хрвата и с ове и с оне стране Велебита, а обзиром на данашње наше стање и на правац данашње наше владе у овој половини наше државе, која се показује вољна, да изведе равноправност свију народности, ми тежње за сједињењем нећемо подупирати, него најодличније одбијати......

„Овај је програм истакнут у првом броју овога листа. Ово је био програм првог српског листа на Приморју и програм српске народне странке, која је овијем листом ступила на политичко поље. Кад је послије тринаест година покренут у Дубровнику други српски лист, он је примио овај исти програм својег главног друга, ступајући с њиме за народну мисао договорно, сложно и постојано у једном смјеру, држећи се овога програма и угледајући се на досадашњи чисти, поштени и законити рад овог органа српске народне странке. Чим је покренут овај орган странке, још већом жестином наставила се борба са противне стране против свега онога, што је Србину мило и свето. Тијем нашијем старијем непријатељима, којијема више ништа није било свето против нас, добро је дошло свако и најнедостојније средство, само да у овом нашем српском народу убију сваки, и најмањи полет. И школа, и црква, и књиге, и

новине, и јавни, и потајни рад њима је добро дошао, само да удуше природну струју нашу, која није хтјела да осваја, него само да одбија.

„Клин се одбијао клином. Мушком руком одбијао се јуначки сваки нападај, али је противна страна ипак настављала ту борбу, јер је уз-а се све имала. Одушевљење и самопријегоревање нашијех бораца било је велико, било је и успјеха, било би га и још више, да се све није подигло против овог маленог дијела српскога народа. У почетку наше политичке борбе одушевљење за Српство и за српску мисао било је тако јако и велико, да би сада наша странка бројала најмање двоструки број бораца, кад не би биле наступиле њеке прилике, којијема ми овдје на Приморју нијесмо били криви, нити смо их сами могли уклонити. Крв није вода. И ако је српски народ, као ни један други, одијељен многијем државнијем границама; и ако је раштркан на све четири стране свијета, ипак је сав сједињен духовнијем јединством. То духовно јединство, које се са свијем друкчије тумачило са противне стране, имало је и има великог утицаја на поједине дијелове народа. Напредак или назадак једнога дијела, може и мора да утиче и на остале дијелове. Иначе људи не би били саставни дијелови великијех или малијех народа.

„Мучна је била наша народносна борба. Још мучнија политичка. У политичкој борби једини су израз народне воље и народнијех потреба људи, које народ одликује својијем највећијем повјерењем, па их шаље на саборе као своје представнике. Да наш народ на Приморју узмогне одољети онијем тешкијем ударцима, који су падали на њ, био је присиљен, да при изборима пружи савезничку руку странци, која се налазила на истом мучном положају као и српска странка. Наша је странка мислила, да ће тијем савезима моћи бар њешто да олакша свој положај и да савезничком помоћи добије оно, што сама није могла да добије. И ако је љута невоља нагонила нашу странку, да са другом углављује изборне компромисе, од тијех је компромиса наша странка имала мало, или ни мало стварне користи. У пошљедње вријеме разбило се и то. Наш дотадашњи савезник, гдје нам је могао помоћи, радио је против нас са онијема, против којијех смо се заједнички борили. А гдје му је била потребита наша помоћ, ту је тражио, и ми смо били толико великодушни...., да смо га заиста по каткада и помагали.

„Не може бити сумње, да су за нашу странку штетни изборни компромиси у опште, а особито компромиси, какве је наша странка до недавно углављивала са својом старом савезницом. Ако ћемо политичку борбу просуђивати само са практичнога гледишта, од тијех компромиса ми нијесмо имали користи. Хоћемо ли, да просуђујемо нашу странку са већега, правога гледишта, сви компромиси без разлике убијају полет, а у неколико и правац странке. Углављивањем компромиса, посланичка мјеста могу да постану наградом појединијех људи, који су се, можда, без правога смјера, који мора да има странка, највише и заузимали да се дође до тијех савеза.

„Нешто разне прилике, које су наступиле и којијема ми нијесмо били криви; нешто компромиси, који једној странци, као што је наша, не могу да даду никаквог полета; а најпослије још нешто, што ми сада нећемо да споменемо, у пошљедње доба тако је омлитавило оно одушевљење, које је из почетка било завладало у свијема редовима наше странке, да се ми заиста чудом морамо питати: докле ћемо овако?“

Трећи чланак, Трећа ријеч, био је с моје стране још искренији и отворенији. Нијесам хтио, да баш у очи скупштине, у органу странке, не осудим изборни уговор са хрватском народном странком. Тај чланак штампан је у 27. броју:

„Најприроднији савезник српске народне странке, ако ћемо да тражимо савезника у нашој политичкој борби, морали би бити Хрвати. Хрвати су нам најближи од свијех словенскијех племена, или народа. Прилике су нас населиле једне близу другијех. Каснији историјски догађаји у некијем нашијем заједничкијем пријеђелима тако нас међусобно измијешаше, да је у тијем земљама тешко ударити тачне границе и са поуздањем рећи: довде су насељени Срби, а дотле Хрвати. У пошљедње вријеме Хрвати се толико изједначише са нама Србима, да су сада са свијем малене видне разлике, које нас одвајају једне од другијех.

„Али и у овоме имаде великијех препријека. Нити су сви Хрвати насељени у самој Далмацији, нити су они овдје међу собом сви сложни. Јер ми под ријечи савезник, кад мислимо на нашу најближу браћу Хрвате, не мислимо на часовите изборне компромисе, који само привремено утишају страсти једног дијела Хрвата у Далмацији и једног сасвијем маленог дијела

цијелога српскога народа. Ми бисмо жељели и хтјели, да нам сви Хрвати, гдје их год има, у свакој прилици, у весељу и у жалости, буду искрена и права браћа, да нам буду вјерни и истрајни савезници. Са углављивањем изборнијех компромиса, који трају њеколико дана, а углављују се само са њекијем Хрватима, нећемо никада доћи до онога, до чега бисмо жељели да дођемо, и што нама Србима мора бити једини, прави смјер. Потребит је са свијем други, шири и искренији рад.

„При пошљедњијем изборима за царевинско вијеће, наша је странка углавила изборни компромис са хрватском народном странком. У том компромису није имала никаквог удјела странка права или правашка, како она воли да се назива. Није имала удјела, а није га могла ни имати по својијем начелима, да нигдје на свијету не има Срба. *Дакле већ на првом кораку братског измирења и међусобног попуштања промашен је онај једини, прави смјер, који је имао, или барем морао да има углављени компромис.* Компромис тај углављен је на брзу руку. Ради тога нико није могао ни да предвиди њеке погрјешке, које би се претходно саме биле истакнуле, да је било дуже за то потребито вријеме.

„Наша странка није нудила никоме изборни компромис. Њој је понуђен и она га је прихватила. Кад је, дакле, наша странка била она страна, која је, барем по правнијем начелима, морала да ставља погодбе, она је морала, прије углављеног компромиса, да знаде, ако не ништа друго, а оно за које ће хрватске кандидате морати да гласају српски бирачи. Да је, при углављивању тог првог компромиса са једнијем дијелом Хрвата, то веома важно начело било на уму људима, који су га углављивали, не би се никако било догодило, да Срби бирачи најзаконитијим путем даду посланичко мјесто једном хрватском кандидату, који је у два пута на најнезаконитији начин отео Србима тај положај. Не би се још било догодило, да Срби бирачи даду посланичко мјесто другом хрватском кандидату, који се је прославио и попео до њеке висине на рачун српскога народа у Босни и у Херцеговини. А ми сви веома добро знамо, како се сада долази до славе у тијем двјема српскијем земљама. Ове двије веома важне чињенице, које су избиле на површину тек пошто је већ био углављен компропис, нашој српској странци не могу ни најмање да подигну углед. *Оне јој обарају углед, а и морал не стоји више на оној висини, на којој би*

морао да буде. Овијем се једино може протумачити чињеница, да код та два избора не хтједоше да гласају сви Срби бирачи. Њеки су, ако се не варамо, чак и тако далеко ишли, да су у једном од тијех двају случајева гласовали са свијем противно, него ли су морали по компромису.

„И не обзирући се више за сада на ове двије веома важне чињенице, морамо да погледамо на пошљедице тога изборног компромиса. Та је компромис морао бити почетак срећнијих и љепшијех дана свијех Срба и Хрвата. Да ли је нама Србима тај компромис донио онај жељени плод, који му је морао бити једини смјер? Да ли је, послије тог компромиса, бар онај дио Хрвата, који га је углавио, прекинуо свој дотадашњи рад против српскога народа? Јесу ли бар ти Хрвати, послије оног изборног одушевљења, увидјели куда воде њеки њихови непромишљени и, искрено да кажемо, небратски путови? Не само да овај компромис са једнијем дијелом Хрвата није донио нашему народу никакве стварне користи, него се ни прилике у опште не окренуше на боље.

„Тек је било минуло оно часовито весеље послије избора, кад они исти Хрвати, а да и не говоримо о другијема, с којијема смо се заједнички борили на изборном мегдану, почеше по ново да причају свијету, како је ова земља чисто хрватска и да у њој нема ни за лијек Срба. Мјесто, дакле, да је бар са те, како се они зову, умјерене хрватске стране, престала та стара и одвратна пјесма, она се опет појављује у најсудбоноснијем часу. А у свијем осталијем српско-хрватскијем приликама стање се није ни најмање побољшало, ако није кренуло на горе.

„Ми ћемо увијек бити на кривоме путу, ако при евентуалном даљњем углављивању изборнијех компромиса са Хрватима будемо имали на уму српски народ само у Далмацији. Ми не морамо никада заборавити, да и ако при томе привидно двије политичке странке њешто углављују, да то ипак у ствари нијесу само двије политичке странке, него да су ту двије, на жалост, сасвијем противне мисли. Морамо настојати да те двије мисли шљубимо, да одалечимо ону, која је неприродна, неправедна и ради тога нама Србима очито противна. Тек у том случају изборни компромиси са хрватском народном странком могу имати смисла, али не мора да остане само на тијем компромисима. Тек тада, када се овако, по нашем мишљењу, буде радило, моћ' ћемо да утремо онај пут,

који је, без наше, српске, и најмање кривице застрт сада самијем трњем и коровом“.

Непосредно прије скупштине, у 29. броју, штампао сам чланак Пред скупштину. За многе главешине тај је чланак био претјеран:

„Још њеколико дана, па ћемо се састати на братски разговор и договор. Буде ли добре воље, а та се је већ до сада показала, наша скупштина у Спљету може да буде од предсудног значаја за рад и за правац томе раду наше странке. И до сада је било договора и састанака, али ни један није био тако значајан, као што може бити овај. У осамнаест година политичкога рада, наша је странка могла добро да позна гдје је гријешила, ако је било погрјешака, и гдје је ударала добријем путем. Искуство је најбоља наука за будући рад у свему, а особито за политички рад једне странке, као што је наша, која може да има узвишеније идејале, узвишеније него ли икаква друга странка.

„Досадашњи програм наше странке и на даље ће да остане главна основа њезинога рада. Прилике нас притиснуше. Прилике су јаче од нашијех жеља и ми морамо да удешавамо наш рад према тијем приликама. Ми сви знамо шта желимо и шта бисмо хтјели. За сада можемо захтијевати једино, да се и нама мјери истом мјером, којом се мјери и другијема. Добро смо видјели какве смо користи имали од компромиса, које смо до сада углављивали или са једном, или са другом странком. Користи није било никакве, а могло је бити велике. Не говоримо ми овдје о њекој материјалној, бројној користи. Мислимо на оно, што је много више и много узвишеније.

„Прије њеколико година писало се у овоме листу, да нама Србима није до количине посланичкијех столица. Само да се помиримо и да се сложимо са нашом најближом браћом, па да ћемо ми све то њима дати и да ћемо сви за њих гласовати. Тако се писало прије шест година. Кад бисмо хтјели о овоме питању и сада да пишемо опширније, могли бисмо на просто пренијети оно, што се онда писало. Не бисмо могли ништа ни додати, ни одузети. Прилике се, на жалост, ни у чем нијесу измијениле. Ове године се покушало, да се утре пут тој старој жељи, али у свему остадосмо на староме. При овоме не морамо никада заборавити, — ово понављамо — да ми нијесмо овдје посебна грана, или посебни народ. Ми смо одсје-

чена грана великога народа. Тај наш народ у њекијем крајевима подноси исто, што подносимо и ми овдје. Има исте пријатеље и исте непријатеље. Морамо настојати, да наш мир са најближом браћом, која су главни узрок томе стању, не буде само овдје, него свугдје, гдје нам је усуд усудио, да живимо с њима.

„Не узнемогнемо ли да дођемо до тога, тада се сакупимо сами око својег рођеног огњишта. Бранимо и штитимо тековине нашијех дједова. За то имамо, а за то ћемо и имати довољно снаге. Нека нас не преваре варљива обећања. Нека нас не занесу часовити, малени успјеси, које бисмо могли постићи туђом помоћи. Та се помоћ касније стоструко враћа, а ми можемо да останемо голоруки.

„Велико је наше поље, које морамо да њивимо и да обрађујемо. Будемо ли то наше поље добро обрадили, заслуга биће наша. Тада је и будућност наша. Кренемо ли кривијем путем, немојмо кривити никога другога, него саме себе. Искуство је за нама, а будућност пред нама“.

Дошао је, најпослије, и дан скупштине. То је била прва, општа скупштина цијеле српске странке на Приморју. Срби из Буковице састали су се на договор са Србима из Боке Которске. Било их је неколико, који су нарочито за то обукли народно одијело. Неколико слушалаца, који нијесу били изасланици, дошло је у Сплет са — револверима у џепу. Надали су се, да ће бити туче, па су хтјели да буду у помоћи својим перјаницама. Представници странке били су обично подијељени у три групе: у Далматинце, Дубровчане и Бокеље. Мало их је било, који су се измијешали. На вече прије састанка били су на скупу сви изасланици и представници, који су намјеравали доћи. Неки нијесу хтјели ни да иду на тај састанак, да не гледају и не слушају, што није за гледање и слушање. Духови су били врло узрујани. Могла је сваки час из жераве да букне јака ватра. Страсти су се утишавале, колико се могло.

Први дан скупштине био је буран. Говорило се о свему по мало. Нијесу се ипак прелазиле границе обичне пристојности. Послије многих говора и разговора, изабран је одбор, који ће саставити основу статута о организацији странке. Тај одбор тешко је рађао. Радио је тек сутра дан послије подне. Скупштина је једногласно примила предложену основу статута. По-

слије скупштине била је, наравно, заједничка вечера, на којој се много наздрављало и пјевало.

Главне тачке статута биле су:

„Организација српске странке на Приморју изваћа се стварањем једног друштва на најширој подлози, чији ће статути бити поднесени и одобрени од државне власти. То друштво назива се Српско Братство са сједиштем у Спљету“. Смјер друштву био је: „Развијати и ширити напредак и просвјету међу српским народом особито на Приморју, у правцу просвјете изображенијих народа у либералном духу; одбрана српске народности особитијем обзиром на прилике на Приморју у духу и смислу законом зајемчене равноправности, и његовање онијех предања, обичаја и особина, које српском народу дају онај особити биљег и значај, што су га кроз вијекове сачували и карактеризовали; народна душевна заједница на темељу народног права и народне слободне воље, искључујући историјска права, у колико се не слажу с народнијем правом“. Да се све ово постигне, друштво се мора бавити: о узгоју моралном и интелектуалном српскога народа у опште, а особито о узгоју са грађанског и политичког гледишта; о уведењу српскога језика и српскијех писмена у школе и у јавну управу, те и о оснивању школа; о питањима општинским, земаљским, било културне, било привредне, било трговачко-обртне нарави; о економним потребама народним; о предлагању кандидата за царевинско вијеће, за земаљски сабор, за општинска заступства и за трговачко-обртничке коморе.

Програм велики, опширан и тежак и за милионаре какве, а камо ли за сиромашну шаку Срба.

Чим се по Приморју чуло, шта је урадила скупштина у Спљету, настала је јака опозиција. Они, који су били начелници, посланици и др. побојали су се, да не склизну са тих положаја. Многи су били противни Српском Братству, јер да није било смисла читаву једну странку, која је по спољашности била нешто, трпати у друштванце. Српско Братство битисало је мало више од године дана. Дубровник, одмах по оснивању, пјевао му је пјесме. У Српском Гласу нијесам дао, да се проговори ни ријечи, ни против Српског Братства, ни њему у прилог. Одзив није био никакав. Друштво се растопило, а да није ништа ни отпочело, а камо ли учинило. Шта би тек било, да скупштина није једногласно примила такву основу статута!

Већ по том првом неуспјеху организације српске странке на Приморју, могло се предвидјети, како ће бити и у будуће. На скупштини у Сплиту и касније хтјели су преотети маха неки људи, који су се тек били родили за политику. Старији људи, међу којима је било честитих и поштених бораца, требало је да капитулишу, без икакве своје кривице. Неки млађи, а да за то нијесу имали никакве ни спреме, ни способности, ни заслуга, хтјели су да дођу на готово да заузму одмах прва мјеста. Ради тога, била је у неколико оправдана опозиција Српском Братству. Видјело се и знало се по свему, да млађи, невјешти и незаслужни људи хоће да истисну старије, а да неки од ових то нијесу заслужили.

Док су се на Приморју још више бунили и заплитали и онако већ збуњени и заплетени односи у српској странци, нијесмо могли мировати ни са Хрватима. У Карловцима је у то доба саборисао српски народно-црквени сабор. Сабор је отворен и одгођен краљевским рескриптом на мађарском језику. О таквим респкриптима било је већ говора у овим успоменама. И овога пута хрватске новине нападале су ради тога Србе. Кориле су Србе, да су они томе криви, ради ондашњег и пређашњег њиховог попуштања према Мађарима. Кориле су у првом реду барона Јована Живковића, који је некада био подбан у Загребу. Да будем на чисто и са тим питањем, пишем староме барону, да ме о томе извијести.

Мало дана послије тога примим овај одговор:

„Загреб, 4. (16.) — VIII — 897.

„Штовани господине!

„Како из Вашег цењеног листа видим, тамошње Јединство је у своме 60. бр. о. г. о мени ово донело: „У доба Мажуранића, дакле 1879., био је одјелни предстојник барун Живковић. Питање карловачког сабора спада у унутарњи државни дјелокруг, а с тим је владао једини барун Живковић. Ако се дакле потписала та нагодба, потписао ју је ондашњи премје хрватске владе, Србин Живковић. Ако се допустило, да кр. комесар говори мађарски, то је допустио Србин барун Живковић.“ Ово и још више тога пренијела је и панчевачка Народност у бр. 50.

„Пре свега могу Вам јавити, да мени ни један од горња два броја до сада није до руке дошао; и то Јединство, јер

амо и не долази, а ту дерну панчевачку Народност, знајући неродољубиву цељ и порекло тога листа, овде нико и не држи, за то сам Вам врло захвалан, што ми приопћисте, шта Јединство каже.

„Мени, као бившем предстојнику унутарњег одјела кр. хрв. слав. далм. земаљске владе, о тој т. з. нагодби или нагоди између пок. бана Мажуранића као заступника хрв. слав. далм. владе с једне стране и угарске владе или њенога министрапредседника с друге стране ништа није познато. Нити сам знао онда, а нити данас из властитога искуства знадем, **ко ју је и када уговарао и с киме и ко ју је потписао**, јер мени бан Мажуранић о томе не рече ни речи никада, и нити сам ја тај записник својим очима икада видио.

„Но бан Мажуранић, кад од своје воље не хтеде учинити, а он је сигурно имао и свога разлога, зашто је тај чин у тајности држао. Није строго на то ни обвезан био, да мени ту ствар приопћи, јер је то спадало не у мој, унутарњи, него у ресор одјела за богоштовје и наставу, с којим одјелом мој одјел није имао никакве везе, наравно, да сам ја и по положају моме и као Србин требао о томе, као важном акту зем. владе што знати; али бан М., иначе добре и попустљиве нарави, знао је такве ствари у своме предсједничтву као тајну за се задржати, осим ако је и у томе имао можда каквог другог тајног савјетника, о коме нећу овде да говорим; али доста је, да тај савјетник није био Србин барун Живковић.

„То овде за сада истини за вољу, а ја се иначе не одричем одговорности за све моје чине код земаљске владе, а то не само као бивши предстојник, већ и за цело моје политичко дјеловање кроз више од 28 година, које је пред целим народом једна отворена књига, из које би и штовано Јединство и његови другови имали што шта да науче.

„Са особитим штовањем итд.

„Ваш одани

Барон Ј. Живковић".

Ово писмо износим сада први пут. Нека се по њему види, каква су се средства онда употребљавала у борби Срба и Хрвата. Ништа није било свето, само да нас Србе што боље оцрне.

У тој политичкој и народносној помрчини појавила се за

мене једна свијетла тачка. У 37. броју Српскога Гласа од од 11. (23.) септембра 1897. штампао сам чланак Балкан, који ово каже:

„Велики париски лист Figaro у пошљедње вријеме доноси разне разговоре својег дописника са некијем политичарима на Балкану. Дописник тога листа изаслан је нарочито, да чује и да јави, како се у балканскијем државама мисли о грчко-турској кризи. Он је раније чуо и забиљежио мишљења њекијех бугарскијех политичара. Сад је дошла на ред Србија и њени мјеродавни људи. Дописник је најприје био код Симића, предсједника данашњег радикалног министарства у Србији. За тијем је чуо шта мисли Ђаја, њекадашњи радикални министар, па се је најпослије дуго и опширно разговарао са Новаковићем, до недавно предсједником напредњачког министарства. Нема сумње, да дописник није још свршио свој посао у Србији. Он ће питати и Ристића, старога државника, шта мисли о данашњем положају, а питаће још и многе упливне људе у Србији.

„Мило нам је што можемо одмах да констатујемо једну свијетлу тачку. До сада знамо шта мисле два угледна радикала и један напредњачки првак. У главноме мисле једнако и говоре једнако. Ситна, унутрашња партијска борба силази са позорнице, нестаје је, кад се ради о будућности Србије и српскога народа. Тако мисле, говоре и раде људи, који су прожети истинском љубављу према својему народу.

„Симић је у својему говору био ресервисан. То се лако разумије према његовом званичном положају. Говорио је о спољашњијем одношајима Србије према Турској, Бугарској и Румунији. Највише се задржао на Турској, а особито на Македонији. Казао је пошљедњу ријеч о Турској: „Реформе, ако се мисли, да се њима може продужити живот једном болнику, који нас скупо стаје, или подјела, пошто се претходно обиљеже између нас сфере утицаја. На том програму готови смо тражити споразум с нашијем сусједима, које бисмо искрено жељели да видимо као наше савезнике“.

„Ђаја је опширно говорио о најживотнијем питању српскога народа: о споразуму, па и о јединству Србије и Црне Горе. „Желимо“, рекао је наш земљак „да се што прије оствари мисао о уједињењу двију српскијех династија. Женидба Његова Величанства са кћери књаза Црне Горе још ће више

учврстити везе, које су увијек везивале два народа српскога језика у двијема земљама. Цијели свијет жели ово вјенчање, јер у њему види скоро остварење идеје, која је мила свијема родољубима: уједињењу свијех Срба под једном круном. Говоримо исти језик, имадемо једнаке смјерове, па шта нас може дијелити? Ако је уједињење Срба задоцнило, томе су криве велике силе, које су нас дијелиле под изговором да ће нас штитити, те су израдиле да заборавимо оно, што би морала бити наша народна идеја. Ми смо сада почели да се увјеравамо, како смо правили луде рачуне, кад смо њима вјеровали. Ми хоћемо сада да радимо за себе, а не за другога. Уједињење Србије и Црне Горе биће први корак на овом новом путу".

„Новаковић је говорио најопширније. Грчка је погријешила, што је онако непромишљено загазила у неједнаки рат. Ту своју погрјешку сада и сама увиђа. Мјесто да је тражила потпоре у Биограду, или у Софији, она је сама хтјела да игра игру, коју је у напријед изгубила. Изгубила је симпатије великијех сила и балканскијех држава. Овај рат ипак неће бити без користи. Грци ће се бити увјерили, да се ратови не припремају непрестанијем кризама и писањем чланака по новинама. Увидјели су и балкански народи, да ће непрестано бити немоћни, док се не ослободе непријатеља, који убија њихов напредак. Ми гледамо једни на друге њеком љубомором. Још увијек има ситнијех непријатељстава, која нас слабе пред Турском, а Турска нам се смије. Да нас боље одијеле, нуде нам по каткада какав бакшиш у облику берата, или концесије. Од балканскијех народа сваки ће морати да жртвује по њешто. „И Грци и Бугари траже Скопље. Мислим, е ће се они увјерити, да је Скопље српска земља. Хоће ли нас Солун помутити? Нека буде слободна лука: тада ће нестати зависти, а ослободићемо се Аустрије! Нека се договоре о граници од сјевера пут југа, која ће нас дијелити од Бугарске. Договорићемо се са Грчком о граници са истока пут запада, која ће на југу граничити Велику Србију.

„„Надам се, да ће Црна Гора бити више него ли наш савезник. Желимо, да уједнимо наше двије династије и да утремо пут уједињењу нашијех двију земаља. Хоћемо по ново да оснујемо Велику Србију, коју су раскомадале велике силе. Аустрија, пошто нам је отела Босну и Херцеговину, хтјела је да нас одбије од Јадранског Мора, а обећала нам је да се можемо надати накнади на југу. Ради тога нас је свадила са Бугарима и са

Грцима. Сада можемо да се увјеримо колико смо преварени. Јадранско Море мора бити српско. Ако нас не варају наде о праведној подјели у будућности, може се предвидјети дан, кад ће Босна, Херцеговина и Далмација заједно са Србијом, са Црном Гором и са Старом Србијом сачињавати нашу по ново основану отаџбину. Ово је идејал, који мора бити пред очима нашијем државницима. Али се до тога неће доћи, ако се наша земља не отме аустријском утицају и ако не уђе у балканску конфедерацију, што ми апелујемо на сав глас.

„„Ја више нијесам у борби. Ја могу да говорим мојој земљи, којој сам посветио мој живот са апсолутном непристрашношћу. Кад бих хтио да савјетујем млађе политичке генерације, ја бих им најприје рекао: „Бјежите од Аустрије, она хоће да се послужи с вама, као што се је Русија хтјела послужити са Бугарском. Не рачунајте за тијем ни на кога, него на саме себе и на оне, који, као и ви, морају да трпе ради спољашњег утицаја. Настојте да здружите ове народе, које сада велике силе коре, што хоће да живе животом, у којем неће моћи да буду туђа оруђа. Уживите се у овој идеји, да смо ми, премда смо гријешили, још представници цивилизације на истоку и да она неће побиједити док не будемо знали да жртвујемо наше народне егоизме, те да тијем обезбиједимо што скорије ослобођење свијех онијех, који су још у ропству““.

„Овако је говорио Новаковић пошто је проглашен руско-француски савез, којему је основа право и правичност“.

Овај чланак одвео ме — с оне стране браве, да тамо размишљам о Великој Србији.

Dr. Александар Митровић.

ЈЕСЕН ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

(Наставак)

— Ах! узвикну Домје, хватајући је за руке, ето суза, најзад! искрених суза! Плачите, плачите, олакшајте себи! Да, ја врло добро знам да је ужасно то што вам тражим, да вам срце цепам. Али, то је ваша дужност; ви бисте нагомилавали несреће око себе, ако не пристанете. Клара ће умрети. И то неће бити све: трпеће и други, и опет ћете ви бити та која ће их унесрећити. Ескје, који вас воли, трпеће... И — одговорите ми отворено — онај кога волите, да ли сте сигурни да неће патити?

Ма да је, намерно, ублажио тон ових последњих речи, Јулија нагло истрже своје руке, и сузе јој престадоше да теку.

— Шта кажете? Шта хоћете да кажете? Морис би патио ако остане мој? Ах, добро сам разумела! то ви хоћете да кажете. Али, то није истина. Ја знам мог Мориса... Нема он мисли коју му ја не погађам... Ми смо провели готово три недеље заједно, у Немачкој. Свакојако, у Паризу је био узнемирен Кларом, то знам. Клара му је била пријатељица из детињства; они су једно према другом имали детињску љубав. Клара није престала да га воли. Али, зар је Морис није заборавио мене ради? Зар она није била ту и пре три године? Ко је њега спречавао тада да је узме? Он није на то ни помишљао. Просидба Ријеова, пре два месеца, смутила га је, то је истина. Али, чим је био сам у Немачкој, кога је звао, кажите? Опет мене! И знате ли какви су били наши дани повучености у Кромбергу? Знате ли на шта ми се он сам заклео кад сам одлазила из Немачке? Обећао ми је, готово против моје воље, да буде мој муж, кад останем удовица.

— Знао сам то, одговори Домје.

— Онда, кад знате, шта тражите од мене? Одиста, то је будаласто хтети створити срећу једног човека против његовог избора.

Домје је слушао г-ђу Сприжер и није је више познавао. Шта! зар је то била Јулија? То зар кротка ћутљивица коју је толико пута видео да румени, заплашена с почетка нечим обичним. „Како је инстинктивна одбрана своје љубави моћна код жене, мислио је, код свих жена! Она је још силнија од материнског инстинкта“.

Погледа Јулију право у лице и рече:

— Ви сте сигурни у Морисове осећаје?...

— Сигурна?... Па да... Он ми је сам...

— Ах! учини Домје с изразом омаловажавања. Онда...

Он ућута.

Али Јулија га грчевито ухвати за руку.

— Зашто ми кажете то? Да вам није што казао о мени? Кажите, хоћу да знам.

— Како можете мислити да ми је ма шта казао? Видео сам га само за један часак пре његовог поласка за Немачку... Ми нисмо говорили о томе.

— Онда, после је... Он вам је писао. Али говорите, говорите! Видите добро да ме мучите!

Она у пола седе на наслон фотеље. У рукама је држала марамицу чији је батист немирно чупкала ноктима.

Домје, дирнут сажаљењем, још се устезао. Шта му је била дужност? Коју је од две жене требао да жртвује да би спасао другу, обадве јадне душе подједнако нежне и искрене? Која је имала право на љубав и на живот на рачун друге?

Јулија продужи испрекиданим гласом:

— Ви знате нешто што ми не казујете... Имате неко писмо. Морис вам је писао. Да, зар не? настави на један покрет Домјеов. Он је то писао. Писао је да ме више не воли... Ах! Боже, Боже мој!

Од силног јецања надимале су јој се груди. Приближивши се, Домје виде да сузе нису више текле.

— Дајте ми то писмо!... Ја хоћу то писмо, понови пружајући руке. Видите да сам мирна... Нисам узбуђена... Треба да знам истину, ви појимате. Дајте ми га.

— И треба, помисли Домје... Јадна жена! Боље је сад одмах, да бих био поред ње кад буде читала.

— Ево, рече, пружајући јој писмо упућено Клари: ево га.

Јулија га узе као плен, приближи се прозору да би боље видела, и стаде га читати. Домје је гледао кад ће наступити неизбежна несвестица.

„Јадна жена, мишљаше. Јадница!“

Јулија читаше; довршила је прву страну, сад је на другој страни, у средини, и то писмо као да је без краја. На послетку, више се није мицала, укочена погледа на последњим врстама.

Домје се приближи, наже се, погледа је изблиза. Зенице су јој биле непомичне, јако раширене.

— Шта је сад ово? прошапута.

Узе јој писмо; Јулијини прсти покушаше за један часак да га задрже, за тим га пустише. Опипа јој руке, прсте, и виде да су хладни и као узети. Намести је благо да седи, завали је у наслоњачу. Она све то допусти.

— Но, поче он гласом који се усиљавао да буде заповеднички и окрепљавајући, но, јадна моја пријатељице, мало храбрости! Свој срећи је крај; остаје вам само да се одречете и да примите живот онакав какав је... Какав је крај могла имати једна веза као ваша? Решите се ви да кидате, то ће бити мање унижавајуће, и мање ћете патити.

Јулија не одговараше. Није ни гледала лекара. Само су јој се усне мицале и једна једина суза јој је текла, лагано, низ образ. На једанпут прсну у смех и згрчи руке на грудима.

„До врага!“ прошапта Домје.

Он јој раскопча врат, затим прва дугмета на струку... Врат диван, деликатан и чврст, указа се. И лекар помисли: „Како је још млада! Године нису порушиле ово дивно оруђе љубави... Па, да ли сам имао право?“

Са изразом патње у цртама лица, Јулија се трзала у наслоњачи, с напором је дисала. Речи збркане чуле су јој се са усана, изгледало је да су без везе... „Соба моја... моја соба доле... Морис... драги мој!“

Домје јој назад откопча струк. Она поче лакше да дише. С времена на време потресао ју је наступ смеха, и одмах за тим је говорила: „Ох! како ми је тешко... драги мој!..“ Дођоше јој и неке речи које доктор не разумеде, речи из дијалекта њеног завичаја којима ју беше научила Тоња, кад је сасвим мала

била, које је одавно заборавила, а које јој се сад дођоше у овој жалосној смућености њене савести и њена памћења.

Домје покуша да јој поднесе под нос флашицу етра. Али она окреташе главу, стискаваше ноздрве... А смех, ужасан смех ју је потресао. Прошапта: „Мама!..“ Сирота рањеница којој је силазио с усана детињски крик!

Криза је претила да се протегне у вечност. Лекар се реши да је прекине. Приближи уста њеном уву и рече:

— Свршено је. Морис је за увек изгубљен... Ви сте сами, са свим сами.

Јулија погледа Домјеа. И она понови: „Сама!.. са свим сама!..“ И на једанпут, талас огромна бола, који је заустављан за један часак, по цену грозних патњи, провали своје бране. Обилне сузе бризнуше јој из очију, облише лице, и како је и свест одлазила с њима, она ускоро постаде као мртва.

„Но, рече Домје, операција је готова, и успела је.

Он зазвони. Јоаким дође.

— Госпођа је мало болесна, рече просто. Нервна криза. У осталом, не треба се ничег бојати. Помозите ми само да је однесемо у њену собу. Мари ће је свући и наместити да спава.

Кад је Јулију, још непрестано онесвеслу, предао собаричином старању, лекар се врати код Кларе.

Она је непрестано дремала са неприметним дрхтањем. Њен отац, ослоњен лактом на постељу, гледао ју је како спава. Домје му метну руку на раме, он се трже и окрете.

— Ах, ви сте, докторе. Шта је? Мислио сам да сте давно отишли.

— Ескје, одговори лекар, имам једну добру новост...

— За Клару? упита одмах Ескје.

— За Клару...

— Ви ћете је излечити?

— Излечићу је сигурно... Узрок њене болесте не постоји више.

— Како? запита банкар. За тим, схватајући у пола: Ви сте говорили с Јулијом?

— Да.

— И она вас је послушала?

— Морала је. Ах! Удар је био жесток. Она много пати. Обиђите је.

— Боже мој, шта сте ви то урадили, Домје? Ви сте је убили!

Не... Спашћемо г-ђу Сиржер, ја јамчим. Шта ћете, пријатељу? Криза је била потребна. Изазвао сам је да би наступила у околностима којима ћу ја бити господар. Обиђите је. Она вас воли. Чим јој се поврати свест, потребно је да вас види поред себе. А ја ћу опет доћи око пет часова.

Лекар је добро предвиђао. Целога дана Јулија не дође до свести; само пред вече нестаде грознице, и она заспа сном дубоким и потпуно мирним. Домје, који дође пред вече, као што бејаше обећао, рече да више не види никакву опасност; тада Ескје изиђе и оде да спава, сломљен умором. Али сутрадан ујутру, око десет часова, кад запита за г-ђу Сиржер, Мари му рече „да је госпођа изашла врло рано, да је изгледала добро и мирна“.

За један тренутак у банкару се појави подозрење о каквом очајничком делу. Али се брзо умири. Не, Јулија је била и сувише побожна да би могла тражити насилну смрт. „Но шта значи овај њен одлазак? Да неће да иде из Париза? Да се није одлучила да оде к Морису?“

— Г-ђа Сиржер није ништа са собом понела, ни пртљага, ни путничке торбе?

— Није, господине!

— Није рекла куда иде?

— Није.

— Није се ни одвезла?

— Није. Госпођа је пешке отишла. Али, ја сам је пратила погледом кроз прозор. Видела сам је да је прешла булевар и узела затворен фијакер на месту према...

Заиста, Јулија се беше врло рано пробудила, у прво свитање дана, и одмах ју је ужасна стварност стегла. „Свршено је... свршено... помисли. Ах! пријатељу, пријатељу мој! зар је истина? Зар те никад више нећу имати... никад?...“ Не! никад више та мала црномањаста глава неће се склонити на њене груди; више неће чути она фамилијарна ословљавања која је волела: „Јулија! моја Ју!...“ Све је дакле било свршено, овога пута, свршено без поправке. И она сама је хтела тако: хтела је то чим су јој оне грозне врсте Морисове утонуле у очи; и она виде да се та воља беше тајанствено учврстила делиријумом, тешким сном последњих часова. Помисли: „Кад би

он био ту, кад би ми рекао: — Моја Ју, волим те као и пре, хоћу да будем твој као пре... ах! ја бих била та која не би то хтела, која би рекла: — Не, не!“

И ма да их је одбијала као мору, речи из писма долазиле су јој на памет: „Ви сте ме задобили; за време мог одсуства, ви сте у мени, ја патим... не бих хтео да патим због тога... никад се нећу оженити том сиротом женом...“ Није то рањена женска сујета Јулијина из које текла крв: то је још била њена љубав, она љубав која никад није издала, нити се смањила... „Да ли ме је волео? Да ли ме је само икад волео? Да му нисам била само за то да му време прође, да се забави?“ Али успомене се пробудише и протествоваху. Кад ју је он облетао својим жељама, кад је Клару толико заборављао да се огорчена девојка вратила у манастир, он ју је волео, заиста, то је јасно, у тим тренутцима. И три године њихове заједнице, то није била лаж. Она виде врло јасно: „Волео ме је, јако волео... Волео ме је без задњих мисли, све до оног часа када се Клара вратила овде“.

Устаде, обуче се без размишљања, не знајући који је час, не позивајући Мари да јој помогне. У тами њена очајања, указивало се свитање, ах! жалосно свитање, као оне бледе поларне зоре које врло мало трају између дугих норвешких ноћи... Њена савест је тајанствено радила док је она лежала у грозници. Савест јој бејаше рекла; „Нешто је умрло. Ту је крај једног доба...“ А и хујање јесењег ветра, носећи последње лишће, говори: „Ту је крај веселих дана. Ето зиме...“ Да, то је била зима, овога пута; она је осећала то, и сваки пут кад ју је прожимало то осећање, задрхтавала је целим телом... Нешто је било умрло... Обуче се као у жалости за последњи поход који се чини после једне смрти.

„Капела у Туринској улици... Опат Иге!“ Капела јој се оцрта пред очима, а такође и црна силуета исповедникова. Понова је обузе жалост, нова туга је потресе, баци је на колена, на земљу, и она узвикну: „Боже, имај сажаљења, имај сажаљења!“ Могла је промуцати само ове узвике. Шта би она и могла молити од онога који дели људску срећу и људски бол? Њеном болу није било лека; она није ни хтела да се од њега излечи.

Понављала је: „Боже... Боже мој...“ као што деца, кад осећају бол, зову своју мајку, ни због чега другог него да би

понављала ово име прибежишта, чак и онда кад знају добро да их њихова мајка не може умирити.

Устаде, у пола свесна. Доврши с облачењем: хтела је да изиђе кад собарица, која је спавала у суседној соби, пробуђена шумом, дотрча:

— Зар госпођа излази? Зар није госпођа болесна?

— Не, Мари. Добро ми је.

Енглескиња се не усуди да пита: „Куда ће госпођа?“ Већ само рече:

— Кад ће се госпођа вратити?

— За доручак, Мари, сигурно.

И, не хотећи више да буде питана, она изиђе брзо. Готово је трчала до станице фијакера.

— Туринска улица... У манастир. . У капелу... Казаћу вам.

Скоро је осам часова било кад дође. Мислила је да уђе право у манастир малим вратима која су излазила на шеталиште, и да одмах оде опату Игеу. Али фијакер се заустави пред капелом: врата су била отворена, свеће су гореле у дну капеле. Плашња од исповести а такође и побожност увукоше је у капелу. И одмах осети да јој је ту лакше, у тој свежој полутами. Иза празних ученичких клупа, неколико столица, неколико сточића за мољење, такође празни, очекиваху верне... Јулија клече.

У њеном очајању, да ли је било места за утеху? Да! то је била утеха, то поново стечено право да уђе овде, да се ту моли. Данас није дошла, као пре три прошле године, са страхом још слатким од грешења. Сад, она је грешила, грешила месецима и годинама, и ето где ју је сам њен грех остављао. Никад га више она неће учинити; рука провиђења ју је повраћала очајној чистоти.

„Боже... смилуј се!“

Потмуо шум од лаког корака дође до ње. Познаде их, они пробудише у дну њене душе старе одјеке. Био је час молитве. Јулија виде калуђерицу да пали свеће и да спрема олтар, ону исту, од пре три године... Ах! та прошлост! Молитве у тој цркви! Све то пробуди јој се сад у души! Између плачне молитве у тим данима и очајне молитве данашње, била је цела кратка и несвршена историја њене љубави.

Сад почеше да улазе ученице, једна за другом. Улазиле су многе продужавајући шаптањем, при првим корацима, раз-

говоре започете у ходницима: у аутомотском коленоприклањању поклонише се пред хором и одмах затим заузеше клупе по реду... Ускоро су све биле на местима, и на удар звечке, на коленима. Јулија посматраше узана леђа девојчица, одевених, без допадљивости, у црне хаљине, које су код неких имале и једну плаву свилену пантљику у облику V. „Ја сам била као ове мале, ове што клече тамо доле, са свим близу кора... За тим ено мога места, у средини, у врх предикаонице, кад сам била одраслија... Ено и последњег места које сам имала, оно тамо где клечи она висока црнојка." Чинило јој се да је ово методичко дељење капеле симболизирало за њу времена њеног живота. Пролеће је прошло, за тим лето; јесен се завршавала. И данас је био последњи дан позног доба... Колико их је међу овим девојчицама, тако невиним, које гледају чистим очима у светиње, које ће се једнога дана вратити, на место где је она сад била, да оплакују своју мртву љубав, свој сломљени живот. Ах! жалосне љубави, жалосна живота!

Тако је њена мисао облетала око проблема судбине, не улазећи у њ, а она је несвесно чинила молитвене покрете, чак су и њене усне пуштале глас који се мешао с гласовима који су певали молитвене песме. Побожне кантике су казивале да је божја љубав једино прибежиште, оплакивале су велике грехове, уверавале о ослањању верних на божанско милосрђе. Најмање су нејасно изговарале ове речи молитве, у очи тужних празника новембарских, а такође и велике девојке које су већ наслућивале шта је то љубав, оне чије је срце можда већ куцало за младе људе, — као и јадна жена коју је љубав сад бацила, сломљену, на сам праг храма, с покајањем и уплакану.

За тим служба се сврши; пошто је очитао последње молитве, исповедник оде, и капела се испразни тако лагано, тихо, као да је из ње вода одишла. Калуђерица погаси свеће, уреди ствари. Ускоро г-ђа Сиржер би сама у капели. Бледо сунце улазио је млазевима кроз високе прозоре, међу тим у капели је било хладно.

„Да идем, помисли Јулија чувши да се врата затварају за калуђерицом. Треба да идем.

Устаде и дође у сакристију. Сестра је предусрете.

— Шта жели госпођа?

Она је није више познавала. „Зар сам дакле остарила?" запита се Јулија. За тим одговори:

— Да ли је ту господин исповедник?

— Мислим да јесте, госпођо... Али... али не знам да ли прима.

Није се усуђивала да препречи пут, као што је имала наредбу да то чини непознатима: неодређено сећање ју је у недоумицу доводило, подсећало ју је на црте госпођине.

— Ах! сестро Цито, одговори г-ђа Спржер, опат Иге примиће ме, немојте се узнемиравати.

— Добро, госпођо, рече сестра насмешивши се. Кад госпођа познаје господина исповедника... Мислим да је господин исповедник сад у манастиру.

И она сама отвори г-ђи Спржер врата која су водила у манастир.

Заиста, идући лаганим и великим корацима, под аркадама, опат Иге читао је свој молитвеник. Управо је завијао за угао, приближавао се: Јулија се нађе пред њим.

Подигнув очи, он познаде своју стару молитељку:

— Ах! драга госпођо!

Она покуша да се насмеје, промуца неколико поздравних речи: а он, преко наочара, испитивао ју је погледом, и, упознат с душама и лицима жена, гледао је, кроз очи још влажне и утучене, у опустошено срце остављене... Видео ју је са свим збуњену, немоћну да говори ту, на отвореном месту, под косим погледима калуђеричиним.

— Мало је хладно у овом манастиру, рече он, осем ако се не иде брзо... Ја тако радим, читајући молитвеник; то ми је хигијенско вежбање, сваког јутра... Али вас не бих хтео присиљавати на то. И ако хоћете, да идемо у моју канцеларију?

Она пристаде главом... Исповедник пође пред њом ка степеницама у дну. У том тренутку њој је било јасно да је тај корак који сад чини последњи корак који ће је раставити од свега што је волела... Прелазила је границу; после неће бити у њеној моћи да се натраг врати. И она зажеле да бежи, да измакне исповеднику. Представише јој се све врсте планова на које није ни мислила: да оде Морису, да га пригрли, да га чува. Знала је моћ свог присуства на његове несигурно срце. Бежати... к њему отићи... Ах! таштп планови! У истом тренутку кад су јој они падали на памет, она се пењала степеницама за исповедником. Дођоше већ на врх; врата од исповед-

никове млаке и мирисне собе отворише се и затворише; седела је на великој наслоњачи крај стола, као пре три године.

— Како је код куће, драга госпођо?.. Г. Сиржеру је добро?

Никакав наговештај још не беше учињен о дугом времену за које су њихови односи били прекинути. Исповедника нису зачуђавале та одсуства од религиозног живота до дана кад слом љубави баца јадне заљубљене жене, са свим утучене и задихане, пред ноге Утешитеља.

— Добро је мом мужу, расејано одговори г-ђа Сиржер.

А одмах за тим, сетивши се оног самртника, кога је оставила на Ваграмском авнију:

— Хоћу да кажем да нема болова. Али његова је болест неизлечива, ви знате...

— А наша мила Клара Ескје? Она је свакако с вама, зар не?

— И она је нешто мало болесна... Но то није ништа... Нисмо узнемирени.

Настаде за часак ћутање. Јулија, избегавајући поглед исповедников, нетремице је гледала часовник: мала метална шеталица клатила се у сатном оквиру. Опат запита нижим гласом:

— А ви, дете моје, како сте ви?

Она не одговори. Талас бола попе јој се до очију, које се напунише сузама. Она их је поступно брисала, али друге су текле, без престанка, као из неисцрпног извора.

Исповедник јој приђе:

— Но, будите храбри. Имате много бола, видим. Али, имајте вере у Бога. Ако се искрено обраћате Богу, будите уверени да ће вам он дати утехе и мира.

И он понови ону реченицу, коју Јулија од речи до речи беше чула при својој другој посети:

— Хоћете ли да вас саслушам у светој исповедаоници.

Сад она одговори.

— Да... оче.

Опет устаде, пође к алковну. Рашири завесе. Поред узаног гвозденог кревета, била је исповедаоница: једно седиште и један столић са мољење, раздвојени једном махагонском даском с решетком.

Наместише се обоје. Он рече:

— Слушам вас.

Она изговори обредне речи исповести, заостале у њеном

памћењу, ма да су толики дани прошли а она их није изговарала.

— Па, кћери, поче опет, пошто је она ћутала, устежући се, не знајући како да отпочне своју исповест... много има како вас нисам овде видео... Јесте ли се бар причешћивали?

— Нисам, оче.

— Ах! Није вам допуштала савест, без сумње?... Нисте налазили да се стање вашег срца... навике вашег живота слажу с редовним причешћивањем?... да... то је. Сећам се последње посете коју сте ми учинили. Били сте узнемирени тада, али пуни добре воље.

— Ох! да! прошапта Јулија.

— Па ипак сте посрнули? продужи исповедник, који није више питао, који се ограничавао да подстиче прећутну исповест кратким ћутањем после ових реченица. Ви сте, ма да удата, попустили једној грешној љубави... са човеком много млађим од вас?...

Она је ћутала. Њезина љубав јој се сад представи, под исповедниковим речима, у свом грешном виду, и она се чудила како је живела мирно, срећна, — ах! више но целог свог осталог чедног живота! — заједно с грехом... У овој религиозној средини која ју је окружавала, пред исповедником, почињала је због тога само религиозно да пати; она је хтела да буде опрата од тога, а никад ослобођена.

Опат запита:

— Ви сте се предали оном младићу, мало после ваше посете код мене?

— Да, оче. После мање од три месеца.

— И ви сте му се предавали... у самој кући свог мужа?

— Први пут само... За тим... он је узео стан, и ту смо се виђали.

— И ту, кад год је од вас захтевао да грешите, ви сте пристајали?...

— Ох! оче! прекиде га она... заиста, не верујем да ви тачно појимате како сам га волела. Стално сам мислила на њ; све ми је било досадно кад није био поред мене, и чим је био уза ме, није ми требало никакво увесељавање да бих била срећна. Јест, нисам могла никад да га одбијем. Али чини ми се нарочито зато да би он био срећан због тога што сам ја

срећна!... Да, то је узрок. Живела сам за њега: и била сам толико радосна мислећи да је он мноме срећан!

— Јадно моје дете! прихвати опат, видећи да код ње нестаје гриже савести зато што се разнежила успоменама... били сте веома грешни...

Наступи ћутање које је реметило само грцање Јулијино.

— И изненадно пробуђење чедности одлучило вас је да ме походите, да потражите склоништа код Бога против тог греха?... или су то догађаји?...

— Оче, догађаји су. Он ме не воли више.

Тада, после те речи, све уставе њена бола попустише наједанпут... Зајеца, изгубивши чак и стидљивост од свога бола, говорећи само, кроз сузе: „Он ме не воли више. Не воли ме више!...“

— Устаните, дете моје, рече јој опат... И одите, седите овде. Сувише сте смућени да останете на коленима.

Он извади из фиоке на свом столу флашицу етра, свагда при руци за несвестице, и даде је Јулији. Она удахну дубоко. Кад се мало умирила, настави, сама, те није било потребно питати је. Исприча историју свог пада, време љубави без деобе, за тим повратак Кларин, потресе који су претходили коначном растајању, пут у Немачку, катастрофу...

Опат Иге слушао је не прекидајући је. Кад заврши, он запита:

— А сад, јесте ли се са свим одрекли греха?

— Ох! да, са свим! Ништа ме не би могло на њ навратити, ништа, ништа...

— Међутим, та љубав је била јака у вама. Ње је временом нестало из вашег срца?

— Не. Ја непрестано волим Мориса. Ако ми то треба одузети, нека ме добри Бог поштеди!... мени не може, неће никад бити опроштено. Само... кад вам отварам своју савест, чини ми се да нема више греха у мисли коју имам о Морису. То је нешто врло јако, али повређено, како да вам кажем? жалосно, као кад се воли неко који је мртав. Не, ја не могу грешити волећи га тако.

Опат размисли неко време.

— Савест вам може бити мирна, дете моје, рече. Живите у миру с њом. Добри Бог ће вам опростити, пошто вас је ставио у искушење... Саслушајте ме.

Оним необичним гласом који је чинио да нерви његових исповедница дрхте као кристал, он настави:

— Висте дошли, кћери моја, са свим утучена и ојађена, пред ноге свог исповедника. Бог вас је казнио у самом вашем греху, треба да му будете захвални. Прешли сте преко граница људске љубави: могли сте тако вечно остати, и тај срам би вас обузимао као губа, до смрти, и с оне стране гроба. Ви патите, зар не? али у исто време данас осећате нешто боље но јуче, нисте више оно грешно и одвратно створење: љубавница. Да, љубавница; ова реч вас дира зато што је изговарам овде, у овој светој кући, пред овим крстом; међу тим јуче нисте били нешто друго. Обожавајте руку која вам силом одузима то својство. Дабогме, није вам забрањено да још волите човека ког сте волели; али видите како се та љубав уздиже кад искључује предају вашег тела. Сетите се шта сам вам овде говорио пре три године. „У љубави има нешто рђаво“. Од тога што је рђаво, ви сте осетили горчину, зар не? Дакле, уклоните ли из љубави тај грешни тамни елеменат, остаје велика врлина, милосрђе. Хајде дете моје, будите храбри! Ви ћете се повратити у друштво поштених жена и хришћанки. Очитајте молитву покајања; хоћу да се помолим за опроштај ваших грехова. На колена, кћери, доле чело, а душу отворите Богу. И немојте плакати. Шта! зар морално оздрављујете и плачете?

Кад беху изговорене и последње речи опроштајне молитве, и кад исповедник рече Јулији обредне речи: „Мир с вама!“ обоје устадоше у исто време. Осећали су потребу да се раставе а да не додаду ни речи, и то одмах. Стегоше једно другом руку.

С Богом, госпођо. Ви ћете ме походити, зар не? Не заборавите на пут до ове куће.

— С Богом, оче.

(Наставиће се)

ИЗ АТЕЉЕА̂ СРПСКИХ УМЕТНИКА.

Код Стеве Тодоровића.

Намера нам је да у низу чланака изнесемо последњи, односно најновији рад појединих уметника наших, од најстаријег до најмлађег. То ће бити извештаји из српских уметничких атељеа, утисци добивени на лицу места, пред радом који, као најновији, најбоље показује докле је његов творац стигао напредујући или назадујући. Да имамо сталан изложбени салон, овакви извештаји не би били потребни; али како код нас од једне до друге изложбе протекне много времена, често дело уметниково остане дуго незнано и неуживано. После, један свршен рад, док је још у атељеу, има *нарочиту* драж: чини вам се да бесте сведоком његова постајања, улаганога труда, љубави и инспирације уметникове, те самим тим бивате већма способни да га непосредније осетите и праведније оцените.

Првенство у низу ових чланака припада несумњиво Стеви Тодоровићу, као Нестору међу живим уметницима српским. Друг Бранка Радичевића и Корнелија Станковића, и ако млађи, он је из уметничког кола оне генерације која је, предвођена Вуком, тако много корисног испословала у култури народа нашег. Ма да је Стева Тодоровић био тада истом на почетку уметничке каријере, ипак је он по свему човек *онога* доба, те с тога и као личност има данас специјалан значај. Ако би ико требао од савременика наших да пише мемоаре, који су сада и онако постали мода код нас — Тодоровић би на првом месту ваљало то да учини. То би допринело да и он као уметник буде правилније схваћен од људи, који живе у времену сасвим промењених уметничких идеала.

Стева Тодоровић је ученик бечке и минхенске школе. Школовање његово пада у занимљиво доба, када је, половином XIX века, западно сликарство прелазило од класицизма романтици. Прва фаза — *фаза класицизма* — коју је у Немачкој засновао Карстенс, а чији представници међу француским сликарима беху Давид и Ингре — имала је и за првих година Тодоровићева учења неколико знаменитих присталица међу немачким сликарима, као што је Ђенели († 1868), који је тада у Минхену радио. Мирни, јасни и узвишени облици, у којима је обликована чедна античка лепота, били су тада поглавити циљ уметности. Пошто очувани остатци класичне старине беху претежно пластичне и архитектоне природе, то сликари нису ни могли добити никаквога подстрека од стране бôјâ, но су се, *занемарујући боје*, трудили да репродукују форму у њеној класичној чистоћи и лепоти. Отуда је у тој фази сликарству била боја споредно, а пласичност главно. Тај је однос, у главном, остао и за време друге фазе сликарства, за време *фазе романтичности*, јер док је у француском сликарству колорит одмах стекао велику важност, дотле је у немачком цртежна, пластична страна била још дуго господарећа. Напредак је ипак био знатан, већ и с тога што се увидело да је антички круг идеја узан и да за трајан процват сликарске вештине није довољно само класично схватање форме. Сликарству је недостајало народне хране, а ова се могла добавити једино из средине народнога живота, његове историјске прошлости и религије. Под утицајем истовремене романтичарске поезије, која прошлост увек гледа у ружичастијој светлости, почеше и сликари узимати предмете из народне прошлости (Лесинг, Вилхелм Каулбах, Рал и др.), религије (Овербек, Фајт, Штајнле и др.), народнога живота (Валдмилер и др.), итд. На тај је начин ушло у сликарство више *радње*, која, при свем том што је по некад срачуната на театралне ефекте, ипак донекле надокнађује ону недостаташцу бôјâ, својствену готово свима тим сликарима немачким. Тој уметничкој генерацији, коју у Немачкој предводи енергични и мисаони Корнелијус († 1867), припада и Стева Тодоровић. Ово се мора имати на уму, кад је о њему реч, јер уметник мора бити оцењиван с гледишта доба, у ком се школовао, и правца којим је од младости упућен. Свако време има своје уметничке идеале, своју композицију, своје поступање с бојама, један сопствен стил, који уметнику пређе у крв и постане његовим другим *ја*.

Тек пошто је Тодоровић у велико завршио школовање, појавише се у сликарству тежње сасвим различне од оних, које његови учитељи оствариваху. Нов један правац би успостављен и настаде трећа, *колористична фаза* сликарства, чији је васпитник био код нас пок. Ђока Крстић. Тада се први пут у немачком сликарству документовао француски утицај, истовремено с утицајима старијих чувених колористичних школа. У француском је сликарству добио тада највишу цену један елеменат, који дотле немачки сликари беху скоро сасвим испустили из вида, а који управо сачињава суштину, „битност сликарства“ — das Wesen der Malerei. То су *боје*. Протомајстор тога правца, који је убрзо освојио цео Запад, био је Делакроа († 1864), можда највећи сликар XIX века, с многобројним следбеницима у Француској (Деларош, Кутир, Мије, Коро, Русо, Добињи, Дипре, Курбе и др.) и Немачкој (Пилоти, Макарт, Фајербах, Ленбах, Гебхарт, Габријел Макс, Фридрих Каулбах, Дефрегер, Диц, Лајбл и др.). Тодоровић је, дакле, старији од те фазе, те га зато не смемо ни подводити под њене принципе; а како би тек било неправедно и неумесно замерати му што је у својим сликарским пословима остао савршено неприступачан идеалима најновије, четврте фазе модернога сликарства — *фазе импресионизма*, која решавање најтежих проблема *светлости и ваздуха* сматра за искључиви циљ сликарства и којој припада уметничка генерација наших дана.

Да пређемо сад на његову најновију слику.

Предмет је историјски, само измењен и улепшан. Ту се одмах сретамо с двема особинама школе, из које је Тодоровић произашао: да радо приказује историјске догађаје и да их не приказује онако како су се десили, већ како ће лепше изгледати. Ова романтичарска наклоност, да се значајни моменти народне прошлости што идеалније представе, има нечега пријатног и дирљивог: док би нас код научника бунила, дотле нам она код песника и уметника годи. Слика илуструје моменат, кад св. Сава, пред самим порталом црквеним, пружа постриженy косу изасланицима очевим, и указујући десницом на храм, одбија да се врати родитељима у Неродимље. Пок. Руварац је утврдио да су ови улаци Немањини тукли калуђере хиландарске, као заводнике Растковe; међутим, они су на слици Тодоровићевој много питомији и задовољавају се једино тиме, да приволе Саву на повратак. То је средишња, главна група, с је-

данаесторо учесника. Иза младога, голобрадог Саве, одевеног у мрко плаву ризу и опасаног обичним, црним кајишом, стоји један млад инок, кога један просед властелин, ставивши му своју десницу на лево раме, коре што је завео краљевска сина. Десно клечи пред Савом други монах, скрстивши руке на прса; а и други је изасланик пао већ на колена и побожно прима постриженý косу. Један ђакон, у белој одећи и с плавим петрапиљем, целива скуте Савине, док се опет трећи улак још једнако труди да обрлати Саву, подносећи му повељу очеву и показујући доле на отворен ковчег, из којег слуга извлачи краљевски плашт. Улак овај — то је сâм сликар; он има доламу и ћурдију, самур-калпак на глави и плаве чакшире, с кратким, жутим чизмама. Спреда, испред црквених степена, и поклекнувши на једно колено, подноси мач један млади паж, а по степенима леже растурени остали знаци владалачког достојанства. Кроз портал се види у дубину цркве, из које, одмереним корацима, приступају слуге божјега олтара, у свечаним стихарима и фелонима: да прихвате новога брата, који је презрео круну и краљевске дворе!...

Лево од ове групе, и подаље, падају прво у очи два калуђера. Онај с панакамилавком изгледа забринут због одговорности, коју зар као игуман манастирски узима на себе према краљевској породици, допуштајући да јој мезимац буде за њу па свагда изгубљен; онај се други напти да га разувери и успокоји, и као да чујете како му шапуће: што сад Немањин мезимац чини — уродиће плодом благословеним! Одмах се види да су ова два лепа српска калуђерска типа снимљена непосредно с природе, и одају Тодоровића као ваљаног портретисту. Не мање пријатно утиче на гледаоца и старац, дуге седе браде, иза манастирског ђачета, које клечи и, придржавајући рукама чирак са запаљеном воштаницом, следује речима старчевим; гледа онога, на којег му се ваља увек угледати — св. Саву.

На десном крају слике, у дну, диже се пирг Хиландара, с уласком у двориште, и један део зидпога платна које опасује манастир. Ту се, на отвореном пољу и под ведрим, плавим небом, на коме почивају два три бела облачка, зауставила пратња Немањиних изасланика: копљаници и оклопници на коњима...

Овим смо изложили садржину слике. Сад би нам остало да кажемо још коју реч у допуну сликарскога начина и правца Тодоровићевог. Пре свега, кад се говори о историјским табло-

има, треба знати да је *специјално* српску историјску слику мучно радити, јер је уметник у погледу ношње, опреме, намештаја и других ствари те врсте упућен на предпоставке и нагађања, пошто нема готово никаквих позитивних података. Код Тодоровића се види да је о томе размишљао и да је правио извесне студије у том смислу, што се нарочито огледа на материјама (краљевски плашт, појас, орар итд.), које су врло брижљиво репродуковане на слици. У опште, он ствари ове ради колико год се може савесно. Као леп пример његове уметничке исправности навешћемо портал црквени, украшен орнаментима с Каленића, и спољашњу црквену зидну масу, која је по византијском начину сложена наизменце из два водоравна реда опеке и једнога слоја четвороугаоних тесаника. Исто тако заслужује похвале и унутрашњост цркве, колико због необично погођеног византијског типа, толико и због изврсне перспективе. На послетку је и целокупна композиција занимљива и оригинална. Тодоровић компонује како је у школи научио: групе фигура његових распоређене су тако, да кад с темена највише фигуре у групи повучемо десно и лево косу линију, добијамо троугао... Слика је дугачка 4,60 м. а висока 3,80 м., те јој површини запрема до 18 □ м.; фигуре су у природној величини и има их око дваестак.

Стева Тодоровић је добар ђак своје школе, веран следбеник помрлих му професора, уметник који живи у идеалима свога времена, старац који је младићу остао доследан. Може му се замерати шаблонство, декоратизам, једноликост светлости итд., али се признати мора: да је оно *што* ради и *како* ради плод његовог уметничког уверења. А то је једна поштовања достојна црта, која многим младим уметницима недостаје, те им радови изазивају утисак лутања и неодређености. У нашим данима бивају све акутнији судари између старијих праваца и модерне уметности. Можда ће Стева Тодоровић још дочекати, ако не коначну, а оно бар делимичну победу оних идеала, у којима је он одрастао и уметник постао.

Др. Божидар С. Николајевић.

ЈАКТОН

ОД

МАРИЈЕ КОНОПЊИЦКЕ

То му није било право име. Сваки се живи сећа у овој паланчици да се он некада звао Лејба Рабинович. Али се он својим надимком поноси и воли га више но право име. Да л' је оно сандуче са стаклетом, које би по ваздан носио на својим погрбљеним леђима, постало лакше? Да ли му је од некуд придошло снаге? Ко би знао? тек се он некако наједаред испрси, чисто порасте, потпаса јаче свој стари „халат", капу гордо намаче на потиљак, те му се види оно узано, високо чело, и црне, овде онде, поседеле, власи. Чак и оне дугачке чизме, које му вире испод рува, утегнутог појасом, сада некака друкчије изгледају.

По каткад ти је паланка каљава и мочарна, да Бог сачува, а Лејба ипак гиздав, чист као да не гаца по ономе блату, но се шета по изворским камичцима. Просто чудо људима!

Пређе би само празником оволико уздизао своју црну, ретку, шиљасту браду, и она би му дрхтала као под утиском тихо прошапутаних речи..., само би се суботом његове црне очи са сјајним отсевом упирале некуд далеко пред собом, упорно, одлучно...

Сада је овакав и радним даном.

Сада иде он увек улицама са гордо уздигнутом главом, као да му је у души неисказано весеље, и ако му је зарада нимало лака, а оно мало хлеба и црно је, а почешће, и горко.

Шћућури ли се по каткад, браду спусти а поглед упре у блатњаво сокаче, док му тек од некуд из ћошка или из мрачнога трема понеки мангуп подвикне: „Јактон!"

Лејба ти се одмах исправи, његово се лице чудном светлошћу озари, и он упре поглед свој, поглед оних сјајних, ду-

боких очију, некуд високо, хај! више од свију варошких кућа, више од црквенога крова...

А ипак то име није ни најмање почасно.

Свак живи знаде да „Јактон“ значи: будала; још и горе: нешто ћакнут, шашавко, луда. Често се и деси да на Лејбу после ове речице полети шака песка, блата или шљунка. Понекад га кукавица и погоди. Пхи! чак цела „Хевра Кедиша“ што но мртве купа и сахрањује, пљује му у лице, а већ рабинера и црквењака да и не спомињем. А Лејба баш ни мукајет, као да га се то ништа не тиче.

Само му се затресе и задрхти она шиљата брада, само му севну оне црне очи. Па настави мирно свој пут, покуцкујући својом вишњевом тојагом.

Веле, некада је он сам био члан „Хевре Кедише“, па је мртве прао и облачио. Али га је ово друштво избацило из своје средине. То је исто учинила „Хевра Томбри — Шабае“, друштво које петком у вече шаље своје викаче вернима, да их потсете куцањем на вратима, е је већ време да се запали суботња светлост. Тако са њиме раскрсти „Хевра Талмуд Тора“ која школује сиротињску децу, и „Хевра Нертумет“ што чува дању и ноћу кандило у синагози.

А свему томе је узрок онај пусти Фројим Портер, са оном својом настраном, глупом, проклетом смрћу.

Фројим Портер одавна се је био настанио у овој варошици као кројач. Целу пак своју зарађену цркавицу остављао је код извесног Шлајфмана. Из почетка то беху две, три, после дванаест, петнаест рубаља; најзад после дуг низ година сиротовања и труда, достиже суму хиљаду и петстотине рубаља.

Шлајфман чињаше обрт са овим новцима, куповаше и продаваше на околним вашарима, а уживао је глас честита човека.

Фројим Портер је био удовац, одавно су му већ умрла деца, синови и кћери му. Беше сам самцит ал' у самоћи својој радовао се оној зарађеној пари, као деци или унучадима својим.

И још и више.

Видео је он у животу своме да се деца и унучићи рађају и расту само за то, да доцније напусте родитеље и дедове, да би могли живети својим животом; а ону своју крваво стечену пару остављао је Фројим само зато да му се она доцније врати и да му заслади и обезбеди старост његову. Фројим имађаше сестру Хају, удату за талмудисту.

Овај тип се само по ваздан климао над светим књигама, а никад му не дође на ум одакле да се набави хлебац за њега, за жену, и за децу му. Ал је за то све знала Хаја. Знале су за то њене јадне, подбуле и отечене ноге и њене суве, уздрктале руке, и њене живе, немирне очи, које се као ластавице непрестано кретаху и тамо и амо, и гуша промукла од непрекидна говора, и чело што се није никад од зноја одмарало, и мисао која је бринула и дан и ноћ.

Знала је за све то Хаја, прави тип пољске паланчанске јеврејке. Још млада, а већ са свим увела, која цркава за паром; а уме, грешница о парчету хлеба и хладном кромпиру или луку, да живи, да ради, да рађа децу, да трчи по ноћи у село ради ма какве зараде; да исхрани целу породицу једном векном хлеба и једном сушеном рибом, и још да подоји одојче својим исушеним грудима. Поред свију тих напора, сиротиња ипак је будила и успављивала Хају; — хронична немаштина, која се још повећавала сваког првог у месецу, кад је требало да се плати кирија, две рубље за оно мало мрачне собице. Ове две рубље беху трагичан моменат у Хајином животу.

Већ у очи тога дана трчала би као суманита, расејана, једва обучена, гладна и жедна, пребрајала би јаја, које је у селу набављала у току целе недеље, грешила би у рачуну, рачунала би на ново. Онда би мувала своју старију дечурлију, заборављала да подоји дете, да скува чорбу мужу талмудисти.

Најодличнији хрт не уме тако вешто да нањуши дивљач, као што је она, веселница, њушила пару и тражила је по ваздан.

Још у предграђу отимала би сељанкама по које јаје из котарица, по коју кришку сира, по који комадић масла из карлица, и трчала би да то после прода у вароши. Прво је претила, грдила, па онда молила, преклињала, гушила се сузама. Одгурнута од колâ сељачком руком, враћала се по десет и по двадесет пута, пењала се, увлачила се у руду, машала се коњâ.

Понекад би јој сељак зграбио „чепјец“, бацио га доле, млатнуо је поштено у леђа, поцепао јој сву реклу, а она ни бриге.

Када већ једном увуче своје коштуњаве прсте у ограду на колима, она све дотле трчи за изненада ошинутом кљусином, цењкајући и запомагајући узастопце, све док јој даха нестане у грудима, док јој пена не удари на уста. Тако би обично јурила за сељачким колима, из предграђа преко ћуприје, поред

поште, поред апотеке, док не би стигнула на главну пијацу. Тамо би гурала друге чивутке, свађала би се с њима, ласкала сељаку који је псовао, прелетајући у наоколо оним немирним, закрвављеним очима.

Колико ли је онда удараца добијала по леђима, колико је пута посртала и падала, колико ли је модрица задобијала у оваквој кампањи — то никад није бројала.

Ако јој је само испало за руком да заради макар двајеслук, враћала се кући као триумфатор, сва радосна и сва блажена, после оног гурања — и почињала је да броји ситнину, скупљену у току месеца на исти начин. Али некако, никад није могла да напабирчи више од једне рубље. По другу ишла је брату.

Онда би долазила њему, понизна и покорна, стала би непомично на прагу, притискујући своје најмлађе чедо на исплабеле груди, а брат, и без говора, знао је, шта значи овај њен долазак.

Онда би дизао од рада своју тешку, риђу главу, погледао би на сестру својим стакленим, исколаченим очима, скидао би са прста сјајни гвоздени напрстак, вадио би из прљаве кожне кесице што је носио на прсима испод гуња, једну рубљу и давао је Хаји.

Рубља беше увек од артије и увек само једна у кесици. Лукаве живе Хајине очи нису биле никад кадре да спазе још по коју рубљу.

Све се то обављало у потпуном ћутању.

Хаја је узимала новац, љубила масни рукав братовљева капута и тихо је нарицала. Фројим јој није ускраћивао да плаче и да захваљује, али је кесецу што пре завлачио испод гуња, закопчавао брижно све копче и машао се напрстка. Тад Хаја ишчезне из мрачног, ониског предсобља, сва уплакана и узбуђена.

Тако је бивало не само једну годину или две.

Док ти једнога јутра Фројим, ћутљив као што га је Бог дао, прозбори једва неколико речи са качарем Колкевичем и купи од њега велико парче плаца.

Засука скутове „халата“ и упути се Тројансковој шуми да разгледа брвне и кладе.

Потанко је промотрио све паре које је имао код себе, дао их је као капару, наредио кад ће да му се довезе камен за те-

међ и тек се пред вече кући вратио. Још тог истог дана рашчуло се у паланчици да ће Фројим да зида.

И збиља је зидао.

Нареди да се ишчупају високе коприве, нагрижене од Колкевичевих коза, да се плац конопцем премери, четири međe за четири главна угла да се у ћошковима натакне и да се најзад удари камен темељац.

Међутим су сељаци довлачивали камен из Тројанова, предузимач шеташе се по плацу са лулом у устима, разгледаше дрво и грађу и шараше греде кредом, а радени, весело звиждучући, загашивао је креч у великом дрвеном сандуку.

Па каткад би ко у сокачету застајкивао да блене у „фабрику“. Овај би климнуо главом, онај би пожелео срећу, а гомила деце опколила је копаче, баш као и обично, када се нешто негде зида. Одмах првога дана, боље рећи, првога сахата ове „фабрике“, Хаја, предавши тезгу старијој девојчици, долети амо усплахирена, забезекнута.

Дотрча, обухвати очима целу ову државицу, и од великога чуда пљесну длан о длан.

Ипак није отишла брату.

Није хтела да му се замери, а његова рубља требала јој баш овога часа. Тек када је он први поздравио, усуди се да, покорно и ћутљиво, увуче у кројачеву избицу и да стане, као обично, на прагу.

И Фројим, као обично, извади је из недара своју кожну кесицу и пружи сестри рубљу. Тек кад она хтеде да га у лакат пољуби, узе је за руку и проведе ћутљиво кроз сокаче, одведе на плац и тек кад стигоше до четврте међе, он јеослови:

— Чуј ме, Хаја. Ми смо деца једних родитеља и нас је само двоје. Мени Бог даде зараде а не даде деце, теби опет даде децу а не даде зараде. То није добро...

Ућута и намргоди се, као да је тиме хтео да прекоре судбину.

Једва нечујно плакала је Хаја.

— Ш... ш... ш... — утишаваше је Фројим. — Не треба сада да ми ту слиниш, треба сада да ме чујеш...

Хаја с места отре очи рукама, њено срце заигра у грудима.

— То је рђаво — настави Фројим, набирајући своје велико чело. Твоја су деца гладна, и твој муж је гладан, и ти си сама гладна...

Хаја боно зајеца.

Заиста, она је била вечито изгладнела; не сећа се чак да је икада и била сита.

— Ш... ш... ш... умири је Фројим. Ти не треба сад да плачеш будало, треба да ме слушаш! Твоја су деца издерана, и твој је муж издеран, и ти си сама у дроњцима.

Хаја закука гласовито.

Ох! ох! од кад већ није имала читаве обуће на тим својим једним, отеклим од умора и хода, ногама... Колико времена већ има од кад Абрамек живи без кошуље на телу; а Худес се целе лањске зиме пропатила без горњег „кафтана“.

— Ш... ш... ш... прозбори опет Фројим, тихо и отегнуто. Твоја деца немају својега кута, и ти немаш свога властита кутка.

Хаја бризну жалостиво у плач, стискајући грчевито у руци рубљу, најочитији доказ о истинитости братовљевих речи.

— Ш... ш... ш... прошапта опет Фројим, сикћући отегнуто и озбиљно. А када се она умири, он рече:

— Ти си видела, ја сам те провео по половини плаца и по половини темеља, од ових тамо двају međа, до оних тамо двају међа. Ова половина куће, што ће да се зида на половини темеља. Ну — — то ће бити твоја кућа, и кућа твога мужа, и кућа твоје деце. Ја тако хоћу!.. Тада диже у вис своју велику, риђу главу и надме полако образе и усне.

Хаја паде нице на земљу, и као ван себе љубљаше братовљеве ноге и колена. Сузе, као град, котрљаху се низ ово њено измршавело и поцрнело лице, јаук и смех потресаше њене груди, а исушене руке грчевито притискиваху одојче; које је висило о празним грудима. Беше близу да излуди.

Њена кућа! Њена кућа! Њена сопствена, властита кућа!

Тога је дана Фројим ишао по својему плацу до у позно доба ноћи.

Од то доба „фабрика“ је напредовала са грозничавом ужурбаношћу.

Сваког би часа риђи кројач остављао рад и ишао би на земљиште, озбиљан и ћутљив, застао би, погладио би браду и гледао на своју нову кућу, чији се жути стуб већ јасно одвајао од темеља. Овде је Фројим постајао од кројача — грађанин.

Али кад је Портер затражио од Шлајфамана, који се баш враћаше са купљеним воловима, свој зарађени новац, Шлајфман је се заклео, сасвим свечано у присуству рабинера, да није примао никакве оставе и да је радњу рођеним својим новцем водио.

Ове ноћи ускипти сва варошица.

Риђи се кројач обесио на своме новом имању, на тројановској греди коју су требали сутра да наместе.

*
* *

Јутро је било ведро, тихо и прозрачно. Танак, бео месечев срп изумирао је на небу, растопљен сунчаним, дневним зрацима. Изнад куће лепршаху се голубови, са околних њива допираше свежи мирис покошеног сена. Лејба Рабиновић враћаше се кући после молитве. На раменима се његовим беласаше „талес“, самртни рубац, у рукама је носио Тору у кадивеном ћемеру. Путем се још молио.

Његове се танке усне мицаху у неравном, нервозном шапату, који је с времена на време јачао, сличан зујању пчела. Он је на овакав начин хвалио свога Господа Бога.

Изненада застаде.

Са пијаце се зачу дерњава и необична врева.

Као што се огањ, кад на њ вихор духне, повећава или смањује, тако је и ова вика расла и опадала, распарена невидљивом олујом.

Још је стајао Лејба и слушао, када путем поред њега прелете звиждајући прво један деран, па други, па трећи, па неколико њих скупа; још мало час мирно сокаче напуни се светином побеснеле јеврејштине, која је викала, шиштала урликала, са изразом мржње у зажареним очима, са пљувачком на устима, с блатом и каменицама у руци. По средини ове руље лежаше на носилима голи леш Портеров, кога носаху два адраповца. Фројим је грозно изгледао: Његова тешка риђа глава потскакиваше са тупим треском по састављеним на брзу руку пречагама; његова дебела још неиспружена од самртнога грча, колена стајаху високо; на модром му лицу и широко отвореним, избуљеним очима, огледаше се језа и гроза самрти. Ово лице и тело самоубице, затрпано глибом, опљувано, разрањављено каменицама, представљало је одвратан призор. У првоме трепутку Лејба Рабиновић устукну натраг.

Али се на мах прибере, раздвоји урликајућу руљу, здера са себе самртни рубац, баци га на оскрнављена мртваца и положив на њ ћемер са Тором, притисште је руком. Ужасан, страховит врисак забруја по светини. После тога вриска настаде за кратко време ћутање, као безмерно чуђење.

У овој тишини чуо се бојажљив цркут запањених врабаца који се губљаху негде изнад кровова.

Онда неко изговори први пут ово грдно: „Јактон“.

„Јактон!“ заурла светина за њим и хиљаде груди дигоше се против браниоца несретнога леша. Би тренутак кад се чинило да ће га светина растргнути.

Неко му збаци капу с главе, неко други зграби сомотску „јермулку“, него га шчепа за одело и раздере „халат“. Псовка, проклества, грдња просипаше се на њега.

Они из близа пљуваху му у лице и гураху га, они даље бацаху се на њ блатом. Дерлад, дувајући у прсте, викаше: Јактон! Јактон! Јактон.

Лејба Рабинович се не помаче с места ни корак.

Исправљен, горд, мршав, поносит, брзим корацима иђаше поред носила, оставши само у прснику испод којега су, спреда и позади, вирили канапи; ничим не покривена главу дигао је високо, једну руку, омотану заветним раменима држао је на грудима. Другом пак притискиваше Тору, положену по самоубици.

Та светиња одбранила је од обесвећења јаднога мртваца.

Тако стигоше до изван гробља, где Фројим Портер буде затрпан у једноме јендеку уз узвике светине, грдњу и псовку.

Тек онда Лејба узе од носача свој самртни рубац у Тору и упути се вароши.

Руља се сада подели.

Једни су остали поред јендека, бацајући се на гроб самоубице сувим гранчицама, камењем шљунком, други су јурили за Лејбом са звиждањем и шиштањем, викајући громким гласом: Јактон!.. Јактон!.. Јактон!..

И прирасте за њ име ово као оно нова кожа за змијину грбачу.

Уз ту дерњаву Лејба Рабинович корачаше смелим, поузданим кораком, држећи испод пазуха Тору и „талес“, висок, исправљен, као да је за овај сахат општег исмејавања постао читаву главу виши.

Само сасушени зној залепи на слепоочницама увојке црне, ретке косе, само му бледо лице побледе још више, а злаћане, сјајне, благе очи гледаху негде далеко, далеко...

С пољског **Ружа Dr Винавера.**

КАНТОВ КАТЕГОРИЧКИ ИМПЕРАТИВ

од

Dr. БРАНИСЛАВА ПЕТРОНИЈЕВИЋА

(наставак)

Пошто смо се упознали са формулом категоричког императива, сада ћемо изложити Кантову дефиницију самог тога појма.

Свака ствар у природи дела по нужним законима. Само разумно биће пак способно је да дела према престави закона, т. ј. да дела по принципима, само разумно биће има вољу. Ако воља разумног бића стоји у потпуној хармонији са принципима разума т. ј. ако воља разумног бића испуњава безизузетно захтеве разума, онда је такво разумно биће савршено, а његова воља света. Ако пак воља разумног бића није у апсолутној хармонији с разумом, ако она не испуњава захтеве овог последњег безусловно, онда се разум јавља као законодавац, који има да примора вољу на вршење његових захтева, онда се закон његов јавља као заповест, коју воља има да испуњава. Оно прво само је Бог, човек је ово друго. С тога само за човека као разумно биће постоји закон разума као нарочита заповест, којој његова воља има да се повињава.

Престава објективног принципа, коме се воља (човекова) има да покорава, то је дакле заповест (разума), а формула те заповести, то је императив (захтев да се заповест врши).

Сваки императив преставља захтев, да се нешто врши, преставља захтев да се воља покори једноме објективноме закону. Императив може бити, с формалне стране своје, или хипотетичан или категоричан. Радња, коју захтева хипотетични императив, преставља средство ради извесног циља, који

је ван ње; радња категоричног императива пак то је радња, која није срество никаквог циља ван ње, која је сама себи циљ, која је сама као таква циљ.

Са садржајне стране своје пак сви се императиви могу поделити у три врсте: императиве (техничке) умешности (Geschicklichkeit), императиве (практичне), мудрости (Klugheit) и императиве моралности (Sittlichkeit).

Императиви умешности односе се на циљеве људског делања ма какви они били и без обзира на то, да ли су ти циљеви паметни и добри. Прописи, којих има да се држи лекар, да би излечио свога болесника, са гледишта ових императива имају исту вредност као и прописи којих има да се држи тровач, да би на сигуран начин отровао једног човека: са гледишта њиховог они су прописи добри, који постављени циљ на најбољи начин изводе.

Императиви практичне мудрости имају само један једини циљ: достизање личне среће у животу. Тежња за срећом постоји код сваког човека (ми ћемо доцније видити, да њој Кант даје још много већу вредност него што би то према строгости његовог моралног принципа имало да се очекује), и умешност у избору срестава за достигнуће овога циља преставља мудрост у практичноме смислу ове речи.

Императив моралности то је императив, који без постављања икаквог нарочитог циља или намере датом делању, то делање непосредно захтева. Овај се императив не односи на садржину радње и на оно што из ње има да следује, већ само на форму и на принцип, из којег та радња има да произиђе, из чега је јасно, да императив моралности мора с формалне стране своје бити категоричан, док су она прва два императива хипотетична.

Императив моралности као императив безусловaн, категоричан искључује не само објективно сваки циљ из радње, коју заповеда, него и субјективно свако осећање, које би као мотив ту радњу изазивало. Али субјективна осећања као таква неизбежна су у једном чулно-разумном бићу као што је човек, па како се осећање као осећање да сузбити само другим супротним осећањем, то и категорички императив као принцип разума мора бити праћен у нашој унутрашњости једним засебним осећањем, које ће бити у стању да неутралише утицај чулних осећања на нашу вољу и да је учини склоном да се покорова

принципу разума. По Канту тако осећање доиста постоји и по њему оно се састоји у поштовању моралног закона.

Поштовања, вели Кант, може бити само за личности, не за ствари. Ствари могу изазвати наклоност (Neigung), могу, ако су животиње, изазвати и љубав, па и страх (море, звер и т. д.), могу изазвати чак и дивљење (Bewunderung), али не могу изазвати поштовање (Achtung). Тако исто и човек може бити предмет моје љубави или страха или дивљења, па да још не буде и предмет поштовања. Само онда постаје човек предмет мога поштовања, ако ја опажам да се он у своме делању управља по моралним принципима. Поштујући оваког човека ја у ствари поштујем морални закон, који ми он својим делањем ставља пред очи.

Поштовање моралног закона то је, продужује Кант, једино осећање у нама, чије порекло не лежи у чулима и чулним преставама, једино осећање чије је порекло чисто интелектуалне природе. Ово осећање с једне стране садржи бол у себи, негативне је природе, јер преставља потчињавање једноме закону, које за чулно биће значи приморавање; с друге стране опет оно је позитивне природе, јер претставља потчињавање закону свога сопетвенога разума, у овоме смислу дакле ово је потчињавање за човека као разумно биће уздизање.

Тек пошто смо на овај начин упознали у чему се састоји осећање поштовања за моралнн закона, ми смо у стању да разумемо основну Кантову разлику између делања по дужности и делања из дужности.

Појам дужности има две своје стране, једну објективну и другу субјективну. С објективне своје стране појам дужности захтева слагање наше радње са моралним законом, са субјективне своје стране пак он захтева делање из поштовања према томе закону. Ова друга страна је conditio sine qua non делања из дужности у моралном смислу. Примери раније наведени, да би се схватила разлика између делања по дужности и делања из дужности, тек се сада дају потпуно разумети. Јер тек сада постаје нам јасно, да је делање из дужности делање из чистог поштовања према моралном закону, док смо раније ми то делање могли само негативно дефинисати као делање, које не сме потицати ни из каквих мотива емоционалне природе, па било да су ови егоистичког или алтруистичког карактера. И делање из дужности одређено је једним засебним осећањем,

само то осећање није овде мотив, који изазива то делање, већ је само нужни емоционални пратилац преставе моралног закона, који је једини мотив у правом смислу, из кога то делање произтиче. Отуда дефиниција дужности гласи: дужност је нужно вршење (моралне) радње из поштовања према (моралном) закону.

Пошто је формулисао категорички императив и одредио појам дужности, Кант поставља ова три основна питања:

1. У чему лежи последњи разлог категоричког императива, шта је оно што чини да је вршење тога императива наша дужност?

2. Како је могуће само то вршење категоричког императива, како је могућа слобода наше воље, без које се то вршење неда замислити? и

3. У каквом односу стоји вршење категоричког императива према појму највишег добра, или, друкчије речено, какав је однос између моралности и среће?

Као увод у расправљање првог питања ми ћемо навести једно класично место из Кантове „Критике практичног ума“, које је и њему послужило као увод у расправу тога питања у овоме делу.

„О дужности! ти узвишено велико име, које не садржиш ничега ласкавог у себи, већ захтеваш покорност, али које и не претиш ничим, што би изазвало природну ненаклоност у души и заплашивало ју, да би се воља покренула, већ само постављаш један закон, који самим собом налази уласка у душу и самим собом и против воље задобија поштовање (и ако не увек и испуњавање), и пред којим све наклоности занемљују, и ако му у потаји делују на супрот, где је тебе достојно порекло, и где је корен твога племенитог исхода, који охоло одбија од себе сваку сродност са наклоностима, и од којег је корена вођење порекла неопходни услов оне вредности, коју људи себи једино могу да придаду?[1]

Из природе категоричког императива као категоричког следује, да се разлог његов не може тражити у циљевима релативне природе, да разлог његов може лежати само у нечему, чија егзистенција преставља апсолутну вредност, што је такво да је само себи циљ.

[1] В. „Kritik der praktischen Vernunft“ стр. 105.

Само за разумно биће као такво категорички императив може имати обавезне силе. У исто доба пак лако се да увидети, да је разумно биће биће, које је само собом циљ, чија егзистенција преставља апсолутну вредност. Материјална несвесна бића нису циљ по себи, она служе и могу служити за задовољење личних потреба наших и других различних бића, она могу бити предмет наших чулних потреба, с тога их и називамо **стварима** (Sachen) за разлику од разумних бића као **личности** (Personen), која не могу бити предмет за задовољење чулних потреба и која с тога преставља вредности по себи. У егзистенцији разумних бића као личности лежи и може према томе лежати једино последњи разлог за вршење категоричког императива. Нашавши на тај начин последњи разлог вршењу категоричког императива у личности разумног бића као апсолутном самоциљу, Кант даје једну нову формулацију категоричког императива, која гласи:

„**ради тако, да човечанство како у твојој личности, тако и у личности сваког другог увек употребљаваш само као циљ никада на као средство**“.

Смисао ове нове (друге) формулације категоричког императива Кант објашњава на истим оним примерима, које је употребио при објашњењу оне раније (прве).

Неко ко из незадовољства са животом хоће да изврши самоубиство, треба, пре него што то учини, да постави себи питање, да ли се та његова радња слаже са идејом човечанства као самоциља, па ће на мах увидети, да се она са том идејом не слаже, јер извршити самоубиство значи сматрати своју личност само као **средство за одржање срећног стања до краја живота**.

Онај који чини лажна обећања у нужди употребљава при томе другог, коме даје та лажна обећања, као средство, пошто тај други не може дати пристанак на тако поступање с њиме, а само тај пристанак слагао би се са захтевом, да се при моралном делању свака људска личност сматра као циљ за себе. Још јаснији тај однос постаје, вели Кант, у примерима напада на слободу или имовину других, јер у овим случајевима нападач поступа са нападнутима просто као са стварима, не питајући се да ли оне као личности могу пристати на тако поступање са њима, да ли се то поступање слаже са њима као апсолутним самоциљевима.

Неизображење својих дарова истина да не противуречи непосредно захтеву сматрања човечанства као циља по себи, али то није довољно за једну моралну радњу, она мора томе захтеву и директно одговарати. Не изобразити своје таленте неби истина значило радити против одржања човечанства, али би значили радити против унапређења његовог.

Исти однос између идеје човечанства и моралне радње постоји и у случају чињења доброчинства. Не учинити добро другоме не значи истина употребити другога директно као своје срество, али значи не употребити другога као циљ по себи, не сматрати да је друга личност циљ по себи, чији циљеви морају бити и наши циљеви, чија тежња за срећом мора бити и наша тежња за (његовом) срећом.

У вези са овом другом Кантовом формулацијом категоричног императива ми ћемо овде навести и трећу формулацију његову тога принципа, која гласи:

„ради тако, да за начело твоје радње можеш хтети да постане општим законом природе“.

Ова трећа формулација категоричког императива у основи је идентична са првом и само је у толико допуњује, у колико има примера, који се не могу директно подвести под прву, а за које је међу тим несумњиво да се дају директно подвести под трећу и тиме индиректно под ону прву. Тако раније наведени пример са самоубицом могуће је подвести под прву формулацију само тиме, што ће се став, да осећање (бола) служи за одржање живота, схватити као општи закон природе, коме је као таквом немогуће противречити, као што смо ми то раније доиста и учинили.

Као увод у расправљање другог основног питања Кантовог ми ћемо навести речи његове о вредности добре воље, које чине почетне речи његовог за ову студију највише употребљеног списа „Grundlegung zur Methaphysik der Sitten“.

„Не може се замислити ништа у свету, па чак у опште ни ван света, што би се без ограничења могло сматрати за добро до једино добра воља. Разум, виц, моћ суђења и какви све таленти духа постоје, или храброст, одлучност, постојаност у замисли као особине темперамента без сумње да су у многом погледу добри и корисни; али они могу постати и сасвим рђави и штетни ако није воља добра, која треба да учини употребу од ових дарова природе и која се с тога назива карак-

тером. Исто тако стоји и са материјалним добрима (Glücksgaben). Моћ, богаство, част, па и здравље и цело благостање и задовољство са својим стањем у смислу среће изазивају самопоуздање а тиме често и охолост, ако нема добре воље, која ће њихов утицај на душу и тиме цео принцип делања направити и учинити опште-целисходним......

Добра је воља добра не по ономе, што чини или производи, не ваљаношћу својом за достигнуће једног постављеног циља, већ једино самим хотењем, т. ј. по себи, и посматрана за себе она има да се цени несравњено много више од свега, што се њоме може произвести у корист извесне наклоности или суме свих наклоности у опште. И кад би нарочита недаћа судбине или оскудно обдарење од стране природе маћехе учинило тој вољи немогућим, да своју намеру изведе; и кад би јој и при најбољој жељи било немогуће да ишта изведе, и кад би дакле она остала само добра воља (разуме се не као чиста жеља, већ као употреба свих срестава, која се могу употребити): ипак би сијала сама собом као драги камен, као нешто што пуну вредност своју има у себи".[1]

(Свршиће се)

[1] н. и. М. стр. 21—22.

БОЛЕСНИК

У једној соби жупанијске болнице лежи на кревету болестан Тодор. Лежи непомично. Није окрупан, али сада овако од болести испијено тијело једва се разазнаје испод покривача. Још само слабо дисање одаје знакове живота. Слаб је и немоћан. Очи му затворене, дисање скоро стало — мало је при себи.

У соби ваздух поиграва. Још која зрака блиједог сунчаног свијетла, што нестаје за омориковом шумом, трепери. Пролазе опатице, слуге пале свијеће. Чује се из вароши глас звона... Обично је. Доктор је јутрос био. Застао је код њега. Питао га нешто. Као да му је одговорио...

Дође му, па и није у болници, са својима је код куће. Он и Цвијета долазе из поља. Дјеца трче пред њих, скачу, смију се, хватају га за руке. Подиже их и љуби... Дјеца!...

Па као и није ожењен. Иде кроз село с вршњацима. Дјевојке их гледе — за њиме замичу очи. Цвијета ту. Њу, па њу; друге неће!.. Отац се смије... Просе Цвијету; дарива је; састају се, договарају... Сватови. Барјаци. Дуде. Пјесма... Возе се до Цвијетине кући, а то негдје на другом мјесту. Лице Цвијетино дошло му некуда непознато, друкчије; расте, расте, окреће се, и нестаје... Нејасно му све, као у некаквој магли замотано...

Зна гдје је. Зна, да је у болници. Зна и да је болестан и да је на кревету. У соби је још кревета; и десно и лијево. И на њима леже болесници. Чује њихово јечање и кашљање. На десно је онај жути старац, што непрестано мрмља; иза њега је онај млади, блиједи; тамо даље у куту онај што уздише: „муко моја". С лијеве стране онај мирни, крупни, мршави. Не чује се. А како кашље. Крупно испијено лице, дубоке очне јаме, два утонула ока...

Јасно му; све зна. Биће још добро, мисли. Оздравиће. Не кашље много. Рано је још за њега. Млад је, није сувишан на

свијету. Није овдје, у овој загушљивој од разних болесничких мириса соби, као они око њега и по другим собама богаљи и сиротани, који никога немају, за којима нема ока да заплаче... Тешко је то. Да је баш и за умријети — сватко мора и на то увијек бити спреман — и ма гдје. Имаду и да га спреме и отпрате као човјека; да ваља! Зло је, кад то човјек нема, и тешко је. Није он за то дошао. Он треба здравља. Ништа више. Здравља! Мислио је, и његови мисле, овдје ће га наћи. Болница је то!

Довезли га његови, не би ли му се помогло. А многима се, веле, помогне у болници. Има рођену фамилију. Жале га сви. Све већ покушаше с њиме. Траје то већ две године — и ништа. Дали су већ и потрошили Бог своје заборавио. Не жале. Дали би још, дали би — што но се вели — и очи своје, само да им Тодор оздрави. Тодор је срце и душа фамилије. Стари отац Јаков и мати Јока изгледају из његових жуљева. А у кога да се узда жена му Цвијета са оно троје нејачи? Када ће, ако не ће сада?!. Гле! Да је био тек каки. Јок. Мален, чврст, окретан, здрав — вриједан! Жале га сви! Како да га не жале?..

Мио им је. Умиљат је и добар. И комшије га жале: и сви, који га знаду. Зна он. Тек његови. Знате и сами. Родили га; њихов је. Мајка му не престаје с плачем. Мајка је мајка. Најтеже је материном срцу. И отац се охладио. Ни близу онај, што је прије био. Био весео, шалан старац. Не би ни дијете мимо њега прошло, а да га не би у шали штогод запитао. А сада? Ни не гледа око себе. Тужан и жалостан... Жена опет, кад погледа око себе оне пилиће... Како да га не жале?!.

За то га и довезоше у болницу. Ту су доктори, ту су часне сестре, ту сва послуга. Шта је код нашијех људи? И што има, не умије. Као животиња да скапа без помоћи. Свештеник их на то наговорио. Срамота је, али шта ће. Све су покушали, још ће и то. Што мили Бог даде! Само да оздрави!

Оздравиће. Зна он и осјећа, да ће оздравити. Добро ће бити. Лакше му је. У прсима му одлануло као да си руком однио: још само мало кашљуца. Проћиће то; малаксало је. Не боле га прса — а како су га страшно бољела. А, оздравиће, види. И лаган је некуда као перце...

Отац био данас код њега. Донио му милоште. Није гладан. Мајка ће ујутру доћи и Цвијета. Зна, да ће доћи, отац је рекао. Доћиће, зна он њих. Довешће и малога Симу. Мили!..

И ниже му се весели, задовољни, мили живот. Кућа, имање, родбина, пријатељи, комшије — село његово мило. И весео је и задовољан, и не осјећа гдје је и како му је. И иде, иде далеко... Пред њим пространа њива, нигдје ни грма ни шумерка — жито се жути. Тамо на крају, далеко — на смирају сунца — дрво... Па као даље башча, лијепа, пространа, мирисна. Мириши цвијеће: босиљак и каранфил. Цвијета с дјецом. Смију му се. И отац ту. Мајка иде стазом...

Да, да, болница је то, тргну га кашаљ. Стењу болесници. Слабо свјетло поиграва на дувару. Поиграва и трепери. Болесници се врпоље, јече, стењу, уздишу, кашљу... Онај жути мрмља... На све стране тешко дисање измијешано са стењањем и кашљањем. А слабо свјетло трепери... Заплакао би. Гдје су сад његови? Боли га — Бог зна, хоће ли га икада проћи...

Смирио се. Крв му лагано струји, срце се једва чује; слабина га нека обузела — малаксао и клонуо...

... Вода хучи; он у води. Лијеп неки, висок човјек зове га. Не зна би ли ишао. Вода све дубља надолази. Облачно и грми. Човјек га зове. Жури к њему. Мучи се, гази. Још му само глава над водом и њу већ запљускује. Човјек му маше руком, други то неки човјек; познаје га. Крупно, испијено лице, дубоке очне јаме, два страшна, утонула ока...

— Јој! Мајко моја! — јекну у соби.

Трже се. Хладна струја прође му цијелим тијелом.

— Јој! — дрекну с лијева. — Ајој!

Тодор дрхтну, препаде се — срце му стаде. Очи избечио, сав се несвјесно претворио у ухо. Чује и осјећа и само трептање свјетла. Види, чује, разумије...

— Ајој! — рикну поново.

Ноге се охладише. И прса, и врат, и главу — све тијело поплину хладан, крупан, отужан зној. У сљепоочицама бије, глава као да ће се разлетети... Страшно! То још није чуо. Као да и није то човјек, звијер какова, даље неко... А кашље, кашље, као да се нешто одваљује...

Поче да кркља. Кркља и пљушти по патосу. Под пенџером на аморици чује се сова.

Тодору се коса диже. Над њим крупно, испијено лице, дубоке очне јаме, два страшна, утонула ока.. Ни не јаукну. Нешто густо и слано навали му у грло...

Стево Јањетовић.

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА

Предлог закона о праву рада у енглеском парламенту. — Хрватски сабор.

Ако би се значај свакога догађаја и сваке појаве у политичком свету ценио једино по сензацији, коју изазива у јавности, онда судбина покушаја једне крупне социјалне реформе у енглеском парламенту не би заслужила да буде ни забележена. Разуме се већ, да српска штампа није удостојила својом високом пажњом ову „маленкост“, која нема ни мало пикантног у себи, да би заслужила да буде забележена. Али ни страна штампа, сем великих озбиљних гласила, није се дуже задржала на њој. Из два разлога. Пре свега, комедија, која се одиграва са тако званим реформама у Маћедонији, продужује се и даље и европска се штампа с дужном учтивошћу бави, како изгледа са свим озбиљно, њоме и путовањима краља Едуарда VII и цара Виљема I. А друго, тај покушај није имао никаквих стварних последица, — остао је само у области покушаја. Да је опет и остварен, онда би већ све то друкче изгледало. Европска штампа би се имала чиме забавити, јер би то био догађај светско-историјског значаја, то би био легалан социјални преврат какав се од француске револуције не памти!

Пропали покушаји не значе што и потпун неуспех, пропаст једног питања, једног принципа. Али овај покушај остаће за дуго само један од многобројних покушаја једне крупне реформе. Последице његовог могућног успеха неће дакле доживети ни толике генерације, које буду иза нас дошле. И опет, као покушај врло је значајан и карактеристичан. Тај је покушај, — покушај енглеских социјалиста да енглески парламенат прими и озакони право на рад!

Можда ће се читалац ових редова зачудити: за што је требао толики увод и толико уверавање о значају овог покушаја, можда ће се, шта више, и запитати: од куда је то велика социјална реформа? Право на рад! Па ко коме брани да ради? — наставиће, можда, читалац овим ироничким питањем. Ми у Србији бар не патимо од сувишна рада — и никоме не пада на ум да тражи право на рад, већ можда пре право на нерад! Чудан свет, тражи право да ради! Али баш за то што је ово тако проста ствар она није многима јасна, и многи јој не знају значај. Право на рад је принцип од најкрупнијих последица по друштвени живот, а то се на први мах не види, те и не осећа значај његов. Остане човек без рада, човек честит, ваљан, вредан. Остане без рада не својом кривицом, већ што је његов рад, за тада, послодавцу излишан. И тај честити и вредни човек, радник, нема своје радионице, нема своје земље, свога имања, нема дакле ништа свога где би могао да ради и зарађује. Други људи, људи из других друштвених редова, којима он као радник не припада, захватили земљу, „стекли“ имања покретна и непокретна; новац је у њиховим рукама, индустрија је њихова, фабрике су њихове. И њима сада он не треба, а он опет може само код њих да ради. Он не може отићи у туђу радионицу, у туђу фабрику да силом ради, јер ће га власт у име закона и реда друштвеног избацити, не може отићи нигде на туђу земљу да ради, — јер је све то или приватна или државна својина и ту ће тако исто проћи. А већ и за најповршније образоване људе утврђена је истина да је све ово што има материјалне и духовне културе створио рад. Рад је извор богатству, — то је аксиома данашње науке Народне Економије. И ти који стварају богатство, ти који раде, у опасности су свакога часа да остану без зараде, без хлеба. Богатство, тековина тога рада, у рукама је људи, који не представљају ни ум ни рад (и ако међу њима има и људи од рада и ума), а од њих, т. ј. њихових интереса зависи опет судбина ових који раде. Тако се сваки час дешава да овде или онде остане маса радника без рада, да буде просто избачена на улицу. То су тако честе појаве, и то „овде-онде“ тако многобројно, да могућност остати без рада и наћи се пред непосредном опасношћу од глади, постаје једно стално зло од кога пати и данашњи друштвени систем.

Међу тим ти, који остају без рада, ти, који су сваког часа у опасности да гладују, неће милостињу, неће просјачење. Они

хоће да раде, да раде поштено и да од своје зараде живе. Они хоће да им се нађе рад. Кад им послодавци не дају рада, кад покушаји да нађу игде рада остану узалудни, кад им држава брани да силом раде, — кад им дакле, у том случају, она смета да раде, забрањује да раде, — да ли је онда грех тражити право на рад, тражити право на поштену зараду? И од кога треба најпре тражити то право на рад, — који дакле треба да се брине: да сваки нађе рада? Држава. Право на рад значи дакле: право по коме је онај, који, без своје кривице, остане без рада, властан од државе да захтева да му нађе рада. Држава је дужна одазвати се томе захтеву, она му дакле мора наћи рада. То је право на рад.

Питање о државној помоћи сиротињи није јучерашње. Баш у земљи, где је прошлог месеца покушано да право на рад постане законом, то је питање раније но и у једној европској држави изишло на дневни ред. Енглеска је, као што је познато, класична земља такозваног радничког законодавства. Ту се држава први пут почела да брине о радницима и прва покушала да им законима осигура бољу егзистенцију. Још онда, када се није ни знало за радничко питање, у Енглеској се мислило о државној помоћи сиротиње. Тако је ту потекао први закон о томе, — још под краљем Хенриком VIII (1504—1547), а за тим под краљицом Јелисаветом (1558—1603) Poor Law (1601 г.) закон о сиротињи.

По њему су парохије (тада су општине тако познате биле) дужне биле да помажу новчано ону сиротињу која не може да ради и за то је био ударен нарочити порез на богатије, а оној опет сиротињи, која може да ради, да нађу занимања. Тај је закон био у пуној снази све до 1723., када је због силних злоупотреба, и од оних који су делили и од оних који су примали помоћ, ћутке престао важити и место порезе за сиротињу уведени азили и радионице — workhouses — за раднике, који су без занимања. То су дакле у нечему биле претече француских нац. радионица за време револуције 1848 г. (ateliers nationaux). Али су и оне крајем XVIII века напуштене и опет се вратило порези („такси“) за издржавање сиротиње. Та је „такса“ 1833. достигла висину од 175 милиона динара! Разуме се да је ту било такође грдних злоупотреба — а и број сиротиње не само што се није смањио но и повећао, — ко год је могао тражио је помоћи од општине. Овоме злу доскочило се законом од 1834., — када су

поново уведени раднички азили (workhouses), али више као азили но радионице и када је такса за сиротињу имала бити смањена, правичније распоређена и правилније дељена. Из ових факата лако је могао постати принцип права на рад, као општи, социјални, принцип. Али он није постао у Енглеској већ на европском континенту и то код народа, који је више склон генералисању факата но практични Енглези. Још Ж. Ж. Русо је, стварајући своју идеалну државу, увидео: да је права слобода немогућна без економске слободе, да сваки грађанин има права на осигурану егзистенцију. Тако су следбеници његових идеја унели 1793. у Устав једну одредбу по којој је држава дужна бринути се о материјалном опстанку грађана — дајући им рад или помоћ онима, који не могу да раде. Али тај Устав никад није ступио у живот, — и ово је остало без практичне вредности. Ово су до сада, у Енглеској и Француској, били практични или теоријски покушаји, да се помогне сиротињи, више сиротињи, која не може да ради и да јој се помоћ пружи више у облику милостиње. Али све то још није био принцип права на рад — њега је требало апстраховати и из ових факата, да се државно законодавство већ бавило сличним проблемом, и из критике данашњег друштвеног система. То је урадио француски социјалиста Фурије.

Фурије је творац принципа права на рад у овом свом облику, у ком је стекао свој светско-историјски значај. 1822. он је принципу права на рад, у једном свом делу, дао ону кратку формулу, која је после постала крилата реч не само социјалиста већ и напредније буржоазије — droit au travail. Његове присталице и остали социјалистички представници у науци развише даље његове идеје. Шта више тај принцип прихвати и Ламартин и Ледри Ролен у револуцији 1848. и ако они нису били социјалисте. И мало је фалило да у Устав републике од 1848. не уђе право на рад као једно од права грађана а дужности државе. Луј Блан беше успео да је уставотворни одбор унео у први нацрт Устава (у чл. 7.) и право на рад. Али је одмах за тим дошао устанак радника, социјалиста, који је онако крваво угушен и који је потпуно компромитовао овај принцип. Принцип права на рад би избачен из Устава, — и од тада је он био опет једна од болећивих жеља добрих људи и предмет дискусије озбиљних листова, па и државника, али никако више покушај да легалним путем постане и једно право грађана.

Чудновата је судбина овог принципа! Ако има ишта тако очигледно јасно и убедљиво о апсолутној својој правичности — то је принцип права на рад. То је један од најузвишенијих и најпространијих принципа у чијој се обимности мире и хришћански морал и постулати модерног социјализма, и болећивост хуманих људи из буржоаске класе, и индивидуалисте и социјалисте! Размислите само о последицама принципа — сваки има увек да ради и сваки живи само од свог рада. Размислите о етичкој и социјалној страни тих последица, насликајте себи друштво засновано на томе принципу, схваћеном у простој формули: „право на рад“ („Recht auf Arbeit“, „droit au travail“), па ћете имати јасну слику његовог огромног значаја, имаћете друштво преображено, и то из основа преображено, морално и економски, имаћете са свим друго друштво, друштво узвишенијег морала засновано на хуманој основици. Здрав разум не може одрећи неодољиву етичку страну овога принципа. Пред њоме се поклонио и генијални гвоздени канцлер, Бизмарк, признавајући у једном свом говору (1884 г.) оправданост његову!

Али, ми одосмо ван оквира овога прегледа упустивши се у малу екскурзију по прошлости овог принципа. Он је одиста неодољив, да је немогућно само регистровати његову судбину у енгл. парламенту. Да се вратимо дакле самоме догађају.

Енглеска је земља у којој се, као што рекосмо, прво почело са радничким законодавством и у којој то радничко законодавство стоји на највећој висини. Са свим природно и разумљиво. То је земља, која је и пронашла парне машине и која их је прва увела, земља у којој је индустрија најразвијенија, — те се у њој најпре и јавило социјално питање. С тога су дакле ту државници морали најпре и мислили о социјалним реформама, ту се брига о радничком свету најпре и могла јавити. У Енглеској опет, с тога, радничка странка најпре је и узела политичко обележје, ту је дакле прво постала и политичком странком, у покрету, тако званом, чартистичком, тражећи политичке слободе. Благодарећи свему томе „најпре“ и благодарећи специјалним, локалним, историјским приликама — а о којима је у оквиру овога прегледа немогућно говорити — које су енглеском друштву дале други тип од онога на континенту, социјализам у Енглеској нити је онако јак, какав је у другим европским земљама, нити опет има такав карактер. Отуда социјализам — у смислу овом, какав је на европском конти-

ненту, с таквим програмом и таквом тактиком — није ни био заступљен у енглеском парламенту. Социјалисте, као група, ишли су увек с либералима и радикалима. Тако је дошло да је доскорашњи министар председник Кампбел Банерман — 24 ов. м. је Аскит, министар финансија, саопштио у Д. Дому да је овај дао оставку и да му је краљ уважио — узео у свој кабинет и једног социјалисту, истина разблажене боје, Џона Бернса, који је некада био прост радник. Али се приликом избора за овај парламенат десило нешто необично — јавила се социјалистичка странка, радничка странка, онаква каква је на европском континенту. Она је истина ушла с незнатним бројем посланика — ни тридесет их нема, али је опет за то врло карактеристично по развитак социјалног питања у Енглеској да се она јавила као засебна партија одвојивши се од министарских социјалиста Џона Бернса.

Из средине ове нове радничке партије — labour party — јавио се предлог закона о праву на рад. Wilson је поднео такав предлог — unemployed workmen bill. Било је од интереса како ће се против тога била борити либерална странка, која се одликује хуманим тежњама, а које су често пута политички неопортуне. Да ће она гласати против била, т. ј. неће дати да прође разуме се о томе се није могло сумњати. Али да ће један од њених првака онако отворено и одлучно устати против оваквих социјалистичких тежњи, пријатно је изненадило и буржоаску класу противничких табора. Главни говорник либералне групе, био је садашњи министар финансија Аскит (Asquith), који ће без сумње заменити, као министар председник, одступелог Кампбел Банермана. Аскит је говорио као прави буржоа, као представник класе која влада, која има богатство и власт у својим рукама, — у име beati possidentes. Али је у тај свој говор унео ноту искрености, отворености, признавши добре стране принципа и опасност, која би по данашњи капиталистички систем друштвени настала ако би се предлог усвојио. Аскит није ништа ново казао. Пре њега су већ други то рекли, само што су они и бранили данашњи систем друштвени као најприроднији, најлогичнији. Јаче се није могло изићи против принципа права на рад, а у одбрану данашњег друштвеног реда, но што је то у своје време учинио познати политички писац француски, Бенжамен Констан, борећи се против социјалистичких утопија тадашњих. И Аскит је у многоме поновио

— познате аргументе којима се данашње буржоаско друштво брани од представника будућег друштва. Принцип права на рад прост је и јасан је, има своју несумњиву етичку страну, — правичан је дакле. Али га либерална странка опет за то није могла примити. Усвојите принцип права на рад — и ви сте извршили социјалну револуцију, изменили сте из основа цело друштво. Кад је држава дужна да даје рад онима који немају рада, онда се држава јавља као послодавац, дакле као произвођач. Држава најпре постаје конкуренат произвођачима као један од произвођача и у тој конкуренцији она мора бити јâча. Ако би била слабија, она не би могла давати рада, јер би приватни конкуренти, као моћнији од ње, били послодавци, а она по усвојеном принципу права на рад мора давати рада, дакле мора бити јача. Ако опет буде јача од приватних произвођача, — она ће их мало по мало уништити, подавити, и онда она остаје једини произвођач. Кад је држава једини произвођач онда је производња у њеним рукама, па дакле и средства производње. То је већ колективна својина, то је већ социјалистичка држава! Принцип права на рад води дакле неминовно — социјалистичкој држави. И за то су и Асквит и већина либерална били противу тога предлога крај све његове етичке стране.

Опозиција либерала у Д. Дому разумљива је дакле. Нико се добровољно не одриче свог завидног положаја. А усвојите само овај један принцип, па је довољно да нестане данашњег друштва. И Прудон је, када се решавало 1848. год. хоће ли се унети и у Устав овај принцип, с пуно права рекао: „дајте ми право на рад и ја вам поклањам својину“. То је онај Прудон, који је рекао: „својина је крађа!“. И ако ишта сведочи о узурпацији богатства и власти у данашњем друштву и о слабости етичке подлоге данашњег друштва, — то је овај пример с принципом права на рад. Овако хумани и етички принцип не сме да усвоји ни један европски парламенат!

Али на апсолутно етичкој основи не дижу се друштвени системи, па ни онај будућега друштва неће бити на таквој подлози. Научни социјализам наших дана одбацио је све болећиве разлоге утописког социјализма (који је апеловао више на осећај но разум; да ли је право да једни гладују а да се код других просипа и т. д., и т. д.), па се латио неодољиве логике историјског живота, доказујући да је социјалистичко друштво неминовна фаза развића, која ће доћи иза ове данашње, и на тај

начин створио себи масе убеђених следбеника. Wilson и другови му пре су, с овим својим предлогом, представници тог утопијског социјализма, верујући да ће хуманост и правичност победити интересе буржоаских либерала. И ако парадоксално изгледа Џон Бернс, социјалиста-министар, говорио је пре као присталица овог озбиљнијег социјалистичког правца, и ако је говорио противу предлога Вилзоновог. Одиста изгледа необично да социјалиста-министар говори противу предлога социјалистичких посланика. Џон Бернс је, између осталога, навео пример једне општине у Енглеској, која је завела право на рад, па је сваки рад тих њених радника стајао четири пута више но што стаје код приватних послодаваца, и уз то био гори! Продукција би отуда трпела суву штету, — а разуме се с њоме и општи интереси и култура. — И са свим је вероватно да би у данашњем друштву, — где би се право на рад извело по примеру ранијих таквих покушаја, а с намером да данашњи систем остане нетакнут — такве судбе и био. Злоупотреба и с једне и друге стране и постепено напуштање и компромитовање самог принципа — била би судбина једног таквог закона. Право на рад може бити изведено лојално и конзеквентно само у са свим измењеном друштву, друштву колективне својине, — јер њему тај пришцип и води. Ми се дакле не чудимо говору Џ. Бернса.

Јасно је из овога какве је судбине морао бити тај предлог о коме се гласало 13. марта п. н. (26. фебруара по нашем) у енглеском парламенту. Са 265 гласова одбијен је предлог Вилзонов противу 119, који су гласали за. Интересно је да је и оволика импозантна мањина била. Њу је чинило 65 либерала, 2 конзервативца, 25 ирских националиста и 27 чланова радничне партије. Предлог је дакле пропао — али је опет једна несумњива корист од њега: он је као глас савести опоменуо буржоазију да се са реформама не може стати, већ се мора ићи даље.

После онакве победе коалиције српско-хрватске, очекивала се промена владе у Хрватској. Бан, барон Раух, имао је, по парламентарном реду, одмах по изборима да се захвали на своме положају. Али тако нису схватили ствари у Маџарској. На интерпелацију у маџарском парламенту о томе: да ли ће истина бан Раух дати оставку, Векерле, министар-председник одго-

ворио је, да такви парламентарни односи између бана и хрватског сабора не постоје у краљевини Маџарској. У Маџарској има само један парламенат и једна парламентарна влада, то су маџарски. Када би бан Раух морао пасти, пошто је он представник маџарске владе, онда би и маџарска влада морала поднети оставку, јер нема већину у хрватском сабору. По овој парламентарној теорији Векерловој, која има вредности само у Маџарској, барон Раух остао је и даље, — немајући ни своје партије ни својих посланика. Тако се десило оно, што је у овој запетој ситуацији свако очекивао — Сабор је одложен. 28-ог фебруара се састао, а већ је 1-ог одложен — са мало демонстрација и мало скандала. Коалиција српско-хрватска, после тога, издала је проглас са заједничким потписима свију њених чланова (7. марта), осуђујући у њему неуставно одлагање Сабора, осуђујући држање маџарске владе, али је у исти мах позвала бираче да се не заведу и забораве, да њиховом незадовољству не даду облик насиља, — већ мирно да сачекају догађаје.

— Љ. —

ПОЗОРИШНА ХРОНИКА

Месец март прошао је са репертоаром много боље но ма који други, управо репертоар овога месеца је сјајан.

4. марта дало је Књижевничко Друштво у Народном Позоришту Глишићево вече. Свечаност је својим лепим говором о Глишићу почео Г. Драгутин Ј. Илић, књижевник. Говорио је топло и искрено, како се и може очекивати од сродне природе. После тога је г. Јеремија Живановић редким даром испрпповедао Глишићеву приповетку Редак звер. Г. Р. Домановић је причао анекдоте из Глишићевог живота и имао је огромна успеха, што у осталом није чудновато, кад се зна да је Домановић веома способан да живо износи догађаје — кад прича. Најзад су одиграна Два цванцика са великим успехом.

Публика те вечери била је отмена и књижевничка те је успех могао бити потпун, јер су ствари разумеване како треба. Да би свечаност била потпунија те вечери је свирана Ненна, симфониска тужбалица, новитет г. Ст. Христића. Ствар је фина и са доста музичке вредности. Оркестром је дириговао сам компонист и изведена је прецизно.

Друго свечано вече било је 5. марта. То је било потпуно музикално вече, које је Новинарско Удружење приредило. Ту су били представници Југословенства. Вече је почео комбиновани огроман оркестар, којим је дириговао г. Покорни. И ма да су у оркестру били одлични свирачи и већином конзерватористе, ипак се г. Покорном мора одати велика хвала што је његовом заслугом оркестар изводио најтеже и најфиније музичке тонове.

Први гост суделовач била је госпођица Јермила Гербићева. Та млада госпођица је свршила конзерваторијум скоро и

за кратко време пожела доста успеха. Она је певала те вечери из Мoњушкове опере „Халка“ једну арију. Певала је звучно и са пуно осећања и могло се видети да је школа на њеном гласу оставила огромно трагове. Техника је одлична и госпођица је певачица са потпуно школованим, симпатичним гласом. Трема коју је у почетку имала изчезла је и на огроман аплауз отпевала је једну народну песму словеначку.

После ње је певала Г-ђа Рајна Карастојанов. Глас и бугарске народне песме нису баш били од тако велике вредности али је госпођа све то надокнадила љупкошћу и топлином, којом је пропраћала своје певање.

Г. Богдан пл. Вулаковић има све особине једнога правог оперског певача. Његов пријатан, обал баритон пун је снаге. Технику има одличну а као глумац је без икакве мане. Са пуно темперамента отпевао је песму Завичају и поздрављен је од публике огромним заслужним аплаузом. Изазван је и после поновљене песме опет бурно поздрављен.

И најзад уз огромне узвике и аплауз појавила се Госпођа Драга Спасићка. Поздрављена је била тако срдачно да г. Покорни није могао одмах почети да свира. Певала је прекосавске песме са пуно живости и лепоте. Њен диван глас изгледа да је тек сад добио сву облину и боју. Њена висина је чиста и могло се и тада пожалити што та Српкиња није свршила конзерваторијум, да јој се слава чује и ван Српства. Изазвана је неколико пута.

Ово лепо вече завршило се великим хором, који је отпевао стару песму „Ој Словени!“ Поред великог броја певача кор није био тако силан али је била једна новина. Као одјек понављао је иза кулиса један део хора последње стихове сваке строфе. То је доликовало тој песми, да створи идеју слободних и подјармљених Словена који довикују свој браћи: „Живи, живи дух Словенски!“

Између првог и другог дела игран је Ђоровићев „Он“. Босна је заступљена лепо. Г-ђа Ђорђевићка играла је одлично. Да би свечаност била већа одузета је г-ђи Милутиновићки рола и дата г-ђици Нигриновој, ма да је била у врло добрим рукама. Г. Туринскп је одлично певао иза кулиса.

После два дана опет је у Позоришту била свечаност. Прослављен је јубилеј Госпође Зорке Тодосићке. Госпођа је од увек па још и сад једна од наших најбољих глумица. Дар, који је у њеној породици прелазно с колена на колено, код ње је

врло велики. Она је још увек продуктивна и још стално ствара каријеру. И ако ју је оперета и песма истакла, она је исто тако добра у драми. Госпођа ради још и сад са пуно ведрине и свежим творевинама свога таленту.

Бацано је цвеће, говорило се са сузним очима и грцањем али најсимпатичније је поздравила Г-ђа Ђорђевићка. Обучена као манастирска ученица са венцем великим као и она, Г-ђа Ђорђевићка, глумачко сироче, заблагодарила је тетка Зорки на дару који је учинила фонду глумачком.

После те пријатне, музикалне недеље на репертоар је стављена Сардуова Теодора. Да ли је царица Теодора после удаје била исправна жена то није утврђено, али у целом комаду је најтачније то, да је на Јустинијана имала огроман утицај.

Комад је као и сви Сардуови комади пун намештених ефеката, језивих сцена, убистава и мучења. Поред тога ту су лав, слон и друге животиње из менажерије и свет се врло лепо забављао. Давана је осам пута узастопце. Публика је ишла као у циркус, али су се глумци заморили и за неко време је скинута са репертоара.

После те ужасне двонедељне игре приказивана је Ајиша и У добри час хајдуци. Ајиша једна од добрих ствари Г. Ђоровића играна је добро. У добри час је већ новина. Г. Крстић је израдио музику и либрето (по приповетци Л. К. Лазаревића.) Музика је врло лепа, рађена у српском духу и толико је пријатна да је штета што није имао бољи либрето. Г. Крстић је изгледа радио и проучавао свој рад и успео је да да̂ публици одличну ствар. Једна ствар која није на свом месту то је што срески лекар Андреја долази у пратњи пандура а тај пандур пева поздравну песму. Али како је то било због промуклости Г. Милутиновића, друге вечери је поправљено. Г. Турински је своју песму отпевао врло добро и одлично је био маскиран. Хор је добро обучен само се могло у маскама и у игри глумаца могло видети много што шта, што није својствено нашим сељацима, те је тиме само могло штетити Г. Крстићевом успеху. Публика је ипак све то превидела и топло композитора поздравила.

St.

† СТОЈАН БОШКОВИЋ

Смрт, која је последњих година тако немилосрдно проредила редове српских књижевника, узимајући, неком чудном фаталношћу, међу њима баш оно што је било најбоље, последњим својим ударом однела је и једнога ветерана српске књиге. 20. фебруара ове год. нестало је, у пуном напону мушке снаге, С. Матавуља, а само један дан доцније, у ноћ 21. фебруара, заклонио је на свагда своје очи Стојан Бошковић, у својој 75 год. Оно лепо учешће које се указало његовим смртним остацима показује колико је поштовања, колико неподељених симпатија пок. Бошковић стекао у свима редовима нашега друштва, у свима групама. Ја ово нарочито помињем желећи да нагласим да је он честитошћу свога карактера, добротом свога срца, питомошћу свога темперамента био ретко симпатична личност која је увек освајала. По пословима које је вршио, по положајима које је заузимао, као члан једне странке, као јавни радник у опште, он је могао, он је морао имати противника, али он лично није могао имати непријатеља.

*

Стојан Бошковић је син сиромашних родитеља те и рано остављен да сам о себи бригу води. Сиромашан ђак, без икакве помоћи, он сам себе школује учећи друге и „уживајући државно благодејање“, мученички проводи живот, ту, како се обично вели, најбољу школу. Али је трагове ове „најбоље“ школе пок. Бошковић носио целог свог века: кроз читаве десетине година вукао је костобољу коју је још ђаком на себе навукао. По свршетку философских и правних студија, што се тада све могло изучити за четири године у Великом Училишту или Лицеју

(потоњој В. Школи), постане професором (1853. год.), а после неколико година (1857.) и директором шабачке полугимназије. Ту се Бошковић одмах јавља у двоструком својству: књижевника-публицисте и професора-политичара, инаугуришући тиме за читаве деценије у напред двојаку службу једног дела наших гимназиских професора. У новосадском Српском Дневнику (1857.) — у Србији су тада постојале само службене Српске Новине — расправља питање О преображају просветне струке у Србији; жалећи се на неугледни и рђаво плаћени положај професорски, захтева „државни испит" да би се спречио улазак непозваних у ову струку. Из тога му је времена и његов превод Левичнигова романа: Црногорац или Страдања Хришћана у Турској (1857.) који самим насловом казује и тему која је у њему обрађена. Већ сам овај избор довољно обележава преводиоца као будућег политичара и казује пут којим ће он ићи. Али и лични углед што га је Бошковић стекао у Шапцу и његов положај гимназиског директора и професора — неизбежно културни центар у паланци — одвели су га и на друго поље рада: он је кандидат за народног посланика на скупштинским изборима 1859. год. У тадашњу Народну Скупштину, истина, није ушао — влада је његов већ извршени избор уништила — али је ушао у — политику. А кад је једном већ био ту, онда је с њиме било оно што је било и с толиким другима, и дуго после тога: политичке промене на извору, у Београду, одударале су далеко по унутрашњости, по чиновницима — политичарима. Његови га политички пријатељи доведу (1859.) за професора у Београд, где постане уредником Српских Новина. Али већ идуће године (1860), с новом политичком променом на земаљској управи, буде премештен најпре у Неготин а одатле у Зајечар; 1862. године буде поново враћен за професора београдске гимназије. Овај релативно мали циклус места и времена, што га је Бошковић као професор доживео, био је само покушај, оглед за „послове" ове врсте, који су доцније, на жалост, вршени у много већем размеру. Пок. Бошковић је био међу „првим жртвама" ове новије, политичке борбе наше.

Бошковић је остао као гимназиски професор све до 1868. године када је ову каријеру прекинуо и постао најпре секретар па затим и начелник у министарству иностраних дела. Професорски је посао наставио 1874. године, али сада као професор опште историје — то је била његова струка — у В. Школи. На

овом се месту мало задржао јер је већ идуће године (1875) постао први пут министар просвете (у Каљевићеву кабинету). Великој се Школи још један пут вратио (1878), опет само за кратко време, јер с пролећа 1879. године по други пут постаје министар просвете.

Своје професорско службовање и своје стручно образовање Бошковић је обележио неколиким већим, школско-историским делима (Историја света за народ и школу, I део: Стари Век 1866. г. II део: Средњи Век 1872. год. Историја света за више разреде средњих школа I део: Предисториско доба, 1883 год.; Слике из времена Реформације, 1885.) и неколиким историјским расправама (критика на предговор Наполеона III о Животу Јулија Цезара, Антихрист или Нерон, уводно предавање на В. Школи: Историја света и природне науке). У овим списима нема, истина, нових података, нових поставака или нових научних резултата; Бошковић није ни обрађивао необрађена научна поља, није радио на периферији историске науке, тамо где се додирују границе знања и незнања, тамо где се истина тек тражи. Али је он умео, као ретко ко, већ познате истине згодно средити, дати им лепу и примамљиву форму и изложити их чистим језиком и лаким стилом. И ако би се његовим историским делима, нарочито онима намењеним школи, могло што и замерити, то би могле бити само замерке чисто школског или школско-методског значаја. Познавајући сиромаштво наше опште и школске литературе, Бошковић је желео да на једном послу измири два тако различна захтева: концизност у излагању историских факата у књизи намењеној школи и потребу опширнијег изношења историских догађаја у делима писаним за народ (јер су Бошковићеве историје писане за „школу и народ“). С тога је један циљ морао бити промашен, у овом случају школски. Али је у толико боље изведен онај други задатак; Бошковић је показао да се наука и научне истине могу лако и лепо излагати.

Горе поменутим делима треба придружити и његов спис на француском језику: La Mission du Peuple Serbe dans la Question d' Orient (1886), у коме он, као прави заточник Србије и српског народа, пред европски форум износи историски значај српског народа у прошлости и правда његове претензије у будућности. То је била нека врста инаугуралне ди-

сертације за његову познију дипломатску службу којом је и завршио своју чиновничку каријеру.

Осем ових довде побројаних већих, историских дела,ређа се један низ већих и мањих расправа и чланака, публицистичког и политичког карактера, посталих према тренутним приликама и потребама јавног политичког и државног живота нашег, растурених по разним листовима на којима је сарађивао или их уређивао, а прикупљених у делу „За просвету и слободу“ (1882.) Има их од мање, пролазне вредности али их има и ширег значаја и трајне вредности (Прва законотворна скупштина; Владин предлог за промену устава; Поглед на догађаје последњих година у Европи и др.). Разуме се да многи од тих послова носе на себи печат свога времена: мање факата, мање посматрања, али у толико више општих идеја, полета, реторике. А све то лепим слогом, чистим језиком, отменим стилом. Само је један пут са ове висине Бошковић сишао на ниво данашње борбе, садашње полемике, када је дошао у књижевни сукоб са „доктором радикалцем на В. Школи“, тадашњим суплентом њеним г. Драгишом Станојевићем (1868.) То је био судар Бошковићева национализма са докторовим козмополитизмом, прва научна чарка друкчијих, реалнијих погледа на свет са романтиком тога времена. У ову полемику Бошковић уноси оштрину каква код њега није обична. И како је чудна иронија судбине! Бошковић, који је некада због једне светосавске беседе (у Зајечару 1862. године) био озлоглашен са свога претераног либерализма и осумњичен са свога републиканизма („слово доста у духу републиканском написано“) сада напада, због претерано слободних идеја, светосавску беседу опет једног професора.

Ова слика о Бошковићу као књижевнику и политичком раднику остала би непотпуна ако је не бисмо допунили ма и кратким поменом његова рада као министра просвете. Мислим на његове законе из времена његовог другог министровања (1879./80.): Закон о уређењу Министарства Просвете, закон о уређењу Главног Просветног Савета и закон о Професорским Испитима за средње школе. Уређење Министарства Просвете и данас стоји на оној основи на коју га је поставио пок. Бошковић. И ма да су потребе и захтеви који се данас траже од тога Министарства и његовог органа, Главног Просветног Савета, и друкчији и већи него ли у времену пре 30 година, и ма

да су обе те установе, тако рећи, израсле из оног круга послова који им је тим законом обележен, ипак каква нова измена њихова неће далеко изићи из граница које им је Бошковић поставио. Ту има непотпуности али нема погрешака. Са свим је друкчије код закона о Професорским Испитима. Погрешно постављена основа тога закона — то је бар мишљење писца ових редова — и данас се свети настави у средњој школи. Чисто научни карактер који је дат професорском испиту упропастио је ону другу, много важнију страну професорског рада у средњој школи, наставничку вештину. Професорска диплома која се добивала професорским испитом имала је даујемчи научну спрему наставникову, али није тражила, па није ни давала, никакве гарантије за његову учитељску умешност. Ову строго научну основу професорског испита из Бошковићева закона нису могле много изменити ни поправити чак ни доцније измене закона о средњим школама. У најбољој намери, да се научни ниво наставничког особља средњих школа уздигне, учињена је погрешка која је једну лепу замисао осакатила; тежиште је сувише померено на једну страну те је цела зграда искривљена. Па ипак му српска просвета у опште и средња школа посебице дугују својом захвалношћу. Јер у доброј намери има исто толико заслуге колико и у добром делу.

Ст. Л.

БЕЛЕШКЕ

Збирка одлука Државног Савета, прикупио и приредио Мил. Вукићевић, секретар Државног Савета. Београд, штампарија „Доситије Обрадовић“ г. 1908. Цена 10 динара. — До сада нисмо имали овакву једну збирку одлука. Г. Мил. Вукићевић, као дугогодишњи секретар Држ. Савета, учинио је огромне користи нашем правничку свету латившн се овог посла. Он га је свршио с потпуним успехом и наш правнички свет моћи ће се обилно користити овом марљиво прибраном и спремљеном збирком одлука. У једном од идућих бројева ми ћемо је приказати нашим читаоцима.

Serbien und die Revolutionsbevegung in Makedonien. Ein Beitrag zur makedonichen Frage von Dr. iur. Hugo Markuse, Berlin 1908, Verlag Willy Kraus. — Једва једном једна истинска тачна књига о српским аспирацијама и српском раду у Маћедонији. Д-р Маркузе на основу факата, од којих су нам многа позната, хтео је да упозна европски образовани свет са револуционарним покретом у Маћедонији и колико српски елеменат у томе има удела и колико он опет трпи и страда, због анархије која влада у Маћедонији. На ову књигу вратићемо се да је опширније прикажемо читаоцима.

Jz narodnog života u sjevernoj Dalmaciji. Натпис је најновијој студијици нашега сарадника д-р Александра Митровића. Та радња штампана је најпре у Mjesečniku, органу правничког друштва у Загребу, а сада је на по се штампана. Натпис јој каже садржину.

Тара планина — шумарска студија — Д-р Миливоја Васића, Београд, штампарија „Доситије Обрадовић.“ Цена 1 динар. С три слике и једном картом. Стр. 48. — То је један интересантан прилог за познавање наших шума, експлоатације и шумарске индустрије. Како је питање о шумама код нас постало једно од важних привредних питања, књига заслужује пажњу свију заинтересованих.

Теодора, византиска царица. Историска слика од Шарла Дила, проф. Универзитета у Паризу. Превео Д. Ђ. Београд. 1908 стр 30 8⁰ цена 0,40 д.

Кратко излагање живота и значаја царице Теодоре, које је у овој књижици преведено, дошло је у добар час, да би учинило угоднијим гледање Сардуове Теодоре. Ствар је ипак од вредности и ако су то само непотпуни изводи из ставова чувенога

француског Византолога професора Шарла Дила.

Ч. Поповић, **Траги-комедија живота,** (веселе и тужне приче из живота и друштва). Издање М. К. Београд 1908 г. стр. 113 мала 8⁰ цена 1 д.

У овим својим причама писац је покушао да наслика живот и друштво какав је пред и иза кулиса. Успео је доста добро али добра особина ове књиге је та, што писац влада течним и лаким стилом и кратким француским фразама.

Породица у уметничкој песми српској. У издању Матице Српске из Задужбине Петра Коњевића изашла је 123 књига у којој су оштампане уметничке песме српске о породици. (У Новом Саду, издање Матице Српске 1908. стр. 100 12⁰).

У књизи су одабране песме свих већих песника српских. Да ли зато што је у тузи за изгубљеном породицом Чика-Јова Змај највише таквих песама испевао, тек он је заузео видно место у тој књизи. Многобројне његове песме одликују се у овој збирци лепотом и тугом. Поред осталих лепих песама, које су доказ доброг укуса скупљачевог, ту је и Грчићева: Брига материна. — Књига је за препоруку.

ЛИСТОВИ

Годишњица 59, књига XXVII, Чупићеве задужбине за 1908. г. изашла је с овом садржином: Ст. Новаковић — Бугарско—Српски рат и оновремене кризе 1885—1886. — Срета Стојковић — Краљевић Марко, литерарно истраживање узрока његове славе и популарности у српском народу — Светомир Николајевић — Из Скадинавије, путничке белешке, Данска. — Аврам Н. Поповић — Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику од 1806 до 1813 год. — Стојан Новаковић — Константин Константиновић Родофиникин, биографске белешке. — Доброслав Ружић — Велики људи — Др. Тих. Р. Ђорђевић — Вера, начин живота и занимање у Цигана Краљевине Србије. — Петар Косовић — Жупа Конавли у историјм града Дубровника.

Летопис Матице Српске. Изашла је 248 књига Летописа са овом садржином: 1. Стјепан Митров Љубиша од д-ра Јована Скерлића; 2. Подвојвода Јокан Монастерлија, написала доктор Јулка Хлапец Ђорђевић; Из живота Јоакима Вујића, од Павла Поповића; 4. Из песама Драгутина Ј. Илијћа; 5. О филозофији у „Горском Вијенцу“ од д-ра Бранислава Петронијевића; 6. Уметност: Сликарска изложба Паска Вучетића, Драг. Ј. Илић; Нови слог у српској декоративној уметности Д. Ј. И,; 7. Гласник: † Милован Ђ. Глишић, Драг. Ј. Илић; 8. Извештаји о раду Матице Српске.

Бранково Коло. У мартовским бројевима Бранкова Кола, налази се поред других лепих ствари и Српска Зора и њени сарадници из успомена Виловскога. Као и увек Бранково Коло је одлично уређено и за препоруку.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)